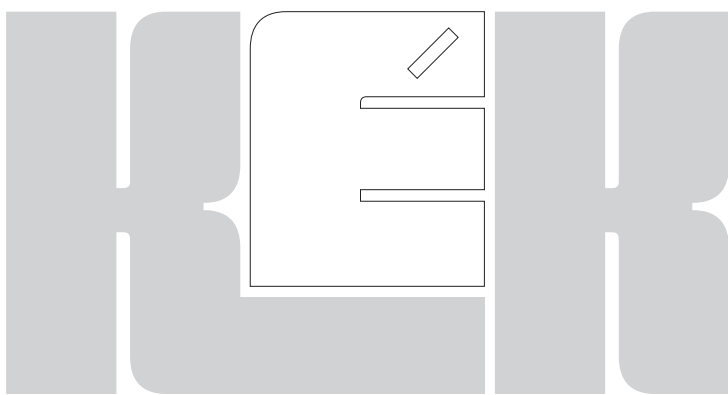
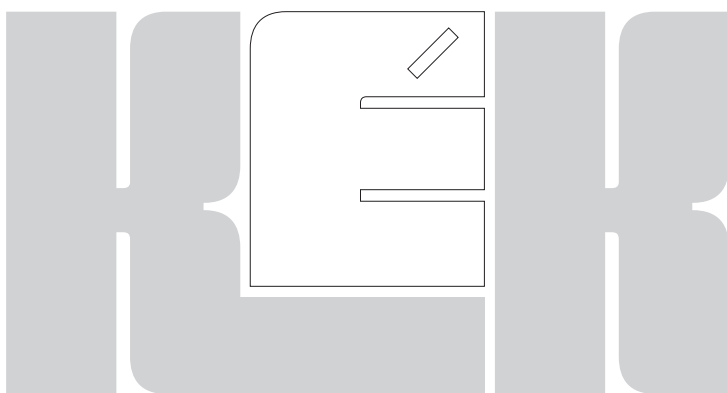

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

„Akkor lesz az már”

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti
Kulturális
Alap

A lapszám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

E szám borítóján látható felvétel forrása Fortepan.hu (Címlap: Kitelepített magyarok útban Csehszlovákiából. Forrás: Fortepan / Csorba Dániel.)

Főszerkesztő: Tibori Theodosia Timea CSc

Főszerkesztő-helyettes: Neményi Mária DsC

Vendégszerkesztő: Papp Richárd PhD, kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens (ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék), intézetigazgató (ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete).

A szerkesztőbizottság tagjai: Almadi Sejla PhD, Antalóczy Tímea PhD, Bögre Zsuzsa DSc, Csorba János Dr., Czibere Ibolya PhD, Deáky Zita PhD, Fekete Mariann PhD, Kovács Eszter PhD, Paksi Veronika PhD, Papp Richárd PhD, Rajkó Andrea PhD, Szász Antónia PhD, Vajna-Vormeier Katalin

Tudományos Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Fónai Mihály CSc, Jászberényi József PhD, Koncz Gábor PhD, Laczkó-Albert Elemér PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Sipos Júlia PhD, Tarnóczy Mariann, T. Kiss Tamás PhD

Adományszervezés:

Belvedere Meridionale Alapítvány. Alapítva: 1995 (1998-tól közhasznú szervezet)

Adószám: 18454909-2-06. Számlaszám: 57400217-10117712.

Kiadóhivatal: 6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseghu

foszerkeszto@kulturaeskozosseghu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

„AKKOR LESZ AZ MÁR”	
Akkor lesz az már – Előszó	5
Sántha István: A modern Szlovákiában élő magyar anyanyelvű túlélők emlékezései a kényszerdeportálásról DOI 10.35402/kek.2026.3.1	7
Gyursánszky Ágnes: Tartó jelen: a méltányosság affektív emlékezete a késő modern munka világában DOI 10.35402/kek.2026.3.2	27
Szügyi Szabina: Hétköznapiok a délszláv háborúban DOI 10.35402/kek.2026.3.3	39
Rácz Krisztina: Trauma vagy szórakozás? A NATO jugoszláviai bombázásának kollektív emlékezete DOI 10.35402/kek.2026.3.4	47
Kövágó Emese: Egy tömegmészárlás „csendes” emlékezete nyomában DOI 10.35402/kek.2026.3.5	57
Besgöl, Bora: Megosztó történelem DOI 10.35402/kek.2026.3.6	67
Gaál Tekla: Identitáskonstruáló mechanizmusok az Európai Unióban DOI 10.35402/kek.2026.3.7	77
MŰHELY	
Wunderlich Péter: A mélyben rejlő kép: a vizuális kódok újraolvasása DOI 10.35402/kek.2026.3.8	85
Tamba Renátó: Gyermekkor és szorongás Edvard Munch művészetében DOI 10.35402/kek.2026.3.9	93
Beke Ottó – Villányi Gergő: IT’S THE END OF THE WORLD AS WE KNOW IT (AND I FEEL FINE) DOI 10.35402/kek.2026.3.10	103
Drjenovszky Zsófia – Fülöp Erika Anna: Kisgyermekes szülők mentális támogatása – részvételi akciókutatás egy óvodai közösségben DOI 10.35402/kek.2026.3.11	109
Janó Evelin: „Hasonló hasonlót vonz...” – A barátságokról vallott értékek homogenitása fiatalok iskolai osztályközösségeiben DOI 10.35402/kek.2026.3.12	117
Galán Anita – Kocsis Péter Csaba: Az interprofesszionális együttműködés elemeinek vizsgálata egy kárpátaljai roma menekülteket befogadó szervezet gyakorlatában DOI 10.35402/kek.2026.3.13	127
Horváth Zoltán: Interaktív tanulás és közösségi innováció a közművelődésben: A szombathelyi KRESZ park tanulási ökoszisztémája DOI 10.35402/kek.2026.3.14	135
Novák János – Dóczi Tamás	141
A sport mint a társadalmi befogadás eszköze – elméleti csomópontok a gyakorlatban DOI 10.35402/kek.2026.3.15	141
Várhegyi Ferenc – Gál Andrea – Szekeres Diána: Sportdefiníciók nehéz esetei DOI 10.35402/kek.2026.3.16	149
SZEMLE	
Somogyi László: Az éhes Budapest DOI 10.35402/kek.2026.3.17	157

Munk Veronika: Újságírás-etika Kelet-Európában DOI 10.35402/kek.2026.3.18	159
Virág Gabriella: „Dőlt a szó” DOI 10.35402/kek.2026.3.19	161
Szerzőink.....	163

*A Felvidékről kitelepített magyarok egy vasútállomáson.
Forrás: Fortepan / Rózsa László*

„AKKOR LESZ AZ MÁR” – ELŐSZÓ

„Mi ezt a gyűlöletet úgy örököljük” – mondta nekem nemrég egyik nem zsidó, Z generációs beszélgetőtársam, amikor az antiszemitizmus kérdéseiről beszélgettem egy középiskolás osztály tagjaival kutatásaim során. Egy másik középiskolában arról beszéltek nekem fiatal zsidó beszélgetőtársaim, hogy „nem reklámozzák nagyon” azt, hogy melyik iskolába járnak, mert 2023. október 7-e óta többször érte őket verbális inzultus és rosszálló megjegyzés az általuk viselt Dávid-csillag nyaklánc vagy más látható zsidó szimbólumok viselése miatt. Azt mondták többen is, hogy mindez olyan félelmeket aktivizált bennük, amelyekről nem is tudták, hogy léteznek, de – ahogy egyikük fogalmazott – „úgy látszik, mi ezt zsigerileg örököltük a családtól”. Mindezek, mint írtam, középiskolás korú beszélgetőtársaim szavai...

Mit kezdünk a mai napig velünk és bennünk élő gyűlöletek és traumák „örökségével”? Mikor enyhülhetnek a bennünk és közöttünk lappangó feszültségek?

Mikor lesz az már? Ezzel a címmel jelent meg előző számunk, amelyben a holokauszt- emlékezet, valamint az ehhez kapcsolódó traumák és identitáskonstrukciók jelentéseit, folyamatait elemezték tanulmányaink.

Jelen folyóiratunk is ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik, más kontextusokkal, problémavilágokkal kiegészülve.

Számunk tanulmányaiban közvetlenül is találkozunk a Soá és a Pharrajimos, a szlovákiai kényszerdeportálások emlékezetéhez kapcsolódó kutatás eredményeivel. Ugyanakkor olvashatunk az európai identitásképződés reflexív elemzéséről, a munka világát átszövő mikrotraumák jelenségeiről, valamint több tanulmányt a második világháború, a délszláv háború és a szerbiai NATO bombázás tovább élő problémáiról, és az ezeket szintén a mai napig körülvevő - Aleida Assmann Freud nyomán használt fogalmát kölcsönvéve - „rossz közérzetről”.

Látni, olvasni fogjuk, hogyan léteznek és hatnak ránk párhuzamosan Európában a gyűlölet- és a traumaátadás folyamatai a hétköznapi világában, a hallgatás, a közöny csendjében, a társadalmi bizonytalanságok, bizalmatlanság, egyenlőtlenségek és kegyetlenkedések legtöbbször észre sem vett, nem reflektált, nyilvánosságra nem számítható aktusaiban.

Látni, olvasni fogjuk, mekkora tétje van a közöttünk lévő dichotomizáció jelentőségének a múltban, az emlékezetben, a jelenben. A múltból és a jelenről megvalósuló értelmező párbeszéd ugyanakkor képessé tehet minket megteremteni a szabadság és az egymásra figyelő nyitottság környezetét, hogy ez legyen a jövő nemzedékek felé átadott örökség. Ehhez kapcsolódóan külön és részletesen olvashatunk az oktatás fontosságáról is. Kutatásaim során a második világháború utáni negyedik generáció körében magam is azt tapasztalom, hogy a múltjainkról való diskurzus megvalósítása (vagy elhanyagolása) az oktatásban alapvetően fogja meghatározni jövőnket. Amennyiben személyessé, átélhetővé tudjuk tenni a különböző, sokszólamú családi, közösségi „múltak” emlékezetét az iskolákban Bosznia-Hercegovinától Magyarországon át Belgiumig, akkor tud valóban megvalósulni az a társadalmi atmoszféra, ahol mindannyian biztonságban érezhetjük magunkat.

Akkor lesz az már.

Felmerülhet a kérdés, hogyan és miért kapcsolódna mindehhez számunk tanulmányai.

Ahogy előző számunkban is írtuk és az annak megjelenését követő „lapköszöntő” találkozásunk alkalmával is hangsúlyoztuk, társadalomtudósként nem „csupán” kutatni és elemezni kívánunk látszólag partikuláris jelenségeket esettanulmányok formájában, hanem felismeréseinkkel hozzá is kívánunk járulni társadalmaink, közös dolgaink át- és újragondolásához, segítve ezzel egy olyan világ megvalósulását, amely élhetőbb, mint amiben mi találtuk, találjuk magunkat. Naivnak is tűnhet ez az elkötelezettség. Ugyanakkor, ha nem ismerjük meg részletesen traumáink, félelmeink, identitáskonstrukcióink, iskolai éveink, munkahelyi konfliktusaink személyes, bennünk élő és „mikrotársadalmi” jelentéseit, akkor elmulasztjuk az általánosabb „makrofolyamatok” összetevőinek megértését is.

Ennek fényében számunk tanulmányaiban ezekből a „mikroperspektívákból” figyelve láthatunk rá azokra az „átfogóbb” európai problémákra, jelenségekre, amelyek meghatározzák múltjainkról való gondolkodásunkat és érzéseinket, valamint jelenünket és jövőnket.

Tisztelettel és köszönettel tartozunk mindezt a tanulmányok szerzőinek.

Papp Richárd PhD

*A Felvidékről kitelepített magyarok egy vasútállomáson.
Forrás: Fortepan / Rózsa László*

A MODERN SZLOVÁKIÁBAN ÉLŐ MAGYAR ANYANYELVŰ TÚLÉLŐK EMLÉKEZÉSEI

A KÉNYSZERDEPORTÁLÁSRÓL

DOI 10.35402/kek.2026.3.1

Absztrakt

2023-24-ben egy éven át Szlovákiában kutattam a második világháború traumáját körülvevő hallgatás témájában. Különböző online és fizikai archívumokban néztem utána a magyar anyanyelvű szlovákiai egyének vallomásainak az őket személyesen vagy családjukat érintő tragédiákról. Furcsa módon az interjúk jelentős részét szlovák nyelven vették fel, de találkozni lengyel, jiddis, német, angol és cseh nyelvű interjúkkal is, és néhány kivételes esetben magyarokkal is. Az keltette fel tudományos érdeklődésemet, hogy vajon mi motiválta az interjúk megrendelőit, készítőit, az interjúalanyokat annak kiválasztásában, eldöntésében, hogy milyen nyelven történjenek az interjúk. Ezért találkoztam az interjú készítőivel és beszélgetések során ez irányban is érdeklődtem. A zsidó származásúak mellett a roma túlélők interjúihoz is hozzáférést kaptam Pozsonyban. Emellett magyar túlélők interjút is vizsgáltam, akik a kitelepítés előtt saját kezükbe vették sorsukat és Magyarországra menekültek. A kutatás során magam is készítettem interjúkat a túlélőkkel és családtagjaikkal, hogy jobban megértem az interjúhelyzeteket, a nyelvválasztás jelentőségét, olyan emberekkel is, akik eredetileg szlovákul vallottak (most magyarul), így lehetőség teremtődött összehasonlításra is. Az antropológia jellegű kutatás az emocionális (atmoszférikus) hátterek kibontásának jelentőségére hívja fel a figyelmet az interjúkészítés során a nyelvválasztás kérdésén keresztül. Reményeim szerint választ kapunk olyan kérdésekre, hogy mire jók (és mire nem), mire használhatók (és mire nem), mire tanítanak (és mire nem) minket azok az interjúk, melyeket szlovákul vettek fel a magyar nyelven szocializálódott kényszerdeportálás túlélőitől.

Kulcsszavak: kényszerdeportálás, magyar nyelv, Szlovákia, szociálintropológia, infrastruktúra, otthontalanság

Abstract

Memoirs of Hungarian-speaking survivors living in modern-day Slovakia on forced deportation

Between 2023 and 2024, I spent one year in Slovakia conducting research on the silence surrounding trauma related to the Second World War. I consulted a range of online and physical archives in search of testimonies by Hungarian-speaking individuals in Slovakia concerning personal or family-related tragedies. Most of the interviews were, somewhat unexpectedly, recorded in Slovak, although I also encountered testimonies in Polish, Yiddish, German, English, and Czech. Only in a limited number of cases were interviews conducted in Hungarian.

This observation led to a central research question: what motivated interviewers and interviewees to conduct these interviews in a particular language? To explore

this issue, I met with interviewers and discussed their decisions during in-depth conversations. In addition to testimonies from Jewish survivors, I gained access to interviews with Roma survivors in Bratislava, as well as interviews with Hungarian survivors who had fled to Hungary to escape deportation.

To better understand the interview contexts and the significance of language choice, I also conducted interviews with survivors and their family members, including individuals whose first language was Slovak, thereby creating opportunities for comparative analysis. Anthropological research underscores the importance of examining emotional and experiential dimensions through attention to language choice in interview settings. Through this approach, I seek to address questions such as the functions served by interviews with Hungarian survivors conducted in Slovak, and the insights these linguistic choices offer into memory, trauma, and representation.

This presentation outlines the preliminary findings of ethnographic research conducted in Slovakia between 2023 and 2025. The study seeks to recover and examine memories of forced deportations during and after WWII—memories often marginalized or silenced within Slovak national narratives. Official memory politics tend to exclude multilingual testimonies, particularly those in Hungarian, as they may reveal experiences critical of the Slovak wartime state or recount personal and familial tragedies tied to the conflict.

As a Hungarian anthropologist, I consulted local archives and re-examined interviews conducted almost exclusively in Slovak with individuals of Jewish, Roma, German, and Hungarian descent, grew up in Hungarian-speaking environments. By re-conducting selected interviews in Hungarian, I investigated how narratives shifted across languages and what alternative meanings emerged. This process led me to a local non-governmental foundation, where I was provided access to both public and restricted materials.

Keywords: forced deportation, Hungarian language, Slovakia, social anthropology, infrastructure, homelessness

Bevezetés

A dolgozat központi témája a kényszerdeportálás a második világháború idején, de vizsgálatát nem korlátozzuk szigorúan erre az időszakra. Egy-egy jelenség gyökerét visszakövetjük a két világháború közötti évekig, de kiterjesztjük a második világháború utáni időszakra is, akár egészen mind a mai napig. A kutatási terület Szlovákia egész területére vonatkozik, különös tekintettel Pozsonyra és környékére, Kassára és általában véve Kelet- és Közép-Szlovákiára, itt is elsődlegesen a városokra. A kutatás során olyan emberekkel találkoztam, akiknek anyanyelve magyar volt, vagy a beszélt nyelvek repertoárjában a magyar nyelv is szerepelt. A téma rendkívül szenzitív, mivel tragikus élményeket szakít fel, amelyek feldolgozását sem

közvetlenül a háború után, sem mindmáig nem támogatja az aktuális szlovák társadalom illetve hatalmi rendszer, ezért ezek traumaként rögzültek. Ez a helyzet lényegében máig sem változott. Ebbe a térbe „törtem” be kutatásommal. Jelen dolgozat egy első vállalkozás arra, hogy kutatásom alapvonalait felvázoljam, terepkutatásom előzetes eredményeit ismertessem.

A kutatás során a magyar nyelvű emlékek után nyomodtam. És mivel jelen publikáció magyar nyelven fogalmazódott meg, én magam lettem ezen emlékek krónikása. Dolgozatom célja, hogy megértsük és bemutassuk, miért nem jöttek létre magyar nyelvű emlékek, mire lennének valók, hogyan lehet azokat használni, hogyan lehet helyet találni nekik.

Jelen mű számadásnak tekinthető. Számadás az elmúlt két év Szlovákiában a témában végzett kutatásokról. Jelen írás antropológiai jellegű, mely egy szociálintropológiai tudáskészletet mozgósít. Jelen tanulmány az antropológusok, a holokauszt-kutatók, szociológusok, romológusok, a második világháború iránt érdeklődő történészek, a magyar kisebbség kultúrája, társadalma, történelme és nyelve iránt érdeklődő olvasóközönség számára lehet elsősorban érdekes. A cél nem szimplán a kutatások történetének ismertetése, hanem ezek alapján szintézist adni a témában, megfogalmazni elsősorban módszertani megfontolásokat, kutatási eredményeket. Mindezt azon célból, hogy a jövő nemzedék kutatói tanulhassanak elődeik „hibáiból,” ezeket értelmezve juthassanak új, eredeti meglátásokhoz.

Kiindulási pontom szerint a második világháború traumatikus emlékeinek feldolgozásához egy antropológiai kutatás kezdeményezésével kívánok hozzájárulni. Ezen túlmenően, a történész dominanciájú holokauszt kutatásba egy magyar (antropológiai) vonalat terveztem beemelni és vice versa, a magyar kisebbségi kutatásba beleszőni egy azzal összefonódó holokauszt szálát. Ez a kettős törekvés kristályosította ki a kényszerdeportálás tematikáját, mely tágabb és szabadabb mozgásteret enged kutatásomnak. A cél eredendően módszertani jellegű volt: napvilágra hozni és értelmezni kieső történeteket, furcsa konfigurációjú anyagokat. Nem tartalmi megközelítést alkalmazok, hanem eseteket, problémákat igyekszem értelmezni, összehasonlítani, és ebből tanulságokat levonni. Jelen dolgozat a kényszerdeportálás három témájára: az infrastruktúra használat, az ellenségek munkatáborba zárása és vagyonaik megszerzése a kényszerdeportálás logikája/ritmusa keretrendszerében való egységben történő tárgyalásának kísérletére terjed ki. Vallom, hogy mind a három téma szervesen összefonódik, érvényességük mind időben visszafelé, mind időben előre lehet sikeresen kiterjeszthető. A kényszerdeportálás háború során kiépített infrastruktúráját a háború után is lehet aktivizálni. A lakóhelyüktől eltávolított egyének vagyonait könnyebben meg lehet szerezni, azokat csak nagy nehézségek árán lehet visszaszerezni (akkor is csak részben és sokszor csak az elővételi jognak megfelelő, hasonló keretek között visszavásárolni a saját vagyont, az ingóságok esetében még erre sincs lehetőség, se nem erre vonatkozó gyakorlat). Ezek a mozgások mindkét részből (az államalkotó szlovákság¹ és minden más hivatalos, nem-hivatalos kisebbség esetében)

az *otthontalanság* (*uncanny*) érzését eredményezik. Ez lengi át a (háború utáni) korszak hangulatát, és ez tapasztalható mindmáig.

A kényszerdeportálás infrastruktúrája

Úgy találtam a témára, hogy előzetesen a második világháború emlékezetén, tapasztalatain dolgoztam a Dél-Vértesben, ahol éltem és ma is élek. A Covid előtt kerestem fel olyan idős embereket, akiknek személyes élményük, traumájuk volt a témában és kértem, hogy meséljenek ezekről. Különösen fontos szerepet kaptak az addig passzív asszony sorsok. Milyen választásuk lehetett, milyen stratégiák álltak rendelkezésükre, amikor a Vörös hadsereg „kiéhezett” katonái a hullámzó front során többször átvonultak a területen? Hogyan tudták ezt a három hónapig elnyúló akció-sorozatot túlélni és utána a háborúból visszatérő férfiak szemébe nézni? Hogyan lehet erről mesélni hetven év távlatából, amikor erre vonatkozóan nem voltak társadalmi normák és előírások, és előzetes gyakorlat, tapasztalat se nagyon? Milyen volt az az időszak, amikor kiürült a térség, miután két irányba elköltözött a falu lakossága? Hogyan zajlott az itt maradt egyének élete, amikor feloldódtak az addig mindent meghatározó társadalmi normák? Hogyan ment végbe a visszarendeződés és hogyan alakult ki a traumát okozó hallgatás mindmáig tartó miliője? Mindezeknek a kerete egy multietnikus térség, ahol magyarok, svábok, zsidók és romák éltek együtt évszázadok óta. Ilyen és ezekhez hasonló vidéktörténeti kérdéseket boncolgattam antropológiai megközelítésben (Sántha 2017, Sántha 2022).

2023 őszén családommal egy évre Pozsonyba költöztünk. A felszabaduló időmben gondolkodtam azon, mit tudnék antropológus vénámmal kezdeni, milyen projekteket kezdeményezhetnék a rendelkezésre álló időben. Előzetes internetes archív kutatásom vezetett az első témához és az első kérdéshez. Elsődlegesen a Post Bellum alapítvány szlovákiai anyagait vizsgáltam, különös tekintettel a felmerülő magyar vonatkozásokra. A Post Bellum archívuma a második világháborút foglalta magában. Olyan emberek meséltek saját és családjuk életéről, akiket atrocitások értek, tragédiákat kellett átélniük, de sem a múltban, sem a közelmúltban nem vette őket körbe olyan társadalmi közeg, amely támogatta volna őket élményeik kibeszélésére, a szerzett tapasztalatok feldolgozására és átadására a következő nemzedékek tagjai számára.

Az archív anyagok, elsődlegesen a második világháború időszakára vonatkozó életút-interjúk olvasása során kirajzolódott egy kategória, a magyar nyelvi közegben szocializálódott egyének csoportja. Erre vonatkozó információkat az interjúkat kísérő életrajzokban találtam. A következő lépésben arra figyeltem fel, hogy milyen furcsa, hogy az ebbe a csoportba tartozó egyének szlovákul mesélnek az őket magyar közegben ért élményekről, tragikus tapasztalatokról. Arra gondoltam először, hogy ez is tudatos választás, nem pedig tudatos beleegyezés lehetett, mely a trauma-feldolgozás mikéntjét határozza meg. Azt, hogy valaki milyen formában kíván mesélni az őt vagy családtagjait ért tragikus dolgokról, dolgozni az ezt követő traumatikus hallgatáson. Vagy emellett, mennyire akarja, engedi meg, hogy esetlegesen emocionális rétegek is felszakadjanak, felszínre kerüljenek, és így publikussá váljanak. Ezek voltak azok az alapfelvetések, amelyek után úgy döntöttem, hogy megpróbálok egy kutatási programot megfogalmazni és kutatást kezdeményezni.

¹ Ez az 1939 márciusa utáni Szlovák Államra vonatkozik, amelyhez nem tartozik a mai Szlovákiának azon része, amelyet 1938 novemberében az I. bécsi döntés értelmében Magyarországnak ítélték.

Egy szóval, elkezdtem különleges figyelmet fordítani a fenti kategóriába tartozó egyének történeteire, és „vadászni” olyan életút-interjúkra, melyek esetleg mégis magyar nyelven kerültek felvételre.

2024 elején három hónapig vendégkutató voltam a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomantropológiai és Néprajzi Intézetében a Visegrádi Alap támogatásával. Monika Vrzgulová útmutatásával, tanácsaival és kapcsolataival segítette kutatásomat. Az ösztöndíj ideje alatt három területen folytattam kutatást: archívumban, magam is készítettem interjúkat a témában túlélőkkel és érintettekkel, és emellett egy rövidebb tanulmányútra is lehetőségem adódott Kelet-Szlovákiában.

Pályázatomban azt ígértem, hogy egy társadalomantropológiai projekt keretében tanulmányozni fogom a „deportálás infrastruktúráját.” Az volt az alapfeltevésem, hogy a második világháború során kiépült háborús infrastruktúra nem tűnt el sehova, alkalomadtán újra életre kelhetők. Hogyan válik a közéletben (például pletykák, anekdoták és sztereotípiák formájában) jelentkező tudás gyilkos gépezetté bizonyos történelmi körülmények között, és hogyan őrződnek meg ezek az infrastruktúrák a genocídium után is. Úgy gondoltam, hogy ezt majd a túlélők emlékei alapján tanulmányozom. Kutatásom és jelen tanulmányom írása során szerettem volna átadni a kényszerdeportálás tragédiájának emlékeit és a traumák feldolgozása során generálódó energiát, erőt. Félig strukturált életút-interjúkat készítettem zsidó, roma és magyar származású személyekkel, akik magyar nyelvű környezetben szocializálódtak Pozsonyban és környékén, valamint Kelet-Szlovákiában (Kassa, Eperjes és Bárfa). Továbbá archív és *oral history* jellegű kutatást folytattam, hogy nyomon követhessem a deportálás útvonalaait. Ehhez elsődleges elméleti alapot az infrastruktúra-kutatás antropológiai elméleti irányvonala jelentette, a terminus technikai alapjelenésének kognitív kiterjesztésével.

Az antropológiában az utóbbi tíz-tizenöt évben fel erősödtek az infrastruktúrára vonatkozó kutatások. Ezek egy részét a kolonializmus-dekolonializmus diskurzus részeként értelmezték. Más részüket katonai megfontolások mérlegelése eredményeként születtek. Azért is gondoltam hasznosnak e terminus használatával dolgozni anyagaimon, mert ez egy alapvetően katonai terminus és mert emellett az őslakosok sem mutatkoznak teljesen passzívoknak, amennyiben saját céljukra maguk is használták a más célból épített infrastruktúrákat (mely etikai megfontolások kezelésére alkalmazható). Másrészt az infrastruktúrának nemcsak technikai paraméterei vannak, hanem kognitív síkon is megjelenik, mint egy tudás-, információs rendszer. Ezek, a fentiekben érintett megfontolások mind részei egy antropológia megközelítésnek és erről folytatott diskurzusnak (Larkin 2008, Elyachar 2014, Mrázek 2002, Sántha 2014, Sántha-Lajtai 2021).

A fentieket vizsgálva jutottam Rudolf Mrázek (1934–2022) munkásságához. Egy régebben megjelent könyve (Mrázek 2002) egyik fejezetében az indonéziai vasútéptetés infrastruktúrális hatásait vizsgálja. Azt, hogy milyen céllal kezdtek el vasutat építeni a gyarmatosítók, és milyen nehézségekkel kerültek szembe a gyakorlatban. És azt, hogy milyen saját célra, hogyan használták a helyi indonéz lakosok a holland gyarmatosítási projekt ezen fontos elemét.

Mrázek következő művében (Mrázek 2020) az indonéziai kommunista munkatábort és a theresienstadti koncentrációs tábor hasonlítja össze. Elemzései során

arra jut, hogy nemcsak negatív hatása volt a koncentrációs táboroknak, nemcsak elesett emberek szenvedéseinek a helye, hanem a progresszív emberek gyűjtőhelye is volt egyúttal, például nála a legutóbbi divat demonstrációjakor. Állítása azokon a listákon alapul, melyek arra utalnak, hogy az idekerülő rabok közül többen jól-élőztöttek, a legutóbbi divat követői voltak, és drága parfümököt használtak. Tehát, a koncentrációs tábor a divat koncentrációja is volt egyben Mrázek interpretációjában. Mrázek aktív szerepet (agency) ad a raboknak, nem csak passzív elemekként szeretné látni, láttatni őket. Ezt a törekvést nem kísérte osztatlan támogatás a holokauszt kutató helytörténészek részéről, kritikával illették fogadták Mrázek megközelítését. Etikai kérdéseket vetettek fel, hogy lehet-e egyáltalán ekként bemutatni embereket, akiket megsemmisítésre ítélnék. Ezen etikai kritikák kezelésére az antropológia (Faubion 2011) az élő emberekkel (Mrázek esetében jobbára a holokauszt helytörténészekkel) való szoros együttműködést preferálja. Mrázek archív anyagokkal dolgozott, szinte kizárólag, így szinte semmi esélye sem volt a vele, az által képviselt kutatási megközelítéssel szemben megfogalmazott (etikai) kritikák illetően kezelésére. Ez az egyik oka annak, hogy a magyar nyelvű anyagok számának növekedése mellett esetemben is nagy jelentősége lett saját interjúk készítésének.

A Holokauszt emlékek kutatására irányuló projektek Szlovákiában szlovák nyelven, Magyarországon magyar nyelven zajlottak és zajlanak mindmáig (Salner, Vrzgulová; legutóbb Papp-Ockova/Visegrad Fund 2022). Céloom, hogy áthágjam ezeket a nemzeti és nyelvi határokat, és tanulmányozzam a kényszerdeportálás transznacionális, határokon átnyúló infrastruktúráit, rögzítsem a szlovákiai magyar anyanyelvűek emlékeit, és összehasonlítsam a szlovák és magyar narratívákat, hogy hozzáférjek az érzelmi jelentésrétegekhez. Hogy ne hulljanak ki mindörökre ezen kieső emlékek, hanem helyük legyen a szlovák és/vagy a magyar nemzeti narratívában, emlékezetkultúrában.

A (természetesen szlovákul zajló) szlovákiai szlovák kutatások egy részt a helyi, pozsonyi zsidó emlékek megőrzésére (Salner), másrészt a szlovák holokauszt emlékeztő ébrentartására irányulnak, arra, hogy helye legyen a holokausztnak a szlovák nemzeti tudatban. Az erre irányuló kutatások elsődlegesen *oral history* jellegűek (Vrzgulová 2024). A szlovákiai magyar kutatások leginkább a dél-szlovákiai magyar kisebbségre (történelem, társadalomtörténet) irányulnak. Ebben a kutatási irányban a holokausztnak nincs központi helye, ez alól talán csak olyan kutatók, mint Szeghy-Gayer Veronika (Szeghy-Gayer—Csősz 2021, 2022) vagy Czaboczký Szabolcs tekinthetők kivételnek, akik kelet-szlovákiai Kassán keresztül kerültek be kutatási projektjeikkel a szlovákiai társadalomkutatás vérkeringésébe.

Ezentúl is felmerül még néhány kivétel, amikor magyar származású kutatók is részt vettek szlovákiai, nem kormányzati kutatási projekteken, ilyenek például az Alapítvány² az 1990-es évek közepén zsidó, illetve a 2000-es évek közepén roma túlélőktől felvett interjúi, melyeket, ha felmerült igény az interjú-alanyok részéről, akkor magyar nyelven is folytathattak, például annál az egyszerű és megkerülhetetlen oknál fogva, hogy egy-egy

² Az antropológiai munkák etikai szabályainak megfelelően az Alapítvány nevét anonim névként használtam jelen tanulmányban.

mesélő nem tudta szlovák nyelven megfelelően kifejezni magát. Itt kell számba venni azt a projektet is 2010-es évek végén, amikor a szlovákiai Post Bellum alapítvány egy nemzetközi együttműködés keretében a határregiók, és bennük a szlovák-magyar Duna-szakasz kutatására vállalkozott.

Ezenkívül ezt a hiányosságot archív kutatások során igyekeztem használni, mint kutatási módszert. Erre azért volt szükség, mert ezeket az anyagokat előzetesen még nem elemezték. Nagyon hálás vagyok az Alapítvány vezetőinek (Zuzana Boselovánek, és Monika Vrzgulovánek), akik nagyon kedvesen viszonyultak hozzám és kutatási projektjeimhez, és minden lehetséges módon segítettek kutatásomat, még akkor is, ha nem volt teljesen világos számukra a kutatásom lényege. Különösen támogató magatartás volt tapasztalható részükről, amikor elkezdtek megérteni projekttem célját, hogy a holokauszt-kutatásokba visszahozzam az addig rejtett, megbúvót emlékeket, kieső történeteket (Szilágy Miklóstól kölcsönözve ezt a terminust, in Sántha 2019), amely esetében a magyar nyelvű közegben eredeztethető szlovákiai kényszerdeportálásokra vonatkozó anyagokat jelentette.

Projekttemmel azért küzdöttem, hogy bebizonyítsam, hogy a kényszerdeportálás narratívája nem ismer (szlovákiai és magyarországi) nemzeti és (szlovák/magyar) nyelvi határokat, mivel a kényszerű deportálásnak a gyakorlatban is transznacionális, határokon átnyúló infrastruktúrája volt, melyet projekttem során tanulmányoztam. Ezt a feladatot úgy tudtam megoldani, hogy elkezdtem kibogozni, másrészt magam is rögzítettem a Szlovákiában élő magyar anyanyelvű közegben szocializálódott egyének emlékeit.

Mivel az elenyészően kevés magyar nyelven felvett kényszerdeportálási interjút megkísérelték szlovák nyelvre is lefordítani, amely egy aprólékos tudományos projektként értelmezhető, lehetőségem nyílt megismerni a fordítás dilemmáinak mátrixát is. És mivel néha ugyanazon személyek adtak interjút mindkét nyelven (szlovákul és magyarul), így arra is alkalmam adódott, hogy összehasonlíthassam a szlovák és a magyar nyelvű narratívákat, egy személy vonatkozásában. Az államnyelven (döntő többségben; szlovák nyelven) és az anyanyelven (elenyésző számú; magyar nyelven) felvett anyagok összehasonlítása révén pedig képet kaptam az interjúk érzelmi jelentés rétegeről és dinamikájáról, egy adott társadalompolitikai korszak kisebbségekkel szembeni elvárásairól.

Az Alapítvány holokauszt archívumának statisztikai mutatóit illetően a következőket lehet elmondani. A zsidó holokauszt-túlélőkkel készített 187 interjú szinte mindegyike szlovák nyelven készült. Közülük húszan a magyart jelölték meg anyanyelvüként, nyolcan pedig magyarul adtak interjút. Ugyanazon interjúk különböző formájú archív anyagcsoportjai (nyomtatott és digitális szövegek, hang- és videofelvételek) között dinamika figyelhető meg. Összehasonlításukkal megjelennek azok a háttérben megbúvó részletek, azok az érzelmi jelentések, amelyek, ha kizárólag csak a szöveges (nyomtatott és digitális) anyagokat vesszük számba rejtve maradnak.

Tehát, ahogyan korábban említettem, az Alapítványnál fellelt nyolc szlovákiai magyar nyelvű zsidó interjú mellett hat roma interjú is sikerült bevonni a vizsgálati anyagaim közé. A Post Bellumnál csak a határmenti projekt keretében három (két személytől, az egyikről kétszer két különböző helyszínen felvett) magyar interjúról beszélhetünk. A Huszadik század hangja archívumban két

fontos magyar-interjút (mindkettő kimerítő, többszöri találkozás és rendkívül részletes, barátságon alapuló szociológiai sorozat eredménye). A somorjai magyar Fórum Kisebbségkutató Intézet archívumában is találtam a kényszerdeportálásra vonatkozóan egy fontos magyar-interjút. Magam a szorosán vett témában öt személytől vettem fel interjút, jórészt magyarul, de van köztük vegyes nyelven, szlovákul angol tolmácsolással és magyar közbeszűrésokkal (a Tátrában partizánok körében való elrejtőzésről) menedzselte darab is. Ezen túl egy alkalommal meghívást kaptam mások által rendezett interjú felvételére is (United States Holocaust Memorial Museum), mely szintén szlovákul történt, bár a delikvens értett magyarul is, de kényelmesebb volt neki szlovákul nyilatkoznia (a pöstyéni pogromról, ahol gyerekként vett részt áldozati szerepben). Emellett öt egykori interjú-készítővel működtem együtt, találkoztam időről-időre, és ismerkedtem meg módszereikkel. Lehetőség adódott arra is, hogy konkrétan meséljenek a felvételek készítésének körülményeiről, miként arra is, hogy közösen nézzünk meg általuk készített videókat, és kommentálják azokat. Ezen felül az egyik holokauszt szakértővel, a helyi zsidó közösség egykori vezetőjével folytatott beszélgetésről is készítettem saját felvételeket. Ennek a petržalkai³ magyar-tábor előzményeinél lesz alább jelentősége (Vrzgulová 2015).

Nem-illusztratív módszertani megközelítés

Az Archívumban nem állt minden típusú anyag egyidejűleg a rendelkezésemre.

Előbb a papíralapú, majd a digitális szövegekhez kaptam hozzáférést.

Ez után a hanganyagok kerültek sorra. És csak végül nézhettem meg az eredeti videókat.

Időnként (helyenként) nem minden anyagcsoport tartalma fedte le egymást, voltak hiányzó részletek, részek majd minden anyagban. Ezzel együtt a hang- és videofelvételek voltak a legteljesebbek. Gregory Bateson arra ösztönözte kutatótársait (Bateson 1958, Safonova-Sántha 2013), hogy ne illusztrálják egymással a különféle anyagcsoportokat, hanem igyekezzenek eredeti kérdéseket találni egy-egy anyagcsoport (külön) vizsgálata eredményeképpen, és csak ez után nézzenek válaszok után más anyagcsoportokban. Ezt mi nem-illusztratív megközelítésnek neveztük az evenkikről szóló munkáinkban (Sántha-Safonova 2011, Safonova-Sántha 2013). Itt is hasonló helyzet konfigurálódott. Szóval, nem siettem a hiányzó anyagoknak utánanézni a többi anyagcsoportban, hanem a rendelkezésre álló csoportból igyekeztem megérteni valamit. Így jutottam a fordítás hiányzó részének értelmezési nehézségeiből levonható tendenciákhoz (a roma anyagok azt mutatják, hogy a fordítók ezoterikus népi vallásos, mágikus tudást projektálnak a romákra a holokauszt kontextusában is, mely egy a romákra általános vonatkozó romantizáló tendenciára utal!).

A következő észrevétel e tekintetben, hogy hanganyagokból reflektálni lehet olyan emocionális finom részletekre is, melyek a leírt szövegekben némák maradnak. Az volt az előzetes várakozásom, prekonceptióm, hogy a tragikus élmények felidézése érzelmeket vált ki a mesélőkből. És ugyan megfigyelhető volt ez a tendencia, és fontos dolgokhoz vezet, de mégsem kizárólag erről van szó. Nemcsak a sírás, üvöltés, a hangerő felemelése jelentkezik, hanem emellett a nevetésnek, az ironiának, sőt

³ Pozsonyigetfalú.

az öniróniának is helye van az anyanyelven tett vallomásokban (utóbbinál, mert az interjú készítőjének magyar nyelvi kompetenciája gyakran nem engedte meg, hogy aktívan részt vegyen a beszélgetés formálásában, hogy érzékenyen reflektáljon az interjú-alany szimbolikus utalásaira). A mesélő gyakran szidja a környezetükben élőket, az interjú készítőjét is beleértve, hogy nem értik meg őt, pedig szeretné, hogy így legyen, és így nincs értelme beszélni tovább, bezárkózik. Az egyik interjú-alany folyamatosan ide-oda „táncol,” hogy hagyjuk az egész interjú-készítést; biztos, hogy kell ez? És amikor az interjúkészítő elkezd pakolni, akkor az alany újra mesélni kezd. Ez a tétovázó, leálló-meginduló dinamika szintén jellegzetessége lehet az anyanyelvi interjú-adásoknak, miközben az interjúkészítő egyáltalán nem akart bevonódni a tanúvallomást adó érzelmi dilemmájába, ő csak egy feladatot teljesített, egy megrendelt munkát végzett, mindenféle együttérzés nélkül.

A hanganyagok után, miután fellebbent a lepel a filmes anyagokról, nem az emocionális részek, ahogyan előzetesen vártuk, hanem a háttér részletek megvilágítása tűnt fel revelációként. A video-anyagokat nézve arról kapunk elsődlegesen képet, hogy milyen miliőben készültek az interjúk (a tartalmi részletek addigra már ismertek voltak az írott papíralapú és digitális forrásokból). Mit szerettek volna megmutatni magukból az interjú adók (és belőlük az interjú-készítők, beleszámítva az operatőrt is, és most az antropológus-magamat is közéjük számítva!), mennyire érezték magukat komfortosan ebben a közegben, miközben az életüket, családjukat ért tragédiákról beszélnek, traumákon dolgoznak. Az is feltűnő volt, hogy mennyire szépek a roma interjúadók, mennyire tiszták, mennyire vendégszeretők, udvariasak, idegenkedve ugyan, de mennyire kedvesek az interjúkészítőkkel. Családtagok nem voltak jelen az interjúkészítésnél a roma interjúk ezen típusánál. Kedvenc helyük a konyha volt, ahol tiszta edényben főztek az interjúkészítés közben (amit mindenképpen meg kellett a kamerának mutatniuk). Egyetlen interjúkészítő sem fogadta el a kínálást, nem fogyasztott az interjúalany által felkínált üdítóből. Szlovák holokauszt specialista kollegám arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a kép mindig az adott korszak romákkal szemben szlovák részéről megfogalmazott elvárásaira reflektál (esetünkben a kétezres évek közepére). Ezeket, és ehhez hasonló, az írásos dokumentumokból ki nem olvasható fontos „háttér” információkat lehet megismerni a különböző anyagcsoportok külön kezeléséből, ha Bateson szellemében (Bateson 1958, Safonova-Sántha 2013) nem illusztrálunk velük, megőrizve az anyagcsoport jellegzetességeiből kibomló belső tartalom lehetőségét anélkül, hogy gondolkodás nélkül orvosolni szeretnénk a mutatózó „hiányosságokat” (vagy egymással illusztrálnánk a hiányos példákat, így feloldva a hiányosság érzését).

Találkozások interjú-készítőkkel

Egy másik kutatási stratégia az interjúk lefolytatásának helyzetének rekonstruálására vonatkozott. Ezért lehetőséget kértem arra, hogy találkozhasak az interjú készítőivel, általában véve azokkal, akik jelen voltak a projektek megfogalmazódásánál, ezekben aktív vagy passzív szerepet játszottak, valamint akik ilyen vagy olyan formában, szerepben jelen voltak az interjú készítésekor. Elsősorban a magyar alanyok interjú készítéseire vonatkozott érdeklődésem. Ezen találkozók során váratlan, előre nem látható, rejtett motivációk és részletek is felszínre kerültek,

melyek az interjúkészítők helyi közegbe való társadalmi és egyéni beágyazottságával, vagy a projektek konkrét politikai körülményeivel álltak kapcsolatban.

„Nem segíteni, nem szépen segíteni, hanem durvának lenni, hatni!”

Az interjúkészítés során azok vezették a beszélgetéseket, akiknek maguknak is voltak, vannak holokauszt túlélők a családjukban, így jól tájékozódnak („otthonosan mozognak”) helyi viszonylatban a témában, jól kezelik az interjúkészítés közben felmerülő helyzeteket (többnyire maguk is ismerték már a mesélőket; ezen az alapon lettek kiválasztva a csoportok, hogy ki kinek mesél, ki kivel készít interjút). Az interjú-készítők nyilvánvalóan nem csak antropológusok közül kerültek ki, a társadalomkutatás széles spektrumát képviselték, voltak köztük pszichológusok, szociológusok és nyelvtanárok is. Mindegyiknek sajátos hozzáállása és értelmezése van a holokauszthoz (és a holokauszt interjúkészítéshez, előzetes tapasztalata volt az ilyen típusú mesélésről). Volt, aki folyamatosan irányítani, kontrollálni szeretne volna a delikvenst. Más a gyógyítás részeként fogta fel az interjúkészítést. Az is feltűnt, hogy egyesek rendkívül durván, nyersen utasították a túlélőket. Miután egyikükkel személyesen találkoztunk, kiderült, hogy nem ismer semmilyen *puha antropológiai módszert*, neki csak egy célja volt, hogy gyógyítson. Szóval, szembement az antropológia terepmunka etikájával és szépség kultuszú esztétikájával, azaz hogy egy találkozásnak szépnek és kellemesnek kell lennie, ehelyett durva volt, nyers, és kegyetlennek tűnt a hozzáállása. Nem volt sem beleérző, sem megengedő, sem udvarias, hanem tudatosan durva, trauma-gyógyító szándékkal.

Roma holokauszt interjúk speciális helyzete és jelentősége a kényszerdeportálásról szóló archív anyagok között

Az archív anyagok között roma holokauszt-túlélőkkel készített magyar nyelvű interjúk is találhatók. Ezek az anyagok rendkívüli jelentőségűek, unikálisok, mivel általában véve csak elenyésző számú holokauszt-interjú készült roma interjúalanyokkal. Jellemző módon sajátosak készültek ezek az interjúk, sajátosan kialakított helyzetek során kerültek rögzítésre. Ezeknek a helyzeteknek a megértése, rekonstruálása alapvető jelentőségű a roma anyagok értelmezésénél.

A roma interjúk jellegzetessége, hogy az egyik interjúkészítő nemcsak az Alapítvány felkérésére dolgozott, hanem úgymond saját szakállára is készített szülőföldjén roma holokauszt-interjúkat, melyeket megkeresésemre szívesen meg is osztott velem. Az anyag érdekessége, hogy nem csak a tragikus élményekről volt lehetőség így beszélni, hanem egyúttal klasszikus folklór gyűjtésre is alkalom kínálkozott. Így ugyanattól a személytől a kétféle anyag előadására azonos alkalommal került sor otthonában, családjának tagjai körében. És így lehetőség adódott a kétféle anyag (holokauszt élmény és mese) egy személytől (mesélőtől) való összehasonlítására. Ez egy különleges kontextus, mely számos érdekes felvetést enged megfogalmazni és több, eddigiekben nyitott kérdésre is segít választ keresni.

Továbbá, mint arra már utaltunk, az Alapítvány a Yale egyetem felkérésére vett fel a kilencvenes évek közepén (zsidó), és a kétezres évek közepén, 2005 körül (roma) holokauszt-interjúkat. A roma anyagok jellegzetessége, hogy az interjúknak az egyik fele az adatközlők otthonában, a másik fele pedig Ravasz József kisebbségi

menedzser dunaszerdahelyi irodájában készült, úgy, hogy több interjúalany is jelen volt a másik mesélésénél. Ez utóbbi interjúkra az volt jellemző, hogy az egyes mesélők ki-kiszólnak a többieknek, egyszóval nem az interjú készítőjének mesélnek, hanem egymásnak. Ezen alapul ezekben az esetekben a roma holokauszt-interjúk sajátos atmoszférája. Tehát közös felvételről beszélhetünk, mely azt is jelenti, hogy ki-kibeszélnék mesélésükből, anélkül, hogy valós párbeszéd alakulna ki köztük. A holokauszt-interjúk felvételére szigorú Yale-protokoll vonatkozik, melynek megkerülhetetlen része az adatközlő aláírással szentesített jóváhagyása. Sajnálatos módon ez az interjúkészítés során a helyszínen nem történt meg, és ezt a hiányosságot utólag sem sikerült pótolni. Ebben a formában ezek az anyagok nem lehetnek publikusak, mert nem felelnek meg a Yale egyetem holokauszt online-archívumával kapcsolatos feltételeknek, elvárásoknak. Csak az Archívum vezetőinek jóvoltából kaphattam hozzáférést ezekhez a köztes anyagokhoz az alapítvány saját archívumában.

Kelet-szlovákiai tanulmányút

Emellett 2024 február közepén egyhetes tanulmányútra utaztam Kelet-Szlovákiába. Meglátogattam a kényszerdeportálás infrastruktúrájának helyszíneit, és találkoztam a holokauszt közösségek (zsidó és roma) képviselőivel és kutatóival. Megpróbáltam megérteni a jelen dilemmákat, és azt, hogy a múltbeli tapasztalatok mennyire befolyásolják az egyének és családok jelenbeli döntéseit. Mennyire fontos a túlélők és leszármazottak számára a holokauszt előtti élet infrastruktúrájának megőrzése és újjáépítése, még akkor is, ha már nem beszélhetünk a régi értelemben helyi közösségekről, csak legfeljebb kiscsoportokról és egyenekről. Más szavakkal, a megőrzött infrastruktúra hatással lehet az emberekre; vonzhatja azokat a környékbeli embereket, akik érintettek, közösségi érzést kelthet bennük.

Eperjesen tanulmányoztam egy ma Pozsonyban élő holokauszt-túlélő egyéni-családi infrastruktúrájának elemeit, amely szükséges lépés volt ahhoz, hogy folytathassam vele a megkezdett interjúsorozatot. Mivel több helyi túlélő is a fővárosba költözött, így sok szempontból logikus volt, hogy Kelet-Szlovákiába utazzak, felkeressem az emlékhelyeket, és találkozzak a túlélőkkel, hogy azután folytathassam kutatásomat Pozsonyban és környékén.⁴

⁴ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tatiana Podolinskának, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalmi Antropológiai és Etnológiai Intézte vezetőjének, hogy támogatta kutatási szándékomat, hogy ez az intézet lehessen bázisa szlovákiai kutatásomnak, Monika Vrzgulovának, aki vállalta, hogy befogadom legyen az intézetben folytatott kutatás során és aki mindig készségesen adott tanácsokat és támogatta munkámat kapcsolataival, és végül Zuzana Boselovának, aki mindenféle módon segítette kutatásomat az Alapítványnál. Úgy gondolom, hogy a későbbiekben az Alapítványban a magyarul beszélők anyagaival folytatott kutatásom (elsődleges és későbbi) eredményei szintén hasznosak lesznek szlovák kollégáim számára is, és hamarosan ismét együttműködhetünk velük. Ez a célom jelen tanulmány készítésével is. Külön köszönet illeti a Visegrádi Nemzetközi Alapot, amely támogatta projektmet, lehetővé téve számomra, hogy megkezdjem kutatásomat a magyar nyelvű környezetben szocializálódott szlovák állampolgárok kényszerű deportálásának infrastruktúrájáról.

Kiürült terek infrastruktúrája

Bártfa (Bardejov) a Magyarország és Lengyelország között évszázadokon át fennálló, három közül az egyik legjelentősebb haszid migrációs útvonal (infrastruktúra) jellegzetes állomása. A magyar nyelv használata nem volt teljes körű a környéken, de azért a helyi zsidó lakosság egy jelentős része tudott magyarul. Kétféle bázisa volt a magyar nyelvhasználatnak. Egyrészt a környékbeli rabbik érkeztek magyar nyelvi közegből. Másrészt Rákóczi Ferenc (magyar) hagyománya él tovább Znojmo környékén.

Bardejov (Bártfa) látszólag abszurd példája a Szlovákiában mindenfelé tapasztalható helyzet még drasztikusabban konfigurálódásának, amennyiben nem maradt helyi képviselő, sem leszármazott a közösség tagjaiból, de ezzel párhuzamosan (szemben, vagy pont emiatt) teljes erővel folyhat az egykori zsidó infrastruktúra helyreállítása. A város szétszabdalt, nem teljes infrastruktúra darabkái és három, mára már nem-működő zsinagóga-komplexum maradt meg, ahol egy „privát” zsidó kutatóközpont felújítási projektje zajlik a Norvég fund és a helyi közösség elköltözött tehetős tagjainak támogatásával. Nem a helyi önkormányzat jelentkezik gazdaként, hanem - mint Szlovákia-szerre más helyeken is -, a szlovákiai állami zsidó szervezet. Se a helyi önkormányzat, se helytörténészek, se nem a helyi zsidó-közösség, senki nem érezheti magát otthon, otthonosan itt (a freudi *otthontalanság* (*uncanny*) koncepciója). Az inkább kulturálisnak és tudományosnak, mint vallásosnak tekinthető projekt szomorú érdekessége, hogy nem maradt Bártfán a helyi zsidóságnak egyetlen képviselője vagy leszármazottja sem, mégis képes összegyűjteni a környék érdeklődő lakosságát. Az intézmény nem publikus, a környék *otthonatlan* (*uncanny*) zsidó lakosságát gyűjti össze egyenként, családonként bejelentkezve, látogatóként, mások ajánlására. Érdekes, hogy minden tárgy nagyon személyes és vibrálóan létteli attól, hogy nincs (helyi) gazdája az épület-komplexumnak, nem nyitott, nem publikus, nem hivatalos emlékhely, még nem kész múzeum, hanem egy előzetes állapot. Olyan, mintha még nem lett volna vége a (szörnyű) dolgok történéseinek, mintha még nem lenne lezárva semmi (nem lezárt a projekt sem), minden visszafordítható lenne (az építkezés folyamatban). Egy vitrinben üres pénztárcák (bőrcsokkók) szárai, ezrei láthatók, melyeket a padláson találtak nemrég. Tulajdonosaik kényszerűen hagyták hátra ezeket a deportálás előtt, majd a németek (és a Hlinka-gárda tagjai) gondosan kiürítették tartalmukat. A falakon körben egy rögtönzött kiállítás keretében fotográfiák reprodukciói láthatók, köztük azok, melyeket egy német katona készített titokban az indulás előtti pillanatokról. Eredeti rajzok és festmények láthatók még a helyi közösség tagjaitól. Ez az a hely, ahol, ha valamiről tudnak, hogy emlék maradt fenn, ha tudomást szereznek egy-egy dokumentum, vagy tárgy létezéséről, akkor azokat előbb-utóbb biztos meg is fogják szerezni (az egykori közösség életben maradt tagjainak, a leszármazott családtagoknak (anyagi) segítségével).

Partizánok és szökevények: kieső magyar kényszerdeportálás-történetek

Két további narratíva létezik a kényszerdeportálásról magyar egyéni kontextusban. Az egyik a magyar nyelvű környezetből érkező partizánokra vonatkozik. Sem a szlovák, sem a magyar nemzeti narratívában nincs helyük ilyen partizán történeteknek (csak a család- és személynevek árulkodóak e tekintetben, még akkor is, ha nem minden

esetben van ennek bizonyító ereje). Kizárólag családi és privát emlékek között őrződhetek meg ezek a történetek.

A másik vonulat a második világháború után a magyaroknak (és a németeknek) mint Szlovákia, a szlovák nép ellenségeinek kollektív kényszerdeportálására vonatkozik. Ez azoknak a magyar nemzetiségű (és anyanyelvű) személyeknek az esetei, akik úgy döntöttek, hogy megőrzik a saját sorsukról való döntés jogát, még ha fennállt annak az esélye, hogy ezzel elébe mennek a történeti eseményeknek (nagy részük a Duna szlovákiai partjáról, menekült a folyó túlra, magyarországi oldalára; és ha nem menekült volna el a kollektív bűnösségre vonás vádja elől, akkor is nagy valószínűséggel egy (dél-)magyarországi (tolnai vagy baranyai) sváb falu egyik házát rendelték volna ki számára, ahonnan a svábokat hasonló vádakkal telepítették ki Németországba (a szerencsésebbeket a nyugati oldalra). Ebben a témában is sikerült magyar nyelven felvett archív interjúkat találnom, melyeket igaz, nem az Alapítvány, hanem a Post Bellum szlovákiai fiálájának egyik hátramenti projektje keretében készítették.⁵ Másrészt a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet archívumában találtam idevonatkozó interjút. E mellett saját magamnak is sikerült interjút készítenem hajdani szemtanúkkal, szenvedő felekkel.

Elmenekülés a hegyekbe a kényszerdeportálás elől

Itt egy új, látszólag váratlan kontextus nyílik meg, valójában a (szlovák és magyar) partizán történetek már utat nyitottak ennek a kontextusnak. A hegyekbe, a Tátrába való elmenekülés a zsidó lakosság egyes tagjai számára alternatív stratégiát jelentett a kényszerdeportálás elől. Ez a menekülés mód azonban nem adatot meg mindenkinek, csak a tehetősebb egyéneknek és családtagjaiknak, mivel az étkezés biztosítását a környező szlovák falvakból csak nagyon komoly anyagi ellenszolgáltatásért lehetett megvalósítani. A menekültek nem voltak könnyű helyzetben, hiszen nemcsak a helyi szlovák lakosságnak, a hegyekben járőröző német egységeknek voltak kiszolgáltatva, hanem a túlélők személyes memoárjai alapján állandóan ki voltak téve az őket maguk közé befogadó partizánok atrocitásainak is (Kamenec-Michela 2019; nekem is sikerült a témában saját interjút készítenem). Ami engem ezen felül izgatott, hogy a partizánok közé jelentkezett magyar etnikumúaknak is segítsek hangot adni, hiszen ez a réteg is kihullt, nincs helye a szlovák emlékezetpolitikában.⁶

Van a hegyekbe menekülésnek egy zsidó társadalmon belüli dinamikája is. Az anyagi lehetőségek eleve kettéosztották a zsidó társadalmat a tekintetben, hogy kinek volt lehetősége menekülésre. Ez a dinamika megmaradt, később is megfigyelhető volt, egyre mélyülő szakadékok között a túlélők csoportjai között a háború után is. Sose álltak szóba a hegyekbe menekülőkkel azok, akiknek nem volt más választásuk, mint hogy hagyják magukat gettókba, koncentrációs táborokba deportálni. Megvetéssel, gyűlölettel (és irigységgel) tekintettek ezekre a sorstársaikra.

⁵ Kállay Vikória készítette a Post Bellum részére az interjúkat.

⁶ És mint a roma emlékezők saját esetüket kommentálták, azért nem működik a roma holokauszt tudásátadás mechanizmusa, nem megy át az üzenet, nem érdeklik a gyerekeket és az unokákat a holokauszt történetek, mert nem jó példa, nem lehet pénzben kifejezhető haszonra váltani. Nem lehet vele érdemeket szerezni és ezeken keresztül anyagi juttatásokhoz jutni.

Prekoncepció, kutatási felvetések, kérdések

A fenti felvetéseket a következőképpen lehet összefoglalni (a teljesség igénye nélkül):

1, *Mrázek provokatív felvetése, amely valójában nem is nagyon tekinthető annak*

A kritika alapját az jelenti Mrázek felvetésével szemben, hogy igaz ugyan, amit ír, de a theresienstadti tábor nem tekinthető átlagos koncentrációs tábornak, csak egy kirakat-propaganda tábor volt, melyet a nyugati tudósítók megnyugtatóra hoztak létre, hogy azt hihessék, minden rendben van a német koncentrációs táborok ügyében.

2, *Etikai problémák és antropológiai terepmunka*

Az *oral history* is csak a történelemtudományok közé tartozik és a holokauszt helytörténeteszek igazságérzetét tükrözi, vagy csak archív munkán alapuló narratív megközelítést használ a kutatás során, mint Mrázek theresienstadti kutatása. Egy antropológiai megközelítés sokféle narratívát enged-e egyidejűleg meg, vagy csak egy igaz holokauszt narratíva létezik.

3, *Nem szöveges anyagok, hang-, és video-felvételek elemzése*

Az ezeken megőrződött rejtett emocionális kontextusok megfigyeltése volt a kutatás elsődleges célja a magyar nyelvű interjúk keresésével kapcsolatban. Másrészt a hiányokon, az ürességeken és a törléseken keresztül leírás adni egy történelmi korszakról (és jelen tendenciákról).

4, *Roma és zsidó holokauszt perspektívák közötti kapcsolatok*

Roma interjúk esetében nem mindegy, hogy romaszidó, vagy zsidó-roma kapcsolatokról beszélünk, mert hierarchikus pozíció tapasztalható a két etnikum között a témánkban.

Itt arról van szó, hogy a roma holokauszt interjúkon keresztül mit tudunk meg a zsidó szenvedőkről, horizontálisan megfigyelve, de ez a szemlélet nem kölcsönös, mert sokkal kevesebbet tudunk meg a romákról a zsidó beszámolókon keresztül - bár erre is találni példákat -, mint az auschwitzi roma tábor felszámolásáról). A fentiek oka, hogy hierarchikus (vertikális) elhelyezkedésben vannak a zsidó-roma szereplők, nem felcserélhetők a szerepeik, a holokauszt kutatás gyakorlatában sem.

5, *A saját interjúk készítésének jelentősége*

A kutatással szemben felmerülő etikai kérdések kezelése mellett azért kell saját holokauszt interjúkat is készíteni, hogy egy sajátos perspektívát lehessen érvényesíteni, és egyébként rejtett információkhoz lehessen hozzájutni, új értelmezési kontextusokat tudjunk megnyitni.

6, *Magyar nyelvhasználat*

Ehhez nemcsak szemiotikus kontextusként tudunk viszonyulni, hanem valami konkrétabb, mélyebb jelentés is megbújhat a direkt kérdésekre adott válaszokban. A különböző archív anyagok kategóriáinak használata a fordítás problematikáját eredményezi. Ez hibákat, hiányokat hoz létre. A köztes, üres részek (*gap*-ek) értelmezése viszont eredeti tartalmat eredményez, betekintést ad kulturális prekoncepciókba. A hibák, hiányosságok értelmezése ezoterikus tartalmakat hoz létre, a mágikus aspektus megjelenését segíti elő. Ez a megközelítés igazi terepmunka érzésével jár, amennyiben így lehetőség lesz új, eredeti tartalmak, irányok érvényesítésére.

Az interjúk anyanyelven (magyarul) történő készítésének nehézsége kulminálódik a fordításokban. Nincs megfelelő, finom nyelvtudás gyakorlat, tapasztalat és

igény ezen folyamatok, tevékenységi láncok mögött. A szövegek egyes részeit félreértették. Az volt a tendencia, hogy a magyarul felvett interjúkat is le kellett fordítani a hivatalos szlovák államnyelvre, hogy a csak szlovákul tudó szlovákiai kutatók is hozzáférhessenek a magyar szövegekhez. Az is megjegyzendő, hogy a szlovák szövegeket nem fordították le magyar nyelvre. Hasonló tendenciák fogalmazhatók meg a roma nyelven készített interjúkkal kapcsolatban is. Ha kizárólag szlovák nyelven vették volna fel az összes interjút, nem is jelentkezne ez a probléma (ahogy a benne rejlő módszertani lehetőség sem). A *gap*-ek például akkor jelentkeznek, amikor valamilyen vallásosnak tűnő kiszólást enged meg magának az interjúalany, melyet a fordító nem az interjú-helyzetben, hanem a szöveg-kontextusból kiragadva (tartalomként) igyekszik értelmezni, és ezt (természetesen) nem tudja (sikeresen) menedzselni. Ekkor igyekszik a jelentkező hiányosságot (tulajdonképpen nyelvtudásban jelentkező elégtelenséget) valami más tartalmi tudással (ellen/túl)kompenzálni, többnyire ezoterikus, mágikus-vallásos jelentést társítva az értelmezhetetlen szövegrészlethez (amely nincs is benne se az interjú-helyzetben, se a szöveghelyzetben). Így kapnak egy sajátos vallásos (és groteszk plusz-) töltetűt a magyarul felvett roma interjúk szlovák fordításai.

7. *Eposz, eposz-mesélés (történelmi/családi) tragédiák, traumák feldolgozása*

Először talán furcsának tűnhet az eposzok és a holokausz történetek között megfigyelhető párhuzam, melynek alapját az jelenti, meglátásom szerint, hogy az eposzoknak is az a fő funkciója, hogy segítsenek a hallgatóságunk feldolgozni történelmi tragédiákat, traumákat. Hasonló tendenciák fogalmazhatók meg holokausz élményekkel, tapasztalatokkal kapcsolatban is, az eposzokhoz hasonló lesz a funkciója a holokausz interjúknak is, egyéni és közösségi szinten.

Előzetes eredmények

A kutatás során a következő válaszok fogalmazódtak meg bennem:

1. *A kényszerdeportálásban töltött idő pozitív oldala: nyelvtanulás, zenélés, világlátás*

Engedjük meg egy pillanatra, hogy Mrázek tézisében lehet valami igazság, amikor azt veti fel, hogy a koncentrációs táboroknak lehet pozitív oldala is, hogy az ott töltött idő, az ott szerzett tapasztalat hasznosnak is bizonyulhat egy túlélő további életében. Roma hősünk megjegyezte - itt meg kell említenünk, hogy csak magyarok megszállta területről vittek el romákat koncentrációs táborokba -, hogy a romák a koncentrációs táborokba kerülve nagyon nehéz helyzetbe jutottak, hiszen nem voltak hozzászokva szigorú napirendhez. Annak előtte, otthon szabad életet folytattak, akkor csináltak valamit, amikor kellett, amikor mások is. Nagy szenvedéssel járt először a feszített napirend betartása. A másik dolog, amit fontosnak talállok megemlíteni, egy terminus volt az, hogy nem lehetett *buzerálni*, imitálni a munkát, gondolkodni rajta, hogy így vagy úgy elkerülni, könnyíteni rajta, hanem konkrétan meg kellett csinálni, amit parancsoltak, minden furfang, hezitálás, másodlagos gondolat nélkül. Ha rájöttek, hogy valaki nem konkrétan csinálja a dolgokat (*buzerál*), annak egyből vége lett. Minden teketória nélkül. Ezentúl roma mesélőnk a táborban megtanult németül, amelynek későbbi élete során egyszer nagy hasznát vette. Amikor hazaért a koncentrációs táborból, rengeteg

ajándékkal érkezett haza, ruhákkal és élelmiszerrel. Ezeket az amerikai katonáktól kapta hazaféle menet. Mindenki örült hazatértének, kivéve a (szlovák) parasztokat. Azt terjesztették róla, hogy azért nem volt otthon, mert a (magyar) nyilasoknál szolgált. Hiába kérte ki magának ezt azzal, hogy koncentrációs táborban volt a távollétében, de ez nem tántorította el a vádaskodókat. Amikor a faluban megjelentek az orosz katonák, akik nagyon rendesek voltak a cigányokkal (ez egy roma férfi mesélő perspektívája), a roma tanúk másik fele, az egykor fiatal leányok arról számoltak be, hogy előbb a németek, majd a megszálló oroszok elől kellett bujkálniuk, mert míg a németek táborba zárták, addig az oroszok megerőszkolnival akarták őket, és csak az első világháborúban harcolt nagypapa orosz tudása segített megmenekülniük. Az orosz tisztekkel németül tudott beszélni, és így el tudta panaszkodni, hogy parasztok nem hiszik el neki, hogy koncentrációs táborba volt zárva. Ettől kezdve az orosz tisztek védelmébe került, így a parasztok már nem mertek semmit tenni ellene, és jobb híján békén hagyták.

A másik szerencsés menekülés-történet arról szölt, hogy a roma katonák megszöktek a front elől, de a magyar katonák elkapták őket, és mint katonaszökevényeket, statáriálisan ki akarták végezni őket. De a romák könyörgésre fogták a szót, és végül odajutottak, hogy zenakart kellett alakítaniuk és eljuttatniuk a magyar tisztek kedvenc nótáit. Másnap csak azokat végezték ki, akik nem tudtak zenélni. Őket pedig elengedték azzal, hogy mégsem végezhetik ki azokat, akik a kedvenc nótáikat játszották el nekik. A magyarságukat a zenélésen keresztül bizonyították. A mesélőnek szerencséje volt, hogy sokat zenélt mindenfélét a háború előttől. A háború után a szlovákoknak játszott sokat. A hegedű, mely az életét mentette meg, különleges (tisztelési, szimbolikus) helyet kapott további életében. Csalátagjainak, feleségének, gyerekeinek tilos volt a hangszerhez még közelíteniük is (a hangszer önmaga volt a mesélő – neki köszönhetette az életét).

2. *A vizuális aspektusok jelentősége a kelet-, és közép-szlovákiai kényszerdeportálás emlékhelyeinek kutatása során*

Emellett időről időre jártam a szlovákiai vidéket, hogy minden alkalmat megragadva tisztázzak különböző, a témában felmerülő kérdéseket, adódó összefüggéseket a partizánok és zsidó menekültek, szlovák és magyar nyelvű résztvevők szerepéről. A narratívák mellett vizuális megfigyeléseket is végeztem, felkeresve a zsidó temetők és zsinagógák emlékhelyeit. Értelmezésemben egy társadalom (egészséges) állapotát helyi viszonylatban az jelzi, hogy hogyan áll a kényszerdeportálás (többségében zsidó, elvért roma és partizán) emlékhelyekhez (általában véve a holokauszhoz). Mindig tanulságos megfigyelni, hogy milyen narratívákkal kísérve, hogyan mutatják be ezeket a (hajdan fontos szerepet kapó) helyszíneket.

A fenti, antropológiai megközelítésből, a személyes terepmunka fragmentumok gyűjtögetéséből kezdett el a figyelmem a vizualításra vonatkozó megfigyelésekre terelődni. Előtérbe kerültek olyan nem-klasszikus antropológiai fogalmak, mint az *üresség* kategóriájának használata, megformálása Szlovákiában.

Eperjesen a holokausz túlélő barátom háza helyén egy parkoló található ma. Semmi nyoma a mesélései intim légkörének. Annak, ahogyan a barátjával focizni jártak. Füttyel hívták egymást az utcára, játszani, kóborolni.

A nagybátyja hajdani lakóhelyén, a főutcán tömeget lehet látni. Itt viszont pont az állandósuló tömeg teszi lehetetlenné, hogy az ember a meghitt családi történeteket átélje.

Itt történt az a további, a családon belüli nyelvhasználatot meghatározó eset is, amikor a háború után a nyílt utcán megütötték az anyját, mert a fia öt évesen magyarul szólalt meg. Az eset eredményeképpen az anya többé nem beszélt a fiával magyarul. Ez egy másik holokauszt elbeszéléseiben is visszatérő motívum (Hunčík 2009), jellemző a háború utáni időszak szlovákiai magyar közegének *otthontalan* (*uncanny*) atmoszférájára.

Az utcájában, ahol lakott, az egykori neológ zsinagóga épületében ma egy háztartási kisáruház üzemel, ahol a tulajdonos ahhoz ugyan hozzájárult, hogy körülnézzek az üzletben, ahhoz azonban már nem, hogy néhány belső fényképet készítssek.

A zsinagóga infrastruktúrájába tartozó szomszédos Jesiva épületében nemrég még étterem működött, a COVID hatására az is bezárt.

Martinban a zsinagóga (elhelyezkedéséről) egy fényképes tabló igazít el minket (egy régi fényképpel). Segít beleképzelné az épületet az üres térbe. A zsinagóga helyét egy szomszédos fa jelöli ki (mind a múltbeli képen, mind a jelenben a buszmegálló mellett).

A zsinagóga egykori helyére néhány fűvel benőtt lakó utal.

A temetőbe nem lehetett bejutni. A csengő hangjára nem jött elő egy teremtet lélek sem. Kiürült a tér.

Hasonló irányt kapott a kutatás Érsekújváron is, ahol Láng Tamással beszélgettem, aki azok közé a szlovákiai zsidó közösségi előjárók közé tartozik, akik tökéletesen beszélnek magyarul. Vele a zsidó közösségi házban találkoztunk a zsinagóga szomszédságában, majd oda is áttentünk. A program része volt az épület bemutatása. Az épület és a közösség története összefonódik. Két fontos dologra hívta fel a figyelmemet. Egyrészt, hogy a

századelőn annyira megnőtt a gyülekezet tagjainak száma, hogy meg kellett toldani a zsinagóga épületét (ma ötven tagot számol a gyülekezet). Ennek mértékében a szószerk is új helyre került (rég helye most is látszik az alaplapokon). Másrészt elmondta, hogy a németek alatt autószerelv működött a zsinagógában. Tevékenységük gázolaj nyomai mindmáig láthatók a padlócsempéken. A zsidó infrastruktúra eltűnésének nyomozása mindennapi rutinom része lett Szlovákiában.

3, Az interjúkészítés helyszíne, annak részletei

Az otthon sajátos szertartásossága, társadalmi háttére láthatóvá vált, kikristályosodott számomra az interjúkészítés video anyagainak elemzése során (lásd feljebb!). Ahogyan ezt a roma tanúk esetében láttuk, hasonlóan történt a zsidó mesélők esetében is. Az egyik tanú otthonának bemutatása, a zsidó vallásosság tárgyi szimbólumai mind rejtve maradtak a találkozás írott és hang anyagában, hasonlóan a másik tanú (P. asszony) szépségéhez (ennek a vonásnak később, az interjú-készítőkkel való találkozás során még jelentősége lesz).

4, A holokauszt interjúk (roma és zsidó együtt) logikája

Nemcsak a roma interjú-adás vonatkozásában lesz jelentősége egy adott korszak politika-gazdasági kontextusának annak, hogy mit várnak el az idegenek (köztük a németek és a magyarok) viselkedésétől Szlovákiában, hanem a zsidó egyénekkel szemben is. Az összehasonlító-elemző mesélési módra viszont nem találtunk példát a romák körében, csak a saját történet mesélésre. A köz funkciója és a tudás átadás közötti kapcsolat a zsidó interjúknál is felmerült, de nem olyan erőteljesen, és a pénzben kifejezhető haszon nincs olyan mértékben kifejezve, ahogy azt a romáknál tapasztaltuk. „Minek kellene elmondani a történetemet? Kik érdekel ez? Ki tudja megérteni ezt? Azok már nincsenek itt!”

A zsidó történeteknél is kifejeződik a személyes hőstörténet (trickster) jelleg, de nem úgy, mint a romáknál, hanem sajátosan (ironikus-önironikus módon). A romák kapcsán talán ez úgy fogalmazható meg legpontosabban, hogy a mesélő mindent túlél (a holokausztot is).

5, A romák tragikus eseményekről való beszámoló izgalmasak, történetmesélési módjuk radikálisan eltér a zsidó interjúkétól. Először is, nagyon hasonlít a klasszikus roma mesemondás módjához: minden mondat egyedi, szimbolikus jelentéssel jelentkezik és egyben költői jellegű is. Továbbá észrevehető a mesélés módjának (szöveg

szövésének) egy körkörös logikája, amely egy rövidebb körben kezdődik, és egyre tágabb körök felé halad, a tények ismétlésével és a történet kiegészítő információival van megtűzdelve. Az is megfigyelhető (a zsidó interjú-helyzetekkel közös vonás), hogy az interjúk másik felét a romák otthonában készítették, így képet kaphatunk arról, milyennek akarják a roma adatközlők otthonaikat láttatni, másoknak, az interjú készítőinek, a többségi társadalom, az államalkotó (szlovák) nép képviselőinek megmutatni, annak tükrében, hogy mi a velük szembeni elvárás egy-egy adott társadalomtörténelmi korszakban. (Nem ilyen volt egy-egy interjú készítésénél az interjú nyelv-választásának kérdése is?) Ezt bemutatva felmerül annak ambíciója és illúziója, hogy milyen privilégiumokhoz lehetett így, ezáltal hozzájutni (legalábbis az adatközlők erre hívják fel folyamatosan az interjú készítőinek figyelmét. Ha nem kompenzálják pénzbeli juttatásokkal a romák szenvedéseit, akkor hogyan várható el, hogy a második, vagy harmadik generáció tagjainak figyelmét felkeltsek ezek a szenvedés történetek!

A roma mesélésre, pontosabban a roma interjúkészítés logikájára a gyors, folyamatosan feltett kérdésekre adott rövid válaszok jellemzőek. Ezek a kérdések nem eredményezik egy félig strukturált interjú érzését. Az interjúk másik részére az jellemző, hogy az interjúkészítő csak hallgat és nem kérdez (olybá tűnik, mintha nem értené, hogy mi történik; bármennyire is akarja, nem tudja kontrollálni az interjú-helyzetet). Az interjúk rövidebbek, harminc percnél egy sem hosszabb (Ravasz József dunaszerdahelyi irodájában az egyes interjúkat az alanyok jelenlétében vették fel).

6, A zsidó történetmesélési módra egyrészt egy professzionális elemzés, a különböző saját esetek, helyzetek összehasonlítása, másrészt egy kizárólagosan személyes történet lineáris építkezése jellemző. A legelső interjú-helyzetnek szkeptikus hangneme lehet, a sztori rövid mondatokból építhető. Emellett találni bennük nagyon erős mondatokat, túlélő személyes narratívákat: „Szerencsés voltam, fiatal és szép!” mellyel egy szexuális intim kapcsolati helyzetre utal a mesélő a koncentrációs táborban az örökkel,⁷ vagy, amikor egy másik zsidó interjú-alany úgy fogalmaz, hogy „Fiatall voltam és egészséges!” az egykori sportolók, atléták filozófiai hozzáállással élnek meg minden egyes nehézséget, mintha egy edzés gyakorlat részei lennének a teljesítendő feladatok.

7, A magyar nyelv használata

A kutatásom során igyekeztem az alapítványi interjúk minél több eredeti készítőjével is találkozót kezdeményezni. Ebben elsődlegesen az interjúhelyzetek megértése motivált. Az eredeti videofelvételek visszanezése („visszahallgatni közösen” Steven Feld szellemében Feld 1991) alkalom adódott arra, hogy fontos részleteket tudjak meg az interjúkészítők kiválasztásáról, az interjúalanyok

elosztásáról, a készítő (és az alanyok) a helyi társadalomba való beágyazódottságáról. Továbbá lehetőség adódott ezeken a találkozásokon keresztül arra is, hogy a készítő és alanyok közötti személyes és családi kapcsolatok jellegéről, történetéről, dinamikájáról tudjak meg a készítő szemszögéből fontos dolgokat, esetleg titkokat. Ezen túl felmerült az első interjú jelentősége, amikor az interjú-alanyoknak még nincs tapasztalatuk arról, hogy mit várnak el tőlük a készítők. Az első interjú karcos, ellentmondásos jellege nagy jelentőségű egy antropológiai jellegű kutatás szempontjából. Sokat lehet tanulni belőlük, továbbá érdekes leírásokat lehet adni rajtuk, ezeken az ambivalens helyzeteken, történeteken keresztül (Navaroyashin 2012).

A roma interjúk esetében merült fel, de gyakorlatilag minden kényszerdeportálás interjúra kiterjeszthető, hogy ez a túlélők narratívája, csak nekik volt a gyakorlatban lehetőségük arra, hogy érzelmileg gazdag történeteket meséljenek egyes szám első személyben meghurcoltatásukról, szenvedésükről. Ebben a tekintetben ezek sikertörténeteknek minősülhetnek, hiszen az interjú-alanyoknak sikerült életben maradniuk (ez volt a cél).

Esetek

Alább olyan konkrét eseteket veszek sorra, melyek a szlovákiai etnológus kollégáim érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek az esetek komplexitásuknál fogva az elemzés egy magasabb szintjén jelentkeztek. A projekt elsődleges eredményei konkrét kérdések, és a felvetésekre adott válaszok lettek. Az interjúk adott nyelvhasználatának vizsgálata, ennek hozadéka az emocionális tartalmak jelenlétét vetették fel elsődlegesen: annak igényét, hogy ezeken akarnak-e az alanyok dolgozni, vagy pont ettől való elhatárolódás lett ezen keresztül kifejezve. Három szintje volt a nyelvhasználatnak: a családban, az interjú során és a velem való kommunikáció során (magyarul és kivételesen angolul).

A megoldandó probléma a szlovák nyelvhasználati szokások, gyakorlatok kérdése volt a holokauszt-interjú készítése során Szlovákiában. Általában elmondható, hogy a szlovák állam által támogatott projektek (Slovak National Memory Committee) csak szlovák nyelven hajthatók végre. Így nem volt, és nincs esély nem szlovák nyelven bekerülni a szlovákiai nemzeti narratívába, tudatba.

A magyar nyelv használatáról szóló egyik példám arra hívta fel a figyelmet, hogy az esetek rendkívül összetettek lehettek, és nem szabad leegyszerűsíteni a példákat, az összetettségükből sok mindent lehet tanulni. Ebben az esetben a katolikus anya magyarul, míg a zsidó neológ apa szlovákul beszélt az interjúalannal.

A másik eset is hasonló konfigurációról tanúskodott. A szülők vegyes házasságúak és vegyes vallásúak voltak.⁸ Az interjúalany arra emlékezett, ahogyan szlovákul trükkös, vicces történeteket mesélt az apa a sereði táborról. A magyar nyelv ezzel szemben hiányos volt, rajta mély és sötét érzelmeket fejezett ki az anya a zsidó szerelme elvesztéséről, arról, ahogyan az első férje feljelentette őt a Gestapónál.

Másik esetem holokauszt túlélő hőisével rendszeresen találkozunk Pozsonyban a zsinagógában (az épületben és

⁷ A helyi illetőségű interjú-készítő pszichiáter találkozásunk alkalmával mesélt nekem az any és története helyi beágyazódottságáról. A helyi emberek, különös tekintettel azok, akik túléltek Auschwitzot, köztük a pszichiáter édesanyja, természetesen tudták, mi történt vele, hiszen maguk is látták őt a koncentrációs táborban. Azokhoz hasonlóan, akik a hegyekbe menekültek, soha többé nem közeledtek feléje, nem álltak vele szóba. A férje is tudott az esetről, de az alanynak csak egy dolog volt fontos az interjúkészítés során, hogy fiai nem tudhatják meg, hogy hogyan sikerült túlélnie a koncentrációs tábor. A helyzetnek ilyenén való helyi konfigurálódása nem támogatja a tudásátadás mechanizmusát.

⁸ A vegyes házasságok jelentőségére már Kovács Éva is felhívta a figyelmet kelet-szlovákiai (Kassa) kutatásai egyik eredményeképpen (Kovács 2004)!

a kertben), ahol idegenvezetőként dolgozott, tulajdonképpen gazdaként lépett fel. Folyamatosan, lépésről-lépésre mesélt a családjáról avatott be újabb és újabb részletekbe. Rendkívül türelmes és készséges volt velem. Én irányítottam inkább a beszélgetéseket, ő utat engedett érdeklődésemnek. A magyar nyelv használata alapfelvetés volt nála (és az egész kutatás ezen a felvetésen alapul). Mindent tudott a zsinagógáról és saját történetei is voltak és sok történetet másoktól is örökölt. Ott derült ki, hogy az angol mellett magyarul és oroszul is beszél (mely utóbbit eperjesi származása magyarázza, az, hogy nagyszülei Kárpátaljáról érkeztek Kelet-Szlovákiába). Szóval, a magyar nyelv használata, hiszen ezen nyelven dolgoztunk együtt, folyamatosan előtérben volt, de nem volt direkt kutatás tárgya egészen addig, amíg az egyik utolsó találkozásunk alkalmával rá nem kérdeztem, hogy hogyan beszéltek a családon belül, ki kivel milyen nyelven miről, milyen témában? Kiderült, hogy a magyart titkos nyelvként használták előtte a családban (anyja, anyja nővére és annak férje). A szlovák semleges nyelv volt, melyen banális képet kapott a koncentrációs tábori életéről. A magyar nyelv akkor került előtérbe, amikor anyja nővérenek a férje, apja helyett apja komolyan megbetegedett, aki ekkor magyar nyelven avatta be a holokauszt sötét oldalának részleteibe, arról beszélt magyarul felesége unokaöccsének, hogy hogyan sikerült a koncentrációs táborban az embereknek öngyilkosságot elkövetniük, hogy futottak neki a kerítésnek, melybe elektromos áramot vezettek be, vagy amikor arról mesélt, hogy mit jelentett élelmmel etetni, enni, és éhezni.

A roma holokauszt történetekből kirajzolódik egy roma mesélési mód. Egy történet akkor jó, ha csodás, és az sem baj, ha pikáns. Egy történetnek, a roma mesélésnek érdekesnek kell lennie. A főhős, a mesélő varázserővel rendelkezik. Megoldhatatlannak tűnő feladatokat kell megoldania trükkös megoldásokkal (igazi mesebeli varázserővel rendelkező trickster alak). Az sem baj, ha egy történet egyben vicces. A roma mesélési mód kontextusában a holokauszt történetek (beszámolók) igazi mesehelyzetek, amikor az emberek kényszerdeportálásra vannak ítélve és amikor (a koncentrációs táborban) az életben maradás a tét.

A roma holokauszt történetekből egy roma világ alapvonalai rajzolódhatnak ki. A roma világban nincs jelentősége az etnikai hovatartozásnak. Nincs jelentősége annak, hogy valaki szlovák vagy magyar nemzetiségű. Csak a „paraszt” kategória jelentkezik a külvilággal fenntartott kapcsolatok leírásánál anélkül, hogy etnikai megkülönböztetést alkalmaznának. Emellett a nemzeti hovatartozás sem jelentkezik mérvadóként. A roma mesélés nem követi az etnikai határok változását. Nincs jelentősége annak, hogy ki melyik állam területén él egy adott pillanatban. Az idegen hatalom, a külvilággal szemben táplált félelem szimbóluma a kakastoll. A magyar számadások szlovák fordításából nem nagy nehézségek árán sikerült kihámozniuk, hogy a csendőrokról van szó. A szlovák fordítás nem tudta értelmezni ezt a szimbólumot, hiányt jelzett. A mesélés idő tudatában a történelmi események ideje(i) nem jelentkezik referencia pontokként. Egy szóval nincs jelentősége a külvilág (történelmi) idő befogadásának, a mesélés nem reflektál érzékenyen ezekre a változásokra. A nem-változás eredményez állandóságot, mely nem (lesz) pozitív kategória. A mindennapi élet rutinjának hátterében a szegénység, az éhezés elleni harc, a kisebbségi jogok érvényesítésének reménytelen harca áll. Mindezek szereplése akár „normális” is lehetne a roma

mesék kontextusában, ha nem saját történetekről lenne szó (nem érzékelhető különbség, nem beszélhetünk kétféle mesélésről, csak roma mesélésről). Olyan mintha nem lenne tétje a roma holokauszt történeteknek. Mintha normális, mindennapi dolog lenne traumatikus állapotban élni. Mintha minden remény nélküli lenne saját tragédiákról mesélni. Az egyén helyzete nem változhat meg általuk. És az is kifejeződik, hogy a tudásátadásnak így nincs értelme (a második és harmadik nemzedék tagjai nem látják értelmét, pénzben kifejezhető hasznát a holokauszt történetek mesélésének, meghallgatásának).

A második világháború alatti és utáni kényszerdeportálások emlékeinek tanulmányozása a mai Szlovákiában⁹

Jelen tanulmány célja tehát a második világháború alatti és utáni kényszerdeportálások emlékeinek feltárása és vizsgálata. Ezek az emlékezések mindmáig gyakran marginalizálódnak vagy elhallgatásra kerülnek a szlovák nemzeti narratívákban. A hivatalos emlékeztetpolitika hajlamos kizárni a többnyelvű tanúvallomásokot, különösen a magyar nyelvűeket, mivel azok véleményük szerint a szlovák háborús államot kritizáló élményeket tárhatnak fel, vagy a konfliktushoz kapcsolódó személyes és családi tragédiákat mesélhetnek el.

Magyar antropológusként helyi archívumokat tanulmányoztam, és újra megvizsgáltam a szinte kizárólag szlovákul készített interjúkat, amelyeket magyarul beszélő környezetben felnőtt zsidó, roma, német és magyar származású személyekkel készítettek. Az interjúk közül néhányat magyarul magam is készítettem. Azt vizsgáltam, hogyan változtak a narratívák attól függően, hogy milyen nyelven vették fel őket, és milyen alternatív jelentések társultak hozzájuk. Ez a folyamat elvezetett a Visegrádi Alap által támogatott az egyik bratislavai Alapítványhoz, ahol kezdetben támogató kutatási környezetben hozzáférést kaptam mind a nyilvános, mind korlátozott hozzáféréstű anyagokhoz.

A politikai légkör azonban időközben megváltozott a 2023-as szeptemberi választások után, amelyek egy nacionalista és szélsőjobboldali programot támogató kormányt vezettek hatalomra. A külföldi finanszírozású civil szervezetek iránti növekvő ellenszenv, beleértve a az Alapítvány elleni vádakat is, gyanakvó, megmérgezett légkört teremtett, amely nem tudta segíteni kutatásomat.

Ezzel a háttérrel munkám során egyre inkább előtérbe került Yael Navaro „negatív antropológiai módszertani” koncepciója és Sigmund Freud „otthonatlan” (uncanniness) terminusa (Navaro 2020, Navaro-Yashin 2012. Mit jelent terepmunkát végezni fasizálódó kelet-európai kontextusban, ahol a bizalom erodálódik, a bizalom alapuló új kapcsolatok kiépítése egyre nehezebbé, egyre inkább lehetetlenebbé válik, ahol a tudományos kutatásra és munkára az egyre inkább elhatalmasodó politikai bizonytalanság nyomja rá bélyegét? Hogyan alakítják át ezek a körülmények az egyéni és családi háborús traumák természetét és az azokat kísérő tartós hallgatás megtörésére irányuló kutatás befogadását?

A jelen közép-kelet-európai helyzet abszurditására (konfigurálódására) jellemzően a politikai és a kulturális-társadalmi-tudományos perspektívák és érdekek egymáshoz feszülnek. Miközben az izraeli-palesztin háború kontextusában a szovjet és orosz, az antifasiszta holokauszt és izraeli

⁹ Az alábbi rész a 2023 és 2025 között Szlovákiában végzett etnográfiai kutatás előzetes eredményeit mutatja be.

objektumokat a Fico állam rendőrei védik a(z) ellenzéki) provokátorok ellen, addig a holokauszt szlovákiai hagyományait a Post Bellum mellett legjobban ápoló bratislavai Alapítvány a szlovák állam fő ellenségének minősül, ellehetetlenítése és kivéreztetése folyamatban van.

Két napló a petržalkai magyar táborról¹⁰

Időközben pozsonyi tartózkodásom és kutakodásom vége felé képbe került a pozsonyi többnyelvű (és egyben magyar) értelmiség második világháború utáni sorsa. Kiderült, hogy erről a témáról két magyar napló is fennmaradt, melyekhez hozzáférést sikerült szereznem a családok még élő tagjaitól. Közben az eredeti alap kutatás is ebbe az irányba mutatott, amennyiben a pozsonyi zsidó és magyar származású egyre jobban bonyolódtak és egyre összetettebbek lettek, mint a fenti esetek is mutatják. Míg ugyanazon család egyes tagjainak sikerült magyar identitásúként elkerülni, hogy zsidó származásúként kényszerdeportálásra kerüljenek, addig más családtagok Magyarországra menekültek, hogy magyar származásúként ne kerüljenek kényszer(munka)táborba, míg megint másoknak ezt nem sikerült elkerülniük. Ez utóbbiak naplói és történeteik, sorsuk került kutatásom következő fázisának fókuszába.

Emlékek a magyar kényszer(munka)táborról Petržalka/Bratislava (Pozsonyligetfalu, 1945-47)

A projekt ezen fázisának célja a második világháború után létesített petržalkai táborral kapcsolatos, naplókban és levelekben rögzített magyar nemzetiségű egyének emlékeinek elemzése. A kutatás fő forrását két egyedülálló, magyar nyelven fennmaradt napló jelenti, amelyek a magyar nemzetiségű rabok 1945 és 1947 közötti tábori életéről számolnak be. A magyar nemzetiségű pozsonyi illetőségű polgárok kényszerdeportálásának egyik fő oka a tulajdonjogok kérdése volt. A fent említett eljárás, a tulajdonjogok megőrzésére vagy visszaszerzésére irányuló tárgyalási folyamat komoly kihívást jelentett a Petržalka-ba kényszerrel deportáltak számára. A magán/családi archívumokban fellelt anyagok értékes információforrást jelentenek a magyar nemzetiségűek második világháború utáni tapasztalatainak dokumentálásánál. A projekt mind publikált, mind publikálatlan anyagokat felhasználó forrásként. A magyar táborban tapasztaltak nagy jelentőségűek, mivel szorosan kapcsolódnak a petržalkai (és patronkai) zsidó (Vrzgulovala 2015) és német táborok történetéhez.

A kutatás célja az volt, hogy Freud által definiált *uncanny* *otthonatlanság*, nem-komfortosság, kényelmetlenség érzésének kifejezését antropológiai tanulmányok, többek között Yael Navaro-Yashin tanulmányai alapján újraértelmezze. Ennek jegyében azt vizsgálom, hogy az egyének hogyan tudnak boldogulni ilyen *uncanny*, *otthonatlan*/nem-komfortos/kényelmetlen egyben 'kényes' körülmények között. Egy másik lehetséges antropológiai megközelítés akkor alkalmazható (szintén Yael Navaro interpretálásában), amikor lehetetlen a szokásos módon (a kölcsönös bizalom alapuló) antropológiai terepmunkán alapuló kutatást folytatni, és ekkor, ilyen helyzetekben a

kutatás céljának nem a kutatás témájának mindenáron való folytatásának, hanem csak ezeknek a helyzeteknek a leírásának kell lennie, hiszen gyakorlatilag a kutatást lehetetlen elvégezni. Ezekben az esetekben a fent említett megközelítést alkalmazzuk annak érdekében, hogy le tudjuk írni az üresség légkörét, és többek között például a tájban található törléseket, a karcolások nyomait (melyekre kövek és fák utalnak esetünkben) a szlovák állam a zsidó emlékhelyek (zsinagógák temetői) törlésére irányuló gyakorlatának nyomait.

Az Alapítvány az egyik legrégebbi szlovák civil szervezet, amelyet Csehszlovákia felbomlása, a rendszer váltás után jött létre. Az alapítvány tevékenysége a különböző kisebbségi csoportok jogaira fókuszál, a tolerancia, az etnikumok közötti és interkulturális párbeszéd, valamint az inklúzió előmozdítását célozza előmozdítani. Az intézetben ideális helyszín a második világháború emlékezetének kutatásához Szlovákiában és Pozsonyban, ahol jó légkör fogadott, és kiváló minőségű könyvtár található a témában. A vendégkutatók számára a kutatási hely a könyvtárban volt kialakítva. Sajnos az alapítvány a Robert Fico-vezette új szlovák állam fő ellenségének lett kikiáltva, mivel az alapító unokája az ellenzék egyik vezér politikusa. Az a vád lett megfogalmazva velük szemben, hogy külföldről az alapítványon keresztül kap támogatást Fico-ellenes politikai tevékenységéhez.

A petržalka/bratislavai (Pozsonyligetfalu) magyar kényszer(munka)tábor emléke (1945-1947)

A második kényszerdeportálás projektem célja az volt,¹¹ hogy a második világháború után létesített Pozsony-külvárosi (tulajdonképpen a Duna túloldalon a világháború alatt Ausztriához tartozó) petržalkai magyar táborral kapcsolatos, naplókban és levelekben rögzített magyar nyelvű személyes emlékeket elemezze. A kutatás fő forrását két egyedülálló, magyar nyelvű napló jelentette, melyek a magyar egyének táborban töltött életét írják le 1945 és 1947 között.

Ennek a projektnek a legfőbb eredménye az egyedülálló anyagokhoz, a két naplóhoz és a kapcsolódó családi archívumokban található hivatalos levelezésekhez és iratokhoz való hozzáférés volt. Előzetes hipotézisem helyesnek bizonyult abban a tekintetben, hogy a második világháború után a szlovák állam ellenségeinek kényszerű deportálása abból a célból fogalmazódott meg, hogy a gazdag polgárokat eltávolítsák vagyonuktól, lehetetlenné téve ingatlanjaik (házaik) ellenőrzését, őrzését, védelmét és így az ingóságok (tárgyak és vagyontárgyak) szabad prédák legyenek. Mivel a jogi helyzet általában véve nem volt egyértelmű, a vagyonuktól megfosztott magyar egyéneknek kevés esélyük volt arra, hogy a háború utáni zűrzavaros környezetben visszaszerezzék ezeket az elvesztett vagyonokat.

Az első napló különleges érdekessége, hogy utalásokat tartalmaz a Petržalka-ba kényszerrel deportált más etnikai csoportokkal való kapcsolatokra és érintkezésekre. Akárcsak a második világháború alatt koncentrációs táborokba kényszerített személyek esetében, a különböző etnikai csoportok más etnikumokhoz tartozó személyekkel és csoportokkal is kapcsolatba kerültek. Gyakran a

¹⁰ (Pozsony)ligetfalu államjogi szempontból Németország-hoz tartozott, hiszen Ausztria a centralizált náci államban nem rendelkezett semmiféle autonóm joggal.

¹¹ Az alábbi rész a második Visegrad-project: *Memories of the Hungarian Forced Labour Camp in Petržalka/Bratislava (1945-47) I.* (2024. október 1 - november 10) kutatási beszámolóján alapul.

túlélők tanúvallomásai az egyetlen források, mint például a roma és zsidó egyének megfigyelései, vagy a mi esetünkben a magyaroké, amikor az ő szemszögükből elevenednek meg az események. Így például az, ahogyan a németek éltek a magyar tábor mellett kialakított német táborban, milyen körülmények között éltek (a magyarokkal szemben szögesdrót kerítéssel körülvett területen fegyveres őrök őrizték őket, például nekik esélyük sem volt arra, hogy naplót vezessenek), hogyan lehet leírni a helyi szlovák lakossággal való kapcsolataikat (mivel az élelemellátás központilag nem volt kielégítően megoldva, így a magyar táborlakók pótélemezése tulajdonképpen a helyi szlovák szőlősgazdák jóindulatától függött).

Elsődleges fontosságú a magyar (és német) tábornak a háború végén az osztrák náci katonák által őrzött zsidó táborral való kapcsolata, különösen, ha tudjuk, hogy ugyanazt a helyszínt és infrastruktúrát használták. Ebben a tekintetben, elmondhatjuk, hogy a német tábor a zsidó koncentrációs tábor folytatásának tekinthető. Miután 1945 márciusa végén az osztrák SA-katonák, a zsidó tábor őrői halálmentre kényszerítették Ausztria (és Bécs irányába) a tábor megmaradt (és végtelenségig elcsigázott) zsidó származású fogvatartottjait (Kuretsidis-Haider 2015), május legelején a tábor már német (és magyar) „lakosokkal” kezdte el feltölteni az új szlovák állam. Amíg a német tábor zárt rendszerben működött, addig a magyar táborban viszonylagos mozgásszabadság uralkodott, bár Petržalka elhagyása a város (Pozsony) irányában nem volt megengedve. Az is megállapítható, a rendelkezésre álló két magyar napló alapján, hogy a magyar száműzötteknek voltak bizonyos elképzeléseik a német tábor működéséről, de nem volt közvetlen kapcsolat a két tábor lakói között.

Az *otthonatlanság* (egy furcsa *uncanny*) érzése visszatérő motívum a naplóban, már az első oldalakon megjelenik, ahol az egész család elűldözésének kísértete felidőződik. A család két tagjának megengedték, hogy eredeti lakóhelyükön maradjanak, így otthonuk a naplóíró számára is egy referenciapontot, egy átmeneti (lak)helyet jelentett, ahová időnkénti kivételes pozsonyi utazásai során visszatérhetett. Az egész táborélményt áthatotta az elidegenedés és a bizonytalanság érzése, amelyhez a mindennapi túlélésért való küzdelem társult. A gondolatok az alapvető szükségletek, mint a lakhatás és a napi minimális étkezés biztosításának kényszerű problematikájának, megoldásának felmerülő módjaival voltak elfoglalva. Egy éven át a naplóíró-főszereplőnk két területen is felelős pozíciót töltött be a táborban (lakhely/szállás kijelölése és étkeztetés megszervezése). Ezen keresztül kapunk betekintést a táborélet finomszövetébe és azokba a kihívásokba, amelyekkel az ott kényszerűen élőknek nap mint nap szembesülniük kellett.¹²

¹² Sajnálatosan, az ösztöndíj hathetes időtartama nem tette lehetővé a családi archívumok átfogó vizsgálatát, amely mélyebb betekintést engedhetett volna meg a témába. Rendkívül fontos volna megérteni ezt az időszakot, mivel a háború után a törvények nem voltak egyértelműen kidolgozva, nem is beszélve a joggyakorlat hiányáról. Reményeim szerint a családi archívumban őrzött hivatalos dokumentumok és az ezekhez kapcsolódó levelezések a későbbi kutatások során segíteni fognak abban, hogy képet kapjunk az új szlovák állam működésének mikéntjéről, első lépéseiről és súlyos etnikai kérdésekkel terhelt időszakban. A kutatás folytatása és elmélyítése elősegíthetné a háború utáni időszak politikai, társadalmi és etnikai környezetének, légkörének megértését, minél részletesebb leírását.

Száműzetés Pozsony-Ligetfaluba/Petržalka-ba (Első napló)

A szerző 1939 szeptemberétől vezetett naplója különösen érdekes, mivel a petržalkai száműzetés idején, 1945. május 6. és 1946. augusztus 8. között íródott. Ezekről a hónapokról nagyon keveset tudunk. Nincsenek emlékiratok, tanulmányok, sőt irodalmi művek sem állítanak emléket a Duna jobb partjára száműzött magyarok megpróbáltatásairól. Az alapötlet az volt, hogy képet adjunk arról, hogyan éltek a városból száműzött magyarok több mint egy évig teljes bizonytalanságban, elzárva a világtól, rádió és sajtó nélkül a petržalkai magyar táborban.

A naplóból megtudjuk, hogy a naplóíró férfi fő, segítőkész és proaktív ember volt, aki hű maradt ahhoz a meggyőződéséhez, hogy meg kell próbálniuk elviselhetővé tenni ott-tartózkodásukat. Másrészt a naplóírás döntően pszichológiai szerepet játszott, elősegítve a naplóíró férfit abban, hogy megőrizhesse életkedvét és túlélje a mindennapokat. A szerző feladata az volt, hogy minimálisan napi szinten naplót vezessen, és mely (napi tutin) tevékenységet ne engedje meg magának abbahagynia.

A naplóban sok név szerepel, de főleg azokról az ismerőseiről beszél az író, akikkel osztotnia kellett sorában, a nehéz életkörülmények közötti küzdelemben. Eleinte a konyha vezetőjeként tevékenykedett, de még sokáig azután is, hogy átadta másnak a vezetést, tagja maradt ennek a csoportnak, melynek tagjai reggel 4:30-kor felváltva készítették a tábor reggeli kávéját.

Naplóírónk fontos szerepet játszott abban is, hogy az újonnan érkezők szállást és bútorokat találjanak, a gyakori házcseréket szervezte, segített az élelmiszer vásárlásban is, valamint abban, hogy a száműzött emberek üzeneteket és leveleket küldhessenek haza.

Nyáron fát kezdett el gyűjteni a téli fűtéshez, nem csak magának, hanem az egész közösségnek. A táborban élő fiatalokkal is voltak közös programjai, gyakran sétáltak és úsztak együtt a Dunában. Ő és lánya a környék szlovák kertészeinek is dolgozott, hogy cserébe gyümölcsöt kaphassanak a túléléshez.

Így zajlott a magyar tábor társadalmi élete napról napra. A pozsonyi polgárok számára kétségtelenül sokkoló volt látni, ahogyan katonai kíséret mellett elvonultak a táborba. A táborban élő fiatalokkal együtt énekeltek. Délutánonként és esténként az emberek meglátogatták egymást, kártyáztak, beszélgettek és együtt étkeztek. Gyakori feladata volt, hogy a férfi nélkül maradt nőknek a barátoknál való éjszakázását megszervezze, mivel egyedül nem érezték magukat biztonságban. E tekintetben veszélyt a környéken aktívan mozgolódó szovjet katonák jelentettek. Minden nap feljegyezte napi tevékenységét, hová ment, mit látott, és gyakorta még az aktuális időjárásról is megemlékezett.

Elhatározta, minden alkalmat megragad, hogy meglátogassa a családját Pozsonyban. Nagy előnyt jelentett, hogy az otthon maradt három családtagja (csak a leánya élt vele a táborban) akkor már a Duna közelében élt. Nem vesztegette az időt, és engedélyt kért, hogy átmenjen a városba. Kereste a lehetőséget, hogy láthassa szeretteit. Minél tovább tartottak ezek a látogatások, annál inkább akart otthon maradni. A Pozsonyligetfaluban töltött száműzetése utolsó időszakában az ellenőrzések már enyhültek, így pozsonyi lakásában aludhatott, tulajdonképpen akkor, amikor csak akart.

Naplójában gyakran tesz olyan megjegyzéseket, amelyek számára magától értetődöek, de csak sorstársai tudták pontosan, a helyükön értelmezni ezeket. Például egyértelműen kijelenti, hogy a Népi Bíróság már 1946 végén, hazatérése után tárgyalta az ellene, a lánya és egy szintén Petržalká-ba deportált, a baráti köréhez tartozó özvegy ellen felhozott vádakat. Érdemes megjegyezni, hogy a családjának többi tagját, akiket nem küldtek Petržalká-ba, nem vádolták meg. Egy későbbi mondatban határozottan kijelenti, hogy a felmentési végzés alapján kérelmezi, hogy vegyék le a háborús bűnösök listájáról, de nem írja le az ellene megfogalmazott vádakat.

A naplóíró az eseményeket egyszerűen, kommentár és magyarázat nélkül mutatja be. Csak alkalmanként ad hangot érzéseinek vagy véleményének. Ez nem csökkenti a dokumentum értékét, sőt, inkább növeli azt. Életere kelti a naplóíró személyiségét, megmutatva, hogy ő egy szenvedő ember, a legmagasabb fokú emberséggel. Még a nehéz időkben is kötelességének érezte, hogy a világ tudomására hozza az emberek (sorstársai) szenvedéseit.

**Otthonatlanság (uncanniness) érzésével élni a második világháború utáni Bratislava-ban.¹³
Az 1945 májusában kényszerűen a petržalkai táborba száműzött magyar polgárok kísérletei az elvesztett tulajdonaik visszaszerzésére**

A harmadik projekt részletesen bemutatja azoknak a családtagoknak a tapasztalatait, akik a második világháború után nem biztosították támogatásukról az újonnan létrehozott szlovák államot (nem voltak lojálisok a többséget jelentő szlovákság irányában), különös tekintettel azokra a magyar anyanyelvű személyekre, akiket 1945 és 1947 között kényszerrel deportáltak a petržalkai magyar táborba. Ezek a személyek jelentős kihívásokkal kerültek szembe, amikor megpróbálták visszaszerezni ingatlanjaikat, hogy legalán elhessenek otthonaikban.

A kutatás ezen (harmadik) fázisa a korábbi (második) kutatási projekt eredményeire épül, amely a második világháború után létezett petržalkai magyar táborral kapcsolatos naplókban rögzített magyar nyelvű emlékek elemzését tűzte ki maga elé célul. Hozzáírást kaptam egy egyedülálló és felbecsülhetetlen értékű anyaghoz, amely két családi archívumból állt, és amelyekben jelentős és fontos anyagok, köztük többek között családi levelezések és kapcsolódó iratok kerültek megőrzésre. A második világháború után, 1945 első hónapjaiban a szlovák állam ellenségeinek minősített személyeket (magyarokat és németeket) azonnal deportáltak. A deportálás célja az volt, hogy a magyar (és német) származású gazdag polgárokat elűzzék, pontosabban ideiglenesen kimozdítsák ingatlanjaikból, és megakadályozzák őket abban, hogy ellenőrzést gyakoroljanak magánvagyonuk, ingóságaiuk felett. Ez azzal a céllal történt, hogy a szlovák származású személyek igényt tarthassanak ezekre a vagyonokra. A jogi helyzet akkori tisztázatlansága miatt a magyar állampolgárokat gyakorlatilag megfosztották vagyonuktól, és jelentős nehézségekkel szembesültek, amikor a háború utáni, instabilitás és bizonytalanság

által jellemzett időszakban megpróbálták visszaszerezni azt. E kutatás célja, hogy dokumentálja ezeket a kényelmetlen helyzeteket azok szemszögéből, akiknek kényszerűen át kellett élniük ezeket.¹⁴

A családi archívumokban őrzött hivatalos dokumentumok és a hozzájuk kapcsolódó levelezés további kutatása révén mélyebb betekintést nyerhetünk a második világháború utáni pozsonyi politikai, társadalmi és etnikai környezetbe, különös tekintettel az új szlovák állam működési gyakorlatára a súlyos etnikai megkülönböztetésekkel kapcsolatosan.¹⁵

A projekt két megközelítés szintézise: családi dokumentumok archív kutatása és etnográfiai kutatás, amely tulajdonképpen félig strukturált interjúk készítését jelenti a családtagokkal.¹⁶

A kutatás befejező részében¹⁷ nem a két rendelkezésemre álló napló, hanem az egyiket kísérő, családi privát archívumban megőrzött levelezés áttekintése volt a feladatom. A kutatás során találkoztam a család ma élő tagjával, a hajdani három (ma 82) éves kisleánnyal, aki hozzásegített, hogy képet kapjak a szükséges a naplókban és a dokumentumokban hiányzó, nem kellőképpen a helyén hangsúlyozott kontextusokról, a családi háttérrel, egyben lehetőségem adódott a hangsúlyok és emóciók megfigyelésére is. A naplók és a különböző szlovák és magyar állami hivatalokkal, hivatalnokokkal folytatott levelezéseken túl mélyebb betekintést kaptam a családi albumokban rendelkezésre álló fényképeken és az ezekhez fűzött magyarázatokon keresztül a család életébe, ennek részeként meglevenedek a család tagjai (a petržalkai táborban is). Ezekről a találkozásokról videó-, és hangfelvételeket, fényképeket, valamint elsőleges jegyzeteket is készítettem, melyeket az Intézetben kontextualizáltam szakértő-segítők értelmezésében. Elementáris (antropológus) kutatói élmény volt ezeknek az anyagoknak az elsődleges megismerése. Mi sem érzékelhetné jobban a kutatás egészét és egyben mélységét, mint az érintett családapa rövid vallomása a családot ért atrocitásokról és az azok ellen való küzdelemről, hogy lelki békét és saját helyet találjon kora társadalmában maga és családja számára:

¹⁴ A kutatás alapjául szolgáló központi fogalom az „uncanny” (magyarul: otthonatlan, nem komfortos, kényelmetlen, kellemetlen), mely kifejezés olyan állapotra utal, amikor az ember bizonytalan körülmények között él és illegálisan rendelkezik lakóhellyel (Sigmund Freud in Navaro-Yashin 2012).

¹⁵ Az Alapítvány szakmai tanácsadói szolgáltatásai kiterjedtek a szlovák nyelvű hivatalos dokumentumok fordítására és a kutatott jelenség a második világháború utáni időszakban a szlovák állam fővárosának, Pozsony társadalmi-politikai környezetében való elhelyezésére, értelmezésére.

¹⁶ A kutatás az International Visegrad Fund támogatásával folytatódhatott, azzal a céllal, hogy mélyebb betekintést nyerjünk az új szlovák állam működésébe és képet kapjunk a szlovák főváros atmoszférájáról a háború utáni időszakban.

¹⁷ Az alábbi rész a 2025. május 5. és 31. között megvalósult harmadik Visegrad-project (7 anthropology): *Living under 'uncanny' circumstances in the capital of the Slovak state after WWII. Attempts to recover the property rights of Hungarian-speaking persons forcibly deported to the Petržalka labour camp in early May 1945* kutatási beszámolóján alapul.

¹³ A második világháború utáni Szlovákia a harmadik Csehszlovák Köztársaság keretei között formálódott újra, s a hatalmi központja immár (újból) Prága lett - az egyik anonim lektor megjegyzése.

“1945 április 24-én munkából hazatérve az orosz katonák elfogtak és mindenféle eredménytelen kihallgatás után a „Patrongyárba” vittek, ahonnan a cégem a /Stollwerck-gyár/ mint egyedüli nélkülözhetetlen szakembert és mérlegkönyvelőt kireklamált és tényleg 1945. május 29-én a Patrongyárból kikerültem. Régi munkahelyemet, mint mérlegkönyvelő alkalmazott elfoglaltam, hol a mai napig a régi munkakörben folytatom állásomat.

1945. május 3-án feleségemet és hároméves kislányomat minden előkészület nélkül 20 percen belül kergették ki lakásunkból, azaz házunkból csak annyit vihettek magukkal, mit két kezükkel vinni bírtak. A rendőrségen kapott végzés alapján, mint nemkívánatos magyar nemzetiségű személyeket Bratislava területéről Ligetfalura tették át. 1945. június 8-án a belügyminisztérium végzése alapján visszatérhettek Bratislavába.

Közben lakásunkba május 20.-ika táján dr. Husák sofőrje erőszakkal behatolt, amennyiben lakásomra *vymere* nem volt, hanem az apósoméra. Ezen vymert szűkség esetén felmutathatom. Többszöri intervencióra sem volt hajlandó a sofőr velem a lakásügyben tárgyalni, sőt még kevésbé volt hajlandó a lakásban maradt legszükségesebb használati tárgyakat és fehérneműt nekem azaz a családom számára kiadni. Ellenkezőleg, hogy elvegye a kedvemet a rendőrségen mindenféle alaptalan feljelentéseket tett ellenem, és megfenyegetett s így a mai napig sem mertünk házunkba vagy lakásunkba felmenni.

Ezen sofőr 1946 májusában elköltözött Bratislavából és lakásomat egy Tomascsik nevű partizán kolégájának játszotta át, ki saját maga kijelentette, hogy számára csak a bútor birtoklása fontos és igazán egy hónap múlva teljesen kiürítette a lakásomat és egy a Kolibán lévő másik lakásába vitte át bútoraimat. Ezen eljárása ellen azonnal fellebbeztem a bútorhivatalnál. Ezen fellebbezésemre az év elejéig nem kaptam semmiféle értesítést. Amennyiben lakásom 10 napig üres volt a lakáshivatalnál beadtam egy kérvényt saját lakásomra s ezen kérvényemet a cégem írásban is hathatósan támogattott. Szóbelileg ugyan megígérték a lakást nekem, de időközben egy harmadik lakó Jurcsik nevezetű úr költözött be. Hogy van a neki lakásomra *vymere* azt nem tudom. Lakásügyemben a napokban fogok a hivatalos helyeken eljárni és annak eredményéről Önöket idejében kiértesítem.

A házat 1945. június 21.-én német tulajdonnak deklarálták és ezen ürgy alatt biztosították, azaz lefoglalták. Ezen végzés ellen az adott határidőn belül fellebbezéssel éltem. A mai napig sem kaptam választ, sőt 1946. június 24.-én mint német vagyont elkobozták. Ezen elkobzás ellen 1946. augusztus 5.-én a statisztikai hivatal által kiadott népszámlálási kivonat melléklésével ismét fellebbeztem. Most mikor a Magyar kirendeltség közölte velem, hogy a kicserélendő listáján szerepelek a házhivatal az elkobzás törölte, de írásban nem volt ezt hajlandó nekem elismerni azzal az indoklással, hogy még nem kaptak a Belügy Minisztériumtól erre vonatkozó direktívákat.

Bútoraim ügyében 1946. november 15-én jártam el, hogy szóbelileg ugyan megígérték, hogy mint magyar vagyont teljes egészében visszakapom. Hogy értesítsem az igen tisztelt kirendeltséget.

Bútoraimmal összekötöttesben megjegyzem, hogy lehetséges, hogy az illető, aki jelenleg bútoraim

birtokában van, mindenféle feljelentéssel, és kellemetlenkedésekkel fog válaszolni.

Ékszereinket és készpénzvagyunkat egy szlovák katona alattomos módon lopta el, ki ellen a mai napig nem mertünk feljelentést tenni azon oknál fogva, hogy nagy kellemetlenséget csinál nekünk. Amennyiben a minap önöknél tett látogatásom alkalmával az önök igen tisztelt Farkas uruk véleményét meghallgattam a feljelentést okvetlenül megteszem.”¹⁸

Konklúzió: Infrastruktúra, nyelv és a politikai otthontalanság (*uncanny*) a zsidó anyagok példáján

Ebben a tanulmányban a kényszerdeportálások emlékeztétét vizsgáltuk a modern Szlovákiában, nem elsősorban reprezentációs meggondolásokból, hanem inkább egy olyan állapot leírásaként közelítettünk hozzá, amikor egy múltbeli erőszak a jelenben előbukkan és a jelenben is tovább él.

Ami kezdetben nyelvhasználati furcsaságnak tűnhet — a magyar nyelv marginális helyzete a magyar anyanyelvű alanyok vallomásaiban Szlovákiában — az idővel strukturális beágyazódású társadalmi sajátossággá válik láthatóvá. Míg a szlovák nyelv a nyilvános megjelenés legitim (egyetlen) médiumaként jelentkezik, addig a magyar nyelv inkább az intimitás, az érzelmi töltet és a nehezen kifejezhető tapasztalatok médiuma marad. Ez ahelyett, hogy kétnyelvűséghez vezetne a gyakorlatban, egy aszimmetrikus mintázatot mutat, amelyben az, ami elmondható, attól függ, hogy hogyan, milyen regiszterben lehet (kell? valmiről) beszélni.

Ahelyett, hogy ezt olyan problémaként fognánk fel, melyet orvosolni kellene, egy (olyan) kommunikációs konfigurációhoz próbálunk közelíteni, egy olyan helyzethez, ahol valaminek a kifejezése és visszavonása, beszélés és hallgatás egymással összefüggve működnek. Bateson nyomán ezt tekinthetjük egyfajta kettős kötésnek (*double bind*) — de nem pszichológiai (individuális) értelemben, hanem mint egy terepen talált (etnográfiai) minta, ahol a részvétel is elérhető, de korlátozva is van egyben.

Ez a minta túlmutat a nyelven. Intézményi és jogi elrendeződésekbe van beleágyazva, melyek továbbra is szabályozzák az elismerés és a kizárás feltételeit. A háború utáni jogi keretek fennmaradása, valamint a tulajdonviszonyok és az archív hozzáférés jelen gyakorlata arra hívja fel a figyelmet, hogy az *infrastruktúra*, melyen keresztül egyszer már megvalósult a deportálás, nem tűnt el (nyomtalanul), legfeljebb átalakultak a formái. Kevésbé láthatóak lettek, bár ez nem jelenti azt, hogy ne lennének kevésbé hatékonyak.

Ebben az értelemben az *uncanny* / *otthontalanság* nem kivételes törést (zavart) jelöl, hanem a folytonosság egy módját. Ott jelenik meg, ahol az ismerős (szokásos) struktúrák — a jog, a nyilvános diskurzus, és a térbeli rend — tovább működnek, miközben magukban hordozzák a korábbi kizárások (el nem fogadások) nyomait

¹⁸ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Visegrad International Fundnak és a Foundation vezetőinek és kutatóinak azért, hogy minden lehetséges módon támogatták kutatási szándékomat, fontosnak találták és hittek benne, hogy alkalmas vagyok e társadalom-politikailag kényes téma antropológiai kibontására.

(is). Ami nyugtalanító itt az nem a törés, hanem annak hiánya; az a mód ahogyan egy múltbeli erőszak tovább él anélkül, hogy (valaha) nyilvánosan elismerték volna.

Ez különösen az anyagi és térbeli konfigurációkban válik érzékelhetővé (láthatóvá). A deportáláshoz kapcsolódó helyszíneket — házakat, zsinagógákat és temetőket — nem törölték el nyomtalanul, ahogyan nem is integrálták őket teljesen (a szlovák társadalomba, vagy a kulturális életbe). Inkább átalakult formában maradtak fenn, ahol a jelenlét és hiány újrendeződik, és nem megoldódik. Ezek az elemek nem pusztán a múlt maradványai lesznek, hanem a jelen társadalom keretei között is a terek szerveződésének aktív elemeiként lépnek fel.

Módszertanilag mindez olyan megközelítést igényel, amely nem az összhangra, hanem a szakadásokra, fragmentumokra összpontosít. Az archívum, ahol a kutatás folytatódott, nem egy egységes narratívát produkált, hanem részlegesen kapcsolódó regiszter — szöveg, hang, kép — rendszerét, amelyek közötti eltérések (különbségek) válnak jelentéshordozóvá (Bateson). Ebben az értelemben a (kutatási) szférát olyan rendszerként lehet felfogni, amelyben a jelentés nem szintézis (különböző anyagcsoportokban jelentkező hiányok a másik anyagcsoportokból való kiegészítése, illusztrálása) útján jön létre, hanem a töredékek közötti kapcsolódások révén.

A kép, amely így kirajzolódik, nemcsak arról szól, ahogyan a deportálásról emlékeznek, hanem arról is, ahogyan a deportálás feltételei a jelent strukturálják, strukturálisan hogyan élnek tovább, jelentkeznek a jelenben, a nyelven, az intézményeken és az elismerés korlátain keresztül.

Roma narrativa és az otthontalanság mindennapi érzése, atmoszférája

A roma anyagok elemzése során könnyen arra juthatunk, hogy az otthontalanság feltételként jelentkezik, melyet az infrastruktúra hoz létre, hordoz magában — másféleképpen, mint a zsidó anyagokban, mégis több szálon kapcsolódva azokhoz. Ez esetben nem elsősorban az intézményeken vagy a vizualitáson keresztül szerveződik, lesz láthatóvá, hanem a narratíván, az időbeliségen és a tapasztalat (tudás?, átadás) szerkezetén keresztül.

A roma holokausztnarratívák nem törésekről, vagy meghatározó történelmi pillanatokról emlékeznek, hanem inkább egy olyan logikát mutatnak, ahol a szélsőséges események nem válnak el a mindennapi élet tapasztalatától, hanem szervesen kapcsolódnak hozzá. A múlt és jelen közötti különbség elmosódik, az erőszak nem kivételes törésként, eseményként, hanem folytonos állapoként jelentkezik.

Kívülről nézve úgy tűnhet, hogy a történelem (miként a történet) formálásában nem a szakaszokra való bontás, hanem a folytonosság kifejezése kap hangsúlyos szerepet. A narratívákban azonban egy másik rendező is jelentkezik, az, hogy a mindennapi élet és a különleges esetek közötti különbségtéves nem lesz mértékadó szervező (szöveg rendező) elv. A túlélés nem kivételes eseményként jelenik meg, hanem a folytonosság részeként.

Ez egy sajátos uncanny (otthontalanság) formát hoz létre (érzést, atmoszférát, helyzetet eredményez, éltet). A múlt nem idegen elemként fog kísérni, hanem mint

már ismerős dolog jelentkezik a jelenben. Az erőszak nem megszakítja a tapasztalás mindennapos folyamatát, hanem annak feltétele lesz.

A nyelv kulcsszerepet játszik a dolgok ilyen típusú konfigurációjában. A jelentés ilyenkor nem egy nyelv használatán keresztül jelentkezik (*The difference that makes a difference!* – Bateson). Azaz, nem csupán az számít, hogy explicite mit mondanak az interjú-alanyok, hanem azok a körülmények is, amelyek között bizonyos dolgokat ki lehet mondani, másokat pedig nem). A magyar (és a romani) nyelv a tapasztalat olyan dimenziót hordozza, melyek csak részletekben fordíthatók le (vagy fejezhetők ki az idegen szlovák állami nyelven). A fordítások nem egyszerűen átalakulást, hanem tudásátadást eredményeznek: a jelentések módosulnak (elcsúsznak, töredezetek lesznek), és bizonyos új szimbolikus jelentés-tartalmak generálódnak az egyik nyelvről egy másikra való fordítás során.

Ezek a folyamatok nem megtörik a narratívákat, hanem folyamatában rendezik, értelmezik át azokat. Ami nem teljesen lefordítható, az nem tűnik el, hanem módosult formá(k)ban cirkulál (tovább). Ebben az értelmezésben az elmozdulás (a hiány) a folytonosság fenntartásának egyik módja lesz.

Ugyanakkor ezek a narratívák az elismerés korlátaira utalnak. Ahogy az interjúalanyok is jelzik, a tapasztalatok generációk közötti átadása nemcsak az emlékezet kérdése, hanem az értékeké is, ahogyan az állam anyagilag kompenzál az elszorított szörnyűségekért. Ha a szenvedés nem alakul át társadalmi jellegű és anyagi természetű elismeréssé, akkor annak jelentősége is megkérdőjeleződik a fiatal nemzedékek (a családon belül a második, harmadik, negyedik generáció képviselői) számára. Ez nem egyszerűen hallgatáshoz vezet, hanem arra mutat, hogy mit tart egy társadalom értékesnek és érdemesnek arra, hogy elmondásra és átadásra kerüljön.

A kép, ami így kirajzolódik, az nem a történelemben tapasztalható hiányokra, hanem egy (vele kapcsolatos) másfajta viszonyra utal. A roma narratívák nem a domináns, állam által támogatott logikát mutatják, amelyben a töréseket javításokkal kell, szokás orvosolni. Ehelyett egy olyan állapotra utalnak, amikor az erőszak anélkül él tovább, hogy egyetlen történeti esemény köré szerveződne.

Ebben az értelemben az *uncanny* otthontalanság nem analitikus metafora, hanem egy a leírást elősegítő terminus (melyen keresztül jól leírhatók az életben megélt helyzetek, társadalmi állapotok): mely használatával a folytonosság és elmozdulás, a jelenlét és az el-nem-elismerés nem ellentét, hanem együtt jelentkező fogalmak (közös jelentéstartományok) lesznek.

A két megközelítés (roma és zsidó anyagok, és nem csak narratívák) nem jelentenek kétfajta valóságot, csak ugyanannak a világnak kétfajta megfogalmazását, ugyanahhoz a világhoz (modern szlovák állam, mai szlovák(iai) társadalom) való kétfajta (roma, zsidó) megközelítést; ugyanarra a világra való kétfajta reagálást, annak függvényében, hogy megfelelni kívánnak-e neki (vagy sem). Egy olyan világról van itt szó, amelyben a kényszerdeportálás infrastruktúrája mindmáig fennmaradt és így képes újratermelni a társadalmi élet rendszerét, és azokat a formákat, amelyeken keresztül erről a világról (a szlovák állam „ellenségeinek”) beszámolni lehet (vagy kell).

Felhasznált irodalom

- Bateson, Gregory 1958 *Naven. The culture Iatmul people of New Guinea as revealed through a study of the „naven” ceremonial. A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe drawn from Three Points of View*. Second edition. Stanford, California: Stanford University Press.
- Elyachar, Julia 2014 “Upending Infrastructure: Tamarod, Resistance, and Agency after the January 25th Revolution in Egypt.” *History and Anthropology* 25, no. 4 (July 2014): 452–71.
- Faubion, James D. 2011 *An Anthropology of Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feld, Steven 1991 *Voices of the Rainforest. Bosavi, Papua New Guinea* (CD). Rykodisc.
- Hunčík, Péter 2009 *Határeset*. Pozsony: Kalligram.
- Kamenec, Ivan – Miroslav Michela 2019 *Rozhovor s dejinami. Ivan Kamenec o Cestách slovenskej histórie s Miroslavom Michelom*. Bratislava: Hadart.
- Kovács, Éva 2004 *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918-1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Liliom Aurum könyvkiadó. SomorjaDunaszerdahely.
- Kuretsidis-Haider, Claudia 2015 *Tábor Engerau a jeho vnímanie v Rakúsku od roku 1945 do súčasnosti. The Engerau camp and its perception in Austria from 1945 to the present day*. Maroš Borský (ed.) 2015 *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. Bratislava: 27–43.
- Lacková, Ilona 2001 *Szerencsés csillagzat alatt születtem... Egy cigány asszony élete Szlovákiában*. Cseh nyelvből fordította: Holka László. Az előszót írta: Milena Hübschmannová. Centre de recherches tsiganes - Pont kiadó.
- Larkin, Brian 2008 *Signal and Noise. Media, Infrastructure and Urban Culture in Nigeria*. Duke University Press. Durham and London.
- Lemon, Alaina 2000 *Between two Fires. Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism*. Duke University Press: Durham & London.
- Maroš Borský (ed.) 2015 *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. Bratislava.
- Mrázek, Rudolf 2002 *Engineers of Happy Land. Technology and Nationalism in a Colony*. Princeton University Press: Princeton and Oxford.
- Mrázek, Rudolf 2020 *The Complete Lives of Camp People. Colonialism, Fascism and Concentrated Modernity*. Duke University Press: Durham.
- Navaro-Yashin, Yael 2012 *The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham and London: Duke University Press.
- Navaro, Yael 2020 *The Aftermath of Mass Violence: A Negative Methodology. Annual Review of Anthropology*, Volume 49. 161–173.
- Papp, Richárd - Katarina Ockova 2022: “Research on Transgenerational Holocaustmemory in Central Europe” project supported by Visegrad Fund. https://tat.kelte.hu/en/strategicprojects/Holocaust-memory?_locale=en
- Safonova, Tatiana, István Sántha 2013 *Culture Contact in Evenki Land: A Cybernetic Anthropology of Baikal Region*. Brill: Global Oriental, Leiden.
- Sántha, István – Tatiana Safonova 2011 *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Sántha, István 2019 “Kieső” élettörténetek a háború időszakáról. A “Finesszel köll élni” című kötetről (Szilágyi Miklós). („Falling” life stories from the war period. „Living with finesse”). In: Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Vidéktörténet 2. MTA BTK Budapest.: 319–324.
- Sántha, István 2014 *Hungarian Witnesses of Infrastructure Construction in Manchuria (1877–1931): The Case of the Eastern Chinese Railway*. Inner Asia (Brill), 16/2014.
- Sántha, István 2017 „Invisible Places, Hidden History”: The Role of the Former „Russian Airport” in Telling Stories about the Front in the South Vértes Region. „Small Places, Large Issues”: Military Space and Post-Military Place. Folklore Electronic Journal vol. 70. Tartu/Estonia, pp. 71–96. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/>
- Sántha, István 2019 „Összetört értelem.” Falusi autoritások szocializációja kényszermunkatáborokban és börtönökben a második világháború után a Dél-Vértes példáján. (Broken Mind. Socialization of rural authorities in forced labour camps and in prisons after WWII in the case of Southern Vértes mountain in Hungary). In: *VAKVÁGÁNY. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években. Magyar vidék a 20. Században*. Szerkesztte: Horváth Gergely Krisztián. MTA BTK, NEB, Budapest 2019: 523–576.
- Sántha, István (ed.) 2022 *A háború tapasztalata. Három dél-vértesi testamentum* (The experience of war. Three testaments from Southern Vértes). European Folklore Institute– Csákberény municipality, Budapest – Csákberény.
- Sántha, István 2022 *Kamerák és átcusúzások* (Cameras and shiftings). Sántha, István (Ed.): *A háború tapasztalata. Három dél-vértesi testamentum* (The experience of war. Three testaments from Southern Vértes). Európai Folklor Intézet – Csákberény önkormányzata, Budapest – Csákberény: 1–24.
- Sántha, István 2021: *Málenkij robot a Dél-Vértesben. A Szovjetunióban szerzett élmények, tapasztalatok, valamint készségek és képességek hazatérés után való hasznosításának kérdése. (Málenkij robot in Southern Vértes. The issue of utilizing the experiences, skills and abilities gained in the Soviet Union after returning home). Elhurcolva - Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945*. Szerkesztették: Muskovics Andrea Anna - Ritter György. Napkút kiadó Budapest: 133–208.
- Sántha, István 2017 *A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalokúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). (Memory of the front. The mass rape, and rape against juvenile in South Vértes mountains). In: Csikós Gábor-Földváryné Kiss Réka-Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállóság. Diktatórák a vidéki Magyarországon*. MTA-BTK-NEB, Budapest: 119–154.*

- Sántha, István - László Lajtai 2022: Hungarian Orientalism as Seen through the Photographs of György Almásy's Second Expedition to the Kazakh and Kyrgyz Territories in 1906. Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. (Eds.: S. Gorshenina et.). De Gruyter 2022: 129-164.
- Szeghy-Gayer, Veronika - László Csősz 2021 Petitioners of Jewish Property in Košice: A Case Study on the Holocaust and Local Society in a Slovak-Hungarian Border Region. *The City and History*. vol. 10, 2021, 1, pp. 75–101.
- Szeghy-Gayer, Veronika - László Csősz 2023 Mapping the tragedy of the Jews in Kosice (1944). *Mapy tragedie židov v Kosiciach* (1944). *Térképek a kassai zsidóság tragédiájáról* (1944). Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, v.v.i., ., Košice.
- Vrzgulová, Monika 2015 Tábor Engerau – sedemdesiatročná amnézia? 11 The Engerau camp – A 70-year-long case of amnesia? Maroš Borský (ed.) *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. a kol. Bratislava: 11-27.
- Vrzgulová, Monika 2024 *Oral History and the Holocaust in Slovakia: Selective and Contradictory Memories (The Holocaust and its Contexts)*. Palgrave Macmillan.

Online archívumok

Post Bellum (Slovak). Memory of Nations Archive:
<https://www.memoryofnations.sk/sk>
Yale University. Fortunoff Video Archive For Holocaust testimonies:
<https://fortunoff.library.yale.edu/>
20. század hangja. Archívum és kutatóműhely:
<https://20szadhangja.tk.hun-ren.hu/>

*A felvidékről kitelepített magyarok egy vasútállomáson.
Forrás: Fortepan / Rózsa László*

TARTÓ JELEN: A MÉLTÁNYOSSÁG AFFEKTÍV EMLÉKEZETE A KÉSŐ MODERN MUNKA VILÁGÁBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.2

„Ha nem veszek részt a disznóságokban, velem viselkednek elfogadhatatlanul.”
(Annamari, 65, volt jogtanácsos)

Absztrakt

A tanulmány azt vizsgálja, miként válnak a késő modern munka világában megélt strukturális méltánytalanságok affektív emlékezeti tapasztalattá. Az elemzés egy élettörténeti interjú hermeneutikai eszerekonstrukciójára épül. Az esettanulmány egy magyar közszolgálati dolgozó életútján keresztül mutatja be, miként szerveződnek a mikrotraumák és a méltányosság hiányának tapasztalatai narratív és affektív mintázatokba. Az elméleti keretet az affektív fordulat társadalomelméleti megközelítése, a mikrotrauma fogalma és a trauma „tartó jelenként” való értelmezése adja. A tanulmány mellett érvel, hogy a munka világában tapasztalt méltánytalanságok nem lezárt eseményekként jelennek meg, hanem az affektív emlékezetben tovább élő társadalmi tapasztalatként szervezik az egyéni önértelmezést. Az esettanulmány rámutat arra, hogy a strukturális igazságtalanságok gyakran mikrotraumák formájában íródnak be az élettörténeti narratívákba, és a kimondhatóság határán működve alakítják az egyén morális és érzelmi viszonyát a munkához és a társadalmi rendhez.

Kulcsszavak: méltányosság, mikrotrauma, affektív emlékezet, munka világá, narratív élettörténeti elemzés

The Enduring Present: The Affective Memory of Fairness in the World of Late-Modern Work

Abstract

This article examines how structural injustices experienced in the late-modern world of work become sedimented as forms of affective memory. The analysis is based on a hermeneutic case reconstruction of a life-history interview. Through the life trajectory of a Hungarian public sector employee, the case study demonstrates how experiences of microtrauma and unfairness are organized into narrative and affective patterns. The theoretical framework draws on the social-theoretical perspectives of the affective turn, the concept of microtrauma, and the interpretation of trauma as a “durational present.” The article argues that injustices experienced in the workplace do not appear as closed past events but persist in affective memory as ongoing social experiences shaping individual self-interpretation. The case study shows how structural injustices are often inscribed into life narratives in the form of microtraumas and, operating at the limits of articulability, shape individuals’ moral and emotional relationship to work and to the social order.

Keywords: fairness; microtrauma; affective memory; world of work; narrative life-history analysis

Bevezetés

Jelen tanulmány az emlékezet és méltányosság összefüggéseit a késő modern munka világának társadalmi kontextusában vizsgálja. A méltányosság hiánya nem kizárólag intézményi vagy jogi probléma, hanem *affektív tapasztalat*, amely a mindennapi kapcsolatokban és a munka világának mikrostruktúráiban íródik be a testbe, a nyelvbe és az emlékezetbe. A késő modern társadalmakat jellemző társadalmi bizonytalanságok és egyenlőtlenségek egyre gyakrabban pszichologizálódnak: a strukturális méltánytalanságok az egyéni megküzdés, motiváció és reziliencia nyelvére fordítódnak le (Csányi – Fehér – Máriási 2022). Ez a „piacosított átpszichologizálódás” depolitizálja a társadalmi szenvedést, miközben a kollektív igazságtalanság érzelmi és emlékezeti szinten tovább él. A társadalmi szenvedés a későmodernitás morális és időbeli rendjének megbomlásával is összefügg: a gyorsulás és az intertemporális törés következtében a szenvedés kollektív jelentését veszti el, és egyéni élménnyé szűkül (vö. Sik 2018). E folyamat a társadalmi integráció és szolidaritás átalakulásával is összefügg: a késő modern társadalmakban a szolidaritás formái meggyengülnek, fragmentálódnak, és egyre inkább reflexív, individualizált módon szerveződnek (Takács 2019; Sik 2018), ami tovább erősíti a szenvedés individualizálódását és a kollektív értelmezési keretek erózióját.

A késő modern munka világának bizonytalanságai a prekariátus irodalmában is hangsúlyosan megjelentek. Guy Standing (2011) szerint a prekariátus olyan társadalmi réteget jelöl, amelyet az instabil munkaviszonyok, a jogi és intézményi bizonytalanság, valamint az elismerés hiánya jellemez. A prekaritás azonban nem pusztán gazdasági állapot, hanem affektív tapasztalat is: a kiszolgáltatottság, a bizonytalanság és a lojalitási kényszerek mindennapi érzelmi viszonyokká válnak a munka világában (Lorey 2015). Ebben az értelemben a mikrotraumák nem elszigetelt események, hanem a prekarizálódó munkaviszonyok affektív lenyomatai, amelyek az egyéni élettörténetekben a méltányosság hiányának ismétlődő tapasztalataiként jelennek meg.

A tanulmány abból a feltételezésből indul ki és amellett érvel, hogy a mindennapi, gyakran láthatatlan sérelmek, avagy *mikrotraumák* nem zárnak le az esemény pillanatában, hanem az egyéni emlékezet és a társadalmi tapasztalat peremén élnek tovább. A mikrotrauma fogalma (Crastnopol 2015) lehetőséget ad az ún. „kis intenzitású” méltánytalanságok leírására, amelyek nem extrém eseményekhez kötődnek, hanem olyan ismétlődő, mindennapi tapasztalatokhoz, mint a munkahelyi elismeréshiány, a hallgatás vagy a leértékelés. E komplex, a hatalom, a szervezet és a gazdasági rend által szabályozott *mezőben* a sérelmek az affektív tapasztalat szintjén

íródnak a testbe és a kapcsolatokba. Pierre Bourdieu mezőfogalma a társadalmilag strukturált viszonyrendszereket írja le, amelyekben a cselekvők és intézmények pozíciói egymáshoz képest értelmeződnek (Bourdieu 1990). Jelen munkában a „mező” fogalmát nem elméleti központként, hanem analitikus keretként alkalmazom. Ez lehetővé teszi annak megértését, hogy az affektusok és érzelmi gyakorlatok nem izolált tapasztalatok, hanem intézményileg és társadalmilag strukturált térben szerveződnek, ahol a hatalmi viszonyok és normák kijelölik, mi és hogyan válhat átéltetvé, kifejezhetővé vagy elfojthatóvá. Mivel gyakran hiányzik a megfelelő nyelv a sérelmek artikulálására, affektív állapotokban az emlékezet peremén maradnak, kizáródva a társadalmi elismerés lehetőségéből (Massumi 2002; Ahmed 2004).

A trauma ebben az értelemben nem tekinthető a múlt lezárt eseményének, hanem *tartó jelenként* (Caruth 1996; Berlant 2011) biztosítja a hétköznapi igazságtalanságok affektív újratermelődését. A mindennapi életben, a munka világában, a beszéd és hallgatás közti feszültségekben él tovább. A méltányosság hiánya így nem kizárólag szervezeti probléma, hanem az emlékezés és az érzelmi feldolgozás lehetőségének kulcskérdése is. Az affektív fordulat úttörő társadalomtudományi felismerései (Hochschild 1983; Butler 1997; Ahmed 2004; Massumi, 2002) segítenek megérteni, miként válik a társadalmi tapasztalat érzelmileg szervezetté.

A tanulmány egy esettanulmányon alapul, amelyben egy közszolgálati dolgozó, Annamari (65) családtörténeti és egyéni élettörténeti interjúján keresztül a hermeneutikai esetrekonstrukció módszerével vizsgálom a méltányosság hiányának affektív szerveződését (Gadamer 1960; Rosenthal 1993; Kovács – Vajda 2002). Az elemzés során kiemelt hangsúly kerül arra, miként lavíroz az egyén a strukturális elvárások, az intézményi kötöttségek és a személyes affektív megélések között és arra keresem a választ, miként fordítódnak le a strukturális sérelmek személyes történetekké és hogyan vezet ez el odáig, hogy adott *munkakörökhöz tapadó* (vö. Ahmed 2004) affektusok nyelv, hallgatóság és társadalmi elismerés nélkül maradnak. Célom annak feltárása, hogy a kimondás társadalmi korlátainak következtében az egyéni tapasztalatban érzett igazságtalanság hogyan válik láthatatlanná.

Elméleti háttér

Az affektív fordulat a késő modern munka világában

Az érzelem társadalmisítása

A klasszikus szociológia az érzelmet legfeljebb a társadalmi integráció kifejeződéseként ragadta meg. Émile Durkheimnél a kollektív érzelmek nem interszubjektív, hanem transzcendens szinten jelennek meg, mint a társadalmi kohézió rituális megnyilvánulása (Durkheim 1912/1993). Úgy a szociológiában, mint a társadalomelméletben a XX. század utolsó harmadáig a *racionális rendet*, annak működését némiképp zavarba ejtő tényezőkként választották le a „racionalitásról”. Ezzel a privát szféra, a pszichológiai magyarázatok és a nőiesített tapasztalat körébe „száműzte” az érzelmet. A feminizmus második hulláma és a kulturális tanulmányok kezdték el elsősorban kritizálni ezt a szétválasztást. Az 1980-as évektől kibontakozó és az ezredforduló körül elméleti irányzattá formálódó *affektív fordulat* (affective turn)

e határvonalat kérdőjelezte meg és az érzelmet nem az egyén belső állapotaként, hanem társadalmi erőként és viszonyrendszerként kezdte vizsgálni. Az affektus ebben a megközelítésben nem pusztán *érzés*, hanem a társadalmi hatalom és a morális tapasztalat egyik hordozója, amely egyszerre alakítja a cselekvést, az észlelést és a jelentéstulajdonítást.

Arlie Hochschild (1983) úttörő munkássága mutatta meg az első között, hogy az érzelme a munka világában előírtak és szabályozottak abban az értelemben, hogy az érzelmi munka és az ahhoz kapcsolódó normatív előírások a kapitalista szolgáltatási logika részévé válva elősegítették az érzések árucikké válását. Ezt a felismerést Judith Butler (1997) és Sara Ahmed (2004) a hatalom és a társadalmi norma belsővé válásának terepeként ragadták meg. Butler (1997) a kötődés és a függés pszichés szerkezetén keresztül mutatja meg, hogy az alávetettség olyan érzelmi viszony, amelyben a hierarchia természetessé, a norma pedig akár *szerethetővé* is válhat az egyén számára. Fontos azonban, hogy ezek a viszonyulások a szerző szerint mindig irányítottak abban az értelemben, hogy az érzelmeknek irányuk van, az egyén valaki *iránt* érez; lét-rejítőben is valakihez vagy valamihez kapcsolódik, azaz a társadalmi térben kijelöli ezeket az irányokat. Ezek a viszonyulások, legyenek pozitívak vagy negatívak (vagy keverték vagy éppen semlegesek), Ahmednél „ragadnak” (stickiness), ami egy metafora és elméleti leírása annak, hogyan rajzolható meg ezáltal társadalmi irányok. Az érzelme nem „szabadon lebegnek”, hanem olyan kulcsfontosságú közösségi határokat mozgatnak, mint a valahová tartozás, vagy éppen a kizárás. Felmerül a kérdés, képesek-e, és ha igen, miként szabályozni az *affektív életet* a társadalmi normák, szabályok, vagy a társadalmi intézmények? Brian Massumi (2002) az affektust test és a világ találkozásaként ragadja meg, egy olyan intenzív pillanatként, amikor a test és a társadalom közti mozgásban olyan *energiaként* van jelen, amely potenciálisan érzések, hangulatok, viselkedések és politikai rezonanciák formájában bontakozhat ki.

Az affektív dimenzió így lehetővé teheti a társadalom új leírását oly módon, hogy a hatalomra, az intézményi szabályozásra és az affektív tapasztalatra nem egymástól elkülönülten és elválasztva tekint, hanem ugyanannak a tapasztalati struktúrának a rétegeiként. Az affektív fordulat ezért a jelen kutatás elméleti alapját is kijelöli: lehetővé teszi, hogy a méltányosság hiányát affektív és emlékezeti szerkezetként értelmezve ne a társadalmi viszonyok következményeként, hanem azok *hordozóiként és újratermelőiként* tekintsünk rá.

Az átpsychologizálódás politikája

A fenti összefüggések elengedhetetlenek ahhoz, hogy a késő modern munka világának egyik meghatározó dimenziója, az átpsychologizálódás folyamata a dolgozat későbbi fejezeteiben megragadhatóvá váljon. A fogalom a társadalmi eredetű bizonytalanságok, egyenlőtlenségek és strukturális méltánytalanságok nem szándékolt pszichológiai nyelvre lefordítását hivatott jelölni, amelyek gyakran az egyéni megküzdés, stressz, motiváció és mentális reziliencia terminusaiban válnak elbeszélhetővé (Csányi – Fehér – Máriási 2022). Ez a folyamat – amelyet a szerzők „piacított átpsychologizálódásnak” hívnak – egyrészt nyelvi, másrészt politikai és gazdasági mechanizmus is, amelyben a felelősség az egyénre hárul a strukturális okok depolitizálódása közepette.

Eva Illouz (2007) szerint a pszichológiai diskurzus a késő kapitalizmusban a gazdasági racionalitás részévé vált: a munkaerőpiac értékelési rendszere a belső állapotokat – önismeretet, motivációt, empátiát – gazdasági erőforrássá konvertálja. Az „önreflexív” és „érzelmileg intelligens” munkavállaló nemcsak termel, hanem önmagát menedzselve a neoliberális morális logikáját is belsővé teszi, ami a hatalmi struktúrák szempontjából beláthatóan funkcionálisnak tekinthető.

Az affektív fordulat elméleti felismerései így nem csupán az érzelmek rehabilitációjának szükségességét jelentik a társadalomtudományban, hanem annak felismerését is, hogy az igazságtalanság és a méltányosság kérdései az affektív tapasztalatok szintjén szerveződnek újra, ezáltal ennek vizsgálatát a szociológia nem nélkülözheti. A méltányosság hiányát mind munkahelyi, mind tágabb társadalmi kontextusban szükséges elemezni.

Mikrotrauma és a „tartó jelen”

A korábban már tárgyalt *mikrotrauma* fogalma (Craştănoiu 2015) a mindennapi élet apró, ismétlődő, gyakran marginálisnak tűnő sérelmeit jelöli, amelyek hosszú távon kumulatív pszichés hatást gyakorolnak az egyén életére abban a tekintetben, hogy nem egyetlen drámai eseményhez kapcsolódnak, hanem olyan ismétlődő tapasztalatokhoz „tapadnak”, mint az elismeréshiány, a lojalitás kényszere, a szakmai megaláztatottság, vagy éppen a kimondhatatlanság. A mikrotraumák az interjúban gyakran olyan hétköznapi szervezeti helyzetekben jelennek meg, ahol a szakmai normák és az intézményi lojalitás ütköznek. Annamari pályakezdésének egyik epizódjában például a vezető így fogalmaz: „most akkor mindent elfelejt, amit tanult az egyetemem... azért keresnek jogászt, hogy azt csinálja, amit én mondom.” Az ilyen pillanatok az elbeszélésben nem egyszeri konfliktusként, hanem ismétlődő tapasztalatként jelennek meg.

Cathy Caruth klasszikus traumaelmélete nyomán a trauma nem lezárt múlt, hanem az emlékeztetben újra és újra visszatérő esemény, „az elbeszélhetetlenség” tapasztalata: az a mód, ahogyan egy esemény túl korán történik ahhoz, hogy megértsük, és ezért csak később térhet vissza (Caruth 1996: 4-5). Caruth (1996) szerint a traumatikus emlék nem „csupán” az elszorított eseményről szól, hanem arról az űrről is, amely az esemény megértésének helyén keletkezik. Sara Berlant (2011) ezt a folyamatot a „cruel optimism” fogalom bevezetésével írja meg, bemutathatva, hogy a remény és a kiábrándulás ciklikus mozgása hogyan tartja fent a szenvedés jelenlétét. Ambivalens módon az egyén gyakran ragaszkodik azokhoz a viszonyokhoz, tárgyakhoz és értékekhez, amelyek folyton-folyvást akadályozzák saját jóllétében, és ennek eredményeképpen az *optimizmus* maga válik a szenvedés forrásává.

A tanulmány e pontján a mikrotraumák tekintetében egy olyan szemléletváltás szükségessége mellett érvel, amelynek alapja, hogy azok sosem a múltban, hanem „tartó jelenként” kollektív struktúrákban termelődnek, társadalmi viszonyokban keringenek, testekhez tapadva a társadalmi méltányosság affektív tüneteként az igazságosság iránti vágy és a méltányosság hiányának egyidejű tapasztalataként, az affektív tapasztalatban és a társadalmi kapcsolatokban újra és újra megismétlődve a jelenben kiáltanak válaszként.

Kimondhatatlanság és elmondhatatlanság

Ha feltételezzük, hogy a méltányosság sérelmei a kimondhatatlanság társadalmi formájában is megjelenhetnek, akkor hogyan keressük és találjuk meg, ami elmaradt?

A szervezetekben a megszólalás és a hallgatás nem tekinthető egyértelműen kommunikációs döntésnek, sokkal inkább a hatalom és a függés affektív viszonyában értelmezhető. Ebben az értelemben a megszólalást tehát nem az egyéni kimondási képesség hiánya akadályozza, hanem az intézményi kockázatok, a függőségi viszonyok, a legitim nyelv hiánya és a megszólalás társadalmi feltételeinek korlátozottsága. Amy Edmondson (1999) *pszichológiai biztonság* fogalma a munkahelyeken és egyéb közösségekben azt járja körül, amikor a megszólalás feltételei nemcsak normatívák, hanem érzelmileg szervezettek, azaz, ahol a kritika, a hiba vagy éppen a sérelem kimondása kockázatos. Ott ugyanis a hallgatás válik a lojalitás és a túlélés formájává, ezért ebből következően a társadalmi bizalom és az érzelmi biztonság megbomlása a munkahelyekre beszivárogva elvezet az ideális munkahely szociológiai kérdésköréhez, amely túlmutat a kizárólag szervezeti hatékonysági mutatókkal vagy pszichológiai elégedettségen, ennek részletes kifejtése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit.

Ugyanakkor belátható, a munkahelyi jóllét feltételeinek számbavétele nem lenne teljes, ha nem reflektálna az olyan munkakörnyezetre, amelyben a méltányosság és igazságosság hiánya a munkavállalókban negatív affektív lenyomatokat hoz létre, amely rövid-, közép- és hosszútávon is identitásformáló erővel bír (Hochschild 1983; Honneth 1995).

A megértés affektív és hermeneutikai horizontja

A mikrotraumák és a méltányosság sérelmeinek megértése egyfelől tematikus, másrészt episztemológiai kérdés is; miként válik a mikrotrauma társadalmilag olvashatóvá, és milyen feltételek között jön létre az értelem? A narratív megközelítés (Kovács és Vajda 2002) szerint az elbeszélés formája – például a hallgatás, a megtorpanás, a túlbeszélés, a reflexív távolság – maga is jelentéshordozó erővel bír. A munkavállalói (jólléti) tapasztalat affektív lenyomatai ugyanakkor nemcsak a tartalomban, hanem az elbeszélés ritmusában és töréseiben íródnak. A hallgatás nem hiány, hanem jel: az affektív rend társadalmi nyomvonala, amely megmutatja, hol válnak a sérelmek elmondhatatlanná.

A hermeneutikai gondolkodás (Gadamer 1960) egyik alapvető tétele, hogy a *megértés* nem semleges „olvasás”, hanem olyan találkozás, amelyben a kutató és az alany horizontjai egymásba fordulnak. A jelentés nem előzetesen adott, hanem az interakcióban jön létre a közös affektív térben, ahol az érzelmi rezonancia a megismerés egyik kulcsfeltétele. A megértés tehát sohasem lezár, hanem folyton újra megnyitja a jelentést, miközben a kutató saját érintettségét is reflektálja.

A poszt-ANT megközelítések (Latour 2005; Mol 2002; Law 2004) ezt a perspektívát tovább tárgyalták azzal, hogy a megértést nem kizárólag emberi viszonyként, hanem relációs folyamatként értelmezik. A kutató és az interjúalany közötti kapcsolat, a kutatási helyzet, valamint a tér és a tárgyi környezet egyaránt részt vesz a jelentés kialakulásában, ezáltal a megértés nem pusztán interpretáció, hanem kapcsolati esemény, amelyben a kutató maga is a jelentésképzés folyamatának részévé válik.

Elméleti szintézis

A tanulmány elméleti felépítése tehát három egymásba fonódó pillérre épül, amelyek együtt hivatottak láthatóvá tenni a méltányosság hiányának affektív és narratív dimenzióit:

1. Az *átpszichologizálódás* logikája feltárja, miként fordítják le a strukturális egyenlőtlenségeket az egyéni reziliencia és önreflexió nyelvére, depolitizálva ezzel a társadalmi sérelmeket (vö. Csányi – Fehér – Máriási 2022; Illouz 2007);
2. A *mikrotrauma* és a *tartó jelen* fogalma megmutatja, hogy a mindennapi igazságtalanságok nem zárulnak le, hanem az affektív emlékezetben élnek tovább, újratermelve a méltányosság hiányát (vö. Caruth; 1996; Berlant 2011; Crastnopol 2015);
3. A *narratív-hermeneutikai* és *poszt-ANT megközelítés* lehetővé teszi, hogy a kutató ne külső megfigyelőként, hanem affektív aktánsként értelmezze a társadalmi szenvedés elbeszélési formáit (vö. Gadamer 1960; Mol 2002; Despret 2004; Law 2004; Latour 2005).

E három pillér egymást kiegészítve rajzolja ki a tanulmány elméleti terét. Az átpszichologizálódás nyelvi logikája kijelöli a kimondhatóság határait; a mikrotrauma e határok érzelmi lenyomatát hordozza; a hermeneutikai és hálózati megértés pedig lehetőséget teremt e tapasztalatok társadalmi újraértelmezésére. Ebben az értelemben a mikrotraumák nem pusztán egyéni sérülések, hanem a méltányosság hiányának affektív lenyomatai, amelyek az élettörténeti narratívákban „tartó jelenként” szervezik az igazságtalanság tapasztalatát. A következő fejezet az esettanulmány tapasztalatából kiindulva mutatja be a kutatás módszertani keretét, valamint azt, miként váltak az elméleti fogalmak az empirikus értelmezés szervezőelemeivé. Mielőtt a módszertani eljárás részleteire térnék, érdemes röviden megállni annál, hogyan szólal meg az interjúban az elbeszélő tapasztalat. A narratív interjúban ugyanis nemcsak a történetek, hanem a megszólalás módja, a beszéd ritmusa, hangneme, ismétlései és színeit is jelentéshordozóvá válik. A következő rövid fejezet ezt a megszólalási módot ragadja meg.

A megszólalás affektív formája

Nyugodtan, megfontolt tempóban beszél. Időnként elhallgat egy pillanatra, mintha mérlegelné, mit érdemes kimondani, aztán halkan, nagyon közel hajolva, bizalmasan folytatja. Néha gúnyosan felnevet. Nem élesen, inkább fúradt derűvel, mintha a történetek abszurditása miatt már régen túl lenne a felháborodáson. Nem emeli fel a hangját, szinte suttog: úgy tűnik, a szavakat hol inkább nekem, hol inkább a világnak szánja. A mondatok végén gyakran ott marad egy rövid szünet, amelyben a kimondott események lassan a helyükre kerülnek. Úgy beszél, mint aki most, az elmondás közben rendezi el a múlt darabjait. Mi miért történt, ki mit akart, és hol volt az a pont, ahol már csak nevetni lehet rajta? A hangja kedves, olykor csipkelődő, és valahol a levegőben ott van az is, hogy a történetek súlya számára már nem ugyanaz, mint amikor megtörténtek. De élnek, és ma is érvényesek. Ezért most, a jelen nézőpontjából inkább rendet tesz bennük: igazgatja a történetet, egy számára még idegen emberrel kávézgatva.

A narratív interjú során nemcsak történetek hangzanak el, hanem a megszólalás formái is jelentéshordozóvá

válnak. Az elbeszélés higgadt, reflektív távolságtartással bontakozik ki, és a tapasztalatok gyakran ironikus megjegyzésekkel vagy rövid, életbölcsességgé sűrített mondatokkal zárulnak. A visszatérő történetek, a hatalmi döntések, lojalitási elvárások, szakmai dilemmák ismétlése maga is az értelmezés munkája.

Módszertan

A tanulmány az NKFIH OTKA-143092 számú kutatás (Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben, kutatásvezető: Vajda Júlia) keretében készült kvalitatív vizsgálat részét képezi. A tanulmány huszonöt, különböző társadalmi és intézményi pozícióban dolgozó személyekkel készült narratív interjú közül egyetlen esettanulmányt mutat be. Az eset azért került kiválasztásra, mert általa jól szemléltethető a méltánytalanság affektív emlékezetének narratív és affektív szerkezete. A tanulmány a hermeneutikai esetrekonstrukció módszerére épül. A módszer a narratív életútinterjú kvalitatív kutatási hagyományához kapcsolódik, amelynek célja, hogy az interjúalany saját narratív logikája mentén beszélje el életének történetét (Rosenthal 1993; Rosenthal 2004; Kovács – Vajda 2002). A hermeneutikai esetrekonstrukció az élettörténeti narratívák többszintű értelmezésére épül: egyrészt az elbeszélő élettörténet narratív szerkezetét vizsgálja, másrészt a megélt élet történeti rekonstrukciójára törekszik, majd a két szint összevetésével tárja fel a tapasztalatok jelentésszerveződését, különös tekintettel arra, miként formálódik az egyéni életútban a kiszolgáltatottság, a lojalitás és az önértelmezés tapasztalata a társadalmi méltánytalanság szerkezeti feltételei között.

A tanulmány egyetlen esetre épülő kvalitatív elemzés, amely nem statisztikai általánosításra törekszik, hanem analitikus általánosíthatóságra (Flyvbjerg 2006). Ebből következően az elemzés nem törekszik reprezentativitásra sem; az itt bemutatott eset nem a társadalmi tapasztalatok általános mintázatát, hanem azoknak egy lehetséges konfigurációját jeleníti meg. A módszer korlátja egyben erőssége is; az egyetlen élettörténet részletes hermeneutikai rekonstrukciója lehetővé teszi az affektív és narratív jelentésképzés olyan finom rétegeinek feltárását, amelyek nagyobb mintákon nehezebben ragadhatók meg. Az elemzés középpontjában Annamari (65), nyugdíjas jogtanácsos története áll, aki több évtizeden át a magyar közszolgálatban dolgozott. A teljes, anonimizált interjúleirát többszöri átolvasása után azonosítottam azokat a visszatérő narratív és affektív mintázatokat, amelyek az élettörténet szervező elveivé váltak.

Annamari élettörténete kirajzolja, miként sűrűsödnek össze a mindennapi sérelmek mikrotraumák láncolatává, s hogyan válik a méltányosság hiánya morális és affektív önértelmezés központi tengelyévé. Az interjú narratív ritmusai, ismétlődései és hallgatásai az igazságtalanság tapasztalatának affektív szerkezetét teszik olvashatóvá, ahol a személyes történet a strukturális rend meg bomlásának jelölőjévé válik.

Az értelmezést kiegészíti a *narratív toposzelemzés*, amelyet a kutatás folyamatában, a hermeneutikai olvasat kiterjesztéseként alkalmazok. A „toposz” fogalmát olyan visszatérő nyelvi-érzelmi konfigurációként használom, amely az egyéni tapasztalatokat a kollektív jelentésvilágba ágyazza, és mediál az élettörténet, a diskurzus és a társadalmi struktúra között. A toposzelemzés nem helyettesíti a hermeneutikai értelmezést, hanem

annak analitikus kiterjesztéseként működik; a szövegben ismétlődő metaforák, elbeszélési mintázatok, affektív tónusok és morális megfogalmazások feltárásán keresztül világít rá arra, miként épül be a méltányosság hiánya a nyelvi cselekvés és az önreflexió szövetébe. Ezekből a mintázatokból rajzolódtak ki azok a toposzok – például a rend, a lavírozás vagy a kiábrándulás –, amelyek az élet-történeti narratíva értelmezési tengelyeit adják. A toposz fogalmát a korábbi munkámban részletesen kidolgozott narratív-analitikus kategóriaként használtam, amely az egyéni tapasztalat és a társadalmi jelentésképzés közötti közvetítő szerepet tölti be (Gyursánszky 2025).

A hermeneutikai megközelítésből következik, hogy az értelmezés nem független a kutató perspektívájától. A kutatás ezért reflexív módon kezeli a kutató és az interjúalany közötti viszonyt: az elemzés során nem csupán a kimondott tartalmakra, hanem az elbeszélés ritmusára, hangsúlyaira és hallgatásaira is figyelem irányult. Az interjúalany anonimizált néven szerepel a tanulmányban, az elemzés pedig az élettörténet interpretációjára korlátozódik, kerülve minden olyan részlet közlését, amely az interjúalany azonosíthatóságát lehetővé tenné.

Fontos hangsúlyozni, hogy az elemzés nem pszichológiai értelmezésre törekszik. Az interjúban megjelenő érzelmek és személyes tapasztalatok nem az egyéni személyiség vagy megküzdési stratégiák felől kerülnek értelmezésre, hanem azoknak a társadalmi és intézményi viszonyoknak a kontextusában, amelyekben létrejönnek. A mikrotrauma fogalma ebben az értelemben nem individuális sérülékenységet jelöl, hanem olyan ismétlődő szervezeti és hatalmi helyzeteket, amelyek az egyéni élettörténetekben affektív lenyomatként rakódnak le.

A következő fejezetben ez az értelmezési keret az esettanulmány elemzésében válik láthatóvá, ahol a mikrotraumák és a méltányosság sérelmei az élettörténeti narratíva affektív szerkezetében jelennek meg.

Az eset: Annamari

Megélt élet

Annamari 1958-ban született Budapesten, pedagógus szülők első gyermekeként. Gyerekkorát Szadán töltötte, mert édesapja itt kapott tanári állást. A gimnáziumi évek kettősséget hoztak; szülei az iskolában is tanították, így az otthoni és az intézményi elvárások összeértek. Az érettségi után a család Gödöllőre költözött, Annamari ekkor döntötte el, hogy jogi pályára lép. Éppen betöltötte a tizennyolcadik életévét, amikor édesapja 1978 tavaszán öngyilkosságot követett el. A tragédia után Annamari ingázva járt egyetemre, ösztöndíjakból és alkalmi munkákból tartotta fenn magát. Fiatalon házasodott, és még az egyetemi évek alatt megszületett első lánygyermeke. Házassága öt éven belül véget ért.

Pályakezdként egy ipari vállalat jogi osztályán kezdett dolgozni jogász munkakörben. A rendszerváltás éveiben dolgozott és családot alapított; 2001-ben újra férjhez ment, Sümegre költöztek, és két gyermeke született. 2008-as válása után volt évfolyamtársa, aki magas közigazgatási pozícióban dolgozott, patrónusként jelent meg az életében, támogatása azonban feltételekhez kötődött volt. Annamari az államigazgatásban dolgozott jogtanácsosként Sümegen. Munkája során egyrészt jogi tanácsot ad a patrónusnak és képviseli az adott szervezetet jogi ügyekben, másrészt állami döntések jogi megalapozását

végzi a végrehajtó hatalom szakmai apparátusának. Az interjú idején már cinikus ironiával beszélt a közélet működéséről. A nyugdíjba vonulást követően aktívan kereste a társas kapcsolatokat; jelenleg egy Sümeghez közeli kis faluban él párjával, visszavonultan.

Elbeszélt élet – az emlékezet és méltányosság narratívája

Gyerekkor és családi háttér

Annamari pedagógus szülők gyermekeként nőtt fel egy kisvárosi, szigorúan kontrollált közegben, ahol a családi státuszhoz társadalmi elvárások is társultak:

„Én mindig azt éltem át, hogy sokat kellett tennem aznap, kétszeresét másnap, hogy produkáljak, hogy jó jegyet kapjak. Ők valahogy azt gondolták, hogy ne hogy a falu a szájára vegye őket. Meg kellett felelnem. És szigorúak voltak, különösen Édesanyám, Apu nem, Apu olyan kis ölelős aranyos maci volt velem.”

A gyerekkori tapasztalatban a teljesítmény így nem egyszerű iskolai követelményként jelenik meg, hanem a családi reputáció megőrzésének morális kötelezettségeként. A megfelelés itt nem pusztán mint teljesítménykényszer volt jelen az életében, hanem morális kötelezettségként, hiszen a szülők számára a viselkedés és a rend a tisztesség bizonyítékát jelentette. A családi normák az érzelmi viselkedést is szigorúan szabályozták:

„A szüleimnél soha nem volt kézfogás, mentek az utcán, akkor vagy egymás mellett mentek, de kézenfogva soha nem láttam őket, soha nem láttam egy ölelést [...] amikor már ez nagyobb korunkban előjött, akkor azt mondták, hogy ők egy magatartást képviselnek a falu előtt. Ők a gimnáziumi tanár. És nekik így kell viselkedniük, tehát az, hogy megfogom a kezdet, az erkölcstelen, abban a világban erkölcstelennek számított. Olyan társadalmi elvárásoknak felelek meg, hogy hihetetlen volt. Presszóba nem ülünk be, sört nem iszunk, mert tanárok vagyunk.”

Az érzelmek nyilvános kontrollja a családi státuszhoz kötött normaként jelenik meg. A szeretet kifejezése a fegyelem és a rend nyelvére fordítódik le; a biztonság feltétele pedig a szabálykövetés lesz. Ebben a közegben a mikrotrauma nem nyílt bántalmazásként, hanem az érzelmi spontaneitás tartós korlátozásaként jelenik meg: a gyermek azt tanulja meg, hogy az elfogadhatóság feltétele a folyamatos önszabályozás. A falusi társadalmi rend hierarchiáját az interjúalany egy tömör megfigyeléssel írja le: *„a faluban volt három nagy tekintély: a tanár, az orvos és a pap.”* Ebben a közegben a személyes kapcsolatok is a normák felügyelete alatt álltak, az interjúban több történet is utal arra, hogy a szülők a társadalmi reputáció védelmében igyekeztek kontrollálni a gyerekek kapcsolatait és viselkedését.

„Ha valakivel összebarátkoztunk, előbb-utóbb eltiltottak tőle [...] Volt egy család, akikkel összejártunk. Később derült ki, hogy az anyuka az anyám megfigyelője volt, neki kellett jelenteni, hogyan tanítja a történelmet.”

A kapcsolatok ilyen korlátozása a rend és megfelelés normáját a személyes viszonyok szintjén is érvényesíti. A társadalmi státusz így nem csupán foglalkozást jelöl, hanem normatív szerepet is előír, amely a mindennapi viselkedés legintimebb tereit és határait is szabályozza. Az affektív fordulat megközelítésében az ilyen mindennapi normák nem pusztán viselkedési szabályok, hanem

érzelmi orientációk is, amelyek kijelölik, hogy a társadalmi térben milyen viszonyok válhatnak elfogadhatóvá vagy éppen láthatatlanná (Ahmed 2004; Butler 1997).

Ez a történet a bizalom társadalmi sérülékenységét mutatja meg: a mindennapi kapcsolatok mögött a politikai ellenőrzés rejtett struktúrája működik. A gyermeki tapasztalat szintjén ez a világ azt tanítja meg, hogy a társadalmi rend nemcsak normákkal, hanem megfigyeléssel és hallgatással is fenntartja önmagát. A gyermeki élményvilág affektív magja a rendhez kötöttség, a „meg kell felelni” érzés a szeretet feltételévé válik, és innen születik meg az első toposz: „A rend tartja egyben a világot.”

Ifjúkor és kettős trauma

Tizenéves korában a család Gödöllőre költözik Szadáról, mert édesapját oda helyezték át, erről így mesél:

„Nem tudta elviselni, hogy a párttitkár fiát nem engedte át Apu az érettségén. Szada a büntetés, hogy berakunk egy kis faluba, amit Anyám utált.”

A történet már ebben a korai epizódban megmutatja azt a mintázatot, amely később a munka világában is visszatér: a szakmai integritás és a hatalmi lojalitás közötti konfliktust, amely a későbbiekben a szervezeti működés visszatérő dilemmájává válik. A költözést Annamari szerint édesanyja erőltette főleg, aki kiutat látott a „falusi” életből, édesapját mélyen megviselte az új környezet, amelyben mindhárman másképp helyezkedtek el, a külső környezetváltás a családon belüli erőviszonyok újrendeződésének is tere lett: az apa megingott, az anya megerősödött, a lány pedig megfigyelőként kezdte értelmezni a felnőttek világát. Az ifjúkor végül a gyermeki világ hirtelen összeomlását hozta el Annamari számára. Édesapja öngyilkossága kettős traumát jelentett: egyszerre vesztette el őt és vele együtt minden megmaradt érzelmi biztonságát:

„A konyhában, ott volt mindenféle éjjeli lámpa meg minden, ott tanulhattam és akkor nem zavartam a szüleim. Az öngyilkossága előtti este megkért, hogy cseréljünk helyet. És akkor arra ébredünk, hogy rendőr meg a szomszéd szól. Az udvaron álló diófára felakasztotta magát. Az orvos se, velem nem törődött senki, úgyhogy én mindent végignéztam, hogy hogy vitték el Aput.”

A jelenet nyers közvetlensége jól mutatja az a tapasztalati törést, amelyben a családi rend összeomlása az affektív biztonság elvesztésével jár együtt, és amely a traumaelmélet szerint gyakran csak később válik értelmezhetővé az emlékezetben (Caruth 1996). Az anya érzelmi visszahúzódása tovább erősíti a magányt:

„Amikor meghalt Apu, akkor azt mondja nekem Anyám, hogy nem fog tudni támogatni. Akkor anyagiilag, hogy? Vagy nagyon jól tanulok és akkor kapok ösztöndíjat annyit, ami elég megvegyek magamnak egy ebédet, vagy egyetemet. Akkor azt mondtam, hogy bebizonyítom.”

A gyász itt nem nyilvános, hanem csendben hordozott tapasztalat; a fájdalom nem kap nyelvet, az elhagyatottság önfegyelmévé fordul át: „Egy farmerben meg néhány pólóban éltem az öt évet.” A szóhasználat jól érzékelteti a túlélés hétköznapi realitását. Az anyagi kiszolgáltatottság és a felelősség kényszere nem dramatikus eseményként jelenik meg, hanem a mindennapi élet természetes állapotaként, amely az önfegyelem és az alkalmazkodás affektív mintázatát erősíti.

Ez a liminális szakasz az érzelmi önállóság kényszerű megszületése: a szeretet és a biztonság helyét a kontroll veszi át. Az új toposz: „Egyedül kell megtartanom a rendet.”

Egyetemi évek és a lavírozás toposza

Még az egyetemi évek alatt férjhez megy és megszületik első gyermeke. Anyagi nehézségei ellenére, azok közepette folytatja tanulmányait a jogi egyetemen.

„Az az igazi egyetemi élet, hogy én lakjak a kollégiumban a csoporttársakkal, és menjünk színházba meg bulizni, az az életemből kimaradt, mert az utolsó vonattal nekem haza kellett menni.”

A kettős veszteség az életút affektív szerkezetének alaprétege marad, amelyben a külső rend összeomlása belső renddé fordul át: a világ megtartásának feladata az egyén vállára nehezedik. A fegyelem már nemcsak viselkedési norma, hanem az önazonosság érzelmi feltétele. A fiatal felnőttkorban ez a belső fegyelem egyfajta *lavírozás*-sá alakul át; az egyetemi évek során Annamari már egyszerre próbál megfelelni a tanulás, az anyaság és a munka követelményeinek, miközben érzelmileg magányos marad. A lavírozás itt nem pusztán életstratégia, hanem érzelmi technika: egyensúlyozás a szétesés és a felelősség között. Az élettörténeti toposz: „Egyensúlyozni, hogy ne essen szét semmi.”

Az alkalmazkodás a túlélés formájává válik; az érzelmi leválás immár működési minta, a biztonság érzését nem a kapcsolatok, hanem a kontroll tartja fenn. A mikrotrauma itt a tartós túlterheltség és az érzelmi magára utaltság hétköznapi szerkezetében érhető tetten: nem egyetlen megrázkódtatás, hanem az a folyamat, amelyben az egyén fokozatosan hozzászokik ahhoz, hogy a teher viselése kizárólag az ő feladata.

Pályakezdés az államszocializmusban – erkölcsi konfliktusok

Első munkahelyén, egy ipari vállalat jogi osztályán Annamari hamar szembesül a rendszer működésének logikájával a tekintetben, hogy a szakmai tudásnál fontosabb a lojalitás és a párhúság:

„Kislány, most mindent felejtse el, amit az egyetemen tanult. Én azért keresek jogászt, hogy azt csinálja, amit én mondok. Nem azért vettem fel magát, hogy jogász-kodjon. [...] Azt mondták nekem, hogy lépjek be a pártba azonnal. Mondtam, hogy nem. Erre azt felelték: soha az életben nem fog boldogulni, nem fog kapni fizetésemelést, nem fog kapni semmit.”

A szakmai tudás, a normák és a szervezeti hatalom logikája itt élesen ütközik és szétválik: a politikai lojalitás elvárása így a szakmai pálya előfeltételévé válik. A helyzet nem egyszeri epizódként, hanem visszatérő tapasztalatként jelenik meg az interjúban: „Volt úgy, hogy egy tárgyaláson egyetértettem a másik féllel, de nekem a mi álláspontunkat kellett képviselni.” A mondat a szakmai szerep és a személyes meggyőződés közötti feszültséget sűríti össze. A konfliktus nem nyílt ellenállásként jelenik meg, hanem az önkorrekciónak mindennapi gyakorlataként, amelyben a szakmai identitás folyamatosan a szervezeti elvárásokhoz igazodik.

A pályakezdés pillanatában a fiatal jogász számára a mindennapok morális dilemmákká válnak, és ekkor mondja ki először: „Ha nem veszek részt a disznóságokban, velem viselkednek elfogadhatatlanul.” A döntés így egyszerre szakmai és morális állásfoglalásként jelenik meg. A mikrotrauma fogalma éppen az ilyen helyzetek leírására alkalmas: az ismétlődő, mindennapi igazságtalanságok nem egyetlen drámai eseményként, hanem kumulatív tapasztalatként szervezik az élettörténetet (Crastnopól 2015). A méltánytalanság tapasztalata így nem kivételes eseményként, hanem a szervezeti működés visszatérő

mintázataként jelenik meg. A megfelelő parancsa új alakban tér vissza, ezúttal nem a család, hanem az intézmény világa írja elő a rend normáit. Az igazságosság iránti vágy és a rendszer iránti bizalmatlanság kettőssége határozza meg e korszak érzelmi szerkezetét.

Az autoriter szervezeti működés logikáját egy másik epizód még explicitebbé teszi:

„Mondta, hogy mit akar, én jogásként mondtam: ez nem jó. Mondtam, aludj rá még egyet. Másnap lehiúta az egész osztályomat: a főnökök tegnap azt mondták, aludjak még rá egyet. Aludtam. És most közlöm: ebben a hivatalban az van, amit én mondok, vagy mind elmehetnek.”

A lojalitás és az integritás közötti feszültséget Annamari önfigyelemmel oldotta, amelyben az affektív mag a figyelő távolság: a rendszer igazságtalanságát nem konfrontációval, hanem erkölcsi kontrollal kezelte. Innen rajzolódik ki a következő élettörténeti toposz: „Tudni és nem összeomlani.”

A családból hozott fegyelem itt erkölcsi tartással alul; a szeretet hiányát most a szakmai integritás tölti be.

Rendszerváltás és a remény türése

A politikai fordulat idején Annamari vezető pozícióba kerül a helyi közigazgatásban. Rövid ideig hisz abban, hogy a rendszerváltás méltányosabb világot teremti, de hamar szembesül a folytonossággal: „Azt hittük, most másképp lesz, de ugyanazok maradtak, csak máshol ültek. Nem tudtam, mit kellene érezni. Dolgoztam tovább, a gyerekeket el kellett tartani.” Annamari erről az időszakról mesél a legkevésbé az interjú során, ami önmagában is jelentéshordozó: „Találkozom a kollégával a boltban, és hátat fordít és elfut. Senki ne lássa meg, hogy beszélgetünk.” Ez a bizalmatlanság és politikai félelem hangulatát mutatja. A remény rövid epizódja után a narratíva gyorsan visszatér a mindennapi működés tapasztalatához. A megszólalás visszafogottsága arra utal, hogy a rendszerváltás nem radikális történet, hanem inkább folytonosságot jelentett a hatalom gyakorlásának módjában. Az időszak élettörténeti toposza: „Tudni és nem összeomlani.”

Az affektív dinamika azonban hamar elmozdul a nyitottságból a bezáródás felé. A rendszerváltás utáni világ a gyermekkori rend ígéretének újratermelődéseként jelenik meg, ahol az igazságosság reménye ismét kicsúszik a tapasztalatból. Ez a felismerés készíti elő azt az affektív fordulatot, amely a következő években egyre erőteljesebb kiábrándulásként és cinizmusként jelenik meg.

Kiábrándulás és cinizmus

A különböző munkahelyeken szerzett tapasztalatok fokozatosan hasonló mintázatba rendeződnek, amelyben a morális dilemmák és a szervezeti lojalitás elvárása újra és újra visszatér.

„Majdnem minden munkahelyemen azt kellett tapasztalnom, hogy beletápnak a disznóságokba. Ha ebben nem veszek részt, akkor vagy én állok fel, vagy velem szemben viselkednek elfogadhatatlan módon.”

A tapasztalat így nem egyetlen eseményhez kötődik, hanem ismétlődő szervezeti helyzetek sorozataként jelenik meg. Éppen ez az ismétlődő jelleg teszi a tapasztalatot mikrotraumatikussá: a sérelem nem egyszeri törésként, hanem a morális önvédelem állandósult kényszerévé épül be az önértékelésbe. Az ilyen tapasztalatok a prekariátus irodalma szerint a késő modern munkaviszonyok strukturális bizonytalanságát tükrözik, ahol a lojalitás

és a kiszolgáltatottság az intézményi működés mindennapi feltételeivé válik (Standing 2011; Lorey 2015).

A méltányosság kudarca a szervezeti gyakorlatban

A kiábrándulás nemcsak azokról a helyzetekről épül fel, amelyekben az intézményi hierarchia közvetlenül korlátozza a szakmai autonómiát, hanem azokról is, amelyekben a méltányosság gyakorlásának kísérlete vall kudarcot.

Egy vezetői tréningen Annamari olyan teljesítményértékelési modellt tanult, amely a feladatok konkrét értékelésére és a differenciált jutalmazásra épült. Ahogy fogalmaz: „Egy jó vezető a beosztottjainak a feladat teljesítését értékeli... nem azt mondja, hogy te rossz vagy, vagy kiváló, hanem pontosan megmondja, hogy ezt a feladatot jól, ezt a feladatot rosszul.”

A tréningen tanult eljárás logikája a transzparens értékelés és a teljesítményalapú elismerés volt. A modell szerint a vezető feladata nem az általános minősítés, hanem a konkrét feladatok mentén történő visszajelzés. Ennek megfelelően „Leültettem őket... mindenkit végig értékeltem... és a legtöbb jutalmat az adminisztrációnak adtam.”

A döntés azonban olyan szervezeti normákat sértett, amelyek a formális szabályoknál gyakran erősebben strukturálják a munkahelyi viszonyokat. A jutalmazás nyílt differenciálása nem a teljesítmény igazságos elismeréseként jelent meg, hanem a közösségen belüli viszonyok felborításaként. Az a munkatárs, aki a legmagasabb értékelést kapta, nem elismerésként élte meg a helyzetet, hanem kitértségként: a jutalom a csoporton belüli konfliktus forrásává vált.

„Bejött hozzám délután zokogva és azt mondta, hogy nagyon szépen kéri, csináljam vissza, mert annyira utálják... ez itt annyira nem szokás.”

A helyzetet tovább élezte az a szervezeti elvárás, amely szerint a vezetőnek nem a teljesítmény objektív mércéje alapján kell döntenie, hanem a meglévő viszonyokhoz kell alkalmazkodnia. A helyettes reakciója ezt a normát fogalmazza meg explicit módon:

„Vedd tudomásul, hogy hozott anyagból dolgozol... neked meg kell találnod az emberekhez az utat... amit csináltál, az mindnyájunk számára megalázó.”

A jelenet különösen jól mutatja, hogy a méltányosság normája és a szervezeti kultúra informális logikája nem feltétlenül erősítik egymást. A differenciált értékelés itt nem az igazságosság élményét hozza létre, hanem a közösségen belüli feszültséget és a kitértség érzését. A mikrotrauma ebben az esetben nem a hierarchikus utasításból fakad, hanem abból a tapasztalatból, hogy a korrektnek szánt eljárás is konfliktusba kerülhet a szervezet hallgatlagos normáival, és a méltányosság gyakorlata a közösségi rend megsértéseként jelenhet meg.

Kiszolgáltatottság és informális működés

A 2000-es évektől különböző közszolgálati intézményekben dolgozik, ahol egyre erősebben érzékeli a politikai lojalitás elvárásait.

„Jellemző a hatalomra, ahogy a vezetőit kirúgták. Belementek hozzá, és azt mondták: húsz perced van, pakolj. Eljöttek hozzám is: édesem, gépedet lezárjuk, csomagolj, menj haza. Hazamentem, három nap múlva azt mondták: jöhetsz vissza. És én naivan mondtam: miért nem lehet kérdezni?”

A történetben a kiszolgáltatottság nem kivételes helyzetként jelenik meg, hanem a szervezeti működés

normalizált gyakorlatként, amely a lojalitás és a függés affektív viszonyain keresztül stabilizálódik (Butler 1997). A hatalom működése ebben az értelemben nem pusztán intézményi döntések sorozata, hanem olyan affektív viszonyrendszer, amelyben a bizonytalanság és a függés a mindennapi szervezeti tapasztalat részévé válik. A szervezeti működés informális logikája különösen világosan mutatkozik meg a végrehajtási eljárások során: „... megkötötték kint a paktumot, hogy na elosztják egymás között... és ez az egész árverés egy színjáték.” Majd később: „Azt mondták, hogy ezt mindenhol így csinálják... hát Budapesten és mindenhol ez a szokás... mindenhol így működik.”

A történet alapján a korrupció így nem kivételes devianciaként, hanem a szervezeti működés normalizált, informális megállapodások szülte gyakorlatként jelenik meg. A szabályok és a tényleges működés közötti távolság így a mindennapi intézményi tapasztalat részévé válik, ahol a formális rend és az informális gyakorlat egymás mellett létezik. Mint fogalmaz: „Ebből is elegendő lett, hogy különböző elvárásoknak feleljek meg.” A mondat a morális kimerültség affektív állapotát jelzi. A kiábrándulás itt nem egyetlen esemény következménye, hanem az ismétlődő kompromisszumok és elvárások kumulatív hatása. A méltánytalanságok és morális kompromisszumok között vívódva, a rendszerváltás utáni évtizedekben a lojalitást, mint követelményt még erősebbnek érezte, mint korábban: „A legtöbbet a mai magyar valóságról ott tanultam. Rettenetes történetek.”

Politikai patronázs és egzisztenciális kényszer

A politikai lojalitás elvárása az interjúban nem pusztán általános háttérként jelenik meg, hanem konkrét, egzisztenciális helyzetekben válik megtapaszthatóvá. 2008 után Annamari felkeresi egykori évfolyamtársa, aki magas állami tisztséget tölt be, patrónusként jelenik meg életében. Egy ilyen jelenet egy telefonhívással kezdődik:

„És egyszer csak pénteken fél kettőkor, már otthon, ugye azt kell tudni rövidebb volt a munkaidő. És akkor ülttem otthon pénteken, már hazamentem és felhív a titkárnő és azt mondja, hogy Annamari, [...] ha hazafelé jössz, akkor ugorj be. Szentseges isten azonnal elkezdett kattogni az agyam, hogy mit követtem el [...] a lakásomtól végig ezen gondolkodtam. Mit mondok majd először, az arcom fehérvolt.”

A megszólítás informális hangneme ellenére a helyzet egyértelműen hierarchikus, és hamar világossá válik, hogy a döntés valójában nem nyitott. Ebben a jelenetben a hatalmi viszony nem közvetlen utasítás vagy konfliktus formájában jelenik meg, hanem egy látszólag hétköznapi kommunikációs helyzetben válik érzékelhetővé. A telefonhívás látszólag informális és udvarias, mégis azonnal aktiválja a hierarchikus viszony tudatát. A megszólítás pillanatában az interjúalany nem azt mérlegeli, hogy eleget tesz-e a kérésnek, hanem azonnal saját lehetséges hibáit kezdi keresni. A jelenet így azt mutatja meg, hogy a hatalmi környezetben a megszólítás önmagában is gyanút és önvizsgálatot generál. A narrációban különösen hangsúlyos az anticipáció és a testi reakciók leírása. A gondolatok gyors egymásutánja, ezek mind azt érzékeltetik, hogy a helyzet feszültsége már a találkozó előtt kialakul. A telefonhívás és a tényleges beszélgetés közötti idő így egyfajta affektív átmeneti térként jelenik meg, amelyben az interjúalany mentálisan felkészül egy lehetséges számonkérésre vagy konfliktusra. A jelenet szerkezete ezért nem a konfliktus eseményére, hanem annak várakozására épül. A hatalmi viszony itt nem explicit parancs vagy büntetés

formájában válik láthatóvá, hanem abban a belső kényszerben, amely a megszólított felet azonnali öngazolásra és védekező pozícióra készíti. A sérülékenység már az eseményre való várakozásban is létrejön.

Annamari fél, mert a háttérben egyszerre van jelen a kinevezés, mint felelősség és az elbocsátás, mint büntetés lehetősége. A titkárnő szerepe különösen a formális hierarchián kívül álló szereplőként a hatalmi viszony közvetítőjévé válik:

„Hát ha van másik állásod, ha el tudsz helyezkedni... Két gyereked van ugye, igen, föl kéne nevelni őket, igen igen. Elvált asszonyként, egyedülállóként. Na akkor és akkor most mit csináljak?”

A beszélgetés hangneme egyszerre informális és cinikus: a titkárnő nem fenyeget, tanácsol. A cinikus hangnem éppen ezt a tapasztalati tudást teszi láthatóvá: azt, hogy a döntések logikája mindenki számára ismert, még ha nyíltan nem is kerül kimondásra. Ebben az értelemben a jelenet azt mutatja meg, hogyan válik a kiszolgáltatottság a szervezeti mindennapok hallgatóságos, mégis mindenki által értett keretjévé.

A személyes találkozás során a hatalmi viszony még explicitebbé válik:

„[...] Oda akar vinni, ahonnan Misit kirúgták, akivel én egyébként nagyon nagyon jó viszonyban voltam és akkor azt kérdeztem Az egykori évfolyamtársa vagyok azt mondja hogy van az édesapád. No nem húzom másfél órán át ott ültem. Ötvenhatezerszer megkérdezte. Kikísért az ajtón, most még tízszer kérdezheted, de én ezt nem fogom csinálni. És képzelje el azt, hogy rám nézett és azt mondta, hogy rágja a gittet. Megyek. Beültem az autómbe, a felhívott a helyettese, és akkor kérdezte, hogy na mi volt? Ez volt, mit mondtál? Azt mondja, ez normális. Én ezt nem csinálom. Hát azt mondja. Akkor nézzél állás után.”

A jelenet több egymásra épülő mozzanattól áll: a hosszú, ismétlődő kérdés a hatalmi kontrollt erősíti, a lezárás pedig egyértelművé teszi a beszélgetés aszimmetriáját, amelyet a későbbi telefonhívás egzisztenciális következményekkel ruház fel.

A „rágja a gittet” kifejezés hétköznapi, ironikus hangneme látszólag oldja a feszültséget, valójában azonban a beszélgetés aszimmetriáját teszi érzékelhetővé. Az interjúalany ebben a pillanatban nem partnerként, hanem olyan szereplőként jelenik meg, akinek feladata a helyzet elfogadása és a döntés végrehajtása. A humor és a gúny keveredése így a hatalmi fölény nyelvi formájaként működik. A beszélgetést követő telefonhívás tovább erősíti ezt a képet, mert a helyettes reakciója az aszimmetriát intézményesíti. Világossá teszi, hogy az ellenállás lehetősége formálisan ugyan létezik, de súlyos egzisztenciális következményekkel járhat. A helyzet logikáját a helyettes felidézett szavai teszik teljesen explicitté:

„Azt mondja, hogy fel akarod nevelni még a gyerekeidet meg egyetem meg ízé, na, akkor hétfőn bemegy. Ott van a papír a fiókjába egyik a kinevezés a másik a felmentés. És akkor végtelen hálás vagy. Fantasztikus megtiszteltetés és nagyon örülsz neki. Egész apró gyerekkorodban erre vágyódtál. És akkor. És akkor én gondolkodtam bétvégén és akkor tényleg az a helyzet, hogy nincs hova menni. Meg van két gyerekem föl kéne őket nevelni, meg támogatni őket. De az hogy én azt mondom, hogy jaj de milyen nagyon örülsz?”

A döntés formálisan választás, valójában azonban egy olyan strukturális kényszert tükröz, amelyben a résztvevő

mozgásteret erősen korlátozott. Különösen beszédese az a tanács, hogy a szereplőnek „végtelen hálásnak” kell lennie, és úgy kell viselkednie, mintha a kinevezés régóta vágyott lehetőség lenne. Ez az elvárt „gesztus” nem pusztán a döntés elfogadását jelenti, hanem egyfajta performatív lojalitást is megkövetel: a helyzet érzelmi azonosulást is elvár. Az interjúalany belső monológja ebben az összefüggésben azt mutatja meg, hogyan válik az egzisztenciális felelősség a döntés meghatározó tényezőjévé.

„Egy ciklusig tudlak használni, ezt így mondta, mert nagyon-nagyon okos ember volt a Tibor, nagyon nagy politikus. Szerintem harminc évre előre tudja a döntések következményeit. Sokszor mondta: ez itt jogszabálysértő, úgyhogy én ezt nem írom alá, hanem te írod alá. A legelőször azt hittem, még az egykori csoporttársa vagyok.”

A beszélgetés egyik visszatérő motívuma, hogy az interjúalany többször rákérdez saját státuszára, megkérdőjelezi saját státuszát. Megpróbálja a személyes kapcsolat logikájában értelmezni, vagyis abban a keretben, ahol az egykori ismeretség valamiféle kölcsönösséget vagy védettséget jelenthet. A válasz azonban azt jelzi, hogy a személyes viszony csak korlátozott jelentőségű: a beszélgetés elhúzódása és az ismétlődő kérdések inkább a hatalmi pozíció demonstrációjaként jelennek meg, ahol a döntési helyzet feletti kontroll egyértelműen a vezető kezében marad.

A hatalmi viszony nemcsak intézményi pozíciókban, hanem az egyéni élethelyzetek kiszolgáltatottságán keresztül is működik: a választás lehetősége formálisan fennáll, de a döntés tényleges feltételeit a strukturális körülmények határozzák meg.

A trauma „tartó jelene” és a cinizmus affektív logikája

A mikrotraumák ismétlődése azonban nem csupán a szervezeti működés tapasztalatában jelenik meg, hanem az emlékezet affektív szerkezetében is. Az interjú több pontján olyan megjegyzések hangzanak el, amelyek arra utalnak, hogy bizonyos élmények nem zárultak le a múltban, hanem a jelenben is visszatérnek. Egy vezetői tréninghez fűződő élmény kapcsán Annamari például így fogalmaz: „...ez azért döbbenetes, mert a mai napig vannak róla álmaim, tehát olyan rettenetes élmény volt, hogy szörnyű.” A múlt „tartó jelenként” működik (vö. Caruth 1996; Berlant 2011). A trauma nem egyetlen eseményhez kötődik, hanem különböző tapasztalati rétegekben tér vissza. Az élettörténet korai töréspontjai, például az apa halálának emléke, nem lezárt múltként maradnak meg, hanem affektív háttérként térnek vissza az önértelmezésben, különösen azokban a helyzetekben, ahol a kiszolgáltatottság és a morális kényszer tapasztalata újra aktiválódik.

A cinizmus, amellyel Annamari a hatalmi struktúrára tekint, nem közöny, hanem a méltányosságra vetett hit elvesztésének tünete. Az intézményi és politikai térben megélt morális kompromisszumok kumulatív mikrotraumákként rakódnak egymásra. Az élettörténeti toposz: „Nem dőlök be többé.” A védekezés és a fáradtság affektív önvédelmi struktúrává válik: a fájdalom intellektualizálódik, a túlzott érzékenység rejtett formában tovább él. A cinizmus a méltányosság iránti vágy rejtett túlélési formája lesz. A hatalom működését Annamari egy keserű metaforával foglalja össze: „A hatalom olyan, mint egy nagy kondér, mindenkinek van benne egy kanala, és mindenki eszik belőle.” A metafora a politikai hatalom informális működésének mindennapi tapasztalatát sűríti össze, amelyben a részvétel és a távolmaradás egyaránt morális döntéssé válik.

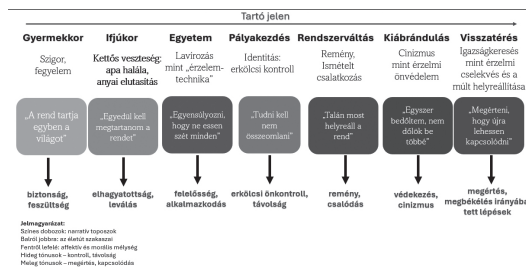
Visszatérés a gyökerekhez – az igazságkeresés

Immár nyugdíjasként Annamari visszatér édesapja halálának történetéhez; dokumentumokat keres, visszajár a szülőhelyre, hogy megértse, mi vezetett a tragédiához: „A kutatás identitáskeresés volt. Meg akartam érteni, hogy ne csak elviseljem, hanem értelmezsem.”

A trauma, amely elindította, most az értelmezés és megbékélés feladatává válik és a megértés gesztusa nála nem lezárás, hanem kapcsolat-helyreállítás; a múlt újraolvasása révén kísérlet a méltányosság helyreállítására. Az élettörténeti toposz: „Megérteni, hogy újra lehessen kapcsolódni.” A visszatérés gesztusa arra utal, hogy a trauma nem lezárt múltként, hanem újraértelmezést követelő, jelen idejű tapasztalatként marad fenn.

Annamari életútja végül egy olyan affektív ívet rajzol ki, amelyben az érzelmek egymásba alakulása nem pusztán biografikus, hanem társadalmi logikát is követ. A gyermekkori rend és fegyelem tapasztalata, az elhagyatottság és a magány, majd a felelősség és a morális önfegyelem belsővé válása mind ugyanannak az affektív szerkezetnek a különböző stádiumai. A mikrotraumák kumulatív hatása itt nem összeomlást, hanem jelentésképzést eredményez; az érzelmi túlélésből reflexív megértés születik. A sérelmek „tartó jelenként” az emlékezetben és az önértelmezésben újra és újra visszatérő affektív tapasztalatok (Caruth 1996; Berlant 2011). Az affektív dinamika így a rendtől a megértésig tart, miközben minden állomás egy új viszonyt teremt a világgal és önmagával.

A következő ábra ennek a mozgásnak a sűrített formáját mutatja; a trauma, a fegyelem és a megértés egymásra épülő affektív láncolatát, ahol az önkontroll nemcsak védekezés, hanem a méltányosság keresésének finom, belső eszköze is.

1. ábra Az affektív dinamika íve Annamari élettörténetében: a „tartó jelen” kialakulása (Forrás: saját szerkesztés)

Az ábra az élettörténet szakaszait, a hozzájuk kapcsolódó narratív toposzokat és az ezekkel együtt megjelenő affektív állapotokat rendezi egymás mellé. A struktúra azt teszi láthatóvá, hogy a különböző életszakaszokban megjelenő tapasztalatok nem elszigetelt epizódokként, hanem egymásra rakódó affektív konfigurációként szerveződnek, amelyet a tanulmány a trauma „tartó jelenként” való működésekként értelmez. Az affektív dinamika a rend tapasztalatától a megértésig ível, miközben minden állomás új viszonyt alakít ki a világgal és az önmagához való kapcsolódással.

Konklúzió

A méltányosság hiánya nem csupán intézményi vagy jogi kérdés, de emlékezeti kérdés is; a mindennapi sérelmek az

emlékezetben affektív tapasztalattá sűrűsödnek, amelyek újra és újra beíródnak az egyén jelen idejű önértelmezésébe. A mikrotrauma ezért nem a múlt lezárt eseménye, hanem tartó jelenként értelmezhető állapot, amelyben az igazságosság iránti vágy és a csalódás folyamatosan egymásra íródnak. E dinamikában a kutatás maga is ismétlődő gyakorlat, hiszen a kimondás és az értelmezés révén kísérletet tesz a méltányosság visszatánulására, a kapcsolódás új nyelvének megteremtésére.

Annamari történetének bemutatásával a tanulmány a késő modern munka világának morális és affektív szerkezetének egy szeletét kívánta feltárni, és amellet érvelt, hogy a munka nem csupán a megélhetés tere, hanem erkölcsi és érzelmi közeg is, ahol az elismerés, a bizalom, vagy a méltányosság hiánya az egyéni önértelmezés legmélyebb rétegeibe íródik be. A lojalitás, a felelősség és a kiábrándulás érzései nem kizárólag pszichológiai állapotok, hanem a szervezeti működés *érzelmi politikájának* tünetei. Az interjú alapján késő modern munkaterekben a bizalom gyakran személyessé válik, az elköteleződés affektív tökéként működik, miközben a strukturális méltánytalanság lassan, de következetesen formálja át az én morális szerkezetét. Annamari esetében az ellenállást vagy a megszólalást nem az egyéni kimondási képesség hiánya akadályozta, hanem az intézményi kockázatok, a függőségi viszonyok, a legitim nyelv hiánya és a megszólalás társadalmi feltételeinek korlátozottsága. Ebben az értelemben a bemutatott életút nemcsak egyéni tapasztalatot, hanem a késő modern munkavilág prekarizálódó szerkezetének affektív lenyomataként is értelmezhető (vö. Standing 2011; Lorey 2015).

E tekintetben a mikrotrauma nem tekinthető egyéni veszteségnek, sokkal inkább *társadalmi tudásformának*: annak a tapasztalatnak, ahogyan a strukturális igazságtalanság újraírja az emberi méltóság érzését és egyéni megélését. A bemutatott élettörténet nem csupán egy személyes sorsot, hanem a késő modern munka világának egy lehetséges affektív logikáját kívánta láthatóvá tenni: azt a tapasztalatot, ahogyan a méltányosság hiánya az intézményi mindennapok szövetébe épül (vö. Vajda 2003).

Záró reflexió

A méltányosság hiányáról szóló élettörténetek a rendszerszintű működések késő modern tükrői is. A tanulmány a méltányosság társadalmi újratánulására tett kísérletet, arra, hogy az intézményi és szervezeti döntéshozásban is megjelenhessen az affektív felelősség dimenziója. A kutatás eredményei hasznosíthatók mindazok számára, akik a közszolgálat, az oktatás, az egészségügy vagy a humán erőforrások területén dolgoznak – ahol a döntések nem csupán szabályokat, hanem emberi sorsokat is alakítanak. A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a méltányosság nem pusztán etikai elv, hanem társadalmi kapcsolatok affektív feltételeként olyan gyakorlat, amely a szervezeti döntésekben és a mindennapi munkaviszonyokban egyaránt újra és újra megtanulandó.

A tanulmány így döntéshozók, vezetők, szakpolitikák alakítók és kutatók számára egyaránt azt az üzenetet hordozza, hogy a munka világában a méltányosság visszaépítése nemcsak normatív cél, hanem szervezeti és társadalmi fenntarthatósági feltétel is.

A mikrotrauma tartó jelenként való megragadásával amellet érveltem, hogy a folytonos figyelem az emberi kapcsolatokban nem adott, hanem újra és újra megtanulandó gyakorlat.

Irodalom

- Ahmed, Sara 2004 *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Berlant, Lauren 2011 *Cruel Optimism*. Duke University Press, Durham, NC.
- Bourdieu, Pierre 1990 *The Logic of Practice*. Stanford University Press, Stanford.
- Butler, Judith 1997 *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press, Stanford.
- Caruth, Cathy 1996 *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Crastnopol, Michael 2015 *Micro-trauma: A Psychoanalytic Understanding of Cumulative Psychic Injury*. Routledge, London–New York.
- Csányi Gergely – Fehér Tibor – Máriási Dóra 2022 *Kritikai pszichológia. Lélek és kapitalizmus*. For-dulat, Budapest.
- Despret, Vinciane 2004 *Our Emotional Makeup: Ethnopsychology and Selfhood*. Other Press, New York.
- Durkheim, Émile 1912/1993 *A vallási élet elemi formái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Edmondson, Amy C. 1999 Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2): 350–383.
- Flyvbjerg, Bent 2006 Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2): 219–245.
- Gadamer, Hans-Georg 1960 *Wahrheit und Methode*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Gyursánszky Ágnes 2025 A látható láthatatlanság: liminalitás és női szakmai identitás a közjegyzőségben a gyermekvállalás utáni munkahelyi reintegráció tükrében. In: Csepeli György – Örkény Antal – Sik Domonkos szerk. *Kötőjelek 2025. Válogatás az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola műhelytanulmányaiból*. ELTE TáTK, Budapest.
- Hochschild, Arlie Russell 1983 *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press, Berkeley.
- Honneth, Axel 1995 *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Polity Press, Cambridge.
- Illouz, Eva 2007 *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002 *Mutatkozás: Zsidó identitástörténetek*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Latour, Bruno 2005 *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Law, John 2004 *After Method: Mess in Social Science Research*. Routledge, London.
- Lorey, Isabell 2015 *State of Insecurity: Government of the Precarious*. Verso, London.
- Massumi, Brian 2002 *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Duke University Press, Durham, NC.
- Mol, Annemarie 2002 *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Duke University Press, Durham, NC.

- Ricoeur, Paul 2000 *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil, Paris.
- Rosenthal, Gabriele 1993 Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In: Josselson, Ruthellen – Lieblich, Amia szerk. *The Narrative Study of Lives*. Sage, Newbury Park.
- Rosenthal, Gabriele 2004 Biographical Research. In: Seale, Clive – Gobo, Giampietro – Gubrium, Jaber F. – Silverman, David szerk. *Qualitative Research Practice*. Sage, London. 48–64.
- Rosenthal, Gabriele 2018 *Interpretive Social Research: An Introduction*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.
- Sik Domonkos 2018 *Válaszok a szenvedésre. A há-
lózati szolidaritás elmélete*. ELTE Eötvös Kiadó,
Budapest.
- Standing, Guy 2011 *The Precariat: The New Dangerous
Class*. Bloomsbury, London.
- Takács Erzsébet 2019 Társadalmi szolidaritás vs reflexív
szolidaritás. Durkheim szolidaritáskonceptiója a
későmodernitásban. *Socio.hu*, 9(2): 42–57.
- Vajda Júlia 2003 Az élettörténet szövegének szövege.
Jel-Kép, 1: 89–96.
- Vajda Júlia 2006 A terápiás hatás, mint melléktermék: A
pszichoterápiás gondolkodás társadalmi és etikai as-
pektusai. In: Kovács Éva szerk. *Trauma és történelem*.
Kijárát Kiadó, Budapest. 95–110.

Menekült gyermek Dubrovnik 1991-es kiűritésekor
Forrás: Wikipedia.org

HÉTKÖZNAPOK A DÉLSZLÁV HÁBORÚBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.3

Absztrakt

Jelen tanulmány a délszláv háború traumáit és a hétköznapi megélésének módjait tárja fel egy 1991-ben, Szarajevóban született személyes napló tükrében. A kvalitatív tartalomelemzés módszerével vizsgált forrás egyediségét a szerző kisebbségi (vajdasági magyar) perspektívája és a szélsőséges háborús körülmények narratív rögzítése adja. Az elemzés Jan Assmann emlékezetelméleti és Judith Herman traumaelméleti kereteit alkalmazva mutatja be a civil lakosság túlélési stratégiáit és a háborús létbizonytalanság pszichikai lenyomatait. A munka rávilágít arra a folyamatra, amely során az egyéni emlékezet dokumentuma a kulturális emlékezet és a kulturális örökség szerves részévé válik, ezzel segítve a kollektív múlt feldolgozását és a mikrotörténeti források tudományos integrációját.

Kulcsszavak: délszláv háború, napló, kulturális emlékezet, kulturális örökség, traumafeldolgozás, mikrotörténelem

Daily Life in the Yugoslav War

Abstract

The present study explores the traumas of the Yugoslav War and the experiences of everyday life through the lens of a personal diary written in Sarajevo in 1991. The uniqueness of the source, analyzed through qualitative content analysis, stems from the author's minority (Vojvodinian Hungarian) perspective and the narrative recording of extreme wartime conditions. Applying the theoretical frameworks of Jan Assmann's memory theory and Judith Herman's trauma theory, the analysis presents the survival strategies of the civilian population and the psychological imprints of wartime existential insecurity. The work highlights the process by which a document of individual memory becomes an integral part of cultural memory and cultural heritage, thereby facilitating the processing of the collective past and the academic integration of micro-historical sources.

Keywords: Yugoslav War, diary, cultural memory, cultural heritage, trauma processing, microhistory

A délszláv háború eseményei, bár lezárult történelmi korszaknak tekinthetők, a kollektív és egyéni emlékezetben a mai napig javarészt feldolgozatlan traumaként élnek tovább. Jelen tanulmány a háború mindennapjait és az emlékezetképzés folyamatait vizsgálja egy mikrotörténeti forráson keresztül. A kutatás középpontjában egy 1991-ben, az ostromlott Szarajevóban született napló áll, amelynek a szerzője egy vajdasági magyar nemzetiségű asszony, aki a boszniai fővárosban rekedve rögzítette a háborús hétköznapiakat.

A tanulmány célja kettős. Egyrészt a „történelem alulnézetből” szemléletmódját alkalmazva feltárja a civil lakosság megéleltörténetét, különös tekintettel a létbizonytalanságra, a túlélési stratégiákra és a háborús

traumák pszichikai lenyomataira. Másrészt elméleti síkon azt vizsgálja, miként válik egy privát dokumentum – a személyes emlékezet rögzítésén túl – a kulturális emlékezet, majd tágabb értelemben a közösségi örökség részévé.

A forrás feldolgozása során kvalitatív tartalomelemzést alkalmaztam. A naplót mint személyes dokumentumot kezeltem, amelyet deduktív módon, az emlékezetkutatás (Jan Assmann) és a traumaelmélet (Judith Herman) kategóriái mentén elemeztem.

Történeti előzmények: a délszláv konfliktus térben és időben

A Jugoszlávia felbomlásához vezető folyamat mélyen gyökerezik a térség történelmi és etnikai-vallási törésvonaláiban. Ezek a különbségek a VIII. századi, nyugati és keleti kereszténység közötti kulturális megosztottsáig nyúlnak vissza. Ezt a feszültséget a XV. században a török hódítások tovább mélyítették, etnikai átrendeződéseket okozva. Ezen törésvonalak ellenére többször is felvetődött a délszláv egység gondolata. A délszláv egység gondolata, a jugoszláv eszme, az 1830-as években alakult ki Ljudevit Gaj politikai programjaként. A tényleges állami egység az első világháborút követően, 1918-ban valósult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejöttével, mely a mély gazdasági és kulturális különbségek miatt kezdetül fogva instabillnak bizonyult. Az összecsapások megelőzésére I. Sándor király 1929-ben diktatúrát vezetett be, ezután lett az ország neve Jugoszláv Királyság. A konfliktusok elkerülhetetlenségét jelentette az 1934-es marseilles-i merénylet, mely során meggyilkolták I. Sándor királyt. Az ellentéteket tetézte a második világháború kitörése, amikor a Független Horvát Állam létrejöttével a Jugoszláv Királyság szétesett. A háború után Josip Broz Tito föderatív rendszere a „testvériség-egység” jelszavával kísérlete meg elfojtani a nacionalista törekvéseket, de az etnikai ellentétek és a tagköztársaságok gazdasági fejlettsége közötti különbségek továbbra is feszültséget okoztak. Tito 1980-ban bekövetkezett halála után egy nyolc tagú elnökség vette át az állami irányítást. 1986-ban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumuma erősítette tovább a szerb hegemoniás törekvéseket, ami visszafordíthatatlanul meggyengítette a szövetséget. Slobodan Milošević 1989-es hatalomra jutása és a vajdasági, illetve koszovói autonómia felszámolása végleg felgyorsította a szétesést. Horvátország és Szlovénia 1991-es függetlenségi nyilatkozatai nyomán kitört a polgárháború, amely a boszniai háborúban (1992–1995) érte el a csúcspontját (a napló ekkor keletkezett, Szarajevóban). 1992 tavaszán a szerbek ostromgyűrűbe zárták Szarajevót és tömeges etnikai tisztogatásokba kezdtek. Mintegy 890 ezer ember menekült el a térségből, körülbelül 200 ezer ember vesztette el életét a háború során (a halottak száma itt bizonyult a legmagasabbnak a volt Jugoszlávia területén). Tartós fegyverszünetet 1994-ben, az ENSZ és az Egyesült Államok beavatkozásával sikerült csak elérni,

békeszerződés megkötésére végül 1995 novemberében került sor (Daytoni békeszerződés), melyben elismerték Bosznia bosnyák-horvát föderációját és a boszniai szerbek köztársaságát. (Mazower 2004:125; Juhász 1997:9; Sokcevićs é.n.:11; Törő 2015:277)

A háborús trauma és kollektív emlékezet

A napló írója, mint a szarajevói háború passzív elszenvedője és erőszakos cselekedetek szemtanúja, háborús túlélőnek számít. Élményei hasonló intenzitású traumatikus sérülésekhez vezethetnek, mint egy aktív résztvevőnél.

„A traumát sokan olyan puszkálóséhoz hasonlítják, mely halálos sebet hagy a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kezelni és kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik.” (Heller 2006:14)

A trauma mint kifejezés először az orvostudományban jelent meg, innen vette át a pszichológia tudománya a XIX. században. Noha a fogalom kezelésének intenzitása a tudományon belül változókékonynak bizonyult, a XX. századra a szó használata valószínűsítően elpopulárizálódott, és a szűkebb szakmai keretek közül kilépve a közbeszéd részévé vált. Hivatalosan 1980-ban definiálták, akkor így került meghatározásra: „kívül esik a mindennapi emberi tapasztalatok körén.” (Herman 2011:50) Napjainkra ez a meghatározás ártérletmeződött és a következőképpen határozzák meg: trauma az, „amit csak a kivételesen szerencsések találhatnak szokatlannak.” (Herman 2011:50) Ezzel a tágabb megfogalmazással mintegy elismerve, hogy az emberiség nagyobb része élete során átesik valamilyen traumatikus élményen.

Heller Ágnes¹ nyomán három traumatípust különböztethetünk meg, amelyek között átmenet is lehetséges. Az első a strukturális trauma, ami szinte mindenkit érint, pl. születés, szegényen. A második az individuális trauma, ami már egyéni jellegű, ilyenek a háborús traumák, vagy a bántalmazások. A történelmi trauma a „történetek elbeszéléseivel” születik meg, kollektív jellegű és tipikusan egy eseményhez kötődik. (Virág 2011:161) A napló kontextusában a történelmi trauma részeként felmerülhet a kulturális trauma fogalma: olyan eseményekre vonatkozik, melyek egy kollektívában maradó emlékeket hagynak és befolyásolják a későbbi csoportidentitás fejlődését. A traumán túl figyelembe kell venni a poszttraumás stressz zavar (PTSD = posttraumatic stress disorder) kórképét is mint tünetet. A poszttraumás stressz zavar tünetei három fő csoportra oszthatók. Az első a hiperarousal (izgalmi tünetek), ami jellemzően közvetlenül a trauma átélése után jelentkezik. Ennek tünetei az ingerlékenység – akár a legapróbb dolgok miatt is –, figyelemzavar, dühkitörés, valamint alvászavar. A második fő tünetcsoport az emléketörés, az események villanásszerű újraélése. Ez a reakció egyfajta spontán, de sikertelen gyógyulási kísérlete az elmének. Az egyén ebben a szakaszban folyamatosan taszítja az események újra átélését, ezzel súlyosbítva a poszttraumás stressz zavar tüneteit. (Herman 2011:53) Ebből következik a harmadik fő csoport, a beszűkülés. A trauma előli meneküléssel az egyén próbálja elfelejtani

a történeteket, távolságtartóvá válik, így próbálja meg leküzdeni rettegését, dühét és fájdalmát. (Gyáni 2012:38) Mivel a trauma hatására az egyén a történet elfelejtésére törekszik, az emléketörés és a beszűkülés állapotai váltakozva szélsőséges viselkedéshez vezetnek, az egyensúly fenntartása szinte elképzelhetetlen. Ez a folyamat két fő választípusban tetőzik a sérült egyénben: vagy folyamatosan újra átéli a történeteket vagy a teljes amnéziába süllyed.

A trauma feldolgozásának módja egyénenként eltérő, de mindenki esetében nagymértékben sérül az én integritása. Nyilvánvalóan függ a trauma nagyságától, valamint az átélő egyéniségétől és identitásától: a gyermekkorától, az érzelmeitől, az alkalmazkodási készségeitől, az időhöz való viszonyától és a fenyegetettségétől. Igencsak gyakori az önbizalom elvesztése, az elhagyatottság és a magányosság érzése, a folyamatos távolodás az emberi kapcsolatoktól, valamint a lét megkérdőjelezése. Sérül az egyén autonómiája, s ha ezen emóciók nem enyhülnek, az adott egyén könnyen tartós kétkedésbe és szegényérzetbe fulladhat. Szégyelli magát azért, mert túlélő (túlélő-szindróma). (Baumann 2016:19)

Egy háborúban elkerülhetetlen, hogy valaki ne szenvedjen traumatikus sérüléseket – akár aktív, akár passzív résztvevője a történeteknek. Azonban a trauma elszenvedése egyénenként meglehetősen változó módon kerülhet feldolgozásra. A trauma létrejötte nagyrészt a váratlanságon múlik és a váratlanság tartóssága eredményezi, ettől az egyén folyamatosan készenléti állapotba kerül, akár hosszú évekre is. Leggyakrabban akkor keletkezik, amikor az egyén azt érzi, teljesen tehetetlen, kiszolgáltatott és már-már a megsemmisülés fenyegeti. (Virág 2011:165) A traumatikus élmények átadása nem egyszerű feladat, különösen, mivel a hagyományos történetírói módszerek nem alkalmasak traumatikus események leírására, miközben az átadásra irányuló társadalmi igény egyre növekszik. A napló esetében előnyös körülmény, hogy a traumák feldolgozása még meg sem történhetett, de azok már részletesen rögzítésre kerültek.

Egy trauma átélésekor a megszokott pszichés folyamatok – mint például az emlékezés, az idő- valamint a térbeliség érzet – átalakulnak, amelyek módosíthatják az egyén befogadó képességét, ez pedig akár az identitás módosulásához is vezethet. Ebből kifolyólag a túlélő által a nyilvánossággal megosztott információk kezelése kritikus fenntartásokat igényel. Virág Szabolcs nyomán három szintet különböztethet meg a traumatikus élmények megoszthatóságában. Az első az egyéni terápia, ahol az egyén a terapeutával együtt reprezentálhatja a történeteket és megkezdheti a trauma feldolgozását. Ebből jön a második szint, ahol egy csoportra terjeszthetik a reprezentációt és innen lép tovább a harmadikba, a társadalmi-kollektív szintre. Ezen a szinten lesz nyilvánosan látható a trauma és a történelem viszonya. Ahhoz, hogy egy trauma újra-átélhetővé és újra-elgyászolhatóvá váljon, szükség van a kollektív emlékezetre és emlékezésre. Ennek eszköze lehet a tárgyasítás: emlékhelyek, szobrok és múzeumok létesítése, amivel a kollektív reprezentáció megindul és a traumatizált egyének gyógyulási folyamata is elősegíthető. (Virág 2011:164)

A napló terápiai és örökségi szerepe

A naplóírás kettős funkcióval bír, amely az egyéni psziché dinamikájától a kollektív emlékezet formálásáig

¹ Heller Ágnes munkája ugyan nem tekinthető szorosan vett tudományos írásnak (nem tartalmaz szakirodalmi hivatkozásokat), mégis olyan információk nyerhetők ki belőle, melyek összeszedetten, áttekinthetően vázolják a különböző traumákat és azok feldolgozási lehetőségeit.

terjed. Terápiás szerepe az énnarratíva kritikus megalkotásában érvényesül: a személyes tapasztalatok leírásával a napló az érzelmi feldolgozás eszköze és a pszichés kohézió megteremtésének közege lesz. (László 2005:94) Ezzel párhuzamosan az örökségi szerep a naplót a privát szféra határait átlépő kultúrákövetítő forrássá emeli. Az autentikus, első személyű bejegyzések nem csupán az adott időszak mikrotörténelmét rögzítik, de a későbbi generációk számára is hiteles interpretációt nyújtanak a korszak szellemiségéről, mentalitásáról és egy közösség kihívásairól, így a személyes dokumentum társadalmi jelentőségű hagyattá nem esik. (Pléh 2012:3)

A gyász munka a traumafeldolgozás leggyakoribb automatikus reakciója, amely az elidegenített veszteség (pl. haza, eszmény, szabadság) és az én közötti kapcsolat megszüntetésére irányul. Ez a folyamat hosszú időt és jelentős pszichés terhelést igényel, azonban a feldolgozási mechanizmus során elengedhetetlen a trauma megértésének és jelentőségének különválasztása. Ez a kritikus lépés teszi lehetővé, hogy az egyén a traumát erőforrásként interpretálja, amiből a későbbiekben erőt meríthet és önmagát erősebbnek érezheti. A poszttraumás stressz zavarból teljes felépülés nem várható, a tüneteit lehet enyhíteni. Ennek legfontosabb komponense a társas támogatás, a bizalom és a biztonságérzet kiépítése. Lényeges eleme a javulásnak a reális, pozitív énkép kialakítása, amelyhez elengedhetetlen a szakmai segítség. A vizsgált napló közlése éppen azt a folyamatot indíthatja el, amelyben az egyéni trauma közösségi tapasztalattá alakul át. Ezáltal megvalósulhat a traumatikus élmények átadása a háborútól érintetlen befogadók számára, ami elősegíti, hogy a pszichés trauma feldolgozott tapasztalattá váljon (Takács 2011:49). A dokumentum nyilvános elismerése olyan kollektív figyelmet generálhat, amely elengedhetetlen feltétele annak, hogy a személyes feljegyzésekben rögzített múlt a közösség számára is megőrizhető maradjon. (Ricoeur 2004:35)

A napló szerzője nem tudatosítja a háborúban elszenvedett többszörös traumatizációját, ahogy azt sem, hogy naplójának vezetése valójában a poszttraumás stressz zavarának nem tudatos enyhítését szolgálta. Ellentétben azzal, amit Judith Herman szerint a traumát átélő egyén – a beszűkülés állapotába kerülve – megpróbál elfelejteni (Herman 2011:53), az itt elemzett napló azt mutatja, hogy a szerző a bejegyzésekkel éppen az események mesterséges újraélésének fázisát generálta. Ezzel a nem tudatos önterápiás eszközzel hatékonyan előzte meg és akadályozta meg a trauma feldolgozása során gyakran bekövetkező beszűkülés elmélyülését.

Traumatikus emlékeinek mikrotörténeti rögzítése a naplóban nem adhat teljes képet a történetekről, ennek oka egyrészt a szegényérzet miatt kialakult gát, amit valószínűleg írásban sem képes az egyén átlépni. Másrészt traumatikus emlékek esetén gyakori a tudatos felejtés, illetve a történetek módosítása a környezet ítélete szerint. A napló keletkezésekor a körülmények nem engedték meg, hogy a szerző különböző médiumokból juthasson információkhoz, hiszen vagy adás nem volt vagy áramot nem biztosítottak. Ebből feltételezhető, hogy a rögzítés célja az azonnali kiírás lehetett, noha ez nem zárja ki a tudatosan elhallgatott, szegényérzetből fakadó történeteket.

A háború megélése után a napló írója magába fordult. Nem állnak rendelkezésre információk arról, hogy Szarajevó elhagyása után hogyan dolgozta fel az eseményeket: újra átélte-e vagy beszűkülte-e, vannak-e alvászavarai, egyéb

más tünetei. Feltételezhető, hogy az amnézia útját választotta a folytonos újra átélés helyett, hiszen nem kíván beszélni a háborúról. Ennek ellenére az is feltételezhető, hogy tudat alatt vannak még mozgulatai és reakciói, melyek a trauma okozta sérüléseknek köszönhetőek.

Assmann emlékeztípusai az egyéni napló tükrében

Az emlékezés és az emlékezet témaköre a recens nemzetközi társadalomtudományi kutatások fókuszába került. Jan Assmann szerint ennek oka három tényezőre bontható: az első a *külső adattárolás* technológiai lehetősége, miszerint, hogy van hova fizikailag elraktározni ezeket az emlékeket; a második a *„kultúra utáni kultúra”* jelensége, vagyis azon társadalmi igény, hogy az emlékek feldolgozásra, bemutatásra és rögzítésre kerüljenek; a harmadik pedig a *tanú generáció* kihalása, ami sürgeti a múlt megragadását, személyes beszámolóik alapján.

Az emlékezet tudományos vizsgálata már az ókorban megkezdődött, ahol különbséget tettek az elsajátításra irányuló *„mesterséges”* és a közösségi szinten megnyilvánuló *„természetes”* emlékek között. A mesterséges emlékezés valamilyen tudás elsajátítására irányult, amelyeket emlékek felidézésével adhattak át és sajátíthattak el. Ezzel szemben a természetes emlékezet a közösség fennmaradásához szükséges, spontán módon működő kollektív emlékezésre vonatkozott. Ez utóbbi kategóriába sorolható a mai értelemben vett kulturális emlékezet, amely egy adott közösség kollektív érdeke, hogy az arra érdemes múltat az utókor számára fenntartsa és továbbörökítse.

Az emlék emlékeztető válásának feltétele, hogy nyomot hagyjon, tovább éljen a jelenben és magával vigye a múltat. Assmann szerint ennek egyik lehetősége, hogy tovább él az egyén cselekvésében, ezek leggyakrabban tudat alatt vésődnek be és válnak szokássá (*mimetikus emlékezet*). Az emlékezet megtartásának talán legismertebb formája a tárgyi kivetülés, amikor egy tárgy hordozza magán a történelem nyomait, többnyire ezek kapnak helyet múzeumokban (*tárgyak emlékezte*). A következő lehetősége az emlék megmaradásának és emlékeztető válásának a kommunikáció (*kommunikatív emlékezet*). Az emlék továbbélésének egy másik alternatívája az értelmi hagyományozás és megjelenítés, tulajdonképpen az eddig felsorolt opcióknak a mesterséges továbbélése tartozhat ebbe a kategóriába: ha egy emléket értelemmel ruházunk fel, a *kulturális emlékezet* körébe sorolható. (Assmann 1999:11)

A napló esetében egyértelműen az egyéni emlékezet jelenik meg. Bár Assmann szerint *„az egyéni emlékezés is társadalmi jelenség”* (Assmann 1999:48). Nem biztos, hogy a napló írója tudatában lehetett annak, hogy emléket állít egy olyan történelmi eseménynek, egy olyan nézőpontnak (vajdasági magyarként Szarajevóban naplót vezetett), amely szinte teljesen egyedülálló a korban. Írásba foglalta az akkori jelen emlékeit. Azonban meddig maradhat az emlék az egyéné és mikortól beszélhetünk kollektív emlékezetéről? Hol húzódik a határ az egyén és a kollektív emlékezet között?

² Sajnos nincsenek teljes, átfogó kutatások arra vonatkozóan, hogy hány napló maradt fenn vajdasági magyaroktól, területi vonatkozásban, a délszláv háború kapcsán.

Az emlékeket egyértelműen az egyén birtokolja, azonban amint más is értesül egy emlékeről, megindul a kollektív emlékezet kialakulása, hiszen az emlékezőst a társadalmi környezet segíti elő. Egy közösség emlékezte tehát úgy jöhet létre, ha az egyén megosztja a maga emlékeit a nyilvánosság előtt, majd azt az adott közösségen belüli interakciók határozzák meg. (Assmann 1999:36)

A napló, mint forráskritikai kihívás

Egy naplót, és az abban foglalt egyéni emlékeket forrásként kezelni kockázatos feladat, mivel nehéz meghúzni a határt valóság és fikció között. Ennek ellenére a dokumentumok megőrzése elengedhetetlen, mivel olyan egyedi információkkal szolgálhatnak, amelyek más forrásokból nem nyerhetők ki. Természetesen a forrást feltárónak törekednie kell az objektív tényfeltárára és a leírtak más forrásokkal való alátámasztására annak érdekében, hogy a leírt események valódiságára következtethessen.

A napló mint műfaj évezredekre nyúlik vissza a történelem során. Hitelességét elsősorban az adja, hogy írója nem ismeri az események végkimenetelét, így a történet folyamatosan alakul és megakadályozza az utólagos módosítást. A naplóírás több funkciót is betölthet, lehet egyszerű dokumentálás, lehet történelmi események rögzítése, tények leírása és lehet akár önterápiás feldolgozás is. Ritkán kerülnek nyilvánosság elé, de amennyiben közlésre kerül sor, a befogadó közeg lesz az, amely meghatározza a dokumentum valódi társadalmi jelentőségét.

Egy napló fő értéke nem a kézzelfogható makrotörténelmi eseményekben rejlik, hanem a hétköznapi események dokumentálásában, az adott személy által megélt múlt szubjektív tapasztalatában: „*a napló szövege azt jeleníti meg, hogy mit élt át az illető a maga világából és hogyan tapasztalta meg kora történéseit*” (Gyáni 2000:152). Ezért is nyúlunk másképp egy mikrotörténelmi munkához, amelynek célja egy szubjektív történelmi narratíva feltárása. Természetesen forráskritikailag tudatában kell lenni annak, hogy ez a forrás egyéni, és csupán adalékokkal szolgálhat a történelem megismeréséhez. „*Az emlékek írásos feldolgozása (...) nem egyéb, mint az emlékezet kívülré helyezése.*” (Baumann 2006:151) A napló mintegy tárolja a leírt történelem eseményeit és megakadályozza a felejtést. Egy olyan – előre nem tervezett – narratív sémát hozott létre, melyben rögzíthető az átélt időszak. Azzal pedig, hogy feldolgozta emlékezetének egy részét, kulturális emlékezetet hozott létre, melyet, ha közzétesz, az olvasói befogadáson keresztül már nem csak egyéni, hanem kollektív szinten is elérhetővé tesz.

A forráskritikai vizsgálat során módszertani kihívást jelentett a szubjektív narratíva objektív tudományos keretbe foglalása. A kvalitatív tartalomelemzés módszertani eszköztára lehetőséget biztosított a szöveg mélyebb jelentésrétégeinek és összefüggéseinek feltárására, a naplót pedig olyan személyes dokumentumként (personal document) értelmeztem, amely alkalmas a szubjektív tapasztalatok feltárására. Az elemzés során kialakított kategóriarendszer a tágabb tartalomelemzési kontextusokhoz illeszkedve három fő pillérre épült: a traumajelekre (pl. a beszűkülés és a düh narratív reprezentációi), a túlélési stratégiákra (különös tekintettel az írás nem tudatos traumafeldolgozó funkciójára) és a mindennapi létfeltételek (víz-, áram- és élelemhiány) dokumentálására. (Héra – Ligeti 2014:191)

A napló

A napló átírásakor a tartalmak hiteles rögzítésének kérdése merült fel elsődlegesen. A forrás konzekvensen vezetett dokumentumokból áll: két klasszikus, kisméretű határidőnaplóból és egy A/5-ös méretű jegyzetömbből. Az átírat kapcsán kardinális kérdésként jelentkezett a helyesírási normák rögzítése, mivel a szerző nyelvtani helyesírása nem tükrözi az aktuális szabályokat (pl. mondatvégi írásjelek hiánya). A történelmi kontextus megőrzése és a szerző emlékezetének minél hitelesebb tükrözése érdekében – ami empátiás befogadást tesz lehetővé – az eredeti írásmód megtartása mellett született döntés.

A napló írója vélhetően nem a nyilvánosságnak szánta bejegyzéseit, ezért pusztán feltételezéseink lehetnek arról, hogy valójában kinek a számára készültek. Elsősorban önmaga számára hozhatta létre, esetlegesen emlékezetének későbbi megsegítése céljából (dokumentálás), vagy tudat alatt terápiás célból a felgyülemlett feszültség oldására. Egy olyan háborús időszak alatt keletkezett a napló, amikor nem lehetett nyilvánosan, félelem nélkül beszélni, de a szerzőnek szüksége volt valakivel (ebben az esetben valamivel) megosztania élményeit. Egyetlen utalás enged következtetni arra, hogy másnak is szánta írását: „*Kislányom // ha egyszer ezt a könyvet megka- // pod sofa sem feled el, hogy // végtelenül szenvedek értetek.*”³

Annyi bizonyos, hogy a napló létrehozásával a szerzője hozzájárult a történelem dokumentálásához, nem hagyva utat a felejtésnek, a rendszeres írással pedig terápiás funkciót töltött be saját maga számára anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. A napló szövege interdiszciplináris felhasználhatóságot tesz lehetővé (történelem, pszichológia, antropológia, nyelvészet, szociológia). Fő értéke a hétköznapi események dokumentálásában rejlik, az egyéni múlt megélésének szubjektív tapasztalatában. A mikrotörténelmi cél éppen egy szubjektív narratíva feltárása.

A szerző szinte napi szinten rögzíti a létfenntartáshoz elengedhetetlen, kritikus tényezőket: van-e áram, van-e víz, van-e telefonszolgáltatás, kapni-e kenyeret, illetve zajlanak-e éppen lövöldözések: „*9 XII 1992 Reggel nincs áram. // víz van nagyon lövöldöznek egész // délelőtt már az idegeinket // kikezdi én sokszor sirok.*”⁴, „*Délután 40 nap // után megtudunk rendesen // fürödni van víz és áram is*”⁵ Eből érezhető, hogy ezek kifejezetten fontosnak bizonyultak a mindennapi élethez és érzékelteti, hogy a háború alatti élet mennyire kiszolgáltatott. A lét egy folyamatos készenléti állapotot követelt meg. Gyakran megírja azt is, hogy milyen érzelmek dúlnak éppen benne: „*Nagyon ideges vagyok elfogott // a honvágy retenteseen vágyom // haza látni a gyerekeimet meg // hasad a szívem úgy visznek // haza, haza haza, haza // akarok menni.*”⁶ Egyetlen egyszer (legalábbis a naplóban, de elképzelhető, hogy többször megtörtént, csak szégyellte leírni) az is előfordult, hogy öngyilkosságot próbált elkövetni: „*Véget akarok // vetni az életemnek be akarok //szedni tabletát de észreveszik.*”⁷

Napi szinten feljegyzésre kerülnek a háborús harcok is, konkrét dátumokkal. Leginkább azok a történések,

³ 20160220_123654

⁴ 20160220_123546

⁵ 20160220_152243

⁶ 20160220_123626

⁷ 20160220_123844

amiket első kézből tapasztal, mint a snajperok (mesterlövészek) jelenléte, a lövöldözések, a gránátok esése: „Haza felé jövet az Aduen- // tistáktól az átjárónál a // snajper gojót előtünk re- // pül át nagy süvitésel így // akaratlanul is a nagy hóba // szaladni kel.”⁸ Az efféle veszedelem a lakást és annak környezetét sem kímélte, amikor fokozódott a bombázás, a társasház pincéjében kerestek menedéket: „éjjel kezd- // nek bombázni egyedül vagyok // retentés éjjel a pincébe mentem // megismertem a lakókat.”⁹ A naplóban sokat mond az is, hogy vannak leírások, amik megszakadnak és nem folytatódnak, ez erősíti meg a folyamatos készenléti állapot igényét.

A naplóban nem tűnik fel sok szereplő, a családtagokon kívül körülbelül három személy került többször említésre. Róluk nem kapunk bővebb információkat, nincsenek bemutatva a külső szemlélők számára. Feltűnő azonban, hogy a napló szerzőjének szinte minden nap van valami teendője, nem hagyja, hogy magába roskadjon: hol postára megy, hol telefonálni próbál, hol kenyeret süt. Mintegy önterápiával, a cselekvés kényszerével, nem enged teret a beszűkülésnek.

Gyakran visszatérő témakör, hogy milyen menekülési lehetőségek vannak Szarajevóból, ugyanis a szerző egy idő után nem bírta tovább a háborús körülményeket és retentő honvágya lett, ment volna a családjá után: „Reggel csendes csak néha // lövöldöznek a snajperok // templomba megyek olyan // jó érzés mintha újra haza // menék imádkozom hogy // csak még egyszer meglásom // gyermekeim hazám testvér- // em meg akiket othagytam.”¹⁰ A menekülési lehetőségek folyamatos keresése és a vajdasági magyarként tapasztalt bürokratikus akadályok bemutatják a kisebbségi lét marginalizált helyzetét, sokszor falba ütközött ügyek intézésénél, még levelet sem tudott feladni, mert az magyarul volt megírva: „Ma vissza kaptam a leveleket amit a vörösk.-ten // küldtem mert magyarul írtam meg.”¹¹ A honvágy jelenléte a lapokon szinte állandó, érzelmileg Szabadkához kötődik: „12. XII. Mar. napok óta rettenetes // lövöldöznek a hegyen égnek // a házak Nagyon ideges vagyok // elfogott újra a honvágy, látni // akarom őket, de semmi remény.”¹²

A napló a Szarajevón kívüli világgal való kapcsolattartás nehézségeit is feltárja. Kapcsolatot külvilággal csak levelezéssel és csomagküldéssel tudtak tartani. A posta már szinte alig működött és, ha működött, akkor sem mindig teljességgel: „A posta is jelentete hogy lehet levelet // küldeni hétfőn elmegyek megnézni melyik irányba // mert lehet hogy Szerbiába nem.”¹³ Ezért szervezeteken keresztül, időszakosan tudták megoldani a levelek és csomagok cseréjét. Majdnem egész napos procedúrának számított egy-egy csomag átvétele, ráadásul az eljutási lehetőségeik is veszélyesnek bizonyultak: „A templomból az // Adventistákhoz mentem megnéz- // ni hogy megjött-e a csomag mit // a drága gyermekem küldtek de // semmi.”¹⁴

A szerző mindent igyekezett precízen vezetni, minden ünnepi esemény fel volt jegyezve a napló oldalain: kinek mikor van a születésnapja, névnapja, házassági

évfordulója, még a temetések évfordulója is. Folyamatosan vezette a különböző humanitárius segélyszervezetek csomagjainak tartalmát: „Délután kapunk // humanitárius segélyt: 1 konzerv // 1 kg liszt 1/2 l. olaj, 10 dkg só, 25 dkg cukor // 25 dkg túró 20 dkg margarin // meg élesztőt 2 db // 25 dkg tejpor (ez fejenként).”¹⁵ Arról is pontos feljegyzések készültek, hogy milyen pénzügyi tranzakcióik voltak: „fizetés // 7.91 10,136 din // 8.91 10,340 din // 9.91 10,000 din // + 10,000 bon (mélyhűtő let véve).”¹⁶ Sokszor még azt is megadta, hogy milyen árfolyamon áll a márka és a bon: „1 márka feketén 15-20 ezer // bon. Rudi fizetése 60 ezer // bon tehát 4-5 márka.”¹⁷ Ebből az is kiderül, hogy a hivatalos fizetés elvesztette jelentőségét, a mindennapi túléléshez nem elegendő: a pénz elvesztette értékét, a cselekedéselem vagy a fekete piac határozza meg a túlélés esélyét.

A naplóból számos információ kinyerhető. Legjelentősebbek a történelmi vonatkozású események leírása és az, hogy ő hogyan dolgozta fel az átélteket, hogy fogadja a háborús politikai megnyilvánulásokat: „10 órakor // bemondja a rádió hogy Karadžić alá írta a béke ter- // vet hát már csak lenni belőle valami.”¹⁸ Helyzetképet kaphatunk arról, milyen körülmények között kellett élniük, hogy nem mindig volt áram, sem víz, sem kenyér, hogy szeretteik hangját csak akkor hallhatták, amikor a rádióamatőrök tudtak dolgozni és kapcsolatot teremteni két fél között, hogy napi szinten háborús harcokat kellett átélniük. Végig kellett nézniük, ahogy összeomlik az infrastruktúra: „Az embereknek nincs // hol főzni kint a parkok- // ba égnak a tüzek téglák // alatt és ott főznek.”¹⁹ Így vált egy városi park a túlélés életterévé.

A napló arra is forrást jelent, hogy hogyan szűnik meg háború alatt a privát szféra, amikor fosztogatásról ír: „Babikához betörték gyalog // mentem föl vilamos nem // jár minden élelmet, televíziót // elvitek a rendőrség gunyolodott velem // mikor kijöttek. semi az egész.”²⁰ A rendőrség gunyolódása nem csupán elidegenedés, hanem a trauma szociális validálásának hiánya. A túlélő a hatóságokról várna elismerést (vagy legalább együttérzést), ehelyett ellenséges reakciót kap, ami a külső környezettel való további elfordulást eredményezi. (Virágh 2011:165)

Képet kaphatunk arról is, hogy a szerző milyen lelki megrázkódásokkal dolgozta fel a történeteket, hogy mekkora szereppel bír életében a keresztény vallás. Éppen ezért a napló jelentősége vitathatatlan a történelem és az örökség számára egyaránt.

A túlélő-szindróma is megjelenik a sorok között: „3.XII. Reggel van áram víz levelet // írtam Babinak szégyenlem hogy // kértem csomagot de majd ha // tul élem és haza kerülök megfizet- // tem nekik. Próbálok a lakásukat // vissza kapni ha sikerül legalább // valamit elérek itt.”²¹ A segítség kérése a kiszolgáltatottság beismerése. Azzal, hogy később a csomagot megfizetni szeretné, pszichés kompenzációként működik, hogy megőrizze méltóságát. Az önterápia része, hogy naplójában rögzíti ígéretét, mintegy segíti kezelni szegényérzetét.

⁸ 20160220_124420

⁹ 20160220_123750

¹⁰ 20160220_152513

¹¹ 20160220_151811

¹² 20160220_123546

¹³ 20160220_151855

¹⁴ 20160220_124400

¹⁵ 20160220_124355

¹⁶ 20160220_152115

¹⁷ 20160220_152448

¹⁸ 20160220_151811

¹⁹ 20160220_123923

²⁰ 20160220_123740

²¹ 20160220_124143

A szerző tudatosan keresi és rögzíti a pozitívumokat a teljes kiszolgáltatottságban, ezzel segíti önmaga számára megerősíteni a reményt, a kaotikus valósággal szemben. A hétköznapi rutinok fenntartásával (kenyeret süt, amint arra lehetőség van) és az ismétlődő pozitív gondolatok (gyakran megjegyzi, milyen szép az idő) megerősítésével képes uralkodni a közvetlen környezetén, ami a poszttraumás stressz zavar okozta tehetetlenség érzésének ellensúlyozására szolgáló önterápiás eszköz. Azért arra is van példa, amikor már nem bírja tovább és utolsó mentsvárként fordul a naplóhoz: „*rettenetes // érzés úgy érzem nem bírom // a Klárihoz mentem hogy kísérjem // magam.*”²² Ez a nyílt, drámai vallomás megerősíti a napló intimitását és azt a feltételezést, hogy az írás nem a nyilvánosságnak készült, hanem inkább az önterápia eszközeként működött.

A háború okozta trauma nem kizárólag a lövöldözésből ered, hanem a biztonság illúziójának és a mindennapi élet gazdasági racionalitásának teljes megsemmisüléséből is. Ez a jelenség a trauma azon szélesebb definícióját támasztja alá, amely a társadalmi keret összeomlását tekintti elsődleges sérülésnek. A napló a szarajevói ostrom alatti feketepiaci infláció precíz krónikása, amely kiválóan illusztrálja a pénz értékének elvesztését. A napló bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a szerző eljutott a traumás körülményekhez való adaptáció egy olyan szintjére, ahol a veszély bizonyos formái „normalizálódtak”. A lövöldözések hangja háttérzajjá degradálódott, és a félelem fókuszra áthelyeződött a gránátokra, a veszélyek rangsorolásra kerültek. Ez segít a szerzőnek abban, hogy cselekvőképesebbnek érezze magát a teljes bizonytalanságban. (Herman 2011:34) A folyamatos fenyegetettség ellenére a napló segít a racionális döntések megerősítésében, amikor az élete foroghat kockán egy egyszerű út során is. Ez az önmeggyőzés a napló önterápiás szerepe, amely megerősíti a szerzőt abban, hogy a maradás nem gyávaság, hanem racionális túlélési stratégia volt, segítve a későbbi túlélő szindróma elkerülését. (Virágh 2011:161)

A napló beágyazása a háborús túlélők közösségébe

„A múlttól kapott hagyatékban részben azért keresünk vigaszt, hogy enyhítsünk (...) a szörnyűségeken.” (Lowenthal 2004:55) Az örökség fogalma elválaszthatatlan az emlékezet fogalmától, a kettő együtt értelmezendő. Az egyéni emlékek beépülnek egy-egy közösség történelmébe, amelyekről a későbbiekben gondoskodnak és amelyekről rendszeresen megemlékeznek. A közös múlt iránti igény elengedhetetlen feltétele egy csoport fennmaradásához és békés együttéléséhez. (Sonkoly 2000:47)

A napló kézzelfogható dokumentumként szemtanúi tanúságtételnek minősül, de önmagában nem felel meg a kulturális örökség elvárásainak. Egyértelműen egy szemtanú tanúságtételéről van szó, azonban ahhoz, hogy a napló tartalma a jövő számára hozzáférhető legyen, mindenképpen be kell ágyazni történelmi keretek közé, illetve meg kell határozni azt a társadalmi szintet, azt a társadalmi közeget, amelyben helyállhat örökségi szinten.

A napló történelmi háttére adott, bár egyelőre elég friss eseményeket dokumentál és elég megosztó lehet. Politikai fogadtatását illetően nyilvánvalóan érzékeny témát feszeget, hiszen máig nem csengtek le teljesen a területi viták, valamint a nagy jugoszláv nemzet gondolata sem

múlt el ezidáig. Társadalmilag szintén hasonló okok miatt nem kerülne egyenlő fogadtatásra a napló, éppen ezért kell olyan közeget kitűzni, amely ugyanúgy élte meg az eseményeket, ahogyan a napló szerzője.

A közösség meghatározásához érdemes lenne feltárni a szerző identitástudatát, mivel a napló az ő emlékeiből építkezik. Egyedülálló módon élte át a történeteket Szarajevóban. A bosnyák főváros híres ugyan arról, hogy soknemzetiségű kultúrával rendelkezett, mégis a délszláv háború idején a vajdasági magyarok jelentős kisebbséget alkottak. Valószínűsíthető, hogy akik a háborút hasonló traumával élték át (nemzeti hovatartozástól függetlenül), ahogyan a szerző, mindannyian meg fogják találni benne azt, amitől magukénak fogják érezni a történetet és hasonló, közös emlékekkel rendelkeznek. Mindent összevetve, az örökség közösségének tagjai azok lehetnek, akik nemzeti hovatartozásuktól függetlenül ugyanazt a háborút élték át.

A történelem és az örökség

A szerző egyéni emlékezetét tükröző naplója mérhetetlenül értékes információkkal járulhat hozzá a történelemhez. Relevanciája vitathatatlan, ugyan inkább mikrotörténeti szinten, hiszen a háború hétköznapi életét dokumentálja. A napló elemzése igazolta, hogy a személyes emlékezet rögzítése a konkrét esetben is elengedhetetlen feltétele az örökségalkotásnak.

A napló nyilvánosság számára történő közzététele indokolt. Sőt, publikáció katalizátorként működhet, elősegítve a mások által keletkezett naplók előkerülését bezárt fiókokból: az így előkerült különböző emlékek alapján nemcsak a szarajevói, de számos más terület mindennapi élete is megismerhetővé válna. A napló mikrotörténeti értéke leginkább abban áll, hogy a hétköznapi események leírásával a személyes sorsok kilépnek a magánszférából, és a közös emlékezet részévé válva segítenek megőrizni a múltat. Ezzel nemcsak a bennük fennmaradt poszttraumás stressz zavarait lehet enyhíteni, de szintén hozzájárulhatnak a történelem alakításához. A kutatás egyik legfontosabb eredménye, hogy a vizsgált forrás esetében az örökség közössége nemzetiiségi hovatartozástól független: a közös nevezőt a háborús bizonytalanság azonos megélése jelenti – tekintet nélkül nemzeti hovatartozásukra. Addig kell ezeket a személyes információkat begyűjteni, ameddig még lehet.

Hivatkozási jegyzék

- Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Baumann Tímea 2016 *„Maradjon emlékezet?” A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben*. Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs.
- Gyáni Gábor 2000 A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. Gyáni Gábor (szerk.) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 128–144.
- Gyáni Gábor 2012 Kulturális trauma: adott vagy teremtet? Dániel Mónika – Fodor Péter – L. Varga Péter (szerk.) *Esemény – trauma – nyilvánosság*. Ráció Kiadó, Budapest. 38–57.

²² 20160220_123735

- Heller Ágnes 2006 *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Herman, Judith 2011 *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.
- Héra Gábor – Ligeti György 2014 *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász József 1997 *A délszláv háborúk*. Napvilág, Budapest.
- László János 2005 *A történetek tudománya – Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lowenthal, David 2004 Az örökség rendeltetése. Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. 55–82.
- Mazower, Mark 2004 *A Balkán*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2012 Narratív szemlélet a pszichológiában: Az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*, 22. 3:3–24.
- Ricoeur, Paul 2004 Az emlékezet sebezhetősége. Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. 35.
- Sokcsévits Dénes é. n. *A délszláv háború*. Calibra, Budapest.
- Sonkoly Gábor 2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11. 4:45–66.
- Sonkoly Gábor 2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó, Budapest. 53–59.
- Takács Miklós 2011 A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria*, 50. 3–4:42–43.
- Törő Lajos 2015 A délszláv háború történelmi okai, eseményei és következményei. *Hadtudományi Szemle*, 8. 1:270–282.
- Virágh Szabolcs 2011 Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 23. 2:161–162.

NATO-erők Koszovóban 1999 októberében
Forrás: Wikipedia.org

TRAUMA VAGY SZÓRAKOZÁS?

A NATO JUGOSZLÁVIAI BOMBÁZÁSÁNAK KOLLEKTÍV EMLÉKEZETE

DOI 10.35402/kek.2026.3.4

Absztrakt

E tanulmány az 1999-es szerbiai NATO-bombázások traumájával, annak hiányával és a kollektív emlékezet kialakulásával foglalkozik a *Symposion* folyóirat szerzői és szerkesztői körében. A tanulmány a megjelentetett e-mailjeik vizsgálatával és néhányukkal készített interjúk segítségével azt igyekszik feltárni, hogy közös narratíváik hogyan alkotnak egy emlékezetközösséget. A tanulmány felteszi a kérdést, hogy melyek azok a közös kulturális keretek, amelyek teret adnak a kollektív emlékezésnek e közösségen belül. A tanulmány azzal érvel, hogy a szerbiai emlékezetpolitika az áldozattá vált nemzet diskurzusaira épül, és ezért nem ismeri el az egyének konkrét etnikai, osztálybeli vagy nemi pozícióját, amelyeket a bombázás idején hordoztak, illetve a bombázás megemlékezéséről szóló nemzeti diskurzus nem fogalmazza meg az egyéni tapasztalatokat és emlékezési gyakorlatokat. Ez a tanulmány ezért néhányat ezek közül bemutatni és elemezni kíván.

Kulcsszavak: Szerbia, NATO-bombázás, *Symposion*, vajdasági magyarok, emlékezet

Abstract

Trauma or entertainment? The collective memory of NATO's bombing of Yugoslavia

This article examines the trauma of the 1999 NATO bombings in Serbia, its absence, and the formation of collective memory among the authors and editors of the journal *Symposion*. Through the analysis of their published e-mails and interviews with some of them, the study seeks to explore how their shared narratives form a community of memory. The article asks what are the common cultural frameworks that provide space for collective memory within this community. It argues that Serbian memory politics is built on discourses of the victimized nation and therefore fails to acknowledge the specific ethnic, class, or gender positions of individuals who lived through in the bombings, and that the national discourse on commemorating the bombings fails to articulate individual experiences and practices of remembrance. This study therefore aims to present and analyze some of these.

Keywords: Serbia, NATO-bombing, *Symposion*, Vojvodina Hungarians, memory

A bombázás háttere

Mint sok más szerb állampolgár, különösen a magyar nemzetiségűek, én is főként Magyarországon töltöttem az 1999-es NATO-bombázások idejét. A katonaköteles férfiak nem hagyhatták el az országot, de én nőként átélhettem az államhatárt, így többször is meglátogattam nagybecskereki (Zrenjanin) otthonomat. Nagybecskerek nem érte bombatámadás, így sem én, sem a legtöbb

barátom nem tapasztalta azt meg közvetlenül. A legtöbben közülük Vajdaságban éltek kisebb városokban és falvakban, amelyeket szintén nem érték légitámadások. Mégis úgy éreztem, hogy az otthonmaradottak tapasztalatai, bár életük nem volt közvetlen veszélyben, mélyen eltértek az enyémetől, már csak azért is, mert mindannyian állandóan potenciális célpontok voltak. Hazalátogatásaim alkalmával és a bombázás után is meséltetni próbáltam őket, de nem igazán tudtam meg tőlük, milyen érzés volt éjszakáról éjszakára „az égből érkező ostromra” várni. A traumákról és a félelemről szóló történetek helyett az óvóhelyeken és illegális kocsmákban rendezett bulikról, alkohol- és drogfogyasztásról, valamint olyan társasági összejövetelekről hallottam, amelyeket már-már sajnáltam, hogy kihagytam. Legalábbis első ránézésre úgy tűnt, ilyen tartalmúak a bombázás után szinte közvetlenül megjelentet *Symposion* szerzőinek, szerkesztőinek és barátainak az e-mailjei is, amiket a folyóiratban közöltek.

Kíváncsi voltam, milyen nyomot hagyott a bombázás azokban, akik szemtanúi voltak, és hogyan különböztette meg őket azoktól, akik, mint én, nem éltek át hasonló élményt. A bombázás traumatikus esemény volt számunkra, vagy inkább egy buli, ahogyan gyakran hallottam? Azok, akik átélték, áldozatok voltak, még akkor is, ha életük nem volt közvetlenül veszélyben? Mi, akik nem voltunk az országban, de sok ottlevő barátunk és családtagunk volt, meg tudjuk-e érteni őket? Elemeztem a *Symposion*-ban közzétett 104 névtelen e-mailt, amelyeket a szerzők, szerkesztők és barátai Vajdaságból írtak és küldtek egymásnak, például Újvidékről, Szabadkáról, a tartomány kisebb városaiból és falvaiból, valamint Magyarországról, főként Szegedről és Budapestről. 2008-ban a Közép-Európai Egyetemen megvédett mesterdolgozatomhoz ezeket az e-maileket értelmeztem, emellett félig strukturált interjúkat készítettem 15 személlyel, aki az e-mailezésben részt vett (12-vel személyesen, hármukkal e-mailben). Az interjúk alapjául az e-mailek diskurzuselemzéséből levont következtetések szolgáltak, és általános céljuk az volt, hogy szélesebb kontextust biztosítsanak a kutatásomhoz és, hogy a beszélgetések által jobban megfogalmazzam következtetéseimet az emlékezeti közösség kialakulásáról, kollektív emlékezetéről és a trauma helyéről ezekben. Néhány évvel később visszatértem a témához, és két eredeti beszélgetőpartneremmel folytattam a beszélgetést, ezúttal videóra is rögzítve, valamint a *Südosteuropa* (jelenlegi címen *Comparative Southeast European Studies*) folyóiratba angol nyelven tanulmányt írtam a témáról. Jelen tanulmány ennek az átdolgozott fordítása, ezúttal abban a reményben, hogy a magyarországi olvasókat is érdekelheti a téma, valamint, hogy a témához való újabb visszatérés bennem is új meglátásokat ébreszt.

A NATO légitámadásai Szerbiában 1999. március 24. és június 9. között, 78 napon át folytak. A nemzetközi közösség beavatkozására a szerb állam által szervezett, a koszovói tartományban élő albánok elleni erőszakos cselekmények miatt került sor. A légitámadások célpontjai elsősorban katonai és kormányzati épületek voltak, de

közcélú infrastruktúra, például utak, erőművek, hidak, televízió- és rádióállomások, valamint politikai pártok központjai is. Azonban nem katonai célpontok is rongálódtak és megsemmisültek, és a bombázások több száz áldozatot követeltek, közöttük civilek életét is. Az áldozatok számáról a mai napig nincs megfelelő adat, sem módszertan a megszámlálásukra¹, és úgy tűnik, ez nem is tartozik a szerb állam prioritásai közé. A bombázások fő célja Slobodan Milošević rezsimjének megdöntése volt, de eredményeik ellentmondások voltak. Bár a nemzetközi beavatkozás miatt a szerb hadsereg kivonult Koszovóból, Milošević maga nem volt hajlandó átadni a hatalmat, amíg végül a bombázást követő évben elvesztette a választásokat. Emiatt, valamint azért, mert a szerb hadsereg nem szenvedett jelentős veszteségeket a légitámadások során, és mert Jugoszlávia nem adta át Koszovót, a szerb állami tisztviselők és a média győzelmet hirdettek a NATO-erők felett. Ez természetesen éles ellentétben állt a nyugati országokkal, ahol a légitámadásokat sikeresnek tüntették fel. Az „agresszió” végét jelző beszédében Milošević elnök kijelentette, hogy az ország a békét, a szabadságot és a haza méltóságát teljes megvédését ünnepli.

A bombázás emléke Szerbiában soha nem lett igazán kanonizálva. Bár évente tartanak megemlékezéseket, ezek nem tömeges események. A fent említett ambiguitás miatt az emlékezteti narratíva a győzelmi és az áldozati, az ünneplő és a gyászoló között oszcillál. Belgrádban emlékművet emeltek az 1990-es évek áldozatainak tiszteletére, de magának a bombázásnak nincs egy hivatalos emlékhelye. Nem hivatalos emlékhelynek számít a főváros központjában ma is roncsként álló főparancsnokság épülete, a *Generalštab*². A gyenge nyilvános emlékezet ellenére, vagy éppen miatta, a magánszférában gyakran előkerül a téma, könyvek, újságcikkek és blogok jelentek meg a bombázásokról, és úgy tűnik, hogy erős igény van arra, hogy az emberek tanúskodjanak az akkori személyes élményeiről.

A magyarok Szerbia legnagyobb számú kisebbsége, és legnagyobb részük Vajdaság tartományban él, annak főleg az északi és Tisza-menti részén. A kisebbségi csoport tagjainak száma folyamatosan fogy, a 60-as évekhez képest a közösség megfeszült. Az alacsony születésszám mellett a 90-es évek háborúi is jelentősen hozzájárultak a magyarok kivándorlásához Magyarországra, de nyugat-európai országokba és a tengerentúlra is. 1991 és 2002 között a magyarok száma 340.000-ról 290.000-re csökkent, ami a tartomány lakosainak 16,85, illetve 14,28 százalékát tette ki.³ A tanulmány témájának kontextusában fontos esemény, hogy Magyarország mindössze tizenkét nappal azelőtt csatlakozott a NATO-hoz, hogy a bombázórepülőök az ország légitérét használták, hogy Szerbiába jussanak. A magyar közvélemény ekkor két táborra szakadt: az egyik tábor támogatta a bombázásokat, mint a nemzetközi közösség utolsó eszközét a koszovói

erőszakra való reagálásra, a másik tábor pedig ellenezte azokat a vajdasági magyar kisebbség védelme érdekében, akiket sokan „olyan helyzetben lévő túsoknak” tekintettek, „amelyhez semmi közük nem volt” (B.P., interjú). Magyarországon valóban sokan feltették a Szerbiában élő magyarok biztonságát, valamint a legtöbb Vajdaságban élő magyar úgy érezte, hogy az anyaország elárulta őket. Például a *Symposion*ban megjelentett e-mailek Magyarországon tartózkodó írói közül csak ketten mondták, hogy a NATO oldalán álltak, és a bombázást az egyetlen lehetséges megoldásnak tartották; a többiek, ha nem is szó szerint, de a „magyarországi ismerőseiktől magyarázatot kértek a bombázásra” (M.A., interjú).

Ilyen helyzetben találták magukat 1999 tavaszán a szerbiai magyarok, köztük a *Symposion* folyóirat szerzői és szerkesztői. A *Symposion* egy szerbiai magyar nyelvű irodalmi és társadalomtudományi folyóirat volt. Olvasói és szerkesztőbizottsága többnyire fiatal magyar értelmiségiekből állt, és liberális szemléletmódja miatt 1961-es alapítása óta vitatott folyóiratnak számított (Szerbhórváth 2005). Amellett, hogy egy nemzeti kisebbség nyelvén jelent meg, a bombázások idején a folyóiratot pénzügyileg támogatta a Nyílt Társadalomért Alap, ami miatt a szerkesztőség a szerb nemzeti érdekek árulójaként voltak megjelölve.⁴ A bombázások utáni nyáron a *Symposion* az 1999-es 24-25. számot a NATO-beavatkozás témájának szentelte. A légitámadásokkal foglalkozó esszék és irodalmi szövegek mellett közzétették a szerkesztőbizottság tagjainak és barátainak abban a 78 napban váltott e-mailezését. A folyóirat célja az volt, hogy „dokumentálja ezt a történelmi időszakot” (V.G., interjú) és saját bonyolult helyzetüket benne.

Narratív minták

Trauma vagy buli?

A „trauma” szó soha nem szerepel a folyóiratban azon szerzőinek e-mailjeiben, akik a légitámadások idején Szerbiában tartózkodtak, a későbbi interjúk során viszont gyakran felmerült a kifejezés. Azok, akik a légicsapásokat nem tapasztalták meg közvetlenül, hajlamosabbak voltak használni ezt a szót a szerbiai helyzetére, mint azok, akik az országban voltak. E-mailjeikben azok, akik Magyarországról követték az eseményeket, olyan szavakat használtak, mint „félelem”, „stressz”, „szenvetés”, „védtelenség”, „traumatizáló”, „bebörtönzés”, „állandó halálfélelem”, „borzalom”, „terror”, „brutális”, „reménytelenség”. Általában véve ezek a kifejezések sokkal erősebbek, mint azok, amelyeket a bombázást ténylegesen átélt személyek használtak, akik közül csak egy e-mailben jelent meg a „tompá, rezignált (vagy milyen?) félelem(?)” (26) a bombázás első napjainak általános hangulatának leírására. Az interjúk során szinte mindenki, aki 1999-ben Szerbiában tartózkodott, azt mondta, hogy jobban félt a katonai szolgálatra való behívástól, mint magától a bombázástól. A másik aggodalomra okot adó tényező az volt, hogy a válságban a kisebbségeket emberi pajzsként fogják felhasználni (P.C., interjú). A Magyarországról írók különösen tartottak attól, hogy a szerbek a NATO beavatkozása miatt bosszút állnak a helyi magyarokon.

Az egyik e-mailben ez áll: „We don’t like the bombs but the bombs like us” [Nem szeretjük a bombákat, de a bombák szeretnek minket]⁴ (54). Míg a trauma és fé-

¹ Jelena Beoković, Žrtve bombardovanja nisu prebrojane, *Politika*, 2010. március 23., <http://www.politika.rs/sr/clanak/128656/Vesti-dana-Zrtve-bombardovanja-nisu-prebrojane>.

² Az épületet Jared Kushner, Donald Trump amerikai elnök veje vette meg, de a helyére tervezett szálloda építése tulajdonjogi botrányok miatt egyelőre bizonytalan.

³ Magyar népesség aránya Vajdaságban – Szerbiában az 1991. és 2002. évi népszámlálás alapján, <https://mtt.org.rs/wp-content/uploads/Vajdas%C3%A1gi-telep%C3%B3l%C3%A9sek-magyars%C3%A1ga-1991-2002.pdf>.

⁴ Utalás Marilyn Manson „We don’t like the drugs but the drugs like us” szövegű dalára.

lelem leírásai hiányoznak, az ilyen ironikus kijelentések nagyon gyakoriak az e-mailekben, és szinte minden szerbiai ember által írt levélben megtalálhatók. Ha egyáltalán említik a bombázást, akkor azt szinte mindig humoros módon teszik. Ahogy Antonijević a bombázás idején egy csevegőszobáról írt tanulmányában megjegyzi, a humor az egyik alapvető elem volt, amely enyhítette a feszültséget ezekben a nehéz pillanatokban, és a szorongás és a félelem kifejezésének egyik módja volt (2002). Emellett a normalitás illúziójának fenntartására és a helyzettől való elhatárolódásra is szolgált. A bombázások első napjaiban egy e-mail írója arról számol be, hogy figyelte az emberek reakcióit, és arra a következtetésre jutott, hogy „furcsa ez a nép” (50), mintha csak a szerző maga nem tartozna a leírt közösséghez: „próbáltam távolságot tartani,” hangzik el egy interjúban (V.G.). Néhányan azonban tisztában vannak azzal is, hogy „[p]ersze az embert (én?) megtéveszti az ironia. Bár sejti, hogy az azonosíthatatlan (fedett) arc mögött egy kibaszott nagy szív dobog”⁵ (84), elismeri az ironia funkcióját, ami jelen esetben az érzelmek és a félelem elrejtésének módja volt. A borzalom ironia és irodalom formájában volt érzékelhető, nem pedig panaszok formájában – még csak nem is írtak a helyzetről (G.Z., interjú), magyarázza egy magyarországi író, aki akkoriban e-maileket váltott szerbiai ismerőseivel.

A szórakozás gyakori téma a Szerbiából érkező e-mailekben. A bombázások idejére utalva az emberek leggyakrabban a „buli” szót használják, valamint a „szexbombázás” vagy „feszítvál” kifejezéseket. A bulizás, az alkohol- és marihuánafogyasztás és az illegális klubok látogatása az e-mailírók tevékenységének jelentős részét képezi. Több szerbiai beszélgetőpartnerem is említi, hogy a bombázás ideje nagyszerű idő volt, és, hogy ez volt az általános hangulat: „mindenki Szerbiából ezt mondja” (L.J., interjú), ami összecseng azzal, ami az egyik e-mailben áll, hogy „nem hagyom, hogy az amcsik elrontsák a szombat estémet” (40). Az egyetlen magyarországi beszélgetőpartnerem, aki a bombázások alatt járt Szerbiában, barátaival való találkozásokra és hosszú bulizásokra emlékszik, amit ő kompenzációs tevékenységnek és időtöltésnek tekint. Azt is említette, hogy a bombázások idején Szerbiában „kétségbeesett bulihangulat” uralkodott (B.L.). Egy másik magyarországi beszélgetőpartnerem, aki, talán mert nem járt Szerbiában a bombázások idején, pozitívabban látja a dolgokat: „A háború mindent megváltoztat; pozitív folyamatok is elindulnak, amelyek aktivizáló hatással bírnak.” (V.A.)

Mindennapi gyakorlatok

„Minden csuda három napig tart, lassan megszokjuk” (34) – írja valaki, és, hogy „itt normális az élet” (81). A „hozzászokunk mindenhez” kifejezés az egész levelezés vezérmotívumává válik. „[M]ég pincénk sincs –, az élettem próbálom zavartalanul folytatni” (43), áll az egyik e-mailben, és a szerzők leírják, hogyan töltik a napjaikat, ritkán utalva a körülöttük zajló háborúra. Sokak átértékelték a bombázást, azt állítják, hogy az első néhány nap után kialakult egy rutin, ami nemcsak normalizációt, hanem szimbolikus kreativitást is jelentett, és segített értelmet adni a körülöttük zajló eseményeknek. Egy magyarországi beszélgetőpartnerem észrevette, hogy szerbiai

barátai nem a helyzetről írtak, hanem a mindennapi tevékenységeikről, amelyek „a normalitás illúzióját keltik” (P.Z., interjú e-mailben). Egy másik szerint a 78 napos bombázási kampány vége felé a szerbiaiak mindennapi tevékenységeiről szóló üzenetek „furcsa e-maileknek tűnnek onnan; nem tudták magukat kívülálló szemmel látni” (G.L., interjú).

A szórakozáson kívül a szerbiaiak idejük jelentős részét tévéhíradók nézésével és az interneten való információkereséssel töltötték. A bombázások idején az interneten eltöltött idő növekedése jellemző volt a szerb társadalomra általában (Antonijević 2002), mivel a világháló bizonyult az egyetlen olyan kommunikációs csatornának, amely teljes szabadságot biztosított a felhasználóknak (Naumović 1999) és kielégítette az információ, a cselekvés és az interperszonális kapcsolatok iránti igényeiket. A bombázások kezdetén sok e-mailben számoltak be arról, hogy folyamatosan követik az eseményeket a különböző televíziós csatornákon és hírportálokon; a légitámadások végére azonban sokan „hírmérgezésről” és apátiáról írtak. Az e-mailekben nem ritkán az áll, hogy már nem érdekli a szerzőket, mi történt, mit bombáztak, és már nem tettek feltételezéseket a lehetséges célpontokról, ami a bombázások elején jellemző volt.

A szerzők ambivalens nézőpontja a bombázással kapcsolatban azzal is magyarázható, hogy ezeknek a fiatal értelmiségieknek mind a politikai, mind az nemzeti hovatartozása, valamint a *Symposion* általános ideológiája arra predesztinálta őket, hogy támogassák a NATO légitámadásait, amelyek célja az volt, hogy megbuktassák az országukban uralkodó rezsimet. A vajdasági magyar közösség tagjainak többsége akkoriban nem támogatta a szerb kormányt a Milošević-rezsim nacionalista és gyakran idegengyűlölő diskurzusa miatt, amelynek a kisebbségi kollektív jogok is kárát látták. Ráadásul a *Symposion* fiatal értelmiségiek köre valójában „kisebbség a kisebbségen belül” volt, egy olyan csoport, amelynek ideológiája eltért az állam által kínáltól, de kritikus volt a saját nemzeti közösségük vezetőivel is (Spasić 2009). Azonban azt kívánni, hogy a saját országukat, és így a saját szeretteiket is bombázzák, aligha volt könnyű pozíció. A szerbiaiak számára tehát, függetlenül attól, hogy a bombázások idején az országban vagy külföldön tartózkodtak, nehéz volt állást foglalni abban, amit sokan skizofrén helyzetnek neveztek. Szinte minden beszélgetőpartnerem arról számolt be, hogy az első néhány napban lelkesen támogatta a bombázást, ami e-maileikben is egyértelműen látszik. Az első „járulékos károk” után azonban sokan közülük a NATO-erők ellen fordultak, még ha nem is támogatták a szerb állam politikáját, és nem hittek a Milošević-kormány propagandájának (az akkori Jugoszlávia tájékoztatási minisztere egyébként a mai szerbiai államelnök, Aleksandar Vučić volt). Az egyik beszélgetőpartnerem azt állította, hogy még azok is, akik a bombázás előtt nem voltak hazafiasak, egyre inkább azok lettek, és ő is közéjük sorolta magát. Az egyik interjúban ennek okaként azt jelölték meg, hogy a NATO propaganda sem volt hiteles, stratégiája ugyanolyan abszurd volt, mint a szerb rendőrség és katonaságé (V.G.).

Közösség és idő

A kocsmákban való baráti találkozásokon kívül az utcán is megnőtt a társadalmi interakciók gyakorisága, ami olyan érzést keltett, mintha össze lennének zárva „egy meghibásodott felvonóban” (58). Sok beszélgetőpartner

⁵ Némelyik e-mail kizárólag kisbetűket használva, illetve ékezetek nélkül íródott és jelent meg. Ezeket én a helyesírási szabályok szerint idézem.

kifejezte azt a meggyőződését, hogy fokozottabbá vált a kommunikáció iránti igény, egyikük megismételte, hogy mindenki beszélgetni akart, mindenki látogatókat várt (B.L., interjú). Néhány e-mailben arról számolnak be, hogy idegenekkel beszélgettek az utcán, együtt énekeltek, híreket vitattak meg, információkat cseréltek arról, hogy van-e áram, víz, de olyan dolgokról is beszéltek, amelyek nem kapcsolódtak a helyzethez. Az egyik beszélgetőpartnerem azt állította, hogy szerb barátai azt mondták neki, hogy ha volt is valaha ellenségeskedés a magyarok és a szerbek között, az megszűnt, és a különböző nemzetiségű szomszédok meghívták egymást, beugrottak egymáshoz egy italt, tudva, hogy ez lehet az utolsó pálinkájuk (B.L.). Ez ellentétben állt számos beszélgetőpartnerem, különösen a Magyarországról íróknak a várakozásaival, akik azt jósolták, hogy a bombázások következtében a nemzeti konfliktusok fokozódni fognak Szerbiában.

A bombázások új időmérési módszereket vezettek be. A városok lakói a légítamadásriadó hangjelzései nyomán, illetve az áram- és vízellátás függvényében szervezték meg napi tevékenységeiket. Még a falvakban és kisebb városokban is, amelyek valószínűsíthetően nem voltak a bombázások célpontjai, az órák jelentőségüket veszítették. „Holnap Augusztus. De csak a mi naptárunk szerint. E. új naptárat talált ki: Gergely papnak sem lehetett könnyű” (45), írja a folyóirat egyik szerzője. A közös valóságérzékelés magában foglalja az idő egy sajátos felfogását, amelyet nemcsak objektív események, hanem az egyének észlelései, szándékai és cselekedetei is befolyásolnak (Aminzade 1992). Más szavakkal, az események nem csak attól függenek, hogy hány napig tartanak, hanem attól is, hogy az érintettek hogyan érzékelik azok időtartamát. Az egyes tevékenységek szokásos időpontja irrelevánsá vált: a világ felfordult, és már nem volt fontos, hogy valamit mikor mondtak vagy tettek (B.L., interjú). Az új napirend inkább a hosszú, tétlen napoknak, az illegális kocsmák nyitvatartásának, a baráti összejöveteleknek és a virtuális interakciók mintáját követte. Az egyik beszélgetőpartnerem például azt mondta, hogy nem igazán emlékszik a napokra; az éjszakák sokkal emlékezetesebbek voltak (P.C.).

Az időmérés új módszerével együtt egy új értékrend is kialakult, mivel az élet és halál kérdései jelentősen átértelmeződtek, értékrendjük szerkezete megváltozott (P.Z., interjú). Azért is tartják sokan ezt a korszakot különlegesnek, mert az idő koordinátái megváltoztak (V.G., interjú). Egy magyarországi beszélgetőtársunk így fogalmazta meg a bombázások idején Szerbiában tett látogatásáról szerzett benyomásait: tudták, hogy veszélyben vannak, és teljes életet akartak élni (B.L.).

Az új idő- és értékrend sokkal inkább a jelenre és a múltra összpontosított, mint a jövőre. A tervek készítése az e-mailekben jelentős kérdés. A szerzők szinte egyáltalán nem említenek hosszútávú terveket, de többen is elmélkednek, hogy milyen lesz az élet a bombázás után: „[n]em fogom tudni, hogyan viselkedjek? Nézzek csak és hallgassak? Mosolyogjak [...] Milyen ruhát vegyek fel? Milyen színekbe öltözködjek? Fehérbe? Kékbe? Feketbe? Terepszínűbe?” (46). A közeljövőben való találkozás is fölmerül, vegyes érzelmekkel. Az egyik szerző arról ír, hogy barátja felhívta őt Magyarországról: „mintha csak innen hívott volna, a szomszéd utcából. Kb. úgy is beszélünk. Mi újság, mikor megyünk sörözni? Érdektelen, de valamikor fontos témák. Én túl fogom élni ezt a háborút” (59). Egy másik e-mail írója úgy gondolja, hogy

bármennyire szörnyűnek tűnt, a bombázás jó ürrügy volt arra, hogy ne legyenek terveik, motivációik vagy ambícióik a jövőre nézve: „Szörnyű belegendolni, hogy megint minden normális lesz” (94). Szinte mindenki, aki átélte a bombázást, azt állította, hogy képtelenek a jövőre gondolni. Ez egy olyan időszak volt, amikor tele idejük a jelenre koncentrálni és olyan tevékenységeket élvezni, amelyekre korábban nem volt lehetőségük, például kerékpározni, horgászni, vagy csak „lógni” és a vasúti viaduktról nézni a bombázások fényeit – „olyan volt, mint egy tűzijáték” (L.J., interjú).

Némaság belül és kívül

Míg a szerbiaiak által írt e-mailek szórakozásról és mindennapi ügyekről szóltak, a magyarországiaké aggodalmakkal és szolidaritás kifejezésével voltak tele. Mind a szerbiai, mind a magyarországi e-mailek, majd később az interjúk is, arról számoltak be, hogy képtelenek beszélni, írni, kifejezni az érzéseiket és gondolatokat szavakba önteni. A beszédképtelenség okai a határ két oldalán eltérőek voltak. A magyarországi e-mailek tele voltak kérdésekkel arról, hogy barátai hogy vannak, mire van szükségük, és lehet-e valamit tenni értük: „reszketek az idegességtől, mert nem tudok semmit” (26). Ezek az e-mailírók elhatárolódtak azoktól a magyar állampolgároktól, akik támogatták a NATO bombázásait. Elítélték azokat a magyar közszereplőket is, akik kommentálták a szerbiai eseményeket, mert úgy vélték, hogy az egyetlen helyes út, hogy a magyarországi ember „beszélget szerb-vajdmagy értelmiségiekkel oszt (sic) leírja egyben amit azok mondanak, nem ferdi, nem kommentál, iszonyatos erejű Balkán háttértudást nem csillogtat” (111). Közös érzés volt a bűntudat, hogy országuk részt vesz barátaik országának bombázásában. Egy e-mailben például ez olvasható, a Magyarországon keresztülhaladó bombázórepülőkkal kapcsolatban: „Megyünk, bombázunk. Titeket” (39). Általában az az érzés kísérti a magyarországi e-maileket, hogy a szavak haszontalanok, de csak ennyit tudnak felajánlani a barátság és a szolidaritás jeleként. A Magyarországról írt e-mailek megfogalmazása továbbá óvatosabbnak tűnik, mert, ahogy az egyik e-mail írója megjegyezte: „Mit a faszt írjak még, bassza meg, hogy ne legyek patetikus se, meg gecí érzéketlen faszt se?” (29), illetve: „[é]n itt csak írok, hogy mi van velem, de most ennek is véget vetek” (20). A magyarországiak úgy érezték, hogy minden jó szándékuk ellenére sem tudnak segíteni, és nem is tudják igazán megérteni a határon túli barátaik érzéseit és gondolatait. „Sokszor úgy érzem, hogy ezek a mailek is csak hiábaváló erőlködések” (121) – írta egy magyarországi személy, mert „látod a kétségbeesést, de nem tudsz segíteni” (B.L., interjú). Néhány példát jelenítenek a kifejezések hiányára vagy a szerbiai emberekkel való kommunikáció nehézségeire az olyan mondatok, mint „te jobban tudod” (56), „nem tudom hogyan viselkednék az olyan helyzetben, azt hiszem, nagyon félnek” (21), „[n]aiv, hülye, buta kérdéseket teszek fel” (26), „gyomorremegés, amikor híradót nézek, de fogjam én be, mert a te házadra szarnak majd, ha” (19), „én nem szeretetek, nem kötődhetek [. . .], szeretni, félni, nektek van jogotok” (76).

Másrészt azok, akik akkoriban Szerbiában tartózkodtak, arról írtak, hogy képtelenek voltak kifejezni magukat, mert úgy érezték, hogy a történeteket szavakkal nem lehet leírni. Az a magyarországi beszélgetőtárs, aki 1999. májusában járt Szerbiában, nagy csalódásnak érezte,

hogyan nem tudott jó beszámolót írni a szerbiai élményeiről, mert azokat nem lehetett szavakba önteni. A szerbiai szerzők gyakran ingadoztak a napi körlevelek írása és a több napig tartó teljes csend között, míg „néhányan ebben az időszakban elnémultak” (B.L., interjú). Mások arról számoltak be, hogy ők és barátaik is egyre kevesebbet beszéltek. Általában úgy tűnt, hogy önmagukról beszélni nehezebb volt, mint másokról. Sok e-mailben a szerzők látszólag objektív hangnemben írtak barátaikról, ahelyett, hogy beszámoltak volna a saját történeteikről. A hírek objektív leírásával együtt ez a mások életéről való beszámolás helyettesítette a személyes gondolatok és érzések feltárását.

Irodalmi sablonok és képzelet

Mivel az e-mailek szerzőinek többsége író, újságíró vagy más, bölcsész- és társadalomtudományi végzettséggel rendelkező személy volt, sajátos kapcsolatban álltak mind az olvasással, mind az írással. Az olvasást gyakran unaloműzből végezték, mert „semmit sem lehet csinálni” (77), de azért is, mert ez volt az egyetlen értelmes tevékenység. Olyan szerzők olvasását említik, mint például Gabriel García Márquez, Jorge Luis Borges, Rejtő Jenő (P. Howard) és mások, akiknek a művei kapcsolódtak az olvasók helyzetéhez. Rejtő Jenő humora kapcsolódik ahhoz az iróniához és szarkazmushoz, amelyet a *Symposion* csoport tagjai írásaikban használtak. A fragmentált írásmóddal Márquez és Borges mágikus realizmusa jó analógiát képez a *Symposion* egyes szerzőinek e-mailjeire. Hasonlóképpen, úgy tűnik, hogy az e-mailek egy képzeletbeli közösségből (Anderson 1991) származnak, amelyben a fikció és a valóság közötti határ elmosódott. Számos e-mail objektív tényekkel kezdődik, de fiktív helyzetekkel végződik, anélkül, hogy utalna a kettő közötti különbségre.

A bombázások hangulatát gyakran irodalmi kifejezésekkel írják le a szerzők. Akik átéltek a légítámadásokat és akik a határ másik oldaláról elképzelték azokat, egyaránt „szürreálisnak”, „álomszerűnek”, „irrealisnak”, „utópikusnak” nevezték őket. Az egyik beszélgetőpartnerem azt mondta, hogy minden, amit akkoriban olvasott, „a bombázásokról szól” (V.G.), míg mások konkrét irodalmi művekre hivatkoztak, hogy összehasonlítsák az emlékeiket: Camus *A pestis* című műve, amely illusztrálta az elszigeteltségüket, Boccaccio *Decameronja*, amely a zárt közösség és a mesemondás aspektusát közvetítette, Kosztolányi Dezső *A világ vége* című novellája leírja az ilyen álomszerű helyzet által kínált szabadság légkörét, vagy Fekete István *Tűskevárja*, mert „kalandról, természetéről, viccekről szól, háttérben a diktatúrával, de ez nem a legfontosabb” (L.J., interjú). Az egyik e-mailben ez áll: „Az előbb minden ok nélkül összetört a kedvenc lámpám. Itt állt az asztalomon, néztem ki az ablakon, a lámpa meg fogta magát, és egyszerűen összetört. Kinn csend van, csak a madarak csörömpölnek. Apámon tegnap éjjel kitört a paranoiá első foka. Maria-Theresiopolis és Nyárfás között járhatatlan a meder, mondta a telefonba. Vagyis, hogy lezárták az utat Szabadka és Topolya között?, kérdeztem. Uh, mondta, vigyázz, mit beszélsz” (20). Egy másik e-mail a következő mondatokat tartalmazza: „Tavaszi szél suttog a fülekbe, a társadalom gyilkol, vissza a természethez. Márquez most teljesen rabul ejtett, igen, ez a korosztályomra jellemző. Túl hidegek a szavaim, be is fejezem” (21).

Számos e-mailben utalások találhatók partizánfilmekre és a második világháború tapasztalataira, ami

szintén a valós élmények és a fikció közötti ingadozást mutatja. A közösség tagjai úgy érezték, hogy „talán egy költő számára nem fontos, milyen vékony a határ a valóság és a képzelet között” (75-76). Ahogy az egyik e-maileket író szerző jellemezte a helyzetet: „A valóság és a képzelet közötti határ elmosódott” (V.G., interjú).

A képzelet azok számára is kulcsszerepet játszott, akik külföldön éltek, és e-mailjeikben megpróbálták feltérképezni ismerőseik virtuális valóságát, szinte mítikus képet alkotva a régióról. Ahogy egy e-mailben olvasható: „Olyan ez, mint egy novella. Amit írsz. Vagy fairy tale. Csak azért hiteles, mert jártam ott, abban az elvarázsolt faluban” (18). A „kívülállóknak”, akik nem Szerbiában, hanem Magyarországon éltek, az élménye régebbi látogatásokon, barátaik üzenetein, helyi szerzők művein alapult, például Csáth Géza és Tolnai Ottó műveinek olvasásán, valamint Nagy József táncszínházán, amelynek előadásai olyanok voltak, mint a bombázások idején Szerbiában tapasztalt időszak: „az életéről, a halálról és a örületről” szoltak (G.L., interjú).

Közösség és trauma: Ki mire emlékszik?

Egy emlékezeti közösség elképzelése

A fenti öt tematikus egységet narratív mintáknak neveztem el, amelyek a korabeli mindennapi gyakorlatokkal együtt egy emlékezeti közösség létrehozását szolgálják. A narratív mintákat úgy definiálom, mint egy közös téma köré többé-kevésbé koherensen szervezett írásbeli vagy szóbeli diszkurzív elemeket. Magának a narratívának a fogalma a jelentésalkotás gyakorlatán alapul. A narratíva kifejezés úgy értendő, mint a múltbeli tapasztalatok összefoglalásának módszere, amely során a beszélők vagy szerzők a mondatok verbális sorrendjét a feltételezett vagy tényleges események sorrendjéhez igazítják (Labov 1986). A diskurzuselemzésben a narratívákra úgy tekintünk, mint önálló szövegegységekre, amelyek belső részei szisztematikus kapcsolatban állnak egymással. Bár a narratívák önállóan tanulmányozható egységek a közvetlen szövegbeli vagy interakciós kontextustól kívül, amelyekben elmesélik őket, nem függetlenek az elbeszélő személyes jelentéseitől (Schiffrin 1994). A történet fogalma egyetemesen létezik az emberi elmében, mert a történetmesélés az egyik legfontosabb módja annak, ahogyan az egyének értelmet konstruálnak és fejeznek ki (Mishler 1986). A narratívák fő funkciója tehát az, hogy egységet és koherenciát biztosítsanak az emberi tapasztalatoknak.

Az emlékezet szorosan kapcsolódik a narratívákhoz illetve a nyelvhez: a nyelv által kifejezi azt, ahogyan a társadalom egésze ábrázolja a tapasztalatok tényeit (Lemert 1993). A nyelv révén fogalmazódik meg és marad fenn a „múlt valósága” (Irwin-Zarecka 1994). Hasonlóképpen, Halbwachs azt állítja, hogy a kollektív emlékezet nem rekonstruálódik, hanem a jelen, illetve a nyelv alapján épül fel: a verbális konvenciók alkotják a kollektív emlékezet legalapvetőbb és legstabilabb keretét (1992). Halbwachs elmélete által lehetőséget kapunk arra, hogy a társadalmi emlékezetet, ezt az absztrakt és megfoghatatlan fogalmat az elbeszélések, azaz az írott és a beszélt narratívák irányából közelítsük meg, mert nemcsak a tapasztalatok befolyásolják a róluk szóló elbeszéléseket, hanem a narratívák is ugyanúgy befolyásolják a tapasztalatokat (Skultans 1998, Cappelletto 2003, Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Valójában narratív struktúrákat adunk emlékeinknek, kronológiai sorrendet és ok-okozati összefüggéseket

kényszerítünk az eseményekre, hogy egységes élményt nyújtsunk (Skultans 1998). A közös narratívák, például az e-mailek, erős csoportérzetet keltenek, és elektronikus formájukban egy sajátos stílust hoznak létre, amely egyszerre hasonlít és különbözik más írásos műfajoktól: ugyanolyan rögzített és stabil, mint más írott műfajok, de ugyanakkor fokozott és öntudatos spontaneitás jellemzi (Ong 1982).

Az e-mailek szerzői olyan dolgokról írtak és beszéltek, amelyeket rendszeresen csináltak, például barátokkal töltött idő, e-mailek váltása, ivás, olvasás, és így tovább. Az ilyen ismétlődő, néha akár rituális tevékenységeknek kettős szerepük volt: egyrészt normalizálták a bombázás élményét mind az akkori pillanatban, mind az emlékezés során, másrészt az e-mailek írói objektív, tárgyilagos vagy fiktív irodalmi hangnemből beszámolván távolságot tartottak ugyanattól az élménytől.

Az emlékezeti közösség alapvető definíciója egy olyan csoport, amelynek tagjai ugyanazt az eseményt éltek át, hasonló módon emlékeznek rá (Olick–Robbins 1998) és azonosulnak a közösség emlékeivel (Zerubavel 1996). A *Symposion*ban megjelent e-mailek esetében, egyrészt a Magyarországon élő „kivülállók” narratíváinak sajátosságai megkülönböztetik őket a szerbiai „bennfentesektől”, másrészt viszont a „kivülállók” szolidaritása a szerbiaiakkal, fogékonyságuk az diskurzusaikra, az eseményeknek a „bennfentesek” narratívái szerint való értelmezése és átvétele az emlékezeti közösség részévé teszi őket. A közös „kulturális nyelvtan” (Skultans 1998), amely gyakran álomszerű vagy fikciószerű írásmódban és a mindennapi tevékenységekben nyilvánul meg, hasonlóan a Szerbiában és azon kívül élők esetében (hírek nézése, aggodás, spekulációk a lehetséges célpontokról, online kommunikáció), közösségként határozza meg az e-mailek szerzőit, függetlenül attól, hogy egyes tagok nem osztottak a bombázás közvetlen élményében.

A *Symposion* körüli emlékezeti közösség közös narratívái közös tapasztalataik, nemzeti hovatartozásuk, társadalmi osztályuk és nemi identitásuk metszéspontjában elfoglalt társadalmi pozíciójuk eredményei is. Történeteik a pszichológiai megküzdési vagy alkalmazkodási folyamatokat tükrözik – rendet, koherenciát és értéket teremteni a káoszban, értelmetlenségben és a szenvedésben –, de egyben társadalmi pozicionálási aktusok is, amelyek a beszélőket és írókat egy adott szerepbe, státuszba vagy álláspontba helyezik (Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Az 1990-es évekbeli szerbiai emlékezésről szóló munkák összességében nagyon gyakran Belgrád-centrikusak, és a nemzetet egységes kategóriaként kezelik, anélkül, hogy figyelembe vennék a nem szerb lakosságot (I. Subotić 2009, Obradović–Wochnik 2013). A nem szerb nemzetiségűek és azok, akiknek lakóhelyei nem voltak közvetlen célpontok, küzdöttek azért, hogy megtalálják a saját módjukat álláspontjuk kifejezésére mind a „fősodrású” emlékezeti stratégiákon belül, mind azok kívül – alternatív narratívák, szubaltern diskurzusok, kirekesztett közösségek hangjai, az elit (ebben az esetben a többségi nemzet elitje) múltértelmezésének megkérdőjelezése formájában (Dragović-Soso 2010). A *Symposion* folyóirat szerkesztői bizonyos mértékben elmentőbe kerültek a szerbiai társadalom fősodrásával, és a légítamadások idején az állami intézmények gyanakodva tekintettek rájuk. A rendőrség és más hatóságok által végzett ellenőrzésekről szóló beszámolók ezt megerősítik, még akkor is, ha a „hétköznapi emberek” közötti

etnikai kapcsolatok kevésbé problémásnak tűntek, mint azt egyesek várták.

Az e-mailek narrációinak sajátossága abból fakadt, hogy íróik egy kisebbségi társadalom magasan képzett rétegét alkották, akik a bombázások idején úgy érezték, hogy dokumentálniuk kell álláspontjukat, aktívan részt kell venniük a történelem alakításában, azaz közösségük szószólóivá váltak. Így bár az e-mailek többsége magánjellegű, mégis egy nagyobb közönségnek írták őket. Ez gyakran kiderül a levelek és az interjúk hangvételéből. Például: „A *Symposion* Polgárok Egyesülete és a *Symposion* folyóirat szerkesztősége erősen elítéli a NATO Jugoszlávia elleni agresszióját. Úgy ítéljük meg, hogy a NATO-beavatkozás időben elkerülhető lett volna, ha a pénzt nem a bombákra költik. Igen, feszítvél volt: ki lehetett próbálni az új csodafegyvereket. Erősen elítéljük a magyar parlament azon döntését is, amellyel légtérét átengedte a NATO csapatoknak, és ezzel kb. háromszázezer „polgár” társunkat hagyta magára” (35). Az a tény, hogy a bombázás alatt írt e-mailek, bár magánjellegűnek tűntek, valójában nyilvánosak vagy „félleg magánjellegűek” (Wodak et al. 2000) voltak, tükröződik abban, hogy viszonylag kevés a mélyen személyes beszámoló és a magánügyekre, például érzelmekre, szexualitásra vagy traumákra való utalás.

Az e-maileket író *Symposion*-tagok nemek szerinti megoszlásukat tekintve körülbelül tizede volt nő, míg az interjúra hajlandó tagok közül egy kivételével mindannyian férfiak voltak. A férfiak hajlamosabbak voltak a témáról beszélni, legalábbis annak nyilvános kontextusáról és olyan vonatkozásairól, mint a háború és a katonai ügyek, amelyek hagyományosan a férfissággal társulnak. Az egyik e-mail ironikusan szexista kijelentést tesz a bombázás első estéjének élményéről: „[I]ráttam egy NATO GÉPET! P-t kísértem haza, amikor elrepült fölöttünk. P. azt mondta, hogy nem is biztos, hogy NATO gép, mivel huhogott, de én mondtam neki, hogy a nők tök hülyék a technikához, mert az nem huhogás, hanem turbulencia volt. Láttam a JAG-ben, és azóta tudom, hogy az az” (22). Bár az e-mailekben tárgyalt narratívák és gyakorlatok főként férfiak által meghatározottnak tekinthetők, a levelezés nemi dimenziója összetettebb annál, hogy a közösség emlékeit tipikusan férfiasnak tekintett élmények által formálódnak lássuk. A férfiak, akik nem tudták elhagyni az országot és féltek a besorozástól, de ettől eltekintve az e-mailek tartalma és annak kifejezés módja nem különbözik jelentősen a férfiak és a nők között. Az egyetlen női beszélgetőpartnernek, valamint általában a nőknek a bombázással kapcsolatos beszámolóit, amelyeket hallottam és olvastam, megkérdőjelezi a férfi/nő, köz/magán, hivatalos/mindennapi klasszikus dichotómiákat.

A trauma helyett

A traumatikus eseménynek való kitettség megrendíti a mindennapi élet természetességébe vetett hitet. Az események megélik az individualitás és a magány érzése kerít hatalmába, így a közösség iránti vágy fokozódik (Stolorow 2011). Ha a traumát olyan eseményeknek tekintjük, amelyek megrendítik egy egyén vagy egy közösség jólétét (Alexander 2004), akkor nyilvánvaló, hogy a *Symposion* közösségének tagjai osztották a bombázás élményét, és hogy a trauma az a tényező, amely összeköti a csoportot és közös diskurzust teremt (Weine 1999). Ők maguk azonban nem definiálják tapasztalataikat traumának, ami éles kontrasztot jelent a háborús traumákról és az emlékezetről szóló szakirodalomban tárgyalt más

esetekkel (l. Caruth 1995, Weine 1999, Robben–Suarez Orozco 2000). A következő részben rámutatok néhány lehetséges okra, amiért az e-mailekben és interjúkban nem vagy csak korlátozott mértékben találhatók traumára tett említések, valamint megpróbálom a fogalmat saját kutatásom kontextusába helyezni, különös tekintettel a kollektív emlékezetről szóló szakirodalomra.

Az emberek tapasztalataikat számukra értelmes kulturális minták szerint értelmezik. A minták pedig akkor értelmesek, ha olyan új tapasztalatokat tudnak magukba foglalni, amelyek nem zavarják meg a múltbeli tapasztalatok belső rendjét (Gedi – Elam 1996). A trauma olyan esemény, amely váratlanságával vagy borzalmas voltával nem illeszkedik a korábbi ismeretek keretébe (Caruth 1995), amit ráadásul nehéz megfogalmazni (Obradović-Wochnik 2013). A trauma átélése védekező disszociációt okoz (Stolowow 2011), ezért az egyének kerülnek annak megfogalmazását. Figyelembe véve azonban a *Symposion* csoport kontextusát, amely főként sorozási korú férfiakból állt, nehéz azt állítani, hogy egyáltalán nem volt háborús, vagy legalábbis katonai tapasztalatuk. Mivel az 1990-es éveket Szerbiában töltötték, és néhányuk már korábban is besorozásra került, ez mindenképpen érzékenyebb tette őket olyan érzelmekre, mint a félelem, az aggodalom és a szorongás.

A traumával, az emlékezetekkel és az azok identitásképző szerepével kapcsolatos kutatások (Weine 1999) arra utalnak, hogy amikor az egyének traumás eseményekkel szembesülnek, különböző pszichológiai rendellenességekben szenvedhetnek, például poszttraumás stressz zavarban (PTSD), amelyet gyakran diagnosztizálnak a háborús traumának kitett embereknél (Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Bár nemcsak a vietnami háború után az Egyesült Államokban (Lamelson–Kirmayer–Barad 2007), de a jugoszláv háborúk utáni Bosznia–Hercegovinában (Thulesius–Hakansson 1999, Hasanovic 2012) és Horvátországban (Vukšić–Mihaljević et al. 2000, Lončar et al. 2014) is tömegesen diagnosztizáltak PTSD-t katonák és civilek körében, Szerbiában azonban ez az orvosi terminológia nem csak a bombázásokkal kapcsolatban, hanem általában a szerb veteránok esetében is hiányzik. Ráadásul az állam által terjesztett hivatalos diskurzus szerint Szerbia győztesként került ki a NATO bombázásából. A szerb közbeszédben tehát, ideológiai és nemzeti hovatartozástól függetlenül, nem volt helye a traumák megfogalmazásának. Azonban a trauma mindig több, mint biológiai állapot (Dwyer–Santikarma 2007), ezért téves feltételezni, hogy annak el nem ismerése egyenlő a nem létezésével. Ahogy Obradović-Wochnik (2013) rámutat a belgrádi „hétköznapi polgárok” 1990-es évekbeli emlékeinek feldolgozásáról szóló munkájában, az, hogy valamit nem fejeznek ki, nem jelenti azt, hogy nem foglalkoznak vele. A traumatizációval kapcsolatos diskurzusok hiánya valószínűleg a „szűkös kulturális emlékezési keretekre” (Appadurai 1981) vezethető vissza – azaz arra, hogy nincsenek megfelelő kognitív sémák a trauma verbális kifejezésére.

Emellett a *Symposion* körüli csoport tagjaira jellemző volt, hogy gyakorlatilag egyikük sem volt közvetlenül kitéve a légítámadásoknak. A súlyosan bombázott Újvidéken töltött néhány napot leszámítva, a legtöbbjük a légítámadások idején viszonylag biztonságos helyeken tartózkodott Vajdaság városaiban és falvaiban, vagy Magyarországon. Így a bombázást olyan háborús helyzetekkel összehasonlítani, mint a bosznia-hercegovinai,

a horvátországi vagy a koszovói események, ahogyan néhányan az interjúkban elmondták, túlzásnak tűnik, ráadásul, mint mondták, csak aggasztotta volna azokat, akik külföldön voltak és féltették szerbiai családtagjaikat és barátait. Mivel azonban a traumás emlékek nem az általános és objektív, hanem a személyes relevanciája ad értelmet (Irwin-Zarecka 1994), a bombázás emlékének narratíváit vizsgálva továbbra is figyelembe kell venni a trauma kérdését.

A NATO bombázásokkal kapcsolatos szorongásról Spasić (2009) azt a provokatív megállapítást teszi meg, miszerint a háborúról és az emlékezetről szóló vitákban túlságosan hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy trauma történt. Akár kifejezettnek, „ténylegesnek” tekintjük a traumát, akár nem, implicit módon feltételezzük, hogy a *Symposion* levelezés esetében trauma történt. Hinton (2007) szerint a traumatizáció nem passzív állapot, hanem társadalmi, erkölcsi és politikai megértés közvetíti. Mi van akkor, ha a bombázás idején az élményről való diskurzus már beépült a szórakozás narratíváiba és a mindennapi tevékenységekbe, és soha nem került felszínre, soha nem vált „valódivá”? A probléma tehát lehet, hogy terminológiai probléma: a trauma metaforájának helyettesítése egy pontosabb nyelvezettel, amely megragadja az egyes helyzetek sajátosságait, és rámutat arra, ami kiváltja azt, megfelelőbb magyarázatokhoz vezethetnek annak jelentéséről (Spasić 2009).

A bombázás normalitását tehát olyan általános narratív stratégiák hozták létre, amelyek elkerülik a trauma elismerését, és a csendet iróniával, humorral, mindennapi tevékenységekről, irodalmi élményekről, társadalmi eseményekről, politikai álláspontokról szóló narratívákkal töltik ki. Ezért nem maga a trauma hozza létre a mnemonikus közösséget, hanem annak narratívákká való átalakulása. A narratív minták és mindennapi tevékenységek tehát koherenciát és rendet adnak egy olyan élménynek (Schiffrin 1994) amelyek nem illeszkedik a meglévő kulturális sémákba (Hutton 1993).

Amikor a társadalmi csoportok nem tudnak megbirkózni a veszteséggel, nem mindig érzik magukat áldozatnak, hanem néha veszteségüket erőteljes kulturális narratívákká alakítják, amelyek a társadalmi identitás szerves részévé válnak (Robben – Suarez-Orozco 2000). A kollektív szintű traumát és emlékezést hangsúlyozva Alexander a kulturális traumát úgy definiálja, amikor egy kollektíva tagjai azt érzik, hogy olyan eseményt éltek át, amely maradandó nyomot hagyott csoporttudatukban (2004). A *Symposion* esetében fontos megjegyezni, hogy a nyelvi és történelmi specifikusság, valamint a kulturális narratívák létrehozásának sajátos módjai miatt ennek a csoportnak a kollektív emlékezetéből hiányzik az, ami a szerb hivatalos emlékezetben a NATO-bombázásokkal kapcsolatban a legkiemelkedőbb, vagyis az áldozattá válás és Koszovó diskurzusai. A csoport tagjai, főleg a Magyarországon tartózkodók, féltek attól, hogy a szerbiai magyarok a két ellentétes fél, Szerbia és a NATO közé szorulnak, „egy konfliktusban, amihez semmi közötök nincs, de mégis van” (25). Ez jól tükrözi a közösség tagjainak helyzetét, de azt is, hogy a vajdasági magyarok általában hogyan látták magukat a jugoszláv háborúkban: ragaszkodtak ahhoz, hogy semmi közülük sincs egy háborúhoz, amelyet nem az ő nevükben vívtak. Viszont sok szempontból részesei voltak a háborúban részt vevő rendszernek: bizonyos jogokkal rendelkeztek, részt vettek bizonyos struktúrákban, és etnikai-nemzeti érdekeiket

érvényesítették az adott társadalmi-politikai keretek között. A traumához hasonlóan az áldozattá válás is különböző formákat ölthet, vagy egyáltalán nem is jelenik meg. Még ha a csoport tagjai áldozatnak érezték is magukat, ez a többségi nemzet által hangoztatott módtól eltérő narratíván alapulhat. A *Symposion*, és általában a szerbiai magyar kisebbség esetében a csoport sajátosságai felülírják az ország szenvedéseiről és veszteségeiről szóló fő narratívát. Mindazonáltal a némaság érzése, a kifejezett trauma hiánya, a szórakozást kiemelő narratívák, a megerősödött közösségérzet és az élmény általános szürreális jellege a kollektív emlékezet és a bombázások kulturális traumájának elemei. Ezek általában a 90-es évek emlékezetébe ágyazódnak (Obradović-Wochnik 2013) és a szerbiai társadalom egészére jellemzőek.

A kollektív emlékezet létrejötte

A kollektív emlékezet tanulmányozásának egyik fő dilemmája az egyéni emlékezetből kollektív emlékezzé válás. Halbwachs a kollektív emlékezet kialakítását a társadalom szemszögéből vizsgálja: az szocializáció révén alakul ki, és a hagyományok átadásához és a társadalom reprodukciójához szükséges tartalommal formálódik (1992). Ennek a klasszikus kollektív emlékezet-elméletnek a fő kritikája azzal kapcsolatos, ahogyan megfogalmazza azt a folyamatot, amelynek során az egyéni emlékek kollektív válnak. A kollektív emlékezetet Halbwachs (1992) a személyes emlékek összességeként értelmezi, amely azonban minőségileg eltérő, de a különbség tartalma nem definiált. Egy másik kritika ezzel az emlékezetkonceptióval kapcsolatban az, hogy passzív szerepet tulajdonít az egyéneknek, és nem veszi figyelembe cselekvőképességüket, valamint a kreatív kapcsolatukat a múlttal. Ez pedig olyan tényező, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a *Symposion* körüli csoport emlékezetéről beszélünk.

Bár az emlékezés többdimenziós és többértelmű, nem tekinthető „korlátlan és plasztikus szimbolikus erőforrásnak”, mert kulturális keretek korlátozottak (Appadurai 1981). A kollektív emlékezetet a közös kulturális keretek és azok gyakorlati és diskurzusbeli megnyilvánulásai alkotják. A társadalmi emlékezet kutatásának egyik legfontosabb kérdése, hogy a múltbeli események narratívái hogyan alakulnak és standardizálódnak, azaz hogyan alakul ki a kapcsolat az egyéni emlékezés és a kulturális emlékezet között. Skultans (1998) az egyéni emlékezeti narratívák kulturális nyelvtanáról ír abban az értelemben, hogy bár a múltbeli élményeket az egyének élik át és mesélik el, ezeknek az egyéneknek a történetei egymáshoz hasonlóvá válnak, mert mindegyikük egy közös kulturális sémára épül. A *Symposion* esetében a közös diskurzus az egyes egyéni élmények ismétlődéséhez és összecsiszolódásához vezetett. Ez különösen szembevető a jelentős számú, irodalmi stílusban írt e-mailben, amelyek összeolvassa egyetlen narratívá töredékeinek tűnnek. Az e-mailek és a 2009-ben és 2013-ban készített interjúk témáinak és stílusának hasonlósága is arra utal, hogy a bombázásról szóló narratívák viszonylag rögzültek és stabilak lettek, kevés teret hagyva alternatív emlékezési módoknak. A narratívák tartalma egymáshoz közeledik, és az elemek folyamatosan átrendeződnek, hogy illeszkedjenek a nemcsak személyes, hanem kollektív jelentéssel is bíró szálakhoz, és hogy megfeleljenek a kontextusnak, amelyben elmesélik őket (Lamelson-Kirmayer-Barad 2007). Végül

az eredmény az, hogy az egyéni emlékek feloldódnak egy közös kulturális sémában.

Stolorow (2011) a traumával kapcsolatos narratívák ismétlődését a trauma végtelenségének jeleként értelmezi, amelynek során az élmény újra és újra visszatér, valahányszor valami kiváltja annak újraélését, például egy interjú, amelynek során a beszélgetőpartnerek nemcsak elmesélik az eseményt, hanem újra át is élik azt. Az újraértelmezés folyamata azt is mutatja, hogy egy csoport kollektív emlékezetének kialakítása kétirányú folyamat: A csoportos emlékek nem kizárólag az egyének vagy a közösség egészének hozzájárulásából származnak, hanem a kettő közötti interakciók eredményeként jönnek létre (Cappelletto 2003). Halbwachs kollektív emlékezetéről alkotott koncepcióját Assmann és Czaplicka (1995) fejlesztették tovább, akik különbséget tesznek a múlt időtlen, emlékeket őrző, rögzített változatát jellemző kulturális emlékezet és a mindennapi élethez való közelségen és az informális kommunikáción alapuló kommunikatív emlékezet között. Bár csábító lenne a *Symposionban* található e-maileket pusztán kommunikatív emlékezetnek tekinteni, a nyilvános és magánjellegű emlékezés ilyen szétválasztása figyelmen kívül hagyja a két dimenziót összekötő elemet. Olick és Robbins ezt a kulturális emlékezetkutatások még mindig megoldatlan kérdését „két emlékezetkultúráként” (1998) tárgyalja, és azt állítja, hogy a kollektivistább megközelítések az emlékezetre a társadalmi és kulturális emlékezési minták gyűjteményeként tekintenek, de figyelmen kívül hagyják, hogy ezek a minták hogyan alakulnak ki pszichológiai szinten, míg az individualista megközelítések kibogozzák a mintázás pszichológiai folyamatait, de anélkül, hogy foglalkoznának azzal, hogyan válnak azok kollektívvá.

Mivel a *Symposion* tagjai politikailag az ellenzékhez, nemzetiségileg pedig egy kisebbséghez tartoznak, narratívák szinte automatikusan alternatívnak minősülnek. A szerb nemzet áldozati szerepéről szóló hivatalos diskurzus (Marković 2000, Šuber 2006, Nedeljković 2007, Obradović-Wochnik 2013, Fridman 2016) legalábbis explicit formájában nem jelenik meg a folyóirat szerzőinek és szerkesztőinek narratíváiban. Ahogyan sok beszélgetőpartnerünk állította, ők „mind a NATO-t, mind Miloševićet gyűlölték” (R.A., interjú), így a bombázások mindennapi tapasztalatai szempontjából nem volt különbség, hogy valaki a rezsím mellett állt vagy ellene volt, vagy, hogy szerb volt-e vagy sem. Valójában Milošević támogatói is hasonló, a szórakozást hangsúlyozó retorikát alkalmaztak az anti-NATO tüntetéseken és koncerteken (Atanasovski 2016). A bombázásokra vonatkozó emlékezetben Szerbiában nem feltétlenül van éles különbség a hivatalos áldozattá válás és szenvedés emléke, valamint a szórakozás és a mindennapi tevékenységek magánemlékezete között. Az emlékezés soha nem politikailag ártatlan, és a „népi” és „hétköznapi emberek” emlékeit gyakran romantizálják (Spasić 2009), miközben a hivatalos, nyilvános, nemzeti narratívák befolyásolják az egyének emlékezését.

A *Symposion* csoportnak a bombázásra való emlékezete is a szerbiai kollektív emlékezet fragmentált jellegét mutatja be Szerbiában. Nincs olyan hegemon emlékezet a bombázásokról, amely túllépne a nemzeti hovatartozáson, osztályon, nemi identitáson – a személyes identitások és a helyi traumák meghatározóbbak, mint bármely átfogó, országos kollektív emlékezet. Szerbiában nincsenek „emlékezeti háborúk” (Kuljić 2016) a NATO bombázás emlékezete kapcsán, nincsenek nyilvános viták, amelyekben

emlékezeti közösségek vitatják, hogy mire és hogyan emlékezzenek, ahol az alternatív emlékek küzdenek a hivatalos emlékekkel. Ehelyett gyakori a nem teljesen artikulált emlékdarabok komplex dinamikája. Az emlékek közéleti dimenziója az általam bemutatott esetben gyenge, és erősen alakítják az emlékezők személyes tapasztalatai. Bár elszórtak, ezek a tapasztalati emlékfragmentumok mind az egyéni, mind a kollektív identitás fontos elemei, hiszen nem csak a nyilvános megemlékezések és a hivatalos diskurzusok befolyásolják a magánemlékeket, hanem a személyes emlékek és azok artikulációi is hatással vannak a hivatalos emlékezés módjára.

Hivatkozások

- Alexander, Jeffrey C. 2004 Toward a theory of cultural trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sytompka, Piotr, eds. *Cultural trauma and collective identity*. University of California Press, Berkeley, CA. 1–30.
- Aminzade, Ronald 1992 Historical sociology and time. *Sociological Methods and Research* 20. 4: 456–480.
- Anderson, Benedict 1991 *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.
- Antonićević, Smiljana 2002 Sleepless in Belgrade: A virtual community during war. *First Monday* 7. 1. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/920/842>.
- Appadurai, Arjun 1981 The past as a scarce resource, *Man* 16. 2: 201–219.
- Assmann, Jan – Czaplicka, John 1995 Collective memory and cultural identity. *New German Critique* 65. Spring – Summer: 125–133.
- Atanasovski, Srdan 2016 'The song has kept us': Soundscape of Belgrade during the NATO bombing. *Südosteuropa* 64. 4: 482–499.
- Cappelletto, Francesca 2003 Long-term memory of extreme events: From autobiography to history. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9. 2: 241–260.
- Caruth, Cathy 1995 Recapturing the past: Introduction. In: Caruth, Cathy ed. *Trauma: Explorations in memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 151–157.
- Lemert, Charles, ed. 1993 *Social theory: The multicultural, global, and classical readings*. Westview Press, Oxford.
- Dwyer, Leslie – Santikarma, Degung 2007 Posttraumatic politics: Violence, memory, and biomedical discourse in Bali. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, eds. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 403–432.
- Fridman, Orli 2016 Memories of the 1999 NATO bombing in Belgrade, Serbia. *Südosteuropa* 64. 4: 438–459.
- Gedi, Noa – Elam, Yigal 1996 Collective memory: What is it? *History and Memory* 6. 1: 30–50.
- Hasanovic, Mevrudin 2012 Posttraumatic stress disorder of Bosnian internally displaced and refugee adolescents from three different regions after the war 1992–1995 in Bosnia-Herzegovina. *Pediatrics Today* 8. 1: 22–31.
- Hinton, Alexander 2007 Terror and trauma in the Cambodian genocide. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 433–450.
- Hutton, Patrick H. 1993 *Placing memory in contemporary historiography: History as an art of memory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Irwin-Zarecka, Iwona 1994 *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. Routledge, London.
- Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. 2007 *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuljić, Todor 2016 Kritička kultura sećanja. <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>
- Labov, William 1986 The study of language in its social context. In J. B. Pride – Holmes, Janet, eds. *Sociolinguistics: Selected readings*. Penguin Books, Harmondsworth. 180–202.
- Lamelson, Robert – Kirmayer, Laurence J. – Barad, Mark 2007 Integrating biological, clinical, and cultural perspectives. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 451–474.
- Lončar, Mladen – Dijanić, Ivana – Bunjevac, Tomislav – Hrabac, Pero 2014 Predicting symptom clusters of posttraumatic stress disorder (PTSD) in Croatian war veterans: The role of socio-demographics, war experiences and subjective quality of life. *Psychiatria Danubina* 26. 3: 231–238.
- Marković, Zoran M. 2000 The nation: Victim and vengeance. In: Popov, Nebojša, ed. *The road to war in Serbia: Trauma and catharsis*. CEU Press, Budapest. 587–607.
- Mishler, Elliot G. 1986 *Research interview: Context and narrative*. Harvard University Press, Boston, MA.
- Naumović, Slobodan 1999 NetWars: Internet i agresija na Jugoslaviju. *Nova srpska politička misao* 1: 253–276.
- Nedeljković, Saša 2007 *Čast, krv i suze*. Zlatni zmaj, Beograd.
- Obradović-Wochnik, Jelena 2013 *Ethnic conflict and war crimes in the Balkans: The narratives of denial in post-conflict Serbia*. I.B. Tauris, London.
- Olick, Jeffrey – Joyce Robbins 1998 Social memory studies: From collective memory to historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Ong, Walter J. 1982 *Orality and literacy: The technologizing of the world*. Routledge, London.
- Robben, Antonius M. – Suarez-Orozco, Marcelo M. 2000 Interdisciplinary perspectives on violence and trauma. In Robben, Antonius M. – Suarez-Orozco, Marcelo, eds. *Cultures under siege: Collective violence and trauma*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–42.
- Schiffrin, Deborah 1994 *Approaches to discourse*. Wiley, Oxford.
- Skultans, Vielda 1998 *The testimony of five lives: Narrative and memory in post-Soviet Latvia*. Routledge, London.

- Dragović-Soso, Jasna 2010 Conflict, memory, accountability: What does coming to terms with the past mean? In Petritsch, Wolfgang – Džihic, Vedran eds. *Conflict and memory: Bridging past and future in (South East) Europe*. Nomos, Baden-Baden. 29–46.
- Spasić, Ivana 2009 O problemu dostupnosti ‘privatnih’ sećanja, na primeru bombardovanja Srbije 1999. godine. *Treći program Radio Beograda* 3–4: 181–194.
- Stolorow, Robert D. 2011 *World, affectivity, trauma: Heidegger and post-Cartesian psychoanalysis*. Routledge, London.
- Šuber, Daniel 2006 Myth, collective trauma, and war in Serbia. *Anthropology Matters* 8. 8. https://www.anthropologymatters.com/index.php/anth_matters/article/view/74.
- Subotić, Jelena 2009 *Hijacked justice: Dealing with the past in the Balkans*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Szerbhorváth György 2005 *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről*. Kalligram, Pozsony.
- Thulesius, Hans – Hakansson, Andres 1999 Screening for posttraumatic stress disorder symptoms among Bosnian refugees. *Journal of Traumatic Stress* 12. 1: 167–174.
- Vukšić-Mihaljević, Željko – Mandić, N. – Benšić, Mirta – Mihaljević, S. 2000 Posttraumatic stress disorder among Croatian veterans: A causal model. *Psychiatry and Clinical Neurosciences* 54: 625–636.
- Wodak, Ruth – de Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin – Hirsch, Angelika – Mitten, Richard – Unger, J. W. 2000 *The discursive construction of national identity*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Weine, Stevan M. 1999 *When history is a nightmare: Lives and memories of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina*. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ.
- Zerubavel, Eviatar 1996 Social memories: Steps to a sociology of the past. *Qualitative Sociology* 3: 283–299.

EGY TÖMEGMÉSZÁRLÁS „CSENDES” EMLÉKEZETE NYOMÁBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.5

Absztrakt

Vajdaságban elterjedt felfogás, hogy az államszocializmus időszakában „csend” övezte a helyi, a titói katonai közigazgatás időszakában lezajlott 1944-es tömegmészárlások emlékezetét, ami 1990 után formálódott kulturálissá. Bár helyben az esemény emlékezte a társadalmi diskurzusok egyik meghatározó elemévé vált, paradox módon mégis kollektív „csendesség” övezi. A tömegmészárlások csendes és határtartó emlékezetének társadalomtudományos kutatása során számos módszertani és etikai kérdéssel szembesültem, így a tapasztalatok feldolgozását követően az foglalkozott, hogy miképp vizsgálható egyszerre eredményesen és méltósággal egy tömegmészárlás visszafogott emlékezte. Írásomban egy határtartó és csendes emlékezet kutathatóságának eredtem nyomába.

Kulcsfogalmak: 1944, vajdasági magyarság, tömegmészárlás, emlékezet, csend, kutathatóság

In the wake of the „silent” remembrance of a mass slaughter

Abstract

It is a commonly held belief in Vojvodina that during the period of state socialism, the memory of the 1944 massacres – which took place under Tito’s military administration – was veiled in total ‘silence’, and that subsequent to 1990, the memory of massacres underwent a gradual transformation into cultural memory. Despite the fact that the memory of the event has become a defining element of local social discourse, it is still paradoxically surrounded by collective ‘quietness’. During my social science exploration of the ‘silent’ and boundaries-maintaining memory of the massacres, I encountered numerous methodological and ethical questions. After processing my experiences, I was concerned with how to examine the restrained memory of a massacre in a way that is both effective and dignified. In my paper, I explore the feasibility of researching a ‘quiet’ memory that keeps its distance.

Key concepts: 1944, Vojvodina Hungarians, massacres, memory, silence, researchability

A vajdasági magyar kisebbség 14-15.000 tagját vesztette el 1944 őze és 1945 tavasza között a berendezkedő titói hatalom erőszakos tevékenysége eredményeként. Tömegmészárlásról van szó, tömegsírokba lövetésekről, a központi hatalom által meg nem fékezett kivégzésekről,¹ tömeges internálásról, a kollektív bűnösség vádjával, vagy a „nép ellenségeként” (utólagosan) elítélt és kivégzett személyek likvidálásáról. Helyben elterjedt felfogás, hogy az

államszocializmus időszakában nyilvános „csend” övezte a helyi, 1944-es tömegmészárlások emlékezetét, amelyet Matuska Márton, vajdasági újságíró, 1990-ben egy cikksorozattal „tört meg”. Az emlékezet tere megnyílt, és a vajdasági magyarság emlékezeti vállalkozói elkezdtek kulturálissá formálni a történetek emlékezetét.

Az emlékezetkutatások felől közelítve az érdekelt, hogy a vajdasági magyarság vizsgált emlékezetközösségei és emlékezeti vállalkozói miképp építették a tömegmészárlások kollektív emlékezetét a „hallgatást” követően, és hogy a helyi lakosság milyen válaszokkal reagált ezekre a kísérletekre. Korábbi kutatások (Ilić 2003) felhívták a figyelmet a helyi magyarság körében megragadható „hallgatás falára” a múltbéli borzalmakat illetően, ezért kíváncsi voltam arra is, hogy a felkínált emlékezetgyakorlatokkal képesek voltak-e ennek a feloldására. Ennek tükrében azonban foglalkoztatni kezdett az is, hogy miképp szólítható és ismerhető meg egy olyan közösség, amely tagjai „csendes”, biztonságot ígérő módon hordozzák a múlt fájó tapasztalatait. Írásom első felében a „csendesség” megismerhetőségének főbb módszertani, episztemológiai és kutatásetikai kérdéseit érintem, majd röviden bemutatom azokat a tényezőket, amelyek – a vizsgálódásaim alapján – a tömegmészárlások „csendes” emlékezetének fennmaradásához járulnak hozzá, köztük a tudástermeléssel és a saját kutatói szereppel. A tapasztalataimhoz illeszkedő szempontok nyitott végű összegyűjtéséhez a Szociológiai Szemle 2017-es „Beszédes hallgatás” c. tematikus számában megjelent megközelítések és Németh Krisztina gondolatébresztő bevezetője szolgált vonalvezetőként.

A csend(esség) kutathatóságának lehetőségei

„A hallgatás és elhallgatás, a tabuk, titkok, az eltakart valóságok, az informalitás meghatározzák a mozgást a terepen, és kijelölik a megismerés határait”, írja Németh Krisztina szociológus (2017:5). A határokon belül ugyanakkor egyáltalán nem lehetetlen az ismeretszerzés, az inter- vagy transzdiszciplináris megközelítések esetén pedig különösen nem az. A hallgatás beszéd- „*performatív aktusként*” való felfogásával, folytatja Németh, vizsgálhatóvá válik egy közösség.² Adam Jaworskit (1997) idézve hívja fel Németh a figyelmet arra is, hogy „a (beszéd)cselekvésként felfogott hallgatás kiterjeszti a szövegen túlira a csend határait, és a csend reprezentációjára irányítja a figyelmet, amely vizuális (mimika), kinetikus (mozgás, testtartás) vagy akár akusztikus (a csend helye egy elbeszélésben, zaj és csend viszonya stb.) formát is ölthet.” (2017:12). A csend tehát igen „beszédes”.

² Egy kulturálisan orientált kutatás esetén, ami témám vonatkozásában fennáll, az elbeszélés és a gyakorlat funkcionális elválaszthatatlansága mellett érvel Kovács Éva (2006:44) szociológus is: „A társadalmi érintkezésben – ezt hívja Bruner *situated actionnek* – az elbeszélés (*saying*) adja a mentális kondíciókat (*mental state*), míg a gyakorlat (*doing és performance*) a kulturális átvitel (*deed*) mikéntjéről tanúskodik.”

¹ Az egyes délszláv népek történetírása azt vallja, hogy ezekre az új hatalom központi utasítására került sor.

A csend, csendesség, (el)hallgatás és felejtés performatív aktusai vonatkozhatnak „*emlékezhelyekre*” is. Pierre Nora (2003) megközelítésében a spontán emlékezet megszűnésével és az emlékezetközösségek felbomlásával születtek meg az emlékezhelyek, amelyek az adott közösségek helyett hivatottak hordozni az emlékezetet (és annak gyakran a hétköznapiakban is megjelenő terheit). Ilyenek az emlékművek, múzeumok, archívumok, évfordulók, beszédek, megemlékezések – de az interjúk és kutatások is. Az „emlékezeti vállalkozók” azok, akik ki- és átalakítják e hordozókat, a csoporttagok pedig akik „élővé” teszik – vagy épp csendesítik el. James E. Young (2002) az „emlékezet szövetéről” szóló munkájában fejti ki, hogy egy köztéri alkotás (esetében az emlékmű) egyszerre tükrözi a múltbeli eseményeket és az adott közösség önmagáról alkotott képét a jelenben. Amennyiben kiterjesztjük ezt a megközelítést, akkor képet kaphatunk az emlékezhelyek genealógiájáról, a mögöttük húzódó társadalmi szükségletekről, és a közösségben elfoglalt helyükről. Jan Assmann (2013) egyiptológus fogalmazta meg, hogy arra a múltbeli eseményre emlékezünk, amit jelentéssel és jelentőséggel ruházunk fel a jelenben.³ A megkonstruált jelentések idővel különféle kulturális hordozókra megtapadnak, „kulturális emlékezzetté” válnak a kortársak által osztott, eleven „kommunikatív emlékezetből”. A jelentésadás elmaradásával az emlékek elkopnak, az emlékművek szétszórótt „kövekké” válnak, fogalmaz Young. Ahhoz, hogy a kulturális emlékezet szövege „élő” maradjon, szükség van arra, hogy az emlékezetközösség kapcsolatot tartson a múlttal olyan gyakorlatok által, mint amilyenek a rítusok, vagy megemlékezési szertartások.

Az emlékezés-(el)hallgatás-felejtés gyakorlatainak, valamint ezek tárgyainak, az emlékezhelyeknek vizsgálataival közelebb férkőzhetünk a jelenségek megértéséhez. Mindazonáltal a vizsgálódásnak társadalmi téje van. Az Ilić-féle kutatások rámutattak, hogy a megkérdezett magyarok az emlékezeti tér megnyílása ellenére még 2003-ban is csak óvatosan beszéltek az 1944-ben „velük” történelemről. Foglalkoztatott, hogy miképp kutatható eredményesen, egyben méltósággal a mászárások „csendesnek” mutató emlékezte.

A csend(esség) vizsgálatának episztemológiai és etikai dimenziói

A „csend” kutathatóságának lehetőségeiről és perspektíváiról gondolkodó Németh (2017:17) az alábbiak szerint összegezte: „A csend megjelenési formáit és jelenségeit több egymásba fonódó dimenzió árnyalja. [...] Használatában, előállításában gyakorta a kutató is szerepet játszik, következképpen az interpretálásában a kontextuális és (inter) kulturális, az énikus és etikus, a tudatos és tudattalan, a kommunikatív és stratégiai vonások egymásba fonódnak. A csend analitikus szétszálazásában talán a kutató által közvetve vagy közvetlenül előállított, illetve az általa észlelt/értelmezett csend adhat fogódzót.”⁴ [...] Mindez lehetőséget

ad az in situ titokfejtés helyett/mellett a hermeneutikai munkaként felfogható nyomozásra.” Noha az idézett sorok elsősorban az interjú módszertanra vonatkoznak, a hallgatás megismerésére és értelmezésére vonatkozó kérdések és szempontok helytállóak lehetnek más társadalomtudományi módszertanok esetén is. Mivel az emlékezetkutatások esszenciálisan interdiszciplinárisak (Olick – Robbins 1999), így az 1944-es tömegmészárlások emlékezetének megismerésére több módszer alkalmazásával törekedtem én is.⁵ A továbbiakban felsorakoztatott vizsgálódási szempontok és kérdések az alkalmazott módszerek metszéspontjain fogalmazódtak meg, rendezésükhöz pedig az említett kötet kínált segítséget. Noha az episztemológiai és az etikai dimenziók teoretikusan szétszálazhatók, azok gyakori egymásba csavarodásuk miatt erre nem törekedtem, sőt, szándékosan tárgyalom őket együtt. A szempontok többsége szinte evidencia, de talán folyamatos újratudatosításuk nemcsak a vizsgálódások, de a „nehéz” témák nyomába eredő kutató személyes vívódásai során is támogatást kínálhat.

Minden vizsgálódás kulcsa a kutatási kérdés, ugyanakkor egy terhelt múltbeli esemény (*difficult past*) emlékeztetere vonatkozó kérdésfeltevés számos tekintetben lehet problematikus. Megfontolandó például, hogy a terhelt eseményt követően *mikor*, mennyi idő elteltével próbálunk meg kapcsolódó társadalomtudományos kérdéseket feltenni. Az időpont vagy időzítés aspektusa lényeges, hiszen előfordulhat, hogy egy személy vagy közösség (még vagy már) nem áll készen a sérelmek nyilvános tárgyalására (ideális esetben gyógyítására), más helyzetekben a társadalmi-politikai környezet nem teszi lehetővé a múltfeldolgozást. A szerencsétlenül időzítő kutató erőszakos-tülbuzgó igyekezete könnyen közösségidegenné válhat, és akár újratraumázó irányba is terelheti a folyamatokat. A jól célzott időzítést előzetes vizsgálódásokkal támogathatjuk meg, azaz paradox módon a csend nyomába „kell” erd-nünk, a lehető legempatikusabb módokon és a beavatkozások minimalizálásával. Az idő tényezőnél maradv ugyan- így kérdéses, hogy *meddig* feszegetjük magát a témát. Egy informális beszélgetés során kérdeztem rá – jó szándékkal – egy szociológus, hogy vajon meddig kell „1944”-ről beszélgetni, azaz mikor éri el a dialogikus emlékezet a célját, míg egy másik, hogy igazából mit is jelent a szerb-magyar viszonyok tekintetében a vágyottként címkézett „megbékélés”. Meglátásom szerint a kritériumot a *nyugvópont* iránya jelenti. A „dialogikus, diszkurzív emlékezet” (Csepeli-Papp 2025) és a „játékony felejtés” (Hirsch 2014) a feldolgozás és megbékélés kulcsmomentumai, ugyanakkor ennek ütemét és korlátait (az időbelit is) a vizsgált emlékezetközösség és a tágabb közösség társadalmi valósága⁶ jelöli ki.

A terhelt múlt csendesnek mutató emlékezetének megismerése gyakran nem csak az időzítés miatt lehet ké-nyes, de a tervezett kutatásunk *tárgya* okán is. Manipulálnak tűnő archívumok és igazságszolgáltatási eljárások, hiány és nyomtalanság, elkövetők személye, bűnösség-bűnrész kérdése, traumatapasztalatok, mikroközösségek informális és zárt emlékezetgyakorlatai – mind nehezen megközelíthető téma. A kutatási kérdés lehatároltsága leszűkíti az ismeretszerzés lehetőségeit is, vele együtt az alkalmazható módszertanok készletét és alkalmazhatóságát

³ Az emlékezet a szociológiában betöltött szerepéről, valamint az emlékezet elméleti megközelítéseiről részletesebben lásd Kovács Éva (2012) munkáját.

⁴ „Az előbbiben a kutató a beszédhelyzetbe belevetettként használja laikus kommunikatív kompetenciáit, azaz a helyszínen (is) értelmezi a csendet. A másik esetben a kutató a csenddel utólag, az elemzés közben szembesül, s azt törésként, hiányként, beszéddel vagy tereléssel elfedettként azonosítja, azaz etikus szemlélettel igyekszik megfejteni.”, fejtette ki Németh.

⁵ Az alkalmazott módszereket az eredményeket bemutató részben ismertetem.

⁶ Ide értve a kapcsolódó hiedelmeket, csoporton belüli vagy csoportközi feszültségeket, vagy interetnikus gyakorlatok által kódolt határtartásokat.

is, de teljes mértékben meg nem szüntet. Az archívumok zártsága (lásd adathiány mint adat), az emlékhelyek és nyilvános emlékezetgyakorlatok hiánya, a közösség tagjainak (el)hallgatása mint performatív aktusok például mind beszédek, azaz vizsgálhatóak – és az idő előrehaladtával, az archívumok megnyílásával, a társadalmi-politikai környezet pozitív változásával, valamint a kutató iránti bizalom kialakulásával talán még a magas kockázatú témák is könnyebben megközelíthetővé válnak.

Ezen a ponton felmerül a „külsőség” és „belső tagság” szempontja is, azaz hogy „ki” és milyen *pozícióból* fogalmaz meg kérdéseket, és hogy ebből a pozícióból megoszt(hat)ja-e a megszerzett ismereteket. A kérdezői pozíció „csendességre” vagy (el)hallgatásra gyakorolt potenciális hatásainak a felismerése és tudatosítása kikerülhetetlen feladat, de önmagában már a kutatói vagy kérdezői pozíció beazonosítása is. A hallgatás és megszólalás lehetősége, írja Németh, „nem csak kontextus- és kultúrafüggő, hanem hatalmi pozíciók függvénye is. A csend többletjelentéseket, társadalmi és szerepviszonyokat sűrít: megbújhat mögötte az elhallgattatott (*being silenced*) alávetettség vagy a választott hallgatás ereje (*being silent*).” (Fivush 2010, idézi Németh 2017:7). A hallgatás tehát stratégiaként és hatalmi eszközként is értelmezhető, azaz az „alávetettek” cselekvési lehetőségeként, így nem csak az „elhallgattatók”, de a kutatói pozícióra adott válaszként is.

A kutatói szerepnél elidőzve, episztemológiai szempontból mindenkor aggályos a „csend” bolygatása már azért is, hogy olyan jelentéseket generálhatunk, amelyek egyébként nem létez(né)nek, hanem a kutató jelenlétével keletkeznek. Önmagában már a kutatóként való megjelenés és a megfogalmazott kérdések is képesek hatást gyakorolni a (csendes) emlékezettről való gondolkodásban, és annak jelentésformálásában – minden objektivitást célzó szándék mellett is. Egy interjún például már a kérdések is az emlékezet „helyei”, ahogyan a lezajló beszélgetések is. A kérdések feltétele magában hordozza az emlékezet fenntartásának következményét is, jelentsen ez hasznosat vagy kockázatosat az adott környezetben.

Ugyanígy kockázatot jelenthet a kérdés feltétele a vizsgálatba bevont egyének pszichés állapota tekintetében is, ezért mérlegelendő, hogy *ki, mikor, hogyan és hol* teszi fel a kérdéseit, és hogy *mire* (nem) kérdez rá. A kérdésfeltevő személye a tagságon és hatalmi pozíción túl a kutatói tapasztaltság, szakmaiság, az empátikus készségek, a vélt kutatói szerep (alkalmanként küldetés), a képviselt értékek, valamint – a bizalmat is növelni vagy csökkenteni – képes érintettség tekintetében is hathat az előrehaladásra. Az ismeretszerzés időpontja az esemény óta eltelt idő miatt fontos, amint arról már esett szó, de érdemes letapogatni azt is, hogy a múltfeldolgozás és gyógyulás (Herman 2019) mely szakaszában tart(hat)anak a bevont személyek és közösségek, egyúttal figyelembe véve az eltérő kulturális kódokat is.⁷ Egyes menekültekkel felvett interjúk élesen jelzik e szempontok relevanciáját (Rosenthal 2013), amit jómagam is meg tapasztalhattam: egy, a családját elvesztő és kínzásoknak kitett személy pszichés állapotáról a szociális

munkái jeleztek, ami kijelölte az ismeretszerzés szigorú kereteit is.⁸ A férfi helyett a háztartásban vele élő több mint száz kismadár „beszélt” arról a „traumatapasztalatról”, amit ő maga vélhetően nem így nevezett (volna) meg. A kutatónak, aki – az esetek zömében – nem terapeuta-ként az esetleges pszichés károk minimalizálására törekszik, különösen oda kell figyelnie az érzékeny kérdésfeltevésre, ami nem egyszer a *kutató (el)hallgatásához*, vagy a kérdések túlfinomkodásához, túlbonyolításához vezetnek. Jómagam 1944 kapcsán a bűnösség lehetőségének firtatásába bonyolodtam bele, ráadásul az interjúalanyom otthonában. A vizsgálódás *helyszíne* szintén hatást gyakorolhat az ismeretszerzésre: egy otthoni környezetben zajló beszélgetés a bizalom épülését és a megszólalás esélyének növekedését szolgálhatja, és számos kiegészítő (harmonizáló vagy épp feszültséget keltő) adatot is kínál vizuális források (családi fotók, ereklyék) által. A traumahelyszínen – 1944 esetén a tömegsíroknál – zajló beszélgetések veszélyét a negatív érzelmek túlsordulásának vagy az újra-traumatizálódásnak az esélye jelenti. És bár születet az a benyomásunk, hogy a narratívaformáló hozzátartozók magabiztosan osztják meg családjuk történeteit akár a tömegsíroknál is, tapasztalataim alapján az ő elbeszéléseik is, a sokadik megosztás ellenére is, fájdalommal telik, még az otthoni védett környezetben zajló beszélgetések során is.

A csend(esség) és (el)hallgatás nyomában járva fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy a vizsgálódásunk során egyáltalán mit tekintünk *adatnak*. Talán a csendként érzékelhető hiányt a legnehezebb észrevenni és kezelni a társadalomtudományi kutatásban, írja Németh (2017:6), ám az alapos vizsgálat feltárhatja, hogy a *forráshiány maga is adat*, ugyanis egy sajátos perspektívából beszélő hang hiányát jelenti, ezért magyarázóerővel bír. Ha a csend aktusára kommunikációs stratégiaként és hatalmi eszközként tekintünk (Fivush 2010, Kovács 2011, idézi Németh 2017), akkor a beszéd hiánya mindenkor adat – miközben a „túl sok” beszéd (fecsegés) gyakran épp elfed, leplez. A *taktika*, idézi Németh de Certeau (2010) gondolatát, „mint a hatalomnélküliek fegyvere, valójában a fennálló rendet, az elvárásokat használja az ellenálláshoz”, és ilyenkor a válaszok megtagadása „helyett a mellébeszélés, konfabulálás vagy az elhallgatás eszköztár választják” (2017:11). Hasonló technikaként tekinthetünk az *ismétlésre vagy túlbujánzásra* is, amely elvonja a figyelmet az esetleg feszültséget keltő elemekről, esetünkben például a magyarországi közigazgatás bácskai jelenlétének jegyeiről az ezerkilencszáznegyvenes évek első felében. Ugyanígy, egy nehéz múlthoz kapcsolódó emlékmű elbujánzása (ismétlődése) felvetheti a gyanúját, hogy ezzel esetleg egy másik helyi történelmi esemény emlékét homályosítják el, tudatosan vagy tudattalanul.

Minden érzékenységünk, figyelmünk és igyekezetünk ellenére előállnak olyan helyzetek, amikor valóban *nem találunk adatot*. A magyar nyelv személyes névmásainak köszönhetően például egyes anonim módon rögzített elbeszélésekben vagy tanúvallomásokban kihívást jelent nemekhez kapcsolódó vagy klasszikus szociodemográfiai ismeretekhez jutni. Esetünkben például a nemre utalhat az elbeszélő neve (elbeszélt megszólítás esetén), a családban

⁷ Számos kultúrában a nyugat-európai értelmezésektől egészen eltérő módon értelmeznek fájdalmas történeteket, különösen erőszakkal mélyebben átitatott társadalmak esetén. Az erőszak felfogható „megszokottként”, „normálisként”, míg a „nyugati” kutató (kulturális vagy pszichológiai értelemben vett) traumát lát, sokszor reflektálatlanul. A poszt-kolonializmus irodalmának köszönhetően e nyugati „tekintet” (Kovács 2006) beazonosítható.

⁸ Az interjút a „Compulsive coexistence. The integration processes of refugees in the Cretan society” című nyári egyetem során készítettük Micsinai Istvánnal Krétán. A 2019. július 7-15. között zajló nyári egyetem vezetői Fokasz Nikosz, az ELTE TáTK egyetemi tanára és Aristeidis Tsantiropoulos, a Krétkai egyetem docense.

megjelölt pozíció (pl. az áldozatról, mint férjéről nyilatkozik), tevékenységforma (pl. „a barátaimmal ott leselkedtünk”, „kibóltam” stb.), vagy tárgy („nem maradt nadrágom”). Ugyanakkor gyakran találhatók olyan szemelvények, ahol semmi nem utalt az elbeszélő nemére. Egyes szövegekből néha csak felsejlik a kor, a végzettséget jelző információ vagy egy lakhely, de ez sem általános, mint ahogyan a társadalmi státuszra vonatkozó adatok sem. Megemlékezések résztvevő megfigyelésével nyerhettünk némi ismeretet a korosztályt és nemet illetően, de a közösségi médiában ezek gyakran azonnal felszívódnak az emlékhelyekhez kapcsolódó recepciók megismerési szándéka esetén.

Eredményes adatgyűjtés esetén az *adatok értelmezésének*, az *eredmények sorsának*, *megosztásuk és megoszthatóságuk* feszítő kérdéseivel is megkerülhetetlenül szembesülünk. Az utóbbi dimenzió tekintetében Bakó Boglárka antropológus így írt: „A belső tudás elnyerése csak közösségi tagként [már nem idegen - KE] érhető el, ez a hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától adódik. [...] A probléma ott van, hogy aki rendelkezik a »közösségi tudással«, annak tudnia kell, hogy a meglévő információiból mi az, ami megírható, publikálható, és mi az, ami nem. Kérdés csupán az, hogy rendelkezik-e egy kutató a »közösségi tudással«?» (2004:393) Bakó szkeptikus ennek teljességét illetően, és a véleményét osztva e tekintetben az is hozzátéhető, hogy a közösség tagjaként sem mindig teljes ez a »közösségi tudás», hozzátartozóként sem az – sőt még ezek metszetében sem.

Elidőzve ennél a dimenziónál, különösen érzékeny témák esetében a közösség belső törésvonalai is tovább nehezítik a kutató helyzetét, amint a korábbi lokális konszenzusoknak ellentmondó új eredmények is. Vajdaságban például elterjedt felfogás, hogy az államszocializmus időszakában teljes „csend” övezte a tömegmészárlások emlékezetét. Úgy vélem, leginkább „határtartó csendességről” van szó (még 1945 és 1990 között is), miközben a megemlékezési szertartásaikon rendszerint felidézik a teljes tabusítás időszakát, és számos friss publicisztika (Matuska 2015; Mező 2023; Botlik 2023; Bogner és Mészáros 2023) rá is erősít erre a felfogásra. Ugyanígy, míg a tömegmészárlások emlékezetének kulturálissá válásának lehetünk szemtanúi, szociológiai vizsgálatok (Ilić 2003) korábban a hallgatás falára, a jelenben pedig a visszafogott kommunikációra hívják fel a figyelmet.⁹ A leírt feszültség nem „csupán” a közösség önmagáról alkotott képe, vagy kisebbségi-etnopolitikai stratégiái miatt fontos, hanem a többség által alkotott kép miatt is, amelynek a szerbiai társadalmi és politikai terében is tépje van, mint a legtöbb (álavetett) kisebbségi – (domináns) többségi viszony esetén. Amennyiben egy kisebbségre a hatalomhoz való korlátozott hozzáférés értelmében (is) tekintünk, nem hozzuk-e őket esetleg kedvezőtlenebb társadalmi-politikai helyzetbe, ha „csendesnek”, óvatosnak, megosztottnak, bizonytalanoknak, esetleg bizalmatlannak festjük le őket – vagy épp az ellenkezőleg, határozottan tetterősnek?

Másképp fogalmazva, az eredmények okozta *veszélyeztetés* vagy *kitétség* lehetőségeit nem téveszthetjük szem elől, amint annak kérdését sem, hogy *miképp adjuk át* a megszerzett tudást akár a többségnek, akár a vizsgált

kisebbségnek. A hallgatás-megszólaltatás momentuma magában hordozza a „ki szólaltathat meg kit?” és a „ki érthet meg kit?” hermeneutikai és etikai kérdéseit is, amire Robert R. Berkhofert hívta fel a figyelmet (2000:145) a hang és a nézőpont történeti munkákban betöltött szerepének kérdéskörét vizsgálva. Egyrészt a többség mint a hegemon narratívák fenntartói által az új hangok nehezen integrálhatóak¹⁰, hiszen az megköveteli a nézőpontváltást és a többszólalúságot (Berkhofer 2000; Gyáni 2010; Kovács 2006, idézi Németh 2017:6). Az új felfogások meghallása nem akadálymentes a sajtócsoporton belül sem, különösen az olyan tagolt közösségekben, mint a vajdasági magyaroké.

Elidőzve a hatalom, a hermeneutika és az etika metszéspontján, Steinar Kvale (2006:485) hívja fel a figyelmet arra, hogy „az interjúernek értelmezési monopóliuma van az elhangzottak felett”, amely állítás könnyen vonatkoztatható más módszertanokra is.¹¹ Különösen, ha a megfigyelő-kérdező a terület szakértője (például terapeuta vagy kvázi-terapeuta), így szakértőiként nyilatkozik meg, a „helyes” ismeret és értelmezés birtokában. A kérdés itt az, hogy miképp viszonyulhatunk a vizsgált személyek vagy csoportok „helytelen” vagy „téves” megéléseihez, tudásaihoz? Képesek vagyunk-e tisztelni azokat, és tudjuk-e méltósággal kezelni az eltérő ismeretek okozta feszültséget? Amennyiben egy kutatást követően téves ismeretek birtokosaiként mutatjuk be a megkérdezetteket, vajon megmarad-e válaszadási hajlandóságuk a jövőben? Nem járulunk-e kutatókként hozzá mi magunk is az elhallgatás, csendesség fenntartásához? Ugyanígy, az inkább hallgatásba burkolózó lakosság esetén például *gőgös* cselekedet-e tudatosan megtörni a „csendet” kutatási kérdéseinkkel és eredményeinkkel, céljaink szerint a tudományt és a helyi interetnikus viszonyok javítását szolgálva? Vajon azzal szolgáljuk inkább a méltóságot, ha elfogadjuk a hallgatás igényét és visszakozunk? Am szabad-e távol maradnunk (meddig és milyen szintig), ha a tudományos eredmények arra sarkallnak, hogy a fájdalmas emlékek feldolgozásának hatékony eszköze a tudatos múltfeldolgozás, amihez viszont ki kell lépni a csend biztonságából? Valójában persze ez a javító szándék is rejthet némi fölénnyességet, hiszen mi kutatókként ismerni véljük a „helyes eljárást” és bízunk az eredményeink kizárólagos pozitív hozadékaiban.

Ugyanígy felvetheti a gőg gyanúját az is, hogy kutatókként mi döntjük el, „kiknek” a fájó emlékeivel foglalkozunk mélyebben. Például ha egy áldozati csoport az etnopolitikai vállalkozók erejére támaszkodik sérelmei elismertetése érdekében, akkor ez „csak egy újabb” emlékezetpolitikai játszma esete – és megszűnik a tudományos érdeklődés? Ugyanígy, mivel „akkor mindenki ölte a másikat”, amint az egy konferencián megjegyzésként elhangzott, talán az 1944-es vajdasági tömegmészárlások esete már nem is érdekes? Egy vajdasági szociológus

¹⁰ Lásd Baumann Tímea (2016) kiváló elemzését a szlavóniai magyar kisebbség délszláv háborús emlékezetéről.

¹¹ Kvale arra is figyelmeztetett, hogy magát az interjú párbeszédnek nevezni alapvetően félrevezető, annak ellenére, hogy ez bevett gyakorlat. Az interjú egy olyan találkozó, ahol a kérdező információkat szerez a másik személytől, meghatározott céllal. A párbeszédet ezzel szemben az a közös erőfeszítés jellemzi, hogy az egyenrangú partnerek beszélgetés útján felleljék a valódi megértést és tudást (2006:484).

⁹ A kutatási eredményeket a doktori értekezés mutatja be részletesen, amely elérhető az ELTE Digitális Intézményi Tudástár (lásd <https://edit.elte.hu/>) felületén. Jelen írás egyes elemei a dolgozatban is olvashatóak.

megítélésében a téma „megkészt”, egy másik szerint „már” mással kellene foglalkozni, a harmadikuk érdektelennek találta. Ez a távolságtartó kutatói attitűd nem zárja-e el az utat mindattól az új tudástól, amit egy-egy eset, a szenvedéstörténet és a feldolgozási kísérletek – méltóságot is szem előtt tartó, megfontolt – elemzése kínál? Azok a vajdasági kutatók, akik családjilag érintettek a tömegmészárlásokban, támogatónak viszonyultak a téma vizsgálatához, más helyi, magyarországi és külföldi társadalomkutatóval együtt. Az érintettség, az új tudományos ismeretek ígérete, az unalmasság gyanúja, a világnézetek árnyéka (a kiadók vagy a média esetén), a kutatói gőg hatni képesek a „csendességről” alkotott ismereteinkre a *tudományos élet berkein belül is* – és bizonyára a csendesség, (el)hallgatás fenntartására is. Ez utóbbiban jelentős szerepe van magának a kutatónak is: kitart-e a téma mellett, belefárad-e, „másodlagos szemtanúként” (LaCapra 2006)¹² kap-e mentális megtámogatást, kivel osztja meg az ismereteit, publikálja-e, visszajuttatja-e a vizsgált közösséghez, foglalkoztatja-e a recepció? Amennyiben marad ereje, kitart az elhivatottsága, és kidomborítja a nyugvópontok irányába hatni képes jó gyakorlatokat, esélyt kínálhat a diszkurzív emlékezetgyakorlatok számára. A jó gyakorlatokat pedig maguk az adott közösségek hozzák létre és legitimálják, ellenkező esetben ellenállást szülhet a legjobb szándékkal megfogalmazott kutatói javaslat is.

Egy gondolat erejéig témám tekintetében meg kell említenem a tudományos kutatások legfelső szintjét is, az akadémiai szintet és annak a „csendesség” fenntartására gyakorolt lehetséges hatását. Az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek a tudományos tisztázására vállalkozott a 2009-ben felállított Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság, a kutatásokat mint múltfeltáró aktusokat az interetnikus megbékélés szolgálatába állítva. A bácskai megemlékezési szertartások során is rendszeresen hivatkozott pont a Bizottság munkája, amelynek feladata a „tényszerű” számadás a történelem e vitatott eseményét illetően. Mivel az eredményekről visszafogottan oszlanak meg híreket, a megosztó kérdéseket (lásd bűnösség) pedig eleve nem is érintették, feltehető a kérdés, hogy ez a vállalkozás milyen mértékben tudott hozzájárulni a „hallgatás falának” lebontásához.

A fentiekben röviden felvázolt szempontokkal a „csendes” emlékezet nyomába eredő kutató szembe találhatja magát. A felsorolás a teljesség igénye nélkül született és a felszint karcolja, a szándéka ugyanis az volt, hogy tematizálja a „csendes” emlékezet tudományos megismerésének lehetőségeit, kitérjen annak inherens jegyeiből fakadó korlátokra és egyes etikai szempontokra, illetve hogy felhívja a figyelmet a kutatói attitűdöknek az emlékezetre gyakorolt lehetséges hatásaira. A továbbiakban röviden bemutatom azokat az eredményeket, amelyek a fenti szempontok mérlegelése mellett születtek, példát hozva a „csendes” emlékezet vizsgálatának lehetőségeire, egyben rámutatva arra is, hogy milyen tényezők járulnak hozzá a „csendesség” fenntartásához, köztük a tudománytermeléssel.

A „csendes” emlékezet nyomában: az eredmények¹³

A tömegmészárlások helyi emlékezetének feltérképezéséhez interdiszciplináris megközelítést választottam és különféle emlékezhelyeket elemeztem, elfogadván azt a megközelítést, hogy árulkodnak az őket létrehozó közösségek karaktereiről és társadalmi szükségleteikről.¹⁴ A kapcsolódó emlékezhelyek és –termelés megismerésére az úgynevezett *integráló módszer* (Moran-Ellis 2006) alkalmazásával vállalkoztam. A kutatási módszerek kapcsolásánál akkor beszélünk integrációról, ha olyan sajátos kapcsolat jön létre a módszerek között, ahol azok megőrzik paradigmatiságukat, de összekapcsolódnak abból a célból, hogy a vizsgált jelenség(ek)ről „többet” tudjunk meg. Elemzésemben az alapvető kapcsolódást maga a kutatási kérdés tette lehetővé, és bár a kiválasztott emlékezhelyek eltérő módszerekkel voltak megközelíthetők,¹⁵ az elemzési szempontok minden esetben megegyeztek.¹⁶

Első lépésben olyan múltbeli irodalmi reprezentációkat vizsgáltam, amelyek a kommunikatív emlékezet elevenségének a nyomait hordozták, ezzel megkérdőjelezve a tabusítás okozta nyilvános „csend” lokálisan elterjedt felfogását is. Az 1990-es „csendőtörés” pillanatában rögzített tanúvallomások kvalitatív tartalomelemzésére (ATLAS.ti) vállalkoztam, amely módszer terjedelmes „szövegek elemzése révén azok »kézzelfogható« kontextusára, a hozzájuk kapcsolódó beszélőkre, vagy a bennük és általuk megfogalmazott társadalmi környezetre vonatkozóan igyekszik megállapításokat tenni”, írja a közgazdász-szociológus Géring Zsuzsanna (2014:9). Ezt követően a vajdasági etnográfus, Papp Árpád (2016a) vezette kutatás során rögzített elbeszélések tartalomelemzésével ellenőriztem az emlékezeti jegyek változásait. A kapott eredmények megerősítették a kommunikatív emlékezet kitapinthatóságát, egyúttal rámutattak arra az óvatos, határtartó, áldozat- és kegyeletfókuszú, egyben inkluzív interetnikus attitűdre is, amely kijelölte az emlékezetformálódás jövőbeli irányát. Tesztelve ezek fennmaradását, a jelenbeli emlékezettermelési formák közül dokumentumfilmmel, színházi performansszal, ezek recepciójával, végül a megemlékezési szertartásokkal foglalkoztam.

A jelenben zajló emlékezettermelési gyakorlatok megismerése céljából elsőként a dokumentumfilm mint emlékezhely felé fordultam. A történelmi dokumentumfilm olyan „tanúbizonyosság, amely nem tökéletesen tükrözi a társadalmat, hanem az általa elvégzett szelekción és kombináción keresztül újraértelmezi, átértékeli annak a gondolkodásmódját, elvárásait”, írja Pierre Sorlin

¹³ Lásd 9. számú lábjegyzet.

¹⁴ Ahhoz, hogy kirajzolódhasson az emlékezetformálódás íve, továbbá hogy felismerhetővé váljanak a jelentősebb változások és a mélyen húzóódó, állandósult jegyek is, fel kellett tárnom az 1990-es törést megelőző, majd a „csendőtörés” időszakában megragadható jelenségeket és viszonyulásokat is.

¹⁵ Az eljárás lehetőséget kínált az ellenkező formák közti feszültségek feltárására is.

¹⁶ Röviden összegezve ezek az alábbiak: az emlékezettermelés alanyai és tárgyai, módzatai és ezek meghatározó jegyei, motivációi és üzenetei, különféle reprezentációi, ide értve az „áldozati” és „elkövetői”, illetve az (inter)etnicitáshoz kapcsolódó megjelenítéseket is.

¹² Számos segítő szakmában elterjedt a segítő szakemberek mentális és pszichés megtámogatása különféle gyakorlatok, elsősorban a szupervízió és coaching alkalmazásával. Vajon az emlékezetkutatók, különösen a másodlagos szemtanúkká váló kérdezők esetén mikor lehet indokolt egy ilyen jellegű gyakorlat, tehetjük fel a kérdést.

teoretikus felfogását is idézve Pócsik Andrea (2003). A film mint reprezentáció nem csupán a jelentések hordozója vagy azok újragondolásának serkentője, hanem hordozza mindazt a (mikro)társadalmat, amelyben megszületik: a szerző szándékát, az adott kapcsolat-rendszereket, a társadalmi pozíciókat – és magát a rezsimet. A filmek elemzésénél bemutatott reprezentációk megragadásán túl azonban a bemutató és a bemutatott viszonyára is rá kell kérdezni, hívja fel a figyelmet Sárközy Réka (2011). Annak érdekében, hogy elkerüljem a kiválasztott dokumentumfilm¹⁷ filmesztétikai elemzését, Erőss Gábor (2018) filmszociológus kapcsolódó megközelítéseit hívtam segítségül. Következő lépésben a performansz-elemzés módszerét alkalmazva igyekeztem feltárni egy kapcsolódó színházi előadás¹⁸ mint a tapasztalatok közös feldolgozására alkalmas emlékezhely jegyeit. Először az expliciten megragadható reprezentációkat és az alkalmazott színházi eszközöket, majd az alkotók szándékát és a műhöz való viszonyát vizsgáltam a recepciók mellé helyezve.

Végül azt elemeztem, hogy a bácskai magyarság miképp emlékezik meg közösen az 1944-es tömegmészárlások történetéről, miképp szervezi rítusait, vagy *megemlékezési szertartásait*, ahogyan Paul Connerton nevezi (1997). Mint a korábbi eljárásoknál, úgy itt is a kijelölt szempontok szerint végeztem az elemzést, a megemlékezési szertartások vizsgálatára alkalmas részt vevő megfigyelés módszerével.¹⁹ Interjúzással további információkat nyertem, elmélyítve a részt vevő megfigyeléssel szerzett tudást. A paradigmatiskus módszertanokkal kinyert adatokat mindig a következő lépésben alkalmazott módszertanhoz kapcsoltam hozzá az értelmezést követően, és a teljes elemzési folyamat végén átfogóbb – abduktív jellegű – megállapításokat tettem. Jelen írásban az „egész” megismerése felé lassan haladva, fokozatosan építkezve megszerzett ismeretekről adok számot.

A megállapításom az, hogy az 1944-es tömegmészárlások emlékeztetéhez visszafogottan viszonyuló attitűd, azaz a „csendesség” szilárdan tartja magát, és a hallgatás fala, ha meg is repedt, leomlani nem tudott. A vizsgált emlékezhelyek mint partikuláris emlékezet-megőrzési kísérletek száma ugyan egyre növekszik, de a nemzedékek közti átadás sikertelen, és a szélesebb lakosságot nem érik el. Azokba az inkluzív emlékezeti „jó gyakorlatokba” ugyanis, amelyek lehetőséget teremtenek a történetek feldolgozására, csak egy szűk kör kapcsolódik be. A félelmek továbbélése, a teljes fokú szolidaritás hiánya a csoport- és sorstársak részéről, a hétköznapi érintkezésekkel átszőtt, gyakran interetnikus együttélésből fakadó visszafogottság, továbbá egy-egy fajsúlyos kérdés nyitott végűsége továbbra

is a megnyugvás akadályában áll. Arra a következtetésre jutottam, hogy bár az igen szűk emlékezetközösség igyekszik élővé tenni „1944” kulturális emlékeztetét, erőfeszítésük teljes körű sikeressége mégis megkérdőjelezhető, hiszen az emlékezet intézményesülési foka gyenge, és nem vonzza be a többséget. „1944” ezért még nem vált teljes körűen és/vagy nyíltan a közösség ügyévé, így emlékezet gyógyító potenciálja sem tud érvényesülni. A következőkben felvázolom, hogy mely tényezők járulnak hozzá az emlékezet „csendességének” fenntartásához a jelenben, de ennek megértéséhez vissza kell pillantanunk az elmúlt 80 évre is.

A „csendes” emlékezet mögött meghúzódó tényezők

Az 1944-ben lezajló tömegmészárlások kommunikatív emlékezte, bár visszafogottan és merev kommunikációs határok közé szorítva, de eleven volt a jugoszláv államszocializmus évtizedeiben is. Az 1990-es évek balkáni háborúja küszöbén, a jugoszláv politikai paradigmaváltás időszakában rögzített elbeszélésekben megragadható az a narratív gerinc, amely a mészárlásokat követő 35 év során „csendesén” formálódott a helyiek körében. A titoizmus időszakának társadalmi, politikai és kulturális kontextusa, a társadalmi nyilvánosság teréből kizáródva formálódó szűkszavúság, a korábbi politikai és közösségi tapasztalatokból fakadó óvatosság, az uralkodó (partizán) narratíva megkérdőjelezéséből eredő félelem, és nem utolsósorban a kivégzettek gyakran „nyomtalan” eltűnése formálta „csendessé”, bizonytalanná téve magát az emlékezés tartalmát és formáját. Az emlékek lehorgonyzására alkalmas társadalmi koordinátarendszer szűkössége okán az emlékezet lokalizációs gyakorlata szűk területen volt lehetséges, ami a történet amúgy is természetes zsugorodási folyamatait tovább karcsúsította.

Az emlékezet terének megnyílásával a vajdasági emlékezetpolitikai vállalkozók, köreikben elsősorban hoztártartókkal és túlélőkkel, „másképp” beszéltek el a történeteiket. A délszláv háború eszkalálódása során az ultranacionalista etnopolitikai aktorok ugyanakkor olyan narratív környezetet teremtettek, amelyben a megemlézőknek kiemelt figyelmet kellett fordítaniuk a békességet fenntartani képes interetnikus szabályokra, „*határoknak*”.²⁰ Noha a háborút követő mintegy két évtizedben elszaporodtak az emlékhelyek és „1944” emlékezte fokozatosan kulturálisá változott, a tömegmészárlásról csakis azon a visszafogott, óvatos, határtartó módon volt lehetséges beszélni, mely illeszkedett a több évtizeden át formálódó interetnikus szabályrendszerhez. A jelenben sincs ez másként. Az interjúk során rákérdeztem, hogy vajon lehet-e beszélni a tömegmészárlásokról, és jellemzően igenlő választ kaptam. „*És szerintem most már teljesen egészében szabad erről beszélni. Az másnapra tartozik, hogy sokan nem mernek erről beszélni. - És ők még félnek, úgy érzi? - Szerintem igen.*” A fiatalok is

¹⁷ „Jelöletlen tömegsírok” (YouTube 2009), 2007-es magyar dokumentumfilm, rendezője Sándor János, forgatókönyvírója a téma történész kutatója, egyben harmadgenerációs hozzátartozó, Forró Lajos.

¹⁸ A budapesti Katona József Színház és a Szabadkai Nép-színház Magyar Társulata 2013 őszén mutatta be a „Vörös” című koprodukcióját, először Szabadkán, majd néhány hét múlva Budapesten (katonajozsefszinhaz 2013; szabadkaiszinhaz 2013).

¹⁹ A módszer alkalmazása lehetővé tette, hogy megértssem a megemlékezések céljait és funkcióit, a szertartások lokációit, a kulcsszereplőket, a választott időpontokat, az alkalmazott szimbólumokat, a koreográfiát, a résztvevőket és távolmaradókat, az interetnikus viszonyok és az etnicitás megjelenítését, az áldozatiság jellegét, az áldozatok és elkövetők reprezentációját, a kommunikált jelentéseket, értékeket, üzeneteket.

²⁰ A „csendesség” vizsgálatakor nem csupán azt kell megértenünk, hogy miről (nem) beszélnek, hanem azt is, hogy miképp (nem) teszik ezt. Annak ellenére, hogy az etnikai-alapú reprezentációs kísérletek tere a jelenben tágas, illetve egyes megemlékezők tovább tágitják és alkalmanként meg is sértik azokat az interetnikus mentális „határokat”, amelyeken belül az etnikai hovatartozás szimbolikus kifejezésére lehetőség nyílik, a helyiek továbbra is úgy teszik ezt, hogy szem előtt tartják a helyi „másikkal” formált „határvonalat”. Következésképp, az 1944-es mészárlások „csendes” emlékezte felfogható kulturálisan kódoltként is.

bizonytalanok voltak: „*Miért titkoljuk mi ezt ennyire?*” – fogalmazták meg egy csoportos interjú alkalmával 2016-ban egy bácskai gimnáziumban, utalva az emlékezés visszafogottságára (Kövágó 2018). Amikor a „Vörös” című 2013-as színházi előadás megtekintésére bátorító szabadkai jogász-politikus azt nyilatkozta (videa 2016), hogy a darab a „csendtorés” kiváló eszköze, akkor feltehető a kérdés, hogy miért van erre szükség húsz évvel a paradigmaváltást követően is. Mi húzódik e „permanens csendtorés” háttérben?

Hogy az ezredfordulón miképp vélekedtek a vajdasági magyarok az 1944-es tömegmészárlásokról, arról Vladimir Ilić (2003) számolt be. A szerb szociológus azt vizsgálta, hogy a Vajdaság területén élő népcsoportok miként viszonyulnak a korábbi atrocitásokhoz és sajátcsoportjuk felelősségéhez. Rámutatott, hogy a magyar válaszadók közel 40 százaléka rendelkezett pontos ismerettel az 1944-es eseményekről, ugyanakkor a bűnösök megnevezésében több mint egy negyedik a kommunista hatalmat, közel 20 százaléka a fasisztákat és kollaboránsaikat jelölte meg, míg további egy negyedik „nem tudta”, ami szerint *konformizmusról* árulkodott. Azt illetően, hogy milyen módon nehezítették meg a kutatás időszakában a vajdaságiak életét a magyarság ellen elkövetett bűntettek, a magyarok abszolút többsége egyáltalán nem jelzett zavart. Mivel a szerb válaszadók véleménye jelentős eltérést mutatott, a kutató gondolkodott a különbséget alakító lehetséges tényezőkről, ám a *titói emlékezetpolitika* lehetséges negatív hatásaira nem tért ki. A magyarság konfliktuskerülő és óvatosan kommunikáló attitűdjének kialakulásában olyan tényezők is szerepet játszhattak, mint az 1944-es események tabusítása az 1942-es razzia emlékezetének ápolása mellett, vagy a (fasiszta) magyarság bűnösnek való kezelésére a hivatalos titói narratívában. Nem zárható ki, hogy a helyi magyarság körében is intenzív volt az emlékezet, ami a konfliktuskerülésben, az óvatos kommunikációban, és a Matuská Márton-féle publicisztikákban (1990, 1991) is megjelenő „felejtési szándékban” érhető tetten. Az 1944-es őszi események emlékezete tehát megragadható volt a magyarság körében, de erről a tudásról – akár sejtésről – visszafogottan számoltak be. Ilić figyelmeztetett, hogy „a megkérdozett magyarok jelentős számának ösztönzetlensége önmagában véve is jó mutatója annak, hogy veszélyeztetve érzik magukat.” (2002:67–68). Megítélesem szerint Ilić eredményei a hallgatás falán túl a ’44-es események széleskörű *feldolgozatlanosságára* és az ehhez szükséges *eszközök hiányára* is rámutattak, amelyet csak tovább terhelt az 1991 és 1995 között zajló balkáni válság, és az 1999-es NATO bombázások.

Ilić arra is kitért, hogy a magyarok húsz éve a szerbeknél nyíltabban beszéltek a *sajátcsoport bűneiről*: 68%-uk hozott példát a II. világháború alatt a szerbek ellen elkövetett bűntettekről, amellyel a szerbektől eltérő mintát rajzoltak fel. Ez a viszonyulás, véli Ilić, a felelősség felvállalása, a „sokkal tartózkodóbb és kevésbé elferdített [...] reális látásmód” jó táptalaj és minta lehet a „múlttól egyre kevésbé megterhelt viszony kiépítésére” a térségben (64–63). Az általam később vizsgált emlékezetgyakorlatok ugyanakkor egy jelentős hiánya is rámutattak, mégpedig az 1941–1944 közötti időszak eseményeinek,²¹ ill. a helyi magyarság ebben betöltött szerepének emlékeztérére. Ők ugyanis jellemzően a magyarországiakra ruházták a felelősséget, míg a szerbség az akkori kommunista

vezetésre 1944 őszének a bűncselekményeit, illeszkedve a széles körben elterjedt szerb áldozati narratíva főáramához. Egyetértvén Ilić állításával, a magyarság előrébb jár a sajátbűnök feldolgozásában, amit „1944” razzia alapzatának széleskörű konszenzusa is visszaigazolt. Ezzel együtt azonban a helyi zsidóság jogfosztásában játszott szerepük felismerése és feldolgozása még várta magára, ami a „csendesség” fenntartásához is hozzájárulhat, csak épp a sajátbűnök oldaláról.

Megállva a „bűnösség” kérdésénél, az 1944–45-ös kivégzések – vélt és/vagy valós – indokainak témakörét illetően azt találtam a tartalomelemzések során, hogy a razziarészvétel és az etnikai hovatartozás meghatározó jelentőséggel bírt a kivégzések magyarázatában. Ezen indokok segítségével, ill. további háttér okok keresésével és felállításával, és alkalmanként a kognitív disszonancia mechanizmusaival – a „nyilaspartiság” súlyának a zsugorításával vagy más csoportok szenvedésének a félreállításával is – próbálták meg az elbeszélők értelmezni és feldolgozni az eseményeket. Ennek a kognitív és pszichés munkának azonban gátját jelenthette a sajátcsoporton belüli törésvonalak kialakulása, a sajátbűnök terhe, a véletlenszerű kivégzések ténye, a kivizsgálások elmaradása, és a csoporttagság alapú retorzió társadalmilag feldolgozatlan emlékei. Ezt tovább fokozhatta a hatóságok által Csúrog, Mozsor és Zsabyta teljes magyar lakosságára *kollektív bűnösséget* kirovó ítélete, amelyet csupán 2014-ben töröltek el a már szerbiai jogalkotók. A korábbi ítélet nyomai azonban nehezen szívódnak fel. Amikor 2013-ban belescapott a villám a magyar áldozatok számára frissen felállított figuratív emlékhelybe, egy helyi szerb lakos az alábbi nyilatkozatot tette: „*mindenki tudja, hogy ateista vagyok, de ez, higgyék el, egy isteni jel. (...) Oda nem ártatlan embereket temettek el, hanem olyan gonosztevőket, akik részt vettek az 1942-es razzia során a csúrogi szerbek lemészárlásában. Számukra nem kellett volna emlékművet állítani*” (Vukimirović 2013). Egy csúrogi származású túlélő megítélésében mindaddig nincs is esélye a korábbi beidegződések feloldásának, amíg helyi emléktáblák a „magyar fasiszták” tetteire emlékeztetik a fiatalokat. „*Magyar fasiszták [mint elkövetők], és jönnek a szerb partizánok nevei, akik a harcban elesetek, és azoknak a fiataloknak mi mindig fasiszták leszünk*”, mesélte.²² Az emlékezeti vállalkozóknak köszönhetően azonban léteznek megbékélést erősítő gyakorlatok is, amelyek kulcseleme a személyes kapcsolódás: „*Talán az egymás közti kapcsolat az nagyon fontos. Én láttam Csúrogon, hogy akkor, amikor meglett a kapcsolat köztünk a [szerb] bizottság tagjaival és köztem. [...] Egészen más. Tehát nem bántották tovább az emlékművet.*” Az 1944-es újvidéki emlékmű állítása körüli jelenlegi krízis (szmsz 2022; beta 2022) a felek közti kapcsolódás és az előremutató párbeszéd hiányára utal – a helyi magyarságon belül is.

A sajátbűnök tisztázatlansága jelen van mind közösségi, mind individuális szinten, és ennek a feszültségét a rehabilitáció jogi lehetősége nem tudta teljes körűen feloldani. A rehabilitációs folyamatokat két interjúalany²³ is kritikával illette, de ennek részletezésére itt nincs mód. A „csendesség” háttérének vizsgálata szempontjából itt azt érdemes kiemelni, hogy az eljárás komoly egyéni

²¹ Lásd A. Sajti Enikő (1987), Ózer Ágnes (2015), és Margittai Linda (2023) történetek releváns munkáit.

²² Interjú Teleki Júliával. Óbecse, 2021. október 29. A szerző tulajdonában.

²³ Interjú Teleki Júliával. I.m. Interjú Dr. Bogner Istvánnal, Szeged, 2023.03.17. A szerző tulajdonában.

elkötelezettséget és erőforrásokat követel, amely a levéltári források és a családi-közösségi emlékezet ellentmondásos feszültsége okán el tud apadni. „*En azt gondolom, hogy amikor ilyet kaptak, hogy a te apád, vagy a nagyapád ezt meg ezt csinálta, akkor egyszerűen megbátráltak, hogy akkor nem akarnak ők erről tudni. [...] És nagyon sokan nem mentek a levéltárba, nem jártak utána, hanem amit a bírónő mondott, azt elfogadták. Ha én is elfogadtam volna azt, hogy nem lehet, akkor nem lett volna [sikeres a rehabilitáció].*”, mondta Teleki. Az ellentmondásosság fel-nemoldása azonban fenntartja a feszültséget, és a csendességet is. Az általam elemzett 1944-es elbeszélések és a korábbi hivatalos jugoszláv-szerb történetírás értelmezései között is feszültséget generáló szakadék tátong. Papp Árpád néprajzkutató szavaival, a „feszültség gyakran inkább csak az utalások és a ki nem mondott, csupán körülírt szavak szintjén, a »szürke zónában« tapintható. Az elhallgatás, a körülírás okát a szégyenérzet mély rétege rejti, és talán legpontosabban az »áldozat bűntudata« terminussal lehet magyarázni.” (2016b: 174-175). Az összeilleszthetőség kérdése a mai napig nyitott (Papp 2021), amit a – gyakran megbízhatatlannak titulált – levéltári források és az 1942-es érintettek tapasztalatainak beemelése tovább fokoz. Előremutató műtfeldolgozó gyakorlatok (köztük tisztázó dialógusokkal) hiányában ez gyengítheti a nyugópont megtalálásának az esélyét, amit a kártékony áldozati bűntudat továbbélése súlyosbíthat.

Az öngigazolás, elhallgatás, körülírás, a visszafogott közlés gyakorlata mögött a Papp által tételezett „bűntudaton” túl további tényezők is hatnak megítélésem szerint. Az említett *interetnikus kulturális kódrendszerek és batártartás, a nyomtalanság, a félelmek és hiedelmek, vagy a teljes körű szolidaritás hiánya* a csoporttársak részéről, mind hozzájárulnak az emlékezet „csendességének” a fennmaradásához. Mindenekelőtt azonban ki kell térni a *szomszédság* tényezőjére. Papp is rámutatott, hogy „a partizánok nem távoli, hanem igen sok esetben közeli személyek: a szomszéd vagy a szomszéd település lakosai voltak, [és] a történetekben betöltött helyük és megítélésük is eltérő a korábbi hadseregek katonáihoz képest.” (2016b:171). A visszaemlékezésekben ugyanakkor elkövetőkként nem csupán a partizánhatalom megtestesítőit nevezték meg, hanem a szomszéd falubelieket, esetleg a szomszédokat is (uo.). Az 1945 utáni titoizmus időszak, írja Papp, lehetetlenne tette az ártatlan áldozatok rehabilitálását és a bűnösök megbüntetését, miközben az érintettek gyakran közvetlenül egymás mellett éltek több évtizeden át. A szomszédság hatóerejét a saját kutatásaim is igazolták: amikor a régi szomszédságról beszélgettünk, az egyik interjúalanyom,²⁴ tartva attól, hogy árthat a helyi interetnikus és szomszédi viszonyoknak, kérte, hogy állítsam le a diktafont. A visszaemlékezések könnyen visszaüthetnek az emlékezőre, fogalmazott Papp, amint egy másik interjúalanyom is a megemlékezéseken való részvétel vonatkozásában. Ugyanő utalt arra is, hogy azok sem szívesen beszélnek a történetekről, „*akinek van valami pozíciója [...] Ő már félti a pozícióját. Akkor félti a gyerekeinek a pozícióját.*”²⁵ A szomszédsággal fenntartott jó viszony és „békesség” megromlásától, a társadalmi státusz elvesztésétől, vagy a retorzióktól

való félelem mind felülírhatják a nyílt műtfeldolgozás esetleges vágyát.

Esetleges ez a vágy, ugyanis a régióinkban elterjedt az a felfogás, hogy a múltat nem kell bolygatni, a régi sebet nem kell feltépni. Az emlékezetpolitikai vállalkozók, hozzátartozók beszámoltak arról a feszültségről, amely a saját küldetésük és e hiedelem között meghúzódik. „*Az mélypont az volt nekem, amikor sokan mondták, hogy hagyjam abba ezt, nem kell ezt, mert ez elmúlt az idő. Ez volt nekem a fájó. Ha önékik nem is volt hozzátartozójuk, de hagyjanak bennünket, akinek volt, hogy badd csináljunk tovább, amit kell. Na, az volt a legfájóbb, amikor egy magyar mondta nekem, hogy az már elmúlt.*”²⁶ Elszánt hozzátartozók kezdtek neki halottjaik felkutatásához, nevük tisztázásához, a narratíva újraakercetkezéséhez, a történetek feldolgozásához, és kezdeményeztek emlékhelyek kialakítását. Közösségük egy része ezt gyanakvással, félelemmel, míg más része elismeréssel fogadta. Az elemzett elbeszélésekből kiolvasható, hogy mivel 1990-ig egyes csoporttagok is alkalmanként bűnösnek tekintettek a kivégzettek, illetve széles körben támogatón viszonyultak a titói jugoszláv államhoz, a hozzátartozóknak a közösségen belül is el kellett ismertetniük az olvasatukat. Bár ennek sikerességére számos jel mutat, és jellemzően a hozzátartozók inkluzív módon szervezik megemlékezési szertartásaikat, az kevésbé vonzó csoporttagjaik számára. A többség legfeljebb a rítusról tudósító média által kapcsolódik be az emlékezettermelésbe és az igazságkeresés diskurzusába, így ha „1944” a csoport „választott traumája”, ez a megemlékezési szertartásokban nem nyer igazolást. A távolmaradás lehetséges okai további vizsgálatokat igényelnek.

Végül, ám nem utolsósorban, a „csendes” emlékezethez hozzájárul az is, hogy továbbra is számos ponton hiányos a történelmi tudásunk. A 183-as fond hozzáférhetőségének, az oral history módszer alkalmazásának, de egyes helytörténészek és publicisták munkásságának is köszönhetően ismereteink mélyültek, bővültek, árnyalódtak. Az ellentmondások okozta feszültség azonban nem csökkent, illetve az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek a tudományos tisztázására vállalkozó Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottsága visszafogottan közölt eredményei sem terjedtek még el széles körben. Mindezek fényében fel kell tennünk a kérdést, hogy a tudományos megismerés lehetőségei mennyiben tudtak hozzájárulni az emlékezet terének és a gyakorlatok bővüléséhez – amennyiben erre egyáltalán szükség mutatkozik a vajdasági magyarság körében. Konszenzust e téren sem találtam. Hogy miképp viszonyulhatunk a „csendes” emlékezet (feltételezett) igényéhez, a megosztottsághoz, a hiedelmekhez, a műtfeldolgozás elakadásához, csupán javaslat szintjén tudok „válaszolni”.

Záró gondolatok

Rövid tanulmányomban az 1944-es vajdasági tömegmészárlások „csendes” emlékezetének vizsgálata során beazonosított episztemológiai és etikai szempontokat érintettem. A lista nyitott végű, ugyanis számos, az emlékezettermelésre hatni képes területre nem tértem ki, a helyi magyarság társadalmi-politikai vagy gazdasági helyzetének beazonosításától a helyi Magyar Nemzeti Tanács

²⁴ Az interjúalany által kért teljes körű anonimitás miatt sem az interjú időpontját, sem a helyszínt nem osztom meg. A szerző tulajdonában.

²⁵ Interjú Teleki Júliával. I.m.

²⁶ Uő. I.m.

vagy az „anyaállam” emlékeztetgyakorlatokra gyakorolt hatásaig. Ugyanígy elmaradt a szerbiai emlékezeti tér bemutatása is. Az ismeretszerzés felvázolt kihívásai mindközben azt a benyomást kelthették az olvasóban, hogy a „csendes” emlékezet etikus társadalomtudományos megismerése megkérdőjelezhető. A bemutatott elemzési eljárásokkal és részeredményekkel igyekeztem ezt ellensúlyozni. Zárszóként érvelni szeretnék a vizsgálódások szükségessége, egyben a kutatói szerepünk, a vizsgált közösségre gyakorolt hatásunk, és az ismeretszerzés határainak folyamatos tudatosítása mellett is.

Szerbiában, így Vajdaságban is, hiányoznak azok a műtfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a térségben elszennvedett sérelmek, bizalmatlanságot hozó félelmek, vagy traumatikus tapasztalatok feldolgozására lennének alkalmasak.²⁷ Mindeközben a szerbiai emlékeztetpolitikai irányítók kimozdíthatatlanul az (ártatlan szerb) áldozati narratíva fenntartása felé irányítja a lakosságot. Mivel a relativizálásra és az áldozati versengésre hajlamos, a srebrenicai mészárlások népi történet jellegét is következetesen tagadó attitűd hordozói olyan miliőt teremtenek, ahol kevés esélye van a központilag kezdeményezett, a „másik” szenvedését is elismerő, tényalapú, kritikai gondolkodásra sarkalló műtfeldolgozásnak, így különösen fontosak a lokális etnikai viszonyokra érzékeny, nyugvópontokat kereső, szolidaritást lehetővé tevő jó gyakorlatokra, mint amilyenre látunk példát Bácskában is. A kollektív emlékeztet potenciálisan a békés együttélés és egyben a megelőzés adekvát eszköze. 1944 (és minden bizonnyal a délszláv háború) kollektív emlékeztetének, annak különféle – megfontolt – műtfeldolgozó gyakorlatokkal történő élővé tételének ez a téje: amennyiben a magyarság (és mások) nem alakítja ki ezeket a gyakorlatokat, de az elszennvedett sérelmek feldolgozatlanul tovább élnek a közösségek széles körében, akkor ezzel könnyen elszalasztják a valódi megbékélés lehetőségét, ahogyan azt is, hogy a háborúk okozta lelki sebek begyógyuljanak, és a „hegek” ellenálljanak mindazoknak az erőnek, amelyek feltéphetnék őket a jövőben.

A konfliktusokban érintett személyek és csoportok kell legyenek a gyakorlatok – és az elemzések – fókuszában, mivel az emlékeztetpolitika sokszor túlegyszerűsítő és öncélú gyakorlatai (és vizsgálatai) és az egyetemesített eljárások gyakran negligálják az érintettek tágabb „valóságát” és szükségleteit. Ebben a megközelítésben azt is fontos megismernünk, hogy az emlékeztetpolitika alakítói miképp viszonyulnak az emlékeztet tárgyához és az emlékezés alanyaihoz, és a kutatási érdeklődésünket a lakosság viszonyulásaira is ki kell terjesztenünk. Ennek elmulasztásával nem értjük meg, hogy egy emlékeztetpolitikai igyekezet mitől lesz népszerű vagy népszerűtlen a helyiek körében, egyáltalán milyen műtfeldolgozási gyakorlatokat végeznek és utasítanak el – és milyen megfontolások mellett. Sőt, az egyes szereplők, hozzátartozók között is éles szemlélet- és viszonyulásbeli különbségek mutatkozhatnak, mégpedig egy mindenkor változásban lévő társadalmi környezetben. Ráadásul az emlékeztettermelés történhet a közösségek közti megbékélést megtámogató vagy épp megakasztó módon. Mindezek tükrében, az emlékeztetkutatások során nem tekinthetünk el azoktól a lokális komplexitások

megismerésétől, amelyekben a tragikus események emlékezete létrejön (vagy elfakul), feldolgozva vagy feldolgozatlanul fennmarad (vagy eltűnik), hiszen csak így juthatunk közelebb az emlékeztettermelés jelenségének a megértéséhez és kínálhatunk tényalapú ismereteket a gyakran egydimenziós emlékeztetpolitikái térben.

Ha a figyelmünket az emlékezés és a feldolgozás „jó gyakorlatai” felé is odafordítjuk – vagy épp azok elbukására (David 2020), akkor értékes tudást kínálhatunk nem csak a vizsgált közösségek, de a tudomány számára is. Amennyiben csak az „áldozati versengésre” vagy „áldozati emlékezetre” összpontosítunk, – ami igen elterjedt az emlékeztetkutatásban –, akkor szem elől tévesztjük mindazokat az emlékeztettermelésben fellelhető előrevivő, „produktív interakciókat” (*productive interactions*), amelyekről például Michael Rothberg (2009) a „többirányú emlékeztet” tárgyaló munkájában is értekezik. Ugyanilyen példa lehet Johanna R. Vollhardt (2018) munkássága is, aki a különféle áldozati csoportok között formálódó szolidaritást kutatja. Ráadásul, amely szempont talán még fontosabb, hogy ha kutatókként képesek vagyunk a cselekvőkre olyan ágensekként is tekinteni, akik saját ügyükért társadalmilag konstruktív módon képesek fellépni, ahelyett, hogy etnopolitikai játszmák eszközeivé zsugorítanánk őket, akkor e személyek méltóságát is képesek vagyunk visszaállítani.

Az emlékeztetkutatások, köztük a „csendes” emlékeztet kutatása tehát nemcsak lehetséges, de igazolható is, mindenekelőtt ha a társadalmi komplexitások megragadására törekszünk, a közösséget helyezzük a középpontba, a nyugvópont irányát tűzzük szemünk elé, tiszteljük a lakosság óvatosságra megragadott társadalmi valóságát, de finoman tükröt is tartunk az előrevivő jó gyakorlatok kidomborításával, miközben kutatóként igyekszünk felismerni az ismeretszerzés határait és saját szerepünket – és mérlegeljük a közösségre gyakorolt potenciális hatásokat, és veszélyeztetés esetén akár le is mondunk az eredményeink megjelentetéséről.

Felhasznált irodalom

- A. Sajti Enikő 1987 *Délvidék, 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Assmann, Jan 2013 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Bakó Boglárka 2004 A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán. *Kisebbségkutatás*, 13. 3:388–394.
- Baumann Tímea 2016 *Maradjon emlékezőt? Gondolat* kiadó, Budapest.
- Bogner István – Mészáros Zoltán 2023 *Mégsem lehet eltitkolni*. GrafoProdukt, Szabadka.
- Botlik József 2023 Az eltitkolt népi történet a Délvidéken. Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítvány, Budapest.
- Csepeli György – Papp Richárd 2025 *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- David, Lea 2020 *Memory Can't Heal Us. The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge University Press.
- Erőss Gábor 2018 *A történelmi filmek szociológiája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Géring Zsuzsanna 2014 Tartalomelemzés: a virtuális és a „valós” világ határán egy vállalati honlap-elemzés bemutatása. In *Kultúra és Közösség*, 5. 1:9-24.

²⁷ Itt nem kizárólag 1944-re kell gondolnunk, hiszen a lakosság hordozza a titói államszocializmus tapasztalatait, a Balkáni háború és a lakosság-összetétel drasztikus változásainak következményeit, a NATO bombázások, a korszokvi vlnság, vagy épp a világjárvány sebeit is.

- Herman, Judith 2019 *Gyógyulás és trauma - Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér kiadó, Budapest.
- Hirsch, Marianne 2014 Túlélő képek. Holokausztfotók és az utóemlékezet munkája. In Szász Anna Lujza – Zombory Máté szerk. *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest. 185–214.
- Ilić, Vladimir 2002 Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre. *Regio - Kisebbség, politika, társadalom*, 13. 3:46–74.
- Jaworski, Adam 1997 Introduction. An overview. Jaworski Adam ed. *Silence. Interdisciplinary Perspectives*. Mouton De Gruyter, New York–Berlin. 3–15.
- Kovács Éva 2006 Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 9. 1:41–52.
- Kovács Éva 2012 Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio.hu*, 2012/1. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>
- Kővágó Emese 2018 „Miért titkoljuk mi ezt ennnyire?” – Az 1944–1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében. Dr. Koncz, István és Szova, Ilona szerk. *A 15 éves PEME XVII. PhD – Konferenciájának előadásai*. PEME, Budapest. 234–249.
- Kvale, Steinar 2006 Dominance through interviews and dialogues. *Qualitative Inquiry*, 12. 3:480–500.
- LaCapra, Dominick 2006 Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel*, 15. 2:89–97.
- Margitai Linda 2023 „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Matuska Márton 1991 *A megtorlás napjai – Ahogy az emlékezet megőrizte*. Fórum Könyvkiadó és Magyar Szó, Újvidék.
- Matuska Márton 2015 *Az elhallgatott razzia*. Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, Budapest.
- Mező Gábor 2023 *A néptársaság csöndje - Rekviem a délvidéki magyarokért*. Erdélyi Szalon, Budapest.
- Moran-Ellis, Jo et al. 2006 Triangulation and integration: processes, claims and implications. *Qualitative Research*, 6. 1:45–59.
- Németh Krisztina 2017 Beszéd hallgatás. A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle*, 27. 2:4–22.
- Nora, Pierre 2003 Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. *Múlt és Jövő, Az Emlékezés Helye. Új Folyam*. 4.:3–16. Letöltés dátuma: 2022.02.11. http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/476/
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet-től” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37:19–43.
- Ózer Ágnes szerk. 2015 *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Szabadkai Zsidó Hitközség, Szabadka.
- Papp Árpád szerk. 2016a *Igaz történetek Mindenki földjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948)*. VMMI, Zenta.
- Papp Árpád 2016b Az elmondhatatlan leírása. Az 1940-es évek a kollektív történeti tudatban a visszaemlékezések alapján. Hornyák Árpád – Bíró László szerk. *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet, Történettudományi Intézet, Budapest. 159–175.
- Papp Árpád 2021 „A visszatért Délvidék” emlékezete és emléktárgyai. Előadás: Család és kitelepítés a II. világháború utáni Közép- és Kelet-Európában. Online, 2021.06.9–11.
- Pócsik Anita 2003 A romák ábrázolása kortárs magyar filmekben. *Beszélő online*, 11. sz. Letöltés dátuma: 2022.02.11. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-romak-abrazolasa-kortars-magyar-filmekben>.
- Rosenthal, Gabriele 2013 A történetmesélés gyógyító hatása. Bodor Péter szerk. *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan, Budapest. 228–249.
- Rothberg, Michael 2009 *Multidirectional memory: remembering the Holocaust in the age of decolonization*. Stanford University Press.
- Sárközy Réka 2011 *Elbeszélte múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. 1956-es Intézet – L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Vollhardt, Johanna Ray 2018 Inkluzív áldozattudat az érdekképviseletekben, a társadalmi mozgalmakban és a csoportközi kapcsolatokban: Ígéretek és buktatók. Fülöp Éva – Kővágó Pál szerk. *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Oriold és Társai, Budapest. 125–169.
- Young, James E. 2002 Az emlékezet szövete. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 13. 3: 3–25.

Felhasznált sajtó- és hálózati források

- beta 2022 Sociolog Perović: Spomenik žrtvama iz 1944. je pokušaj rehabilitacije fašista i zločinaca. 021. rs (2022.02.06.) Utolsó megtekintés: 2025.09.23. <https://tinyurl.com/58pwpj5h>
- katonajozsefszinhaz 2013 Vörös. *katonajozsefszinhaz.hu* (é.n.) Utolsó megtekintés: 2022.02.12. <https://katonajozsefszinhaz.hu/41462>
- Matuska Márton 1990 Negyvenöt nap negyvennégyben. *Magyar Szó* (1990.10.11.), 47. 280: 12.
- szabadkaiszinhaz 2013 Vörös. *szabadkaiszinhaz.com* (é.n.) Utolsó megtekintés: 2022.02.12. <https://www.szabadkaiszinhaz.com/Voros/eloadas-archivum/992/>
- szmsz 2022 Megkezdődhet az 1944/45-es magyar áldozatok emlékművének az építése Újvidéken. *Szabad Magyar Szó* (2022.06.27.) Utolsó megtekintés: 2025.09.19. <https://tinyurl.com/59nbbrad>
- videa 2013 Vörös napok. *videa.hu* (2013.09.27.) Utolsó megtekintés: 2022.02.11. <https://videa.hu/video/origokultura/embecek-vlogok/voros-napok-origo-video-brestyanszky-boros-rozalia-QWcZj642YuaASOI>
- Vukimirović, Đorđe 2013 Čurug – Grom udario u spomenik pomirenja. *Večernje Novosti Online* (2013.07.27.) Utolsó megtekintés: 2025.09.19-i. <https://tinyurl.com/5yh5w3p8>
- YouTube 2009 Jelöletlen tömegsírok. *youtube.com*. Utolsó megtekintés: 2023.01.07. https://www.youtube.com/watch?v=Fnr1Ar3Vc8&list=PL80CE515472E45B938cab_channel=magyardikalis

MEGOSZTÓ TÖRTÉNELEM

A történelemoktatás hatása az általános iskolás diákok más etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdjére
Bosznia-Hercegovinában

DOI 10.35402/kek.2026.3.6

Absztrakt¹

A tanulmány a történelemoktatás szerepét vizsgálta az etnikai attitűdök formálásában Bosznia-Hercegovinában, különös tekintettel az iskolai és iskolán kívüli tanulási források együttes hatására. Újszerűsége abban állt, hogy a szakirodalomban domináló tanterv- és tankönyvközpontú megközelítést kiegészítette a diákok attitűdjeinek empirikus vizsgálatával, valamint a család, a média és a kortársak hatásának összehasonlító elemzésével. A kutatás célja az volt, hogy feltárja, a történelemoktatás különböző formái miként befolyásolták a tanulók más etnikai csoportokhoz való viszonyát. A vizsgálat vegyes módszertant alkalmazott: kérdőíves adatfelvétel (N=345) és félig strukturált interjúk készültek oktatási szakemberekkel. Az eredmények azt mutatták, hogy a diákok történelemtanulása többforrású ökoszisztémában zajlott, ahol az iskolán kívüli hatások – különösen a szülők és a média – legalább olyan jelentősek voltak, mint az iskolai oktatás. A tanárok kulcsszerepet tölthettek be a narratívák közvetítésében, míg az oktatási rendszer etnikai széttagoltsága akadályozta a többperspektívás megértés kialakulását.

Kulcsszavak: történelemoktatás; etnikai attitűdök; Bosznia-Hercegovina; többperspektíva; szocializáció; tanulási források

Dividing History. The Impact of History Education on Primary School Students' Attitudes Towards Other Ethnic Groups in Bosnia and Herzegovina

Abstract

The study examined the role of history education in shaping ethnic attitudes in Bosnia and Herzegovina, with particular emphasis on the combined effects of in-school and out-of-school learning sources. Its novelty lay in complementing the predominantly curriculum- and textbook-focused literature with an empirical analysis of students' attitudes and a comparative assessment of the influence of family, media, and peers. The aim of the research was to explore how different forms of history education influenced students' attitudes toward other ethnic groups. A mixed-methods approach was employed, including a questionnaire survey (N=345) and semi-structured interviews with education professionals.

¹ Bora Besgül Special Assistant to the UN Resident Coordinator in Fiji, United Nations. ORCID: 0009-0004-1411-9341. A jelen cikk a szerző 2024-ben megvédett Exploring History Education in Primary Schools and its Impact on Students' Attitudes Toward Other Ethnic Groups in Divided Communities of Bosnia and Herzegovina c. doktori disszertációjának tömörítése (Budapesti Corvinus Egyetem, NKPD).

The findings showed that students' historical learning occurred within a multi-source ecosystem, in which out-of-school influences – especially parents and media – were at least as significant as formal schooling. Teachers played a key mediating role in transmitting narratives, while the ethnically fragmented education system hindered the development of multiperspective understanding.

Keywords: history education; ethnic attitudes; Bosnia and Herzegovina; multiperspectivity; socialization; learning sources

Bevezetés

Ebben a tanulmányban a történelemoktatás (és -tanulás) az iskolai mechanizmusok – tantervek, tankönyvek és tanórák – és az iskolán kívüli tanulási források (*sources*) (azaz a család, barátok, hagyományos és közösségi média, internetes források, kulturális intézmények) összességét jelenti, amelyeken keresztül a bosznia-hercegovinai általános iskolai tanulók a múltrol tanulnak, és egy politikailag vitatott kontextusban történelmi megértést és más etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdöt (hozzáállást) alakítanak ki (Cole – Barsalou 2006; Worden 2014; Moscovici 1981).

A történelemoktatás diplomáciai-katonai és kulturális-társadalmi feszültségekkel teli napjainkban időszzerű kutatási téma több szempontból is. (1) A megosztott társadalmakban a történelemoktatás formálja azt, hogy a fiatalok hogyan látnak „minket” és „őket”, így az elfogult iskolai narratívák felerősíthetik az előítéleteket és életben tarthatják a csoportok közötti feszültségeket (Hills 2005). (2) A tanárok gyakran fontosabbak, mint a tankönyvek, hiszen amit a tanórákon hangsúlyoznak vagy pont kihagynak azokból – és az, hogy miként tanítanak –, az felerősítheti vagy enyhítheti ezeket a narratívákat (Worden 2014; Keddie 1971; Luke – de Castell – Luke 1989). (3) A tanulás nem áll meg az osztályterem ajtajánál; a szülők, a kortársak, a média és a kulturális intézmények is táplálják a gyerekek történelmi nézeteit és más csoportokkal kapcsolatos attitűdjét (Cole – Barsalou 2006; Angvik – von Borries 1997; McKown – Weinstein 2003; Jugert – Feddes 2017; Saleem – Almadi – Saleem 2013). (4) Ezért fontos, hogy a történelemoktatás kulcsfontosságú eszköze legyen a kritikai gondolkodás, az empátia és a tiszteletteljes párbeszéd fejlesztésének – különösen akkor, ha a pedagógia támogatja a többperspektívát (*multi-perspectives*), azaz a több nézőpont megjelenítését (Ahonen 2013; McCully 2012; Wineburg 2001). (5) Bosznia-Hercegovinában a közelmúltbeli tantervi változások (2019 óta), valamint a politizálással és az egyenlőtlen tanári felkészültséggel kapcsolatos aggodalmak sürgetővé teszik annak felmérését, hogy a történelemórák miként befolyásolják az általános iskolás diákok attitűdjét (Európa Tanács 2001–2018; OECD – Georg Eckert Intézet 2017; Cole 2007).

Ennek megfelelően a jelen tanulmány célja, hogy (1) megvizsgálja, a történelemoktatás – tantervként, tankönyvekként és tanórákként vagy tanári előadásokként – milyen hatással van az általános iskolás diákok más etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdjére Bosznia-Hercegovinában; (2) feltérképezze az iskolai és iskolán kívüli tanulási források (azaz a család, barátok, hagyományos és közösségi média, internetes források, kulturális intézmények) egymáshoz viszonyított súlyát; valamint hogy (3) meghatározza, mely tanulási forrás(ok) vannak a legnagyobb hatással a 2019 utáni tantervi változásokra.

E célok elérése érdekében a következő fejezet áttekintést nyújt a vizsgálatot keretező szakirodalomról és az abban azonosított kutatási résekről, majd Bosznia-Hercegovinára vizsgálati kontextusként is kitérünk röviden. Ezután az illeszkedő módszertanok kiválasztása mentén az adatgyűjtés és -elemzés bemutatása történik. Végezetül megfogalmazzuk a kutatási eredményeket és levonjuk a szükséges következtetéseket.

A történelemoktatás kutatása

Konfliktus utáni és megosztott környezetben a történelemoktatás erősen ki van téve a politizálásnak (Cole – Barsalou 2006; Hills 2005); a tantervek és az osztálytermi narratívák gyakran leegyszerűsítik vagy elfogulttá teszik a múlt értelmezését, fenntartva a csoportok közötti előítéleteket (Torsti 2007; Worden 2014).

Bosznia-Hercegovina 2019-től kezdődő tantervi változásai (pl. ostrom/népiirtás modulok beépítése a tantervbe) fokozták a vitát a többperspektíváról, a tanárok felkészítéséről és az egyoldalú, elfogult történetmeselésről; azonban a tantervi változások jelenlegi diákcsoportokra gyakorolt hatásai egyelőre bizonytalanok/feltáratlanok (Európa Tanács 2001–2018; OECD – Georg Eckert Intézet 2017; Cole – Barsalou 2006; Cole 2007; Torsti 2007, 2009; Stabback 2007).

Mindenesetre a korábbi kutatások kiemelik a nacionalista/identitásvezérelt narratívák diákokra gyakorolt szerepét, és rámutatnak arra, hogy a diákok saját attitűdjét eddig kevésbé vizsgálták. Néhány munka (pl. Torsti kutatásai) a fiatalok észlelését taglalja, de a legtöbb szakirodalom figyelmen kívül hagyja a diákok fejlett attitűdjét (Torsti 2003, 2007, 2009; Freire 1997; Paulson 2015). A helyi tankönyvekről szóló tanulmányok (beleértve a Georg Eckert Intézeten keresztül végzett munkát is) a nemzeti történelmek nyelvi/etnikai áramlatok szerinti tartós szegmentációjára hívják fel a figyelmet, ami pedagógiai szempontból megnehezíti a „közös történelem” oktatását (OECD – Georg Eckert Intézet 2017; Torsti 2007, 2009).

A kutatási eredmények a tanárok kulcsfontosságú, *mediátor* szerepére világítanak rá, akik közvetítenek az iskola és a diákok közt: értelmezéseik, amit hangsúlyoznak a tanórán vagy kihagynak belőle, felülmúlhatják a tankönyvekben leírtakat (Worden 2014; Keddie 1971; Luke – de Castell – Luke 1989).

A múltból való tanulás azonban nem korlátozódik a történelemóra, a szakirodalom a vallás-/irodalom-órákra, a szülőkre/családra, a barátokra/kortársakra, az internetre, a hagyományos és közösségi médiára, a helyszíni kulturális látogatásokra és a politikai párbeszédre mutat rá további jelentős tanulási forrásként (Cole – Barsalou 2006; Angvik – von Borries 1997;

Barton – Levstik 2004) A kormányzás és a politikai kontextus szintén számít: miképp a decentralizált oktatásszervezés (pl. kantonok szerinti felosztás) lehetővé teszi az eltérő tantervek bevezetését egyazon országban, úgy gyengíti a közös boszniai polgári narratíva vagy kollektív identitás létrejöttét (Stabback 2007; OECD – Georg Eckert Intézet 2017).

Kutatási rés

A legtöbb munka a tantervekre és a tankönyvekre összpontosít, figyelmen kívül hagyva a tanárokat (Paulson 2015; McCully 2012) – annak ellenére, hogy a tanárok szerepe gyakran felülmúlja a tankönyveket a diákok nézeteinek formálásában (Worden 2014; Keddie 1971; Luke – de Castell – Luke 1989).

A történelem érzékeny (*szenzitív*), körültekintő oktatásának pedagógiája (azaz a párbeszédre, a többperspektívára, a vita normáira való odafigyelés) gyakran háttérbe szorul az oktatási reformokkal kapcsolatos vitákban, ami szakadékot teremt a szakpolitikai szövegek és a tantermi gyakorlat között (Paulson 2015; McCully 2012). Az általános iskolai tanulók saját attitűdjét és „tanulási útvonalaikat” (*learning path*) továbbra sem tanulmányozzák kellőképpen – különösen az iskolai és iskolán kívüli tanulási források szisztematikus feltérképezése maradt eddig el (Paulson 2015; Torsti 2003). Az iskolán kívüli tanulási források (azaz a család, barátok, hagyományos és közösségi média, internetes források, kulturális intézmények) befolyása elismert, de csak részben elméletileg megalapozott és empirikusan tesztelt, sőt a közösségi média tantermi hatását a korábbi munkákban „alig érintették” (Cole – Barsalou 2006; Angvik – von Borries 1997; Barton – Levstik 2004; Paulson 2015).

Mivel a 2019-es és az azt követően meghozott tantervi reformok vagy változások (pl. ostrom/népiirtás modulok) egyenlőtlenül terjedtek el az egyes entitások/kantonok között, ezért még mindig nincsenek konszolidált bizonyítékok a jelenlegi kohorszra gyakorolt hatásokról, illetve arról, hogy a decentralizáció miként akadályozza a szabványosított, többperspektívára épülő megközelítést (Európa Tanács 2001–2018; Stabback 2007; Cole – Barsalou 2006).

Kontextus: Bosznia-Hercegovina

Bosznia-Hercegovina vizsgálati kontextusként kritikus esetnek mondható, mivel a szétagolt oktatásszervezés, vagyis hogy a különböző entitások/kantonok határozzák meg saját tanterveiket, eltérő történelmi programokat és gyenge közös polgári narratívákat eredményez. Ez azonban ideális feltételeket teremt annak tanulmányozására, hogy a politizált iskoláztatás miként formálja a diákok attitűdjét.

A 2019 óta nem egységesen bevezetett új és vitatott, háborúval kapcsolatos tanegységek (pl. Szarajevó ostroma, Srebrenica; Srebrenica/Jasenovac) „politikai sokként” hatottak a jelenlegi általános iskolai kohorszokra. Ennek eredményeként az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése moratóriumot vezetett be az 1992–1995 közötti időszak oktatására Bosznia-Hercegovinában, amíg az ország történészei nemzetközi szakértők támogatásával közös megközelítést nem dolgoznak ki e korszak tantermi oktatására (Európa Tanács, 2000). Ez is mutatja, hogy egy olyan megosztott,

konfliktus utáni környezetben, mint amilyen Bosznia-Hercegovina, az iskolai történelemoktatás ki van téve a politikai törekvéseknek.

A szakértői vélemények (pl. Georg Eckert Intézet) horvát-, szerb- és bosnyákközpontú tankönyvekről számolnak be, ami pedagógiai szempontból megnehezíti a „közös történelem” oktatását. Például az Európa Tanács moratóriumának időszaka után Szarajevó kanton bevezette az ostrom/srebrenicai tananyagokat; a Boszniai Szerb Köztársaság speciális tartalommal reagált (pl. Jasenovac-fókusz beépítése); a horvát tantervek is megváltoztak – elmélyítve a vitákat a többperspektíváról, valamint a háborúval kapcsolatos érzékeny témák tantervi időzítéséről és helyéről. (Bosznia-Hercegovinában az 1992–1995-ös háború gyakran az általános vagy középiskolai oktatás végére, néha a tanulmányi naptár késői szakaszára esik, ami korlátozza a téma iránti elköteleződés mélységét és a többperspektívás párbeszédet.)

Történelemkönyvek²

Bosznia-Hercegovinában a háború utáni nemzetközi beavatkozások fontos szerepet játszottak az etnikailag elkülönült oktatási anyagok kezelésében és a megbékélés előmozdításában. 1998-ban, a Szarajevói Nyilatkozat keretében került először nemzetközi fókuszba a tankönyvek kérdése: az oktatási hatóságokat arra kötelezték, hogy vizsgálják felül és vonják ki az etnikai gyűlöletet erősítő tartalmakat (OHR 1998). Bár egy munkacsoport jelentést készített, tényleges változtatások nem történtek (Low-Beer 2001). 1999-ben, az Európa Tanácshoz való csatlakozási folyamat során megállapodás született a kifogásolható tartalmak eltávolításáról. Az időhiány miatt új tankönyvek helyett a problémás részeket kitakarták, és figyelmeztető megjegyzésekkel látták el, azonban a végrehajtás következtelen volt.

Későbbi kutatások rámutattak, hogy a 2000-es évek tankönyvei gyakran elhallgatták vagy felszínesen kezelték az 1990-es évek konfliktusait (Karge – Batarilo 2008). Egy 2023-as EBESZ-jelentés ugyanakkor megállapította, hogy bár a jelenlegi tananyagok részben megfelelnek szakmai irányelveknek, egyik sem járul hozzá érdemben a kölcsönös megértéshez és a megbékéléshez.

A történelemtankönyvek kulcsszerepet játszanak a tudás közvetítésében, valamint a nemzetépítésben és a társadalmi kohézió alakításában (Apple – Christian-Smith, 1991). Tartalmuk a társadalmilag elfogadott „legitim” tudást tükrözi, ugyanakkor erősen ideológiai és politikai tényezők által formált. Ez különösen hangsúlyos posztkonfliktusos kontextusokban, ahol az új elit saját narratíváit igyekszik érvényesíteni (Brunnbauer, 2018).

Jugoszláviában, majd Bosznia-Hercegovinában a tankönyvek jelentős átalakuláson mentek keresztül: a kommunista korszak „testvériség és egység” narratíváját felváltották az 1980-as évek végétől etnikailag differenciált történetértelmezések. A háború idején sietve megalkotott tankönyvek a 2000-es évek megcsiszolták az új nemzeti narratívákat. Az 1970 és 2023 közötti fejlődés három jól elkülöníthető korszakra bontható (1. táblázat).

1. táblázat
A tankönyvek fejlődésének három korszaka

Korszak	Bosznia-Hercegovina
Szocializmus korabeli tankönyvek	Perazić és Serdarević (1973-tól 1993-ig használt). Kisebbsé változtatások történtek benne 1983-ban és 1990-ben.
Átmeneti és háborús időszakok tankönyvei	Imamović és szerzőtársai (1994–2000) kizárólag bosnyák nyelvű osztályokban használt. Szerb, illetve horvát iskolákban szerb, illetve horvát tankönyveket használtak.
Háború utáni tankönyvek	Bosnyák nyelven (<i>Historija</i>): Ganić és szerzőtársai (2001-től 2006-ig használt). Šehić és szerzőtársai, Hadžić és szerzőtársai, Valenta (mindegyiket 2007-től 2016-ig használták). Šabotić és Čehajić (mindkettőt 2012 óta használják). Történelem 9. Tankönyv a Kilencéves Általános Iskola 9. osztálya számára. (History 9. Textbook for the 9th Grade of the Nine-year Primary School.) Horvát nyelven (<i>Povijest</i>): Matković és szerzőtársai (2003-tól 2016-ig használt), Miloš (2008-tól 2016-ig használt), Bekavac és szerzőtársai (2008-tól használt, legújabb kiadás 2015-ben), Erdelja és szerzőtársai (2011-ben használt, legújabb kiadás 2015-ben). Bekavac, Jareb és Rozić. M. (2018). Történelem 9. Tankönyv a Kilencéves Általános Iskola 9. osztálya számára. (History 9. Textbook for the 9th Grade of the Nine-year Primary School.) Szerb nyelven (<i>Istorija and Dodatak</i>): Pejić (kiadások: 1997-ben, 2000-ben, 2003-ban, 2006-ban), Pejić és szerzőtársai. Vasić (kiadás: 2018-ban): Történelem az általános iskola 9. osztálya számára. (History for the 9th Grade of Primary School.)

A szocialista Jugoszlávia időszakában a tankönyvkiadás decentralizált, ugyanakkor központilag felügyelt rendszerben működött: minden köztársaságban létrehozták a tankönyvi intézeteket, amelyek tantárgyanként és évfolyamonként egy hivatalos tankönyvet engedélyeztek. A tananyag egységes tanterven alapult, és a „testvériség és egység” ideológiáját közvetítette, hangsúlyozva a partizánmozgalom, a Kommunista Párt és a többnemzetiségű állam jelentőségét. A kisebbségek

² A történelemkönyvekkel kapcsolatos áttekintőhöz és benne a három korszak azonosításához alkalmazott „történelmi áttekintő módszertant” ld.: Almadi (2020).

kiegészítő anyagokat használhattak saját kulturális tartalmaik bemutatására.

Az 1990-es évek háborúi radikális változást hoztak: a tankönyvek szerkezete formálisan megmaradt, de tartalmuk nemzeti alapon differenciálódott. A konfliktust követően az oktatási rendszer etnikai és nyelvi alapon (bosnyák, horvát, szerb) fragmentálódott (Torsti, 2007), és az egyes közösségek saját narratíváikat közvetítő tankönyveket alkalmaztak (Baranović, 2001; Pašalić, 2008). A nemzetközi közösség reformokat kezdeményezett, azonban ezek csak részleges eredményeket hoztak (Low-Beer, 2001; Karge – Batarilo 2008). A 2000-es évektől új tankönyvek jelentek meg, amelyek formálisan demokratikus elveket követtek, ám a politikai és intézményi megosztottság továbbra is meghatározó maradt. A tankönyvkiadás rendszere így intézményesítette a háború során kialakult etnikai törésvonalakat.

A jelenlegi oktatási gyakorlatban három párhuzamos tankönyvi hagyomány létezik („Historija”, „Povijest”, „Istorija”), amelyek eltérő nemzeti perspektívából értelmezik a történelmet. A Jugoszláv korszak marxista szerkezetével szemben ezek a tankönyvek nemzetállami logika mentén szerveződnek (Torsti, 2003), bár egyes szerb tankönyvek továbbra is részben őrzik a marxista megközelítés elemeit (Karge, 2000).

A 2023-as EBESZ-elemzés szerint az 1992–1995 közötti időszak feldolgozása ugyan részben megfelel a szakmai irányelveknek, azonban a tananyagok továbbra is etnocentrikusak (Karge, 2022). Három fő probléma azonosítható: (1) a nemzeti narratívák dominanciája, amelyek leegyszerűsítik a kollektív identitásokat és relativizálják a saját csoport felelősségét (Erdelja et al. é.n.); (2) a multiperspektivikus megközelítés formális alkalmazása, amely nem bontja le az „mi–ők” dichotómiát (UNSC, 2014); (3) az érzelmi azonosulás erősítése saját etnikai közösséggel, ami gátolhatja a kritikai feldolgozást (McCully, 2012; McCully – Reilly, 2017; Council of Europe, 2018).

Az elemzés a 20. századi történelmi események eltérő értelmezéseit is feltárja: míg az első és második világ-háború narratívái különböző hangsúlyokat emelnek ki, addig az 1990-es évek háborúja kifejezetten ellentétes magyarázatokban jelenik meg (Karge, 2022). Összességében megállapítható, hogy a tankönyvek nem járulnak hozzá érdemben a kölcsönös megértéshez és a megbékéléshez, hanem sok esetben újratermelik a társadalmi megosztottságot.

Módszertan

A kutatási célok elérése érdekében az adatgyűjtés és -elemzés két szakaszban történt, melyek közül az első egy robusztusabb, nagy elemszámú mintából nyert kvantitatív adatgyűjtésen, a második pedig egy kiegészítő jellegű, kis elemszámú mintából nyert kvalitatív adatgyűjtésen alapul:

1. Kérdőívkészítés és mintavétel Saunders – Lewis – Thornhill (2016) alapján.

Keresztmetszeti kérdőív készült 9. osztályos általános iskolai tanulók (többnyire 14–15 évesek) körében Bosznia-Hercegovinában (N = 345) a diákok más etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdjének mérésére és a történelemtanulási források feltérképezésére; ez magában foglalta az életkor/nem szerinti profilalkotást; a nyelvi preferencia meghatározását az etnikai

hovatartozás helyettesítőjeként (és a szükséges fordítást), mivel egyes helyeken nem engedélyezték a közvetlen etnikai kérdések feltételét.

A minta minimum elemszáma a 9. osztályos populációból (28.990) lett kiszámítva, 5%-os hibahatár mellett, 95%-os konfidenciaszinten; a helyszín kiválasztása célzott/szándékos (*purposive*) mintavátelezéssel történt az entitások/kantonok között, figyelembe véve a várható eredmények általánosításának korlátait.

A kérdőíves minta 345 diákból állt. Nemek szerint 175 válaszadó férfi (fiú) és 170 nő (lány) volt. Életkor szerint a válaszadók többsége 14 éves (255) volt, ezt követték a 15 évesek (68), a 13 év alattiak (16), és a 16 éves vagy idősebbek (5). Mivel számos iskolai környezetben nem volt megengedett a közvetlen etnikai azonosítás, a nyelvi preferenciát használtuk az etnikai hovatartozás helyettesítő (*proxy*) indikátoraként. Ennek alapján 248 válaszadó a bosnyákok, 71 a horvátok, 19 a szerbet és 7 egyéb nyelvet jelölte meg a legkényelmesebben használt nyelvként. Ezeket a kategóriákat ezért helyettesítő csoportosításként, nem pedig közvetlen, önbevalláson alapuló etnikai identitásként kell értelmezni. Ez az eloszlás a terepi hozzáférés korlátait is tükrözi, mivel Szarajevóban, Žepčében és Visokóban könnyebben kaptunk engedélyt, míg a Boszniai Szerb Köztársaságban a hozzáférés továbbra is korlátozottabb maradt, és online eszközöket használtunk a szerbül beszélő diákok elérésére.

A kérdőív során feltett kérdések Likert-típusú skálából és többválaszos lehetőségekből álltak; kiterjedtek a politikai érdeklődésre, a történelmi érdeklődésre, a csoportok közötti attitűdökre, valamint az iskolán belüli és kívüli tanulási források meglétére (könyvekre, internetes cikkekre, dokumentumfilmekre, múzeumokra, szülőkre, barátokra, TV-re/rádióra, közösségi hálózatokra).

A kérdőívekből nyert adatok túlnyomórészt kvantitatívok (többnyire ordinális és nominális adatok) és néhány kivétellel kvalitatívok. Előbbiek megkönnyítik az összehasonlítást a különféle alcsoportok között – ezek értékeléséhez leíró statisztikát alkalmaztunk; utóbbiak pedig mélyebb betekintést engednek – ezeket egyenként értelmeztem a megértés érdekében.

2. Interjúkészítés és sablonelemzés Almadi (2018) alapján, mintavétel Patton (2002) kvalitatív értékelési útmutatója alapján.

11 félig strukturált interjú készült egyetemi tudósokkal, kutatókkal, történelemtanárokkal, nemzetközi munkatársakkal (EBESZ/NGO-k) 2022. október és 2023. január között Szarajevóban, Mostarban, Banja Lukában és Žepčében, valamint kettő a Zoomon. A leghosszabb interjú 1 óra 52 percig tartott. Az interjúalanyok célzott és hólabda mintavétel segítségével lettek kiválasztva.

A sablonelemzés (*template analysis*) a kutatási kérdésekhez igazodó, előre meghatározott kódkönyvet követte, mely itt elsősorban kvalitatív adatok gyűjtésére szolgált; az interjúátiratok kódolva és kategorizálva lettek az elemzés előtt, a válaszok összevetése során a konvergencia/divergencia kiszűrésé megtörtént a vizsgálódás során kirajzolódó mintázatok magyarázata céljából.

Kutatói etika

Az együttműködés érdekében a kutatáshoz engedélyeket kértünk az entitások/kantonok miniszteriumaitól;

a vizsgálódás jóváhagyását kaptuk Szarajevóban, Žepčében és Visokóban (Mostar és a Boszniai Szerb Köztársaság eleinte nem adott ki engedélyeket). A kérdőívekben néhány kérdést a helyi hatóságok kéréseinek megfelelően módosítottunk. Ahol szükséges volt, három tanár esetében, az interjú bosnyák tolmács segítségével történt. Az alulreprezentált csoportok (különösen a szerb diákok a Boszniai Szerb Köztársaság korlátozásai miatt) elérése érdekében pedig a kérdőív kitöltését online is biztosítottuk.

A kutatásban való részvétel kiskorúak esetében szülői írásbeli beleegyezéshez volt kötött, melyeket az iskolák igazgatóin keresztül szereztünk be. Minden résztvevő esetében fontos volt a titoktartás/anonimitás, az önkéntes részvétel és a visszavonás joga. Minden kérdőív és interjú címkézve és archiválva lett; a vizsgálati alanyok és identitásuk azonosítása csak jelen kutatónak lehetséges; az eredményeket összesítve közöljük.

Adatelemzés és eredmények

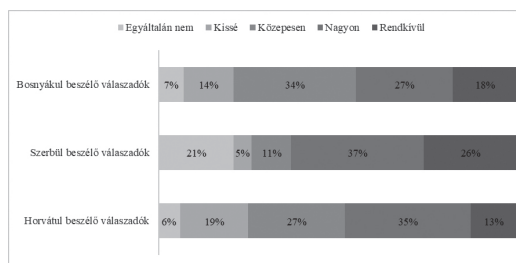
Az etnikailag megosztott Bosznia-Hercegovinában a történelemoktatás etnikailag megosztott rendszert követ: minden etnikai csoport más-más szemszögből tanulja ugyanazokat a történelmi eseményeket. Arra a kérdésre, hogy tisztában vannak-e azzal, hogy az országban élő etnikai csoportok különböző nézőpontokból tanulják a történelmet (n=337), a diákok többsége (78%) válaszolta, hogy legalább „közepesen” tájékozott, és csak 22%-uk válaszolta, hogy „kissé” vagy „egyáltalán nem” tájékozott (2. táblázat). A horvát, a szerb és a bosnyák ajkú csoportok között ebben a tekintetben alig van különbség (1. ábra).

Arra a kérdésre, hogy vannak-e az iskolán kívüli barátai más, Bosznia-Hercegovinában élő etnikai csoportból (n=340), a diákok többsége (72%) igenlő választ adott (1. táblázat). Ezért az ország etnikai megosztottsága ellenére a fiatalok közötti etnikumok közötti kapcsolatok figyelemre méltóak: a horvát ajkú válaszadók 70, a szerb ajkúak 68, a bosnyák ajkúak 72 százalékának vannak barátai más etnikai csoportokból (2. ábra).

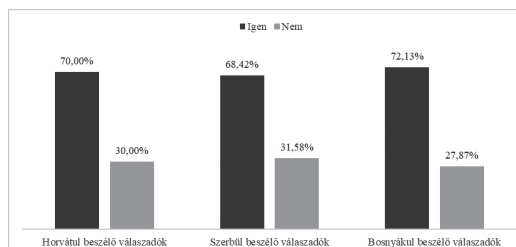
2. táblázat
Kérdőív kiértékelése: 7. és 8. kérdés

K7: Mennyire vagy tudatában annak, hogy Bosznia-Hercegovinában élő etnikai csoportok különböző perspektívákból tanulják a történelmet?			K8: Vannak az iskolán kívüli barátaid más etnikai csoportból, akik Bosznia-Hercegovinában élnek?		
	db	%		db	%
Egyáltalán nem	24	7.12	Igen	244	71.76
Kissé	49	14.54	Nem	96	28.24
Közepesen	107	31.75			
Nagyon	98	29.08			
Rendkívül	59	17.51			
Összesen	337	100	Összesen	340	100

1. ábra
Kérdőív kiértékelése: 7. kérdés

2. ábra
Kérdőív kiértékelése: 8. kérdés

Arra a kérdésre, hogy az iskolán kívül más forrásokból is tanulnak-e a történelemről (n=341), a diákok többsége (83%) „igenlő” választ adott (3. táblázat). A 3. ábra megerősíti, hogy ez a minta a három fő nyelvi alapú helyettesítő csoportban is látható: a bosnyák ajkú válaszadók 84, a horvát ajkúak 80 és a szerb ajkúak 79 százaléka számolt be arról, hogy az iskolán kívül más forrásokból is tanult a történelemről.

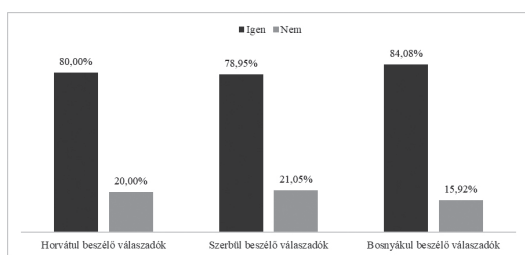
Ezeket a diákokat továbbá arra kértük, hogy válasszanak ki legfeljebb 3 forrást egy listából, amelyek a leginkább hozzájárulnak a történelemmel kapcsolatos tanuláshoz. Ezek közül a dokumentumfilmek (19%), a közösségi média (18%), a szülők (17%), a könyvek (16%) és az internetes cikkek (15%) jelentek meg a leggyakrabban kiválasztott forrásokként. A 4. ábra világosan szemlélteti ezt az eloszlást, és arra utal, hogy a diákok történelemtanulását nemcsak az iskolai oktatás, hanem a média, a család és az online környezet is alakítja. Ez az eredmény hozzájárulhat ahhoz a tudományos vitához, hogy a gyerekek főként az iskolában vagy azon kívül tanulnak-e a történelemről, és hol alakulnak ki valójában az etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdök.

3. táblázat
Kérdőív kiértékelése: 9. és 10. kérdés

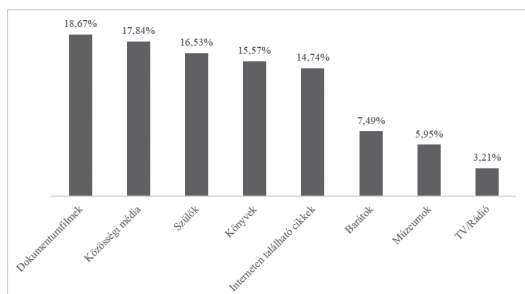
K9: Az iskolán kívül más forrásokból is tanulsz a történelemről?			K10: Ha a fenti kérdésre a válaszod „igen” volt, válassz ki legfeljebb 3 forrást az alábbi listából, amelyek a leginkább hozzájárulnak a történelemmel kapcsolatos ismereteidhez.		
	Diákok száma	%		Kiválasztások száma	%
Igen	283	82.99	Könyvek	131	15.57
Nem	58	17.01	Interneten található cikkek	124	14.74

			Dokumentum-filmek	157	18.67
			Múzeumok	50	5.95
			Szülők	139	16.53
			Barátok	63	7.49
			TV/Rádió	27	3.21
			Közösségi média (Facebook, Instagram, Tik Tok stb.)	150	17.84
Összesen	341	100	Összesen	841	100

3. ábra
Kérdőív kiértékelése: 9. kérdés

4. ábra
Kérdőív kiértékelése: 10. kérdés

A következő két kérdés (K11–12) a 9. kérdés folytatásaként készült, arra összpontosítva, hogy a diákok az iskolai oktatást vagy más forrásokat érzékelik-e erősebben gondolkodásukra és viselkedésükre gyakorolt hatásként (4. táblázat). Az eredmények azt sugallják, hogy a diákok más források hatását valamivel erősebben érzékelik, mint az iskolai történelemoktatását: míg a válaszadók 48 százaléka vélte úgy, hogy a történelemórák nagyon vagy rendkívüli mértékben befolyásolják gondolkodásukat és viselkedésüket, addig más források esetében 56 százalékg gondolta ugyanezt.

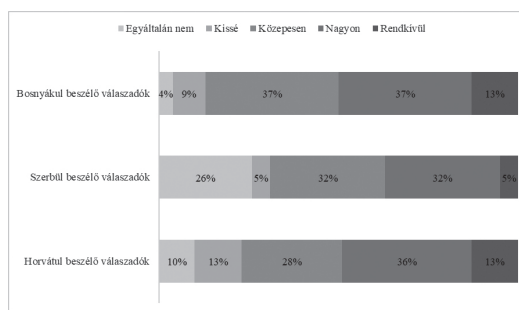
Az 5. és 6. ábra ezt a mintát támasztja alá a három fő nyelvi alapú helyettesítő csoportban: a 11. kérdés esetében a bosnyák ajkú válaszadók 49,38, a horvát ajkúak 48,57 és a szerb ajkúak 36,84 százalékg gondolta úgy, hogy a történelemórák legalábbis nagymértékben

befolyásolták gondolkodásukat és viselkedésüket; a 12. kérdés esetében ezek az arányok 56,15%-ra, 54,93%-ra, illetve 52,63%-ra nőttek. Összességében ezek a számok azt sugallják, hogy a három fő csoport diákjai hajlamosak úgy tekinteni, hogy a nem iskolai források legalább olyan befolyással bírnak gondolkodásuk és viselkedésük alakítására, mint a történelemórák.

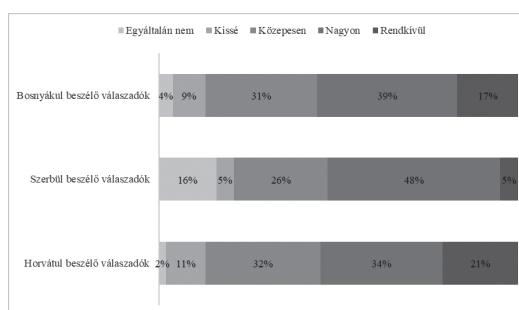
4. táblázat
Kérdőív kiértékelése: 11. és 12. kérdés

K11: Mennyire hiszed, hogy a történelemórakon tanult tények befolyásolják a gondolkodásodat és a viselkedésedet?			K12: Mennyire hiszed, hogy a más forrásokból származó tények befolyásolják a gondolkodásodat és a viselkedésedet? (Szülők, barátok, közösségi média stb.)		
	db	%		db	%
Egyáltalán nem	22	6	Egyáltalán nem	14	4
Kissé	35	10	Kissé	30	9
Közepesen	119	35	Közepesen	106	31
Nagyon	123	36	Nagyon	131	38
Rendkívül	42	12	Rendkívül	60	18
Összesen	341	100	Összesen	341	100

5. ábra
Kérdőív kiértékelése: 11. kérdés

6. ábra
Kérdőív kiértékelése: 12. kérdés

A tanárokkal, tudósokkal és nemzetközi vagy nem kormányzati szereplőkkel készített interjúk megerősítik és magyarázzák ezeket a mintákat. A résztvevők következetesen három, egymással versengő nemzeti perspektívát

és narratívát írtak le, amelyek megjelennek/tükröződnek a tantervekben és a tankönyvekben, valamint újratermelődnek az osztálytermekben, és amelyek az 1990-es években a konfliktus-háború elnevezés vitájához is vezettek; összességében kiemelték a többperspektíva hiányát.

Számos interjúalany hangsúlyozta az otthoni szocializáció elsődlegességét; figyelmeztetett, hogy a szülői narratívák szenvedélyesek és megosztóak lehetnek, hacsak az iskolák nem biztosítanak robusztus, kritikai pedagógiát; miközben fenntartották, hogy egy jól működő oktatási rendszernek a történelemtanulásra kell épülnie.

Ugyanakkor több interjúalany hangsúlyozta, hogy egy jól működő oktatási rendszerben az iskolának a történelemtanulást azáltal kell lehorgonyoznia, hogy elsődleges intézményi referenciapontként szolgál, amelyen keresztül a diákok a múltat értelmezik. Még akkor is, ha a diákok otthon vagy online szenvedélyes vagy polarizált narratívákkal találkoznak, az iskolai oktatásnak strukturált, bizonyítékokon alapuló és kritikailag vezérelt keretet kell biztosítania, amely segít nekik kontextualizálni és értelmezni ezeket a hatásokat.

A tanárok is kulcsfontosságú közvetítőkként jelentek meg az iskola és a diákok között: mérlegelési jogkörük van abban, hogy mit hangsúlyozzanak az órán, és mit hagyjanak ki, mikor lépnek túl a hivatalos irányelveket „zárt ajtó mögött”, azaz felerősíthetik vagy enyhíthetik a tankönyvi narratívákat. Ez egy kétélű fegyver, amely egyrészt lehetővé teszi a felelős igazságkimondást, másrészt azonban aggályokat vet fel az ellenőrzéssel kapcsolatban. Sok tanárnak több mint két évtizedes szakmai tapasztalata van, és személyesen is átélték az 1992–1995-ös háborút, ami befolyásolhatja, hogyan közelítik meg az érzékeny történelmi témákat. Felvételük és elbocsátásuk az oktatási intézményekből szintén politikailag terhelt döntésnek tűnt az interjúalanyok számára, ami megerősíti a célzott, specializált szakmai képzés és a történelmileg érzékeny oktatás és kutatás szükségességét.

Következtetések

Összességében a kérdőívek és az interjúk egy több forrásból táplálkozó tanulási ökológiára mutatnak rá, amelyben az iskolán kívüli bemenetek (pl. család, közösségi média stb.) széles körben elterjedtek és befolyásosak, a tantermi eredmények pedig a tanári cselekvőképességtől és felkészültségtől függenek. A szakértők kisebbsége azzal érvel, hogy az iskolák továbbra is meghatározóak; mások azt hangsúlyozzák, hogy a diákok mit hoznak otthonról. Az adatok itt azt sugallják, hogy ezek a hatások nagyjából összehasonlíthatók ebben a kohorszban, és az iskolán kívüli tanulási források aránya a diákok önbevallása szerint valamivel magasabb, mint a tantermi tanulás. Mivel a diákok megbíznak a tanároknak, és a család/közösségi média is formálja őket, a legmegfelelőbb irány az oktatási reform számára az lenne, ha a tanárok többperspektívájú és párbeszédre épülő szakmai fejlődését az iskolán kívüli tanulási források szándékos bevonásával (pl. kuratori dokumentumfilmek használatával és médiaismereti komponensekkel) párosítanák. Ez valószínűleg a jelenlegi korlátok mellett is pozitív hatással lenne a diákok attitűdjére.

Azonban ezeket az eredményeket is a szokásos óvatossággal kell értelmezni. A Boszniai Szerb Köztársaságban a hozzáférési korlátok csökkentették a helyszíni kérdőívezés és a tanári interjúk lehetőségét, ezért néhány szerbiai diákcsoport fűgességét online gyűjtöttük össze;

a politikai érzékenység és a fordítók helyi/etnikai hovartartozás szerinti egyeztetése szükséges volt az őszinte részvétel biztosításához. A keresztmetszeti, önbevalláson alapuló kérdőív inkább az asszociatív, mint az oksági következtetéseket támogatta. Ezek egyértelműen a kutatás korlátait jelentették.

Ennek ellenére empirikus adataink következetesen rávilágítanak, hogy: a diákok túlnyomórészt az iskolán kívül tanulnak a történelemről, és ezeknek a tanulási forrásoknak összehasonlításban nagy hatást tulajdonítanak; a tanárok itt is kulcsfontosságú szereppel bírnak, közvetítenek az iskola és a diákok közt, széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek; az etnikumok közötti diákbártságok elég gyakoriak ahhoz, hogy előnyt jelentsenek a közösségépítésben; az oktatási rendszer tartós széttöredezettsége megnehezíti a többperspektívát, ami viszont különösen fontossá teszi a tanárok célzott továbbképzését és a médiaalapú stratégiák bevezetését.

A kutatás hozzájárulásai

A kutatás elsősorban megerősítette a tantervek-tankönyvek politizáltságának tézisést és a tanárok közvetítő szerepét; másodsorban pedig kitérte a szakirodalom tantermi fókuszát az iskolán kívüli tanulási források bevonásával a vizsgálatba. Ekképp árnyalta a korábbi állítást, miszerint „az iskola a döntő” a történelemtanulási tanulásban, azáltal, hogy összehasonlíthatóvá tette a különböző tanulási források hatását a diákok szemléletformálására. Itt feltárta, hogy a diákok a minősített kulturális intézményeket (pl. múzeumokat) használják a legkevésbé tanulási forrásként, vagyis ez egy kiaknázatlan lehetőség a diákok attitűdjének befolyásolására. Továbbá, korrigálta a merev társadalmi elkülönüléssel kapcsolatos feltételezéseket, amikor rávilágított, hogy a diákbártságok gyakoriak az etnikumok között. A vizsgálat egy kutatási hiányosságot pótol az azzal, hogy általános iskolás diákok attitűdjéről és tanulási útjáról gyűjtött és elemzett elsődleges adatokat.

Javaslatok politikai döntéshozók számára

- A tanárok szakmai fejlődését kezeljék prioritásként. Ennek részeként vezessék be a történelemtanításba a többperspektívát és rendszeresítsék a párbeszédet, valamint kezeljék (lehetőleg hozza közös nevezőre) az egymással párhuzamos (vagy pont szembemenő) narratívákat.
- Készítsenek és tegyenek kötelezővé útmutatókat, melyek alapján valamennyi oktatási intézményben egységesen értelmezik a tanárok (és így a diákok is) a múlt eseményeit, különösen a vitatott konfliktusos-háborús helyzeteket.
- Vonják be az iskolán kívüli tanulási forrásokat is tudatosan a szemléletformálásba. Ekképpen pl. készítsenek olyan dokumentumfilmeket, amelyek közös narratívára épülnek, vagy adjanak hozzá olyan médiaismereti modulokat a tanmenethez, amelyek a történelem megismerésével kapcsolatosak, vagy készítsenek olyan útmutatókat a szülők számára, melyek segítenek az eligazodásban és az otthoni, megfelelő szemléletformálásban.
- Biztosítsák a tanárok szellemi-lelki-fizikai jólétét az iskolai coaching lehetővé tételével és biztonságos terek kialakításával, hogy csökkentsék a tanárok korábbi, pl. háborús tapasztalataiból adódó berögzüléseket.

- Depolitizálják az alkalmazottak felvételének és elbocsátásának folyamatát az oktatási intézményekben/-ből, vagyis a személyzeti kérdések se legyenek politikával átitatva.
- Használják ki az etnikumokon átívelő diákbarátságokban rejlő lehetőséget a közös narratíva megtalálására/kialakítására. Ehhez készíthetnek közös projekteket, alapíthatnak vitaklubokat, látogathatnak emlékhelyeket.
- Alakítsák át a múzeumi és az örökségvédelmi ismeretterjesztést, hogy azok jobban felhívják magukra a diákok érdeklődését és kihasználtabb tanulási forrásokká váljanak. Ezek az iskolákkal vagy a tanárokkal együttműködésben kidolgozhatók, és tartalmazhatnak pl. interaktív, tantervhez kapcsolódó játékokat is.
- Hozzanak létre egy országos „minimális jogsultságot” a történelemtanuláshoz. A decentralizált rendszerben egy közös, kiegyezett narratíván túl teret lehet engedni a helyi tartalmaknak.
- Szabványosítsák a kutatási és hozzáférési protokollokat, mert a jelenlegi helyi korlátozások (pl. a Boszniai Szerb Köztársaságban) akadályozzák az oktatási rendszer bizonyítékon alapuló kutatását és fejlesztését. A kantonok bevezethetnek továbbá közös etikai-engedélyezési platformokat, így a monitoring is átláthatóbbá válik.
- Kövessék nyomon a diákok iskolában ténylegesen elsajátított ismereteit.
- Finanszírozzanak több kisebb, kísérleti jellegű szakmai továbbképzési projekteket a tanárok számára. Itt a tanárok kialakíthatnak saját munkaközösségeket, és együtt kitalálhatják, hogy miként ágyazzák a tanóráikba pl. a dokumentumfilmeket, a médiaismereti modulokat vagy a múzeumlátogatásokat.

Kutatási korlátok

A Boszniai Szerb Köztársaságban több megkeresett tanár végül visszautasította vagy lemondta az interjút. Itt csak korlátozott számú szerb nyelvű diákot sikerült online elérni, a mintában a bosnyák nyelven beszélő diákok túlsúlyban voltak ott, ahol a kutatáshoz szükséges engedéllyel rendelkezünk (Szarajevó, Žepče, Visoko). Ez korlátozza a reprezentativitást és az alcsoportok összehasonlíthatóságát.

A hatóságok/iskolák nem engedélyezték a közvetlen etnikai azonosítást és az ilyen jellegű kérdések feltételét, így a nyelvi preferenciákat használtuk helyettesítőként. Bár praktikus volt, valójában téves osztályozáshoz vezetett, és gyengítheti a csoportkülönbségek becslését.

A kérdőív kiegészítésére szolgáló, kvalitatív adatok gyűjtésére összpontosító interjúkészítés mintáját célzott technikával nyertük, mely így szándékosan kicsi volt, mely azonban korlátozhatja az intézményi perspektivákat.

Néhány interjú fordítást igényelt, azonban az interjúalanyok bizalmának elnyeréséhez a fordító kiválasztásának etnikai szempontból megfelelőnek (érzékenynek) kellett lennie.

A COVID-19-cel kapcsolatos intézkedések késleltették a terepmunkát, és bonyolították az utazást és az adatgyűjtés ütemezését, ami szűkítette a lehetséges interjúalanyok körét.

A kérdőívek egy adott pillanatban rögzítették a diákok attitűdjét, és nem lehet belőlük azonosítani a

tantermi vagy azon kívüli tanulási források attitűdre gyakorolt ok-okozati hatásait. (Ez az általános módszertani tervezésből következik.)

Jövő kutatási irányok

Lehetséges volna nagyobb mintavétel az oktatási intézményekben, és javasolt az egyes kantonokban egyenlő nagyságú, reprezentatív mintát nyerni. Más évfolyamok is vizsgálhatók, nem pusztán a 9. osztályosok, bár ez az évfolyam a 2019-ben meghatározott oktatási reform hatásai miatt lett stratégiaileg kiválasztva. Megvalósítható lenne továbbá egy kohorsz nyomon követése, évfolyamokon átívelően, a 2019-es és azt követő változtatások késleltetett vagy hosszú távú hatásainak felderítésére.

Lehetséges a következő statisztikai vizsgálatok a kérdőívekből nyert adatokon. Ott kifejezetten célszerű lenne elvégezni, ahol az engedélyek lehetővé tették a közvetlen etnikai adatok gyűjtését a nyelvpreferenciák mellett, még akkor is, ha ez kisebb elemszámot jelent.

Érdemes lenne egy tanárokról és tanítási módokra összpontosító kutatást elvégezni, melyet párosítani lehetne a tanóra vagy tantárgy (féléves) diákok attitűdjére tett hatásának mérésével. Ugyancsak érdemes lenne az iskolán kívüli tanulási forrásokat (pl. dokumentumfilmeket) egyenként alaposabban megvizsgálni arról, hogy miként és mennyiben befolyásolják a diákok attitűdjét.

Az interjúk mintájának nagyságát és változatosságát is lehetne növelni, be lehetne vonni pl. a múzeum-pedagógusokat is a vizsgálatba. További kísérleteket lehetne végezni a sikeres múzeumi befolyásról a diákok szemléletformálására.

Felhasznált irodalom

- Almadi, Sejla 2018 *Can the V4's Priorities Shape "Europe's Priorities"? The Multiannual Financial Framework 2021–2027*. Think Visegrad, Brussels.
- Almadi, Sejla 2020 Machiavelli, machiavellista, machiavellizmus – A Machiavelli nevéből eredő fogalmi keretek történeti-integratív áttekintése. *Külügyi Szemle*, 19(3): 3–33.
- Ahonen, Sirkka 2013 *Coming to Terms with a Dark Past: How Post-Conflict Societies Deal with History*. Peter Lang, Bern.
- Angvik, Magne – von Borries, Bodo 1997 *Youth and History: A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*. Körber-Stiftung, Hamburg.
- Apple, Michael W. – Christian-Smith, Linda K. 1991 *The Politics of the Textbook*. Routledge, London.
- Baranović, Branislava 2001 National ideology and history textbooks: the case of Croatia. *Journal of Educational Media*, 26(1): 27–42.
- Barton, Keith C. – Levstik, Linda S. 2004 *Teaching History for the Common Good*. Routledge, New York.
- Brunnbauer, Ulf 2018 *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and State since the Late 19th Century*. Lexington Books, Lanham.
- Cole, Elizabeth A. 2007 Transitional justice and the reform of history education. *International Journal of Transitional Justice*, 1(1): 115–137.
- Cole, Elizabeth A. – Barsalou, Judy 2006 *Unite or Divide? The Challenges of Teaching History in Societies Emerging from Violent Conflict*. United States Institute of Peace, Washington, D.C.

- Council of Europe 2000 *Recommendation 1454: Education in Bosnia and Herzegovina*. Council of Europe, Strasbourg. <https://pace.coe.int/en/files/16792/html>
- Council of Europe 2001–2018 *History Teaching and Cultural Heritage: Recommendations, Guidelines, and Reference Frameworks*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Council of Europe 2018 *Quality History Education Principles and Guidelines*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Erdelja, Krešimir – Stojaković, Ivica – Madžar, Ivan – Lovrinović, Nikola év nélkül Povijest 9: udžbenik povijesti za deveti razred devetogodišnje osnovne škole. Školska naklada / Školska knjiga, Mostar / Zagreb.
- Freire, Paulo 1997 *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum, New York.
- Hills, S. 2005 The political nature of history education in divided societies. *Journal of Educational Thought*, 39(1): 5–22.
- Jugert, Philipp – Feddes, Allard R. 2017 Children's and adolescents' cross-ethnic friendships: antecedents and consequences. In Rutland, Adam – Nesdale, Drew – Spears Brown, Christia (szerk.), *The Wiley Handbook of Group Processes in Children and Adolescents*, Wiley-Blackwell, Chichester. 373–392.
- Karge, Heike 2000 *20th Century History in the Schoolbooks of Bosnia and Herzegovina*. Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Braunschweig.
- Karge, Heike 2022 History education in post-conflict societies: Bosnia and Herzegovina. In Korostelina, Karina V. – Lässig, Simone (szerk.), *History Education and Post-Conflict Reconciliation: Reconsidering Joint Textbook Projects*, Routledge, London.
- Karge, Heike – Batarilo, Katarina 2008 *Reform in the Field of History in Education Bosnia and Herzegovina: Modernization of History Textbooks in Bosnia and Herzegovina (From the Withdrawal of Offensive Material from Textbooks in 1999 to the New Generation of Textbooks in 2007/2008)*. Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Braunschweig.
- Keddie, Neil 1971 History teaching and social attitudes. *Comparative Education Review*, 15(2): 178–186.
- Low-Beer, Ann 2001 Politics, school textbooks and cultural identity: the struggle in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Educational Development*, 21(3): 215–233.
- Luke, Allan – de Castell, Suzanne – Luke, Carmen 1989 Beyond criticism: the authority of the school textbook. In de Castell, Suzanne – Luke, Allan – Luke, Carmen (szerk.), *Language, Authority and Criticism: Readings on the School Textbook*, Falmer Press, London. 245–260.
- McCully, Alan 2012 History teaching, conflict and the legacy of the past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7(2): 145–159.
- McCully, Alan – Reilly, Jacqueline 2017 History education in conflict and post-conflict societies. *Education, Citizenship and Social Justice*, 12(2): 145–159.
- McKown, Clark – Weinstein, Rhona S. 2003 The development and consequences of stereotype consciousness in children. *Child Development*, 74(2): 498–515.
- Moscovici, Serge 1981 On social representations. In Forgas, Joseph P. (szerk.), *Social Cognition: Perspectives on Everyday Understanding*, Academic Press, London. 181–209.
- OECD – Georg Eckert Institute 2017 *Reviews of School Resources: Bosnia and Herzegovina 2017*. OECD Publishing, Paris.
- OHR (Office of the High Representative) 1998 Sarajevo Declaration, 3 February 1998. https://www.ohr.int/ohr_archive/sarajevo-declaration-3-february-1998/
- Pašalić, Adnan 2008 *Education in Bosnia and Herzegovina: What Do We (Not) Teach Children?* Open Society Foundations, Sarajevo. <https://www.edupolicy.net/wp-content/uploads/2018/03/cemuucimodjecueng.pdf>
- Patton, Michael Quinn 2002 *Qualitative Research and Evaluation Methods* (3. kiadás). Sage Publications, Thousand Oaks.
- Paulson, Julia 2015 Whether and how? History education about recent and ongoing conflict: a review of research. *Journal on Education in Emergencies*, 1(1): 14–47.
- Saleem, Irfan – Almadi, Sejla – Saleem, Anjum 2013 Do Pakistani parents still dominate career choice of generation next? *Pakistan Journal of Social Sciences*, 33(2): 343–350.
- Stabback, Philip 2007 *Curriculum Reform in Post-Conflict Societies: Bosnia and Herzegovina*. UNESCO International Bureau of Education, Geneva.
- Torsti, Pilvi 2003 Divergent stories, contested histories: a study on the history curricula and textbooks in Bosnia and Herzegovina. *Nordidactica*, 1: 48–59.
- Torsti, Pilvi 2007 How to deal with a difficult past? History textbooks supporting enemy images in post-war Bosnia and Herzegovina. *Journal of Curriculum Studies*, 39(1): 77–96.
- Torsti, Pilvi 2009 Segregation in national history narratives: a challenge to peace in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 8(1): 1–12.
- United Nations Security Council 2014 *Report of the Secretary-General on Bosnia and Herzegovina*. United Nations, New York.
- Wineburg, Samuel 2001 *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Temple University Press, Philadelphia.
- Worden, Elizabeth A. 2014 *National Identity and Educational Reform: Contested Classrooms in the Former Yugoslavia*. Routledge, New York.

Forrás: www.magnific.com

IDENTITÁSKONSTRUÁLÓ MECHANIZMUSOK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.7

Absztrakt

Az Európai Unió számára kiemelt célkitűzés a közös európai identitás erősítése, melynek egyik elsőszámú eszköze a felsőoktatás nemzetköziesítése, az egyetemek közötti mobilitás, a partneregyetemeken megszerzett tudás hazai elismerése. Stratégiai feladat az európai felsőoktatási tér nemzetközi jellegének erősítése, annak érdekében, hogy az EU nemzetközi szinten vonzó tanulási és kutatási célpont legyen, erősítve az európai felsőoktatási tér versenyképességét. Az ERASMUS program éves jelentései és további uniós felmérések alapján több tagországban, köztük Magyarországon, ennek sikere mérsékelt, mely komolyan akadályozza a program eredményességét.

A kutatás célja bemutatni az Európai Unió identitásképző- és formáló, valamint az annak eszközeként használt ERASMUS program működésében felismert ellentmondás társadalmi okait. Miközben az európai országok oktatási rendszerei zárt nemzeti keretek között jöttek létre, az elmúlt évtizedekben komoly nyitás észlelhető egymás irányába, melynek következtében a nemzeti és közösségi hatások sajátos dinamikája, a közös európai identitásra való törekvés, az uniós oktatási szerep fejlődéstörténete figyelhető meg.

Dolgozatomban az Európai Unió identitás reprezentációja és az annak eszközeként használt Erasmus program működésében felismert ellentmondás társadalmi okait a 2000-es évek kultúrtörténeti összefüggérendszerében vizsgálom Roger Chartier, Tuuli Lähdesmäki, Reinhard Johler és Marc Abélès elméletei segítségével.

Kulcsszavak: Európai Unió, reprezentáció, identitás, hatalom

Identity-constructing mechanisms in the European Union**Abstract**

The European Union's priority objective is to strengthen a common European identity, one of the primary means of which is the internationalisation of higher education, mobility between universities and the mutual recognition of knowledge acquired at partner universities. It is a strategic task to strengthen the international character of the European Higher Education Area in order to make the EU an internationally attractive destination for learning and research, thus enhancing the competitiveness of the European Higher Education Area. Annual reports of the Erasmus+ programme and further EU surveys show that in several Member States, including Hungary, its success is limited, which is a serious obstacle to the success of the programme.

The aim of this research is to identify the social causes of the perceived contradiction in the functioning of the Erasmus programme, which is a tool for identity formation and shaping in the European Union. While the

educational systems of European countries have been established within closed national frameworks, in recent decades there has been a strong opening towards each other, with the result that a specific dynamic of national and community influences, a common European identity and the development of the EU's educational role can be observed.

In this paper social causes of the perceived contradiction between the representation of the European Union identity and the functioning of the Erasmus programme as a tool for its implementation in the cultural-historical context of the 2000s are examined, using the theories of Roger Chartier, Tuuli Lähdesmäki, Reinhard Johler and Marc Abélès.

Keywords: European Union, representation, identity, power

Bevezetés

Az Európai Unió számára kiemelt célkitűzés a közös európai identitás erősítése, melynek egyik elsőszámú eszköze a felsőoktatás nemzetköziesítése, a hallgatói és oktatói mobilitás. A mobilitás és az európai identitás egyre hangsúlyosabb jelenléte a felsőoktatás minden szereplője számára jelentős hozadékkal jár, stratégiai feladat az európai felsőoktatási tér nemzetközi jellegének erősítése, annak érdekében, hogy minél több hallgató és oktató vegyen részt a mobilitási programokban.

A kitűzött célok elérése érdekében az Európai Bizottság 1987-ben elindította az Erasmus felsőoktatási mobilitási programot, melyet számos további intézkedés és vonatkozó program követett. A program célja a mobilitásban résztvevő hallgatók akadémiai tudásának bővítése, a munka világában való elhelyezkedési esélyeik növelése, idegennyelv-tudásuk, interkulturális-, önismereti- és önérvényesítési képességük, valamint európai identitásuk erősítése. Az Erasmus program 2022-ben ünnepelte 35. évfordulóját. Fennállásának több mint negyedévszázados időszaka alatt az Európai Unió egyik leglátványosabb és legnépszerűbb kezdeményezésének lehetnek tanúi mindazok, akik az európai felsőoktatási tér kialakításában és erősítésében aktív szerepet vállaltak, akár annak formálójaként, akár résztvevőjeként.

A felsőoktatási intézmények nemzetköziesítését támogató munka egyik legproblematisabb része ugyanakkor a külföldi részképzésről hazaérkező hallgatók kreditelismerése. A hazai és a partneregyetemek tanterveinek összehasonlítására, a hallgatók külföldön szerzett kompetenciáinak elismerésére nem jött létre egy, az Európai Unió országaiban közösen alkalmazható globális tudásmegosztás és gyakorlat, melynek egyik fő oka a képzések különbözősége, vagy legalábbis az erről kialakult és sok helyen rögzült vélemény.

Mindeközben az Európai Felsőoktatási térségben tovább növekszik a mobilitás támogatása, a megszerzett kreditek automatikus, kölcsönös elismerése iránti elvárás, a hallgatók igénye pedig erősödik, hogy saját egyetemeiken

kívül szerzett tudásukat be tudják számítani tanulmányaikba (Magyar Rektori Konferencia 2019). A 2009-es Leuveni egyezmény célul tűzte ki, hogy 2020-ra a felsőoktatásban tanuló hallgatók 20%-a szerezzen legalább 3 hónapos külföldi tapasztalatot, Magyarország pedig 2023-ra szintén 20%-ra irányozta elő a külföldi részképzésben résztvevő egyetemisták számát. Az Európai Tanács 2018-ban ajánlást adott ki a felsőfokú oklevelek és tanulmányi időszakok automatikus kölcsönös elismerésének elősegítésére (Európai Tanács 2018).

Az Eurostudent VI. felmérés adatai és az Erasmus+ időközi jelentés (mely a nemzeti ügynökségek adatközléseit egyesíti) szerint az országok rangsorában Magyarország utolsó helyen szerepel. A Magyar Rektori Konferencia áttekintő tanulmánya alapján az elismerés legfőbb akadálya az ismeret- és tapasztalathiány, a magyar felsőoktatásban aktív oktatók nagymértékű bizalmatlansága az intézményen „kívülről” hozott tudással és kompetenciákkal kapcsolatban, a tantervek rugalmatlansága, valamint a reflexió hiánya az intézményi gyakorlatokban (Magyar Rektori Konferencia 2019). A hazai felsőoktatási intézmények többsége nem rendelkezik a tanulás és a tanítás minőségének fejlesztésére és nemzetköziesítésére irányuló stratégiával és megvalósítási tervvel, a vezetők elköltelezettsége nem eléggé erőteljes, az Erasmus programról és a külföldi tanulmányi célú mobilitásról egyoldalú kép él az intézményi szereplőkben, valamint a külföldön szerzett kompetenciákat jelentőségük alatt kezelik (Gaál 2025).

A kutatás alapvető problémafelvetése a tagállamok egyetemein megfigyelhető kreditelismerési eredmények különbözősége, mely nagymértékben hátráltatja a hallgatói mobilitási kedvet és a partneregyetemek egymás iránti bizalmát. Mi az oka annak, hogy bár az uniós politika az elmúlt évtizedekben egyre több hangsúlyt helyez a közös európai felsőoktatási tér kialakítására, a külföldi részképzésről hazatérők kreditelismerési aránya továbbra sem tükrözi ezeket az erőfeszítéseket, mi több, az automatikus és teljes kreditelismerés uniós szinten is az európai felsőoktatás nemzetköziesítésének egyik változatlan problématerülete. Mennyiben segíti a Bolognai folyamat az európai oktatási térség egységesítését? A kialakuló egységes európai felsőoktatási tér valóban közös tudományt jelent, mely segíti a tudományos nacionalizmusok felszámolását?

A nemzetközi és hazai felsőoktatás kérdései és problémái nem érthetőek meg anélkül, hogy ne tanulmányozzuk az Európai Unió szerepét mind oktatáspolitikai szempontból, mind mint identitásképző és formáló jelenséget. Miközben az európai országok oktatási rendszerei zárt nemzeti keretek között jöttek létre, az elmúlt évtizedekben komoly nyitás¹ észlelhető egymás irányába, melynek következtében a nemzeti és közösségi hatások sajátos dinamikája, a közös

európai identitásra való törekvés, az uniós oktatási szerep fejlődéstörténete figyelhető meg (Halász 2012).

Az Európai Unió döntéshozói számára világossá vált, hogy az európai ifúságnak kulcsszerepet kell adni a közös európai identitás kialakításában, melyet az egyetemek közötti együttműködések aktivizálásával és az egyetemisták országhatárokon átvélő mobilitásával kell megteremteni. A hallgatói mobilitás segíti az idegennyelv tanulást, a másik tagország intézményében szerzett tudás erősíti a nemzetek egymás közti megértését, és ezzel az európai integrációt (Gaál 2025).

Dolgozatomban az Európai Unió identitás reprezentációja és az annak eszközeként használt Erasmus program működésében felismert ellentmondás társadalmi okait a 2000-es évek antropológiai és kultúrtörténeti összefüggésszerében vizsgálom Roger Chartier, Tuuli Lähdesmäki, Reinhard Johler és Marc Abélès elméletei segítségével.

Európai identitás az Európai Unió tükrében

Az elmúlt évtizedekben, különös tekintettel a rendszerváltó országok uniós csatlakozására, egyre nagyobb figyelmet kap az európai identitás fogalma és az annak megerősítésére vonatkozó uniós törekvések.

A „kollektív identitás” fogalma erősen vitatott (Brubaker és Cooper 2000), ezért érdemes röviden értelmezni. A kollektív identitás egyéni és közösségi dimenzióval is rendelkezik, társadalmilag konstruált. Természetes, hogy az emberek több kollektív identitással is rendelkezhetnek. Szintén több dimenzióban jelenik meg a kognitív szinten tapasztalt identitás: az egyének csoporttagként kell azonosítania önmagát (például európainak), másrészt érzelmi kötődést is kell éreznie a közösséghez. Ez az önzonosítás nem kizáró jellegű – valaki lehet egyszerre európai és nemzeti identitású. A kollektív identitásnak lehetnek polgári (például demokrácia, emberi jogok elfogadása) vagy etnikai/kulturális jellegű (például közös származás, kulturális örökség) kritériumai (Kuhn 2012).

A téma kutatói egyetértenek abban, hogy a kollektív identitások társadalmilag konstruáltak, nem velünk született adottságok. Kialakításukban az elit fontos szerepet játszik: szimbólumokat és narratívákat használnak a közös jegyek hangsúlyozására egy adott közösségbe való bevonás vagy kizárás érdekében. A közösségi identitás és bizalom társadalmi, gazdasági és politikai interakciók révén jön létre. Ezt a logikát követik az EU döntéshozói is: az Európai Bizottság azért hozta létre és indította el az Erasmus oktatási csereprogramot, hogy elősegítse az európai identitás kialakulását a fiatal elit körében².

Az EU hivatalos álláspontja szerint az európai identitás nem helyettesíti, hanem kiegészíti a nemzeti identitást. Az Uniót multikulturális közösségként definiálja, ahol a nemzeti sajátosságok összeegyeztethetők a közös európai értékekkel és célokkal, az „Egység a sokszínűségben” mottó mentén. A tagállami hagyományok tisztelőben tartása mellett hangsúlyozza a kulturális sokszínűség és az integráció egyensúlyát. Az EU kultúrpolitikája és oktatáspolitikája eszköz a közös identitás mélyítéséhez, mind belső,

¹ A 2022 áprilisa óta folyamatban lévő, a köznyelvben úgynevezett jogállamisági mechanizmusként ismert, az Európai Unió által indított eljárás következményeként a magyarországi modellváltó, közérdekű alapítványi fenntartásba került egyetemek nem jogosultak részt venni az uniós finanszírozású Erasmus és Horizont programokban, mely az egyetemek nemzetközi együttműködését jelentősen hátráltatja. A kialakult helyzetre válaszként a magyar kormány létrehozta a Pannónia Ösztöndíjprogramot, mely hallgatók és oktatók külföldi mobilitását támogatja. A program kiterjed a modellváltó egyetemek intézményeire is, biztosítva a nemzetközi tapasztalatszerzés lehetőségét számukra is. A kérdéskör további bemutatása és elemzése jelen tanulmánynak nem célja.

² Ezen a ponton szükséges megemlíteni, vonatkozó kutatások szerint nem a nemzetközi mobilitásnak köszönhetően erősödik a fiatalok európai identitás tudata, hanem leginkább azok vesznek részt külföldi partneregyetemeken részképzésben, akik már elve, erősebb európai identitással rendelkeznek (Kuhn 2012). Részletes kifejtése ennek a tanulmánynak a témája nem ad teret.

tagállami és külső, nemzetközi irányba is. Az Unió az európai identitást közös értékek kulturális és demokratikus nézeteket valló politikai közösségként határozza meg.

A földrajzi értelemben definiált Európa erősen eltér a politikai értelemben évszázadok óta kialakult Európa eszméről, a tagállamok nyelvi és kulturális sokszínűsége kihívás, de egyben lehetőség is az erős európai kulturális közösség létrehozására, ahol az EU nemzetállamok feletti identitást épít, „érzelmileg telített közösségek” kialakítása segítségével (Balatoni – Pap 2024).

Az Európai Unió legitimitációjának egyik legfőbb eszköze a közös kulturális tér kialakítása. Az identitáspolitikai formálása az 1970-es és '80-as évek uniós politikájában a „Népek Európája” kezdeményezéssel kapott hangsúlyos szerepet, annak érdekében, hogy a közösség ne csupán egy nemzet nélküli gazdasági és politikai egyesülés és kormányzat maradjon, hanem hogy megszülethessen az európai polgár.

A közös nyelv, nemzeti történelem és hagyomány hiányában az Unió önmagát a közös európai történelem beteljesüléseként értelmezi, annak ellenére, hogy ez a közös történelem lényegében folyamatos háborúk és konfliktusok évszázados sorozata. Ezzel szemben a közös kultúra lehetőséget ad egy közös európai identitás megteremtésére, mely közösségtudat antropológiai szempontból látja és látja a közös, európai kultúrát. Közös örökségünk nem más, mint összetartozásunk egyértelmű bizonyítéka, ez uniós gazdasági és politikai akaratan túlmutató kapocs.

Az elmúlt években számos tagállamban – különösen Közép- és Kelet-Európában – felerősödött a nemzetállami szuverenitásra épülő politikai diskurzus, amely gyakran euroszeptikus, néhol nyíltan integrációellenes retorikával párosul. E tendencia komoly kihívást jelent az uniós identitásépítő törekvésekre nézve. A nemzetállami politikák megerősödése részben válaszként értelmezhető a globalizáció és a tömeges migráció okozta társadalmi bizonytalanságokra, ám ez a folyamat nem független a politikai elit tudatos identitásformáló stratégiáitól sem. Ezzel párhuzamosan az európai identitás – mint másodlagos identitás – továbbra is gyenge kohéziós erőt képvisel az integrációs folyamatban.

Bár a Lisszaboni Szerződés 4. cikkének (2) bekezdése kimondja a tagállami nemzeti identitás tiszteletben tartását, ez a jogi garancia nem zárja ki a konfliktusokat. Különösen akkor jelentkeznek ellentmondások, amikor a tagállamok a nemzeti szuverenitás védelmére hivatkozva kérdőjelezzik meg az uniós jog elsőbbségét, különösen az igazságszolgáltatás függetlensége és a migrációs politika kapcsán. Ezek a válságok hozzájárulnak a szuverenista politikai irányzatok térnyeréséhez, minek következtében egyre élesebbé válik a feszültség a nemzeti politika és az EU pluralizmust együttműködést hirdető értékrendje között. Az európai identitás kérdése nem csupán kulturális konstrukcióként, hanem egyre erősödő politikai tétként figyelhető meg az uniós politikában.

Egység és kompromisszumok az EU intézményeiben

Európa építése (Building Europe) az antropológusok számára egyrészt a háború utáni európai intézmények jelenkori történetét, másrészt egy soha véget nem érő folyamatot jelent. Az uniós korábbi generációit, akik még hittek abban, hogy Európa egyszer egységes politikai halalom lesz, az őket követő generációk már szkeptikusan szemléllik

(Abélès 2004). A közvetlen jelen és a meghatározatlan jövő összefonódása ez: nehéz azonosulni egy olyan identitással, ami a jelenben még nem létezik és nem is igazán lehet definiálni a klasszikus politikai terminológiák alapján. Érdekes tanulmányozni egy olyan politikai projekt jelen- és jövő idejű esélyeit, mely múltjából nem volt képes tanulságait levonni.

Marc Abélès francia antropológus egy évig kísérte figyelemmel két igazgatóság működését az Európai Bizottságban. Írása elején rögtön megjegyzi, érthetetlen gyorsasággal mennek előre a Bizottságban a dolgok, olyan, mintha visszapillantótükör nélkül vezetnének egy autót és képtelenek lennének szembenézni a valósággal. Az Európai Bizottság nem tud mit kezdeni saját múltjával. Visszapillantótükör nélkül ki tudunk minden saját működésünkre reflektáló kérdést kerülni, ami egyszerre jelez naiv önbizalmat és bizonytalanságot. Európa megálmodói (Monnet, Schuman, Adenauer) a nemzetek felett álló egységet akarták megalkotni, kezdetben kizárólag gazdasági céllal, nem titkolva ugyanakkor, hogy azt további területekkel is kiegészítenék. Ezzel létrehoztak egy úgynevezett „akció spirált”, mely újabb és újabb lépéseket eredményez, a spirál csakis az előrehaladást garantálja, visszalépésre, de még visszatekintésre sincs lehetőség. A politikai cél egyértelmű meghatározása és időről időre való újraértékelése ellehetetlenül.

Az eredeti koncepció az Egyesült Államok mintájára, a nemzetek felett álló föderáció volt, mely, mint tudjuk, Európában soha nem tudott létrejönni, sőt arra is mindenki kínosan figyel, hogy a föderáció még csak el sem hangzik az EU narratívában és diskurzusokban. A kívánt integrációt nem érte el az unió. Európa formálóinak nincs határozott elképzelése Európa jövőjéről, annak ellenére, hogy számos kezdeményezés indult az egységes Európa-elképzelés irányába, miközben az egységesnek mondható szimbólumkészlet megalkotása is több évtizedbe került. Minden jel arra mutat, hogy Európa virtuális projektként értelmezhető, ahol ráadásul folyamatosan jelen vannak a kulturális és politikai különbségek és az ebből fakadó ellentétek.

Mindezt legjobban az Európa Parlament működése szemlélteti – állítja Abélès –, ahol egyszerre figyelhetők meg a fenti feszültségek és ezzel párhuzamosan a kooperációra és az integrációra való folyamatos törekvés. A szerző nagyító alá veszi az EU nyelvi működését, a munkához szükséges irtatlan mennyiségű tolmács és fordító jelenlétének szükségességét és az ebből adódó elkerülhetetlen hibákat, félreértéseket és kommunikációs csapdákat. Az EP nem más, mint modern világunk valós, kézzelfogható Bábeli tornya, ahol a résztvevők egyik nyelvből a másikba váltanak és csúsznak bele a nyelvi különbözőségek okán kivédhetetlen pontatlanságokba. Ez a helyzet korlátozza a nyelvi eszközöket, dialógusok helyett monológokat generál és erősíti a lokális nyelvi közösségek összetartását az integrációval szemben. Mindezt legjobban a parlamenti büfében figyelhető meg, ahol a szereplők néhány udvarias, semmitmondó, a közös nyelven elmondott mondat után visszatérnek saját nyelvi közösségeikbe, ahol korlátok nélkül, szabadon tudják kifejezni magukat, megélni szabadidejüket. Pontosan látható az uniós munka kommunikációs, nyelvi csapdája, hiába a politikai közösség mentén kialakult frakció csoportosulás, a nyelvi, kulturális összetartás jóval erősebb és ami ennél fontosabb, ösztönösebb. A parlamenti felszólalások során lecsupaszított kommunikációs dinamikát figyelhetünk meg, mely nélkülözi a szükséges retorikai elemeket és nem alkalmas adós, eredményes viták

generálására. Tökéletes parlamenti jegyzőkönyv termékek, de nem alkalmasak arra, hogy meg- vagy legalábbis feloldják a kulturális ellentéteket. Mondhatjuk azt is Abélès alapján: az unió működésének nyelvi állapota remekül tükrözi az EU kimondatlan igazságát: a látható gazdasági és politikai célok mellett jelenlévő kulturális ellentéteket és identitás bizonytalanságot. Hogy hiába a politikai programok által létrejött nemzetek feletti szerveződés, a kulturális különbözőség ereje kézzelfoghatóan jelen van, amivel nehezen tud bármit kezdeni az intézményi működés, azon kívül, hogy a közösségi kultúrát mindenhol látványosan szövi át a kompromisszumkésztség kultúrája. A közös érdek és az ebből fakadó kompromisszumok liminális tere.

A kulturális pluralizmus egyik legérdekesebb aspektusa a relativizációs folyamatok kialakulása és a tapasztalatokból való tanulás. A siker érdekében, valamint a kulturális komplexitás okán, újra és újra át kell gondolni a működési módszereket és gondolkodási módokat. Az Európa Parlament nem közös megoldásokat hoz, hanem kompromisszumok mentén dönt, állapítja meg Abélès.

A kulturális diverzitás Európa része, nyelvünk annak meghatározója és kifejezőeszköze. A közösségi politika nem szeret nemzeti különbözőségről beszélni, a kulturális különbség fogalma gyakran az elhatárolódás és nacionalizmus gondolatával kötődik össze, az uniós kommunikáció ezért elsősorban közös európai identitásról szól. A különbözőségeket a személyiségek különbözőségére redukálja a politikai és morális korrektség jegyében, miközben a bizottsági munkán belül megfigyelhető a nemzetek mentén történő azonosítás és az ebből fakadó tanult és tapasztalt sztereotípiák. Ez az ellentmondás látható az unió intézményeiben dolgozó tisztviselők esetében, akik igyekeznek relativizálni megélt tapasztalataikat a Bizottság és a Parlament sűrűn interkulturális világában, miközben gyakran visszaesnek saját kulturális univerzumukba. Abélès ennek feloldására rögzíti a *transzaktív identitás* (transaccional identity) fogalmát, mely az interkulturális térben dolgozók számára segít elvonatoztatni a generalizált relativizmustól és több teret ad az egyén személyes tulajdonságainak.

Az identitások konfrontációja megfigyelhető politikai szinten is. A képviselők hozott, különböző politikatörténeti múltja sok félreértést okoz, mely segíti a kompromisszumkésztség és a harmonizációra való törekvés erősödését. Felmerül ugyanakkor a kérdés, a kompromisszum atmoszférája támogatja-e az egységes európai identitás eszméjét? Segíti-e Európát abban, hogy túllépjen a kulturális kötöttségeken és a nemzetállamok szintjéről átlépjen az egységes európai szintre?

Globális és lokális. Az Európai identitás és a kulturális örökség politika

A 20. század második felétől az európai identitás meghatározó elemei, a megkülönböztetetten helyi specifikum, a regionális tradíció, a kulturális örökség tudatos mobilizálása egyre fontosabb elemei az unió eszköztárának a közös európai identitás kialakításának és erősítésének folyamatában (Jöhler 2002).

Reinhard Jöhler, a Tübingeni Egyetem antropológus kutatója az Európai Unió mint egyfajta ügynökség identitásformáló szerepét vizsgálja etnológiai szempontból. A 2000-es Hannoveri Világkiállítás példáját hozza, ahol az ausztriai Voralberg régió „Global House” pavilonjában innovatív és modern elemekkel mutatta be tradicionális, helyi kultúráját, gazdaságát, valamint „Nature and Life in

the Bregenzerwald” elnevezésű régiófejlesztési projektjét, tipikus helyi termékek felvonultatása kíséretében. A koncepció egyszerre célozta meg a régió kulturális örökségének bemutatását, valamint a tradicionális termékek az európai piacra való betörésének lehetőségét. Jöhler hangsúlyozza, a voralbergi projekt nem egyedülálló, egyike a klasszikus, látszólag bottom-up uniós projektnek, mely keretében az uniós döntéshozók a helyi manufaktúrák, a regionális örökség erősítésével támogatják a közösségi politika által preferált európaizálódás folyamatát.

A tradíció és a kulturális örökség fogalmak mindig valami sajátja, tipikusan eredetire utalnak, melyek az adott régió statikus múltjára, tradícióira vonatkoznak. Ezen a vonalon váltak a kulturális antropológusok a kulturális örökség hivatalos kutatói. A 19. század végén Európa az etnológusok számára a modern, urbánus, nemzetközi kultúrát jelentette, mely erős ellentétben állt a helyi tradíció és a nemzeti kulturális örökség világával. Napjaink hegemon Európája, az „Euroculture” ezt a vonalat viszi tovább, sokak szerint veszélyt jelentve a helyi, regionális, nemzeti, európai sokszínűsége. Jöhler nem ért egyet ezzel az értelmezéssel, meglátása szerint a tradíció nem a múlt statikus terméke, a mindenkor szükségszerű fejlődés és a modernizáció pedig nem veszélyezteteti kulturális örökségeinket.

A Hannoveri Expo példája ezt támasztja alá, a voralbergi projekt egyaránt prezentálja az erős helyi kultúrát és az európaizálódási folyamatokat, lévén a régió fejlődését a LEADER elnevezésű, gazdaságot, turizmust és kultúrát támogató EU program hozta lendületbe. A kulturális örökség mobilizálása megfigyelhető az unió más országaiban is, egyre népszerűbbek a helyi fesztiválok, kézműves termékeket kínáló vásárok, melyek globalizált világunkban tudatosan segítik regionális identitásunk újbóli erősödését. Ebben a folyamatban kulcsszerepe van az Európai Unió politikájának, egyszerre tűzve zászlójára a hasonlóság és a különbözőség politikai üzenetét, felismerve, hogy a közös európai identitás kialakításához különböző kulturális örökségeinket keresztül érhetünk el. A közösségi programtámogatási rendszer elsődleges célja a homogén gazdasági folyamatok erősítése, miközben masszívan járul hozzá különbözőségeink előtérbehelyezéséhez is, egyszerre fejtve ki hatását az európai, nemzeti és regionális szinteken. A támogatások által kisebb csoportok és szereplők jutnak politikai hatalomhoz, amivel reprezentálni és egyben alakítani tudják nemzeti kapcsolódásaikat. Az EU közösségi forrásból támogatja a helyi kulturális örökséggel foglalkozó projekteket, annak érdekében, hogy megvalósítsa politikai, kulturális és gazdasági céljait, erősítve ezzel polgáraiban a közös európai identitás érzését. A '80-as évek elejétől módszeresen igyekszik megszólítani a közösséget, ily módon próbálva életre hívni azt az európai polgárt, akinek közös történelme, kultúrája és identitása van. A nemzetek közti diverzitás a közös identitás hívószava és egyben további gazdasági lehetőségek terepe lett. A „lokális termék” kikerült a globális piacra és meghatározó részévé vált egy új világkultúrának.

Az antropológusoknak nem szabad figyelmen kívül hagyni ezeket a folyamatokat és a tradicionális lokális kultúra tanulmányozása mellett ki kell szélesíteni vizsgálódásuk perspektíváját az intézményi irányokba is. Az Európai Unió megkerülhetetlen tényezővé vált a kulturális örökség kutatások terén, része lett az Európával foglalkozó diszciplínának, miközben a tradíció és örökség nem vehető ki a lokális kontextusból. Az EU nem csupán egy politikai makro-koncepció, hanem a kulturális örökséget támogató

projektek segítségével megtalálta az utat polgárai mindennapi, helyi életéhez.

A mítoszok reprezentációs narratívája

Tuuli Lähdesmäki a finnországi Jyväskylä Egyetem kutatója a „kritikai-mitológiai megközelítés” (Discourse-Mythological Approach) elméletével szemlélteti, az Európai Unió hogyan irányítja központilag a közös európai kulturális örökség létrejöttét és pozíciójának erősödését (2018). Két uniós kezdeményezés példáján mutatja be, az EU miként teremtette meg és ápolja a közös európai történelem és kultúra mítoszt, mellyel politikai céljait legitimizálja.

Az elmúlt két évtizedben szemmel láthatóan megnőtt az uniós döntéshozók érdeklődése a közös európai gyökerek és örökség irányába, mely túllép a nemzeti különbségeken a múlt értelmezésének irányába. Az EU múlt felé fordulása igencsak jövőorientált projekt: az elmúlt idők narrációja segítségével teremti meg az unió a saját maga által elképzelt önképet, érti és érteni meg saját magát. Lähdesmäki Erik Ringmart idézi, aki ezt az időszakot „formatív időnek” nevezi, amikor a régi metaforákat újakra cserélik, új identitások és történetek születnek, pregnáns retorikai és propaganda eszközök segítségével. Az új tagállamok belépésével az Európai Unió bővülése kiváló alkalomnak bizonyult az egységes európai identitás erősítése, az unió reprezentálása, az új európai narratíva irányába további határozott lépésekkel való elmozdulásra, miközben komoly gazdasági, politikai és humanitárius krízisekkel kellett a vezetőknak szembenéniük.

Az empirikus vizsgálat az Európai Parlament és az Európai Bizottság két kiemelt örökség projektjét veszi nagytó alá: az EP „Parlamentarium” elnevezésű látogatói központját, mely 2011-ben nyílt meg és az EU „hivatalos” történetét mutatja be, visszatartva Európa „hosszú és krízisekkel zsúfolt időszakára” (Lähdesmäki 2018). Nem kevésbé jelentős az EB szintén 2011-ben indított „Európai Örökség cím” projektje, melynek célkitűzése, hogy „az európai polgárokból, különösen a fiatalokból, az európai történelem és kulturális örökség közös értékeire és elemeire alapozva megerősítse az Európai Unióhoz való tartozás érzését, megszilárdítsa a nemzeti és regionális sokszínűség elismerését és élénkítse a kultúrák közötti párbeszédet.”

Lähdesmäki a Darren Kelsey brit kutató által megalkotott „kritikai-mitológiai megközelítést” alkalmazza, a mítoszelmélet és a kritikai diskurzuselmzés elemeit ötvözve, mely során történelmi és társadalmi összefüggéseket a nyelv és a hatalom kapcsolatán keresztül értelmez. Ez a kritikai módszer elsősorban a mítoszelemzés területén hasznos, lehetővé téve elmúlt események jelenre való vonatkoztatását, nyelvi elemek ideológiai szerepére és az irányító hatalom kapcsolatára fókuszálva.

A mítoszoknak megkérdőjelezhetetlen a hitelessége, sem nem hazugságok, sem nem igazságok, olyan komplexitások, melyek látványosan egyszerűsítik le a befogadási folyamatokat és erősítik meg a történetmesélő morális kódjait és szándékait. A múlt narrációja mindig egyfajta ideológiai cselekedet, amivel könnyedén lehet előállítani egymástól független, fragmentált eseményekből összefüggő történeteket. Lähdesmäki a hatalom eszközeként írja le a mítoszok narratíváját, melyek új jelentésekkel, a jelenre vonatkozó egyszerű ideológiákkal vannak ellátva.

Az unió által megalkotott archaikus alapító mítosz megkérdőjelezhetetlenül mutat vissza az európai népek

közös történelmi és kulturális múltjára, igazolva és egyben manifestálva jelen létezésének szükségességét, a közös európai értékek és identitás elengedhetetlen fontosságát. A modern politikai mítosz diszkontinuitáson alapszik, jól látható törésponttal és a totális újrakezdés lehetőségével. Az EU politikai mítoszában a 2. világháborúra tekint töréspontként, mely után Európa népei főnixmadárként születtek újra és indultak el a közös fejlődés útján. A vasfüggöny leomlása, a kommunista diktatúrák megszűnése és az unió bővülése szintén ezt a mítoszt erősíti, hangsúlyozva az európai integrációt, mint egyetlen jó utat, ahol az egység jóval fontosabb, mint a nemzeti érdek. Az új európai mítosz egyszerre ötvözi a történelmi folytonosságot és a temporális törés után bekövetkező újjászületést: a közös európai múlt és a nemzetállamok különböző történelme mentén létrejött európai egység szimbólumát. Az EU alapító mítoszok célja, hogy jó irányba oktassa az európai népet: az unió polgárai egyszerre ismerjék meg közös európai múltjukat, és váljanak európai polgárrá.

A mítoszeremtés nem más, mint a hatalom reprezentációja. A döntéshozók világnézetének narratívája, mely indirekt módon segíti a politikai célok legitimációját és megvalósulását (Lähdesmäki 2002).

Identitás és reprezentáció

Roger Chartier a francia kultúrtörténet nemzetközileg elismert gondolkodója a társadalmi megosztottság megértéséhez a művek, gyakorlatok és reprezentációk vizsgálatát javasolja. A társadalmi közegek heterogén csoportok, melyek mentén a kulturális szokások és társadalmi különbségek új megvilágításba helyezhetők. A társadalmi jelenségek totalitásának leírása helyett célravezetőbb egy-egy különleges nézőpontból, a feszültségek és konfliktusok együttesének ismeretében vizsgálni azt. Ennek a kultúrtörténetnek lehet eszköze a reprezentációk, a hatalomgyakorlás körüli harcok leírása (Laczo 2011), melynek mentén az egyének és csoportok saját világuknak értelmet adnak (Chartier 2009).

Chartier az alkotás és a befogadás közös kulturális tere mellett érvel, a szöveg jelentései azoktól a formáktól függenek, melyeken keresztül eljut a befogadóhoz, a szöveg és az olvasó világának találkozási pontján. Az elsajátítás fogalma kiemelten fontos a kultúrtörténet számára, a használatok és interpretációk társadalomtörténete szempontjából. A megismerés és a gondolat nem választható el a materiális hordozótól. Amennyiben nem társadalmi csoportokból, hanem kulturális tárgyakból és kódokból indulunk ki, lehetőség nyílik más kulturális különbségekre is rálátást nyerni (nemi-, vallási-, generációs hovatartozás, nevelési hagyományok, satöbbi).

Chartier a kulturális alkotások társadalmi szabályrendszerbe való integrációját helyezi középpontba, a kulturális javak materialitásának társadalmiságára kérdez rá. Beszélhetünk-e a kultúra esetében a többietől elkülönülő, önálló mezőről, társadalmi gyakorlatról, melyet a hétköznapi és a kulturális teljesítmény között diskurzus határoz meg? Vagy antropológiai szempontok szerint értelmezzük a társadalmi gyakorlatokat, jelentésekkel ruházva fel világunkat?

A kollektív reprezentációk képében megjelenő osztályozási rendszereket társadalmi intézményekként javasolt felfogni, melyek a társadalmi világot alakító gyakorlatok mintája, a tettek irányítója. Chartier ennek három modalitását lája: 1. Különböző társadalmi csoportok

különbözőképpen konstruálják a valóságot, 2. A társadalmi identitás elismerését, azaz a státusz modalitását, 3. Egy csoport vagy osztály létezését demonstráló intézményesített és objektivizált formák modalitását.

A társadalmi identitás két pólus közötti erőviszonyok vonalán jön létre: az egyik pólus, amelynek hatalmában áll reprezentációkat alkotni és azokat bizonyos csoportokra ráerőltetni, a másik pólus ezzel szemben identitását annak viszonylatában alakítja ki, miszerint a ráerőltetett reprezentációnak behódol vagy ellenszegül. Egy adott csoport elismerését saját reprezentációjuk elfogadottsága tükrözi.

A reprezentációk harcának téje a társadalmi struktúra hierarchiája, figyelmének központjában szimbolikus stratégiák állnak. A reprezentáció egyrészt jelölhet hiányt, a jelenlét látszatát keltve, a reprezentáló és a reprezentált különállását feltételezve, másrészt mutathat valamely dolog vagy személy nyilvános jelenlétére (Chartier 2009). A reprezentáció megértésének hiánya fakadhat a jelölő és a jelölt közötti kapcsolat feszültségéből vagy a befogadó felkészületlenségéből. Amennyiben a reprezentáció inkább eltakarja, mintsem hűen ábrázolja a jelöltet, fellép a látszat működési mechanizmusa, az elferdített reprezentáció, mely nem más, mint csupán alárendeltséget teremtő gépezet.

A kulturális különbségek nem változatlan, állandósult társadalmi megosztottságok lenyomatai, hanem dinamikus folyamatok következménye. Ugyanazon kulturális javakon különböző társadalmi csoportok osztoznak, a diskurzusok sorozatát így a maguk különlegességében kell értelmezni, azaz figyelembe kell venni keletkezésük helyét és miliójét, miközben az irányító és ellenőrző szabályok hitelességét és igazságtartalmát is érdemes figyelembe venni. A durkheimi szociológia kollektív reprezentáció fogalmára alapozva Chartier a reprezentációra valamilyen identitás kollektív megjelenítőjeként, a hatalom átruházásaként tekint.

Az Európai Unió reprezentációs mechanizmusa

Az 1950-es évektől körvonalazódni látszik az oktatás által formált európai *démosz* gondolata, mely az Európai Közösség létezésének legitimációját jelentette. A demokratikus hiányokat kritizálók szerint az akkori unióban nem született meg a támogató polgárság, kormánya ugyan van a Közösségnek, de polgárai nélkül ereje kevés. Jürgen Habermas, német filozófus és szociológus szerint az Európai Uniónak nincs egészséges közszférája, azaz olyan hálózata, mely az összes tagállam polgára számára egyenlő lehetőséget biztosít a politikai kommunikációban való részvétellel (Habermas 2001).

Nyilvánvalóvá vált a vezetők számára, hogy az Európai Közösség nem tud működni az unió polgárainak támogatása nélkül, szükségessé vált tehát olyan újítások, programok bevezetése, melyek segítségével Európa polgárai nem csupán szemlélői, hanem résztvevői lesznek az európai integráció kialakításának és egyben erősítik a közös európai kulturális örökség és identitás gondolatát, mind az unióban belül, mind az egész világ felé.

Az Európai Közösség föderalista támogatói már korábban felismerték, hogy az oktatásügy az a terület, melynek segítségével előre lehet mozdítani az európai integráció ügyét. Erre a megfigyelésre leginkább a nacionalizmuskutatók mutattak, megállapítva, hogy Németországban és Olaszországban az oktatásnak komoly szerepe volt a közös identitás kialakításában (Klose 2017).

Az Erasmus program a holland filozófus, Rotterdami Erasmus személyén keresztül egyszerre idézi fel a tanulási

célból folytatott nemzetközi mobilitás történeti gyökereit és foglalja magába az Európai Unió felsőoktatási céljait, erősítve a közös európai identitás érzését. Az „I am/was ERASMUS” az indulás után pillanatok alatt ismert szlogenné vált a mobilitásban résztvevő hallgatók között, melyhez saját tapasztalatokkal és élményekkel tudtak kapcsolódni – így lett a program meglepően rövid idő alatt az európai felsőoktatási tér erős brandje.

Chartier reprezentáció elmélete mentén jól felismerhető az unió döntéshozóinak kollektív identitás teremtő és formáló hatalmi törekvése, melyet, elsősorban a kezdeti időkben, a hiány felismerése és a látszat működési mechanizmusa jellemez. A közös európai identitás megszületése szükségszerű, a tervbe vett és kialakulóban lévő európai politikai és gazdasági erő elengedhetetlen reprezentációja mind az EU polgárai mind a világ számára. A közös európai kulturális örökség az unió hatalmának megkérdőjelezhetetlen manifesztációja, mely bár mindenki számára ismert kulturális különbségeken alapul, magában hordozza az egységes európai identitás lehetőségét.

A kezdetben elferdített, látszat reprezentáció egyfajta kettős reprezentációs technikává alakul a *globális* és a *lokális* egyidejű reprezentációs- és támogatási mechanizmusai segítségével. A közös európai identitás a globális és lokális két pólusa között jöhet létre: az unió, mely az anyagi források irányításával a hatalmat gyakorolja, egyszerre alkotja meg saját, egységes EU identitás reprezentációját és mozdítja be a tagállamokat ebbe az irányába, egyidejűleg megteremtve a „legitim ellenállás” terepét a lokális kultúra reprezentációjának és támogatásának képével. Ezzel a két-pólusú kultúrpolitikával jöhet létre az adott csoport saját reprezentációjának, a közös európai identitásnak belső és külső elfogadottsága.

A realitás reprezentációja vagy a reprezentáció realitása?

A fent bemutatott elemzések jól mutatják, mennyire bonyolult és nehéz az EU számára az egységes európai identitás víziójának reprezentációja, az európai polgár megteremtése. Az unió erős retorikai elemekkel dolgozik, miközben kevés valós hatással bíró szimbólumot tudott mindeddig létrehozni. Erős határok mentén történő viták és döntések helyett sokkal inkább a harmóniára való törekvés jellemző a *Buildig Europe* folyamatára, melyet valójában inkább folyamatként érzékelünk, semmint terméknek vagy közös identitással rendelkező közösségnek tekintünk.

A kutatás kiinduló problémáfeltevése az európai és hazai felsőoktatás nemzetköziesítésének gyakorlati akadályai. Miért nincsenek összhangban az Európai Unió kitűzött céljai azok megvalósulásának mértékével? Mennyire reális elképzelés a közös európai oktatási és tudományos tér kialakításának víziója, azaz a realitás reprezentációjának vagy a reprezentáció realitásának vagyunk-e tanúi (Bourdieu 1985)?

Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés (Római szerződés, 1957) elsősorban gazdasági érdekszövettségként jött létre, melynek utódja lett 1993-ban a Maastrichti szerződéssel létrejött Európai Unió, erős regionális elkötelezettséggel. Nemzetközi szervezetenként az unió működésében a nemzetekfelettség és a kormányköziség jegyei keverednek. A nemzetekfelettség célja az integráció gyorsítása, közös európai értékek megalkotása és gyakorlása. A korábban gazdasági szövetségként működő szervezet közös európai identitás, az oktatás területén pedig erőteljes

nemzetköziesítés, tehát egyfajta univerzális szemléletmód és működés elérését tűzte ki célul, melynek egyik támogató eszköze az Erasmus program. Megfigyelhető a társadalmi világ közös szemléletének vágya, illetve az aziránt való törekvés, hogy ezt a csoporton belül a csoport összes tagja elfogadja, és ezzel a csoporton kívüli határozottan és egyértelműen reprezentálható legyen.

Az Európai Unió mint *auctor*, tekintély, irányt mutat és igyekszik azt elfogadtatni, ezzel egyidejűleg saját létezését reprezentálja és legitimizálja (Bourdieu 1985). Ha azonban a realitás tapasztalati oldaláról vizsgáljuk a problémát, feltételezhetjük, nem elegendő irányt mutatni, hanem egyéb, társadalmi szempontokat is érdemes lenne figyelembe venni a kitűzött cél elérhetőségének érdekében. Az Európai Unió megalkotói határokat és heterogén csoportot hozott létre, melynek tagjai ugyan viselnek hasonló jegyeket, észlelhető a különbözőségek erőteljes jelenléte is. A hatalmi reprezentáció erősítheti a kulturális különbözőségek láthatóságát, a realitás és a reprezentáció szembenállását.

Látható a regionalista beszéd performatív jellege és hatása, főleg egy ennyire erősen intézményesített struktúrában és környezetben. Látható a manifesztáció dialektikájának (Bourdieu 1985) határozott jelenléte, ahogyan a csoportot létrehozó hatalom a reprezentáció eszközeivel, közös szabályrendszerrel és támogatói programokkal próbálja alkalmazni a közös értékrendszert.

Felmerül a kérdés, a realitás reprezentációját vagy a reprezentáció realitását látjuk? Beszélhetünk-e egységes, európai felsőoktatásról, működik-e az eszköztár, melyet a realitás megvalósításához a döntéshozói hatalom megalkotott?

Voltak-e az uniós programok létrehozóinak átgondoltan megvalósítható célkitűzései és született-e ennek megfelelő megvalósítási terv? Volt-e arra irányuló kísérlet, hogy megvizsgálják, társadalmi, oktatástechnikai szempontok alapján, tud-e működni a hallgatói mobilitáshoz elengedhetetlen egységes kreditelismerés úgy, ahogy azt a program manifesztálja? A több százéves egyetemek közti megállapodás és az ez alapján megvalósuló több milliós nemzetközi mobilitás a felsőoktatásban vajon elegendő igazolvány-e a realitás reprezentációjához az Erasmus program 35 éves történetében? És vajon sikerül-e ily módon létrehozni azt az európai felsőoktatási térséget, mely az elvárt és megfelelő eredményességgel járható ki- és be minden résztvevő számára?

Az európai felsőoktatás nemzetköziesítésének és mobilitásának egyik fő célja, többek között, az egyetemek közötti átjárhatóság, a partneregyetemeken megszerzett tudás és kompetenciák hazai egyetemeken való automatikus elismerése és elfogadtatása. Az Erasmus program éves jelentései és egyéb uniós felmérések alapján több tagországban, köztük Magyarországon, ennek sikere mérsekelt, mely komolyan akadályozhatja a program minden szinten megállapítható sikerességét.

Felhasznált irodalom

- Abélès, Marc 2004 Identity and Borders: An Anthropological Approach to EU Institutions. *Twenty-First Century Papers: On-Line Working Papers from the Center for 21st Century Studies*, University of Wisconsin, Milwaukee.
- Balatoni, Monika – Pap, Melinda Patrícia 2024 Identitásformáló kulturális eszközök az Európai Unió megközelítésében. *Kultúra és Közösség*, VI. (3) szám, DOI: 10.35402/kek.2024.3.15.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1985. 1:7–22.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000 Beyond "Identity". *Theory and Society*, 29. 1:1–47.
- Chartier, Roger 2009 A világ mint reprezentáció. In Kisantal Tamás szerk. *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat, Budapest. 35–54.
- Európai Tanács 2018 A Tanács Ajánlása a felsőfokú és a felső középfokú oklevelek, valamint a külföldi tanulmányi időszakok eredményeinek automatikus kölcsönös elismerésének ösztönzéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0270>. Letöltés dátuma: 2025.06.09.
- Európai Unióról szóló szerződés (EUSz) 2007. 4. cikk (2) bekezdés. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 326, 2012.10.26., 13–390. DOI: 10.2860/58644
- Gaál, Tekla 2025 Az ERASMUS program születésének története az európai felsőoktatási reform kezdetének tükrében. *Iskolakultúra*. 35. 3:38–51. <https://doi.org/10.14232/iskkult.2025.3.38>. Letöltés dátuma: 2025.06.06.
- Habermas, Jürgen 2001 Why Europe Needs a Constitution. *New Left Review*, 11:5–26.
- Halász, Gábor 2012 *Oktatás az Európai Unióban. Tanulás és együttműködés*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Johler, Reinhard 2002 Europe, Identity Politics and the Production of Cultural Heritage. *Lietuvos Etnologija. Studies in Social Anthropology and Ethnology*, 2:9–22.
- Keszeg, Anna 2006 Kultúrtörténet és historiográfiai hagyományok. Keszeg Anna interjúja Roger Chartier-vel. *Korall*, 23:5–23. https://epa.oszk.hu/00400/00414/00016/pdf/EPA00414_Korall_2006_23_korall_23.pdf. Letöltés dátuma: 2025.06.02.
- Klose, Ulrike 2013 The New Role of the ERASMUS Programme in the Knowledge Society. In Feyen, Benjamin – Krzaklewska, Ewa szerk. *The ERASMUS Phenomenon – Symbol of a New European Generation?* Peter Lang Edition, Frankfurt am Main. <https://journals.openedition.org/spp/1763?lang=en>. Letöltés dátuma: 2025.04.03.
- Kuhn, Theresa 2012 Why Educational Exchange Programmes Miss Their Mark: Cross-Border Mobility, Education and European Identity. *Journal of Common Market Studies*, 50. 6:994–1010. https://theresakuhn.eu/wp-content/uploads/2019/05/kuhn-2012-jcms_journal_of_common_market_studies.pdf. Letöltés dátuma: 2025.05.29.
- Laczó, Ferenc 2011 Új történeti poétikák nyomai. *Aetas*, 26. 2:198–203.
- Lähdesmäki, Tuuli 2019 Founding myths of EU Europe and the workings of power in the EU heritage and history initiatives. *European Journal of Cultural Studies*, 22/5-6. szám, 781–798. <https://doi.org/10.1177/1367549418755921>. Letöltés dátuma: 2025.06.08.
- Magyar Rektori Konferencia 2019 *A Magyar Rektori Konferencia elismerési munkacsoportja által elvégzett munka eredményei. Összegzések, ajánlások*. Magyar Rektori Konferencia, Budapest. http://archive.mrk.hu/wp-content/uploads/2019/05/Jelentes_final_20190524.pdf. Letöltés dátuma: 2025.06.07.

Forrás: www.magnific.com

A MÉLYBEN REJLŐ KÉP: A VIZUÁLIS KÓDOK ÚJRAOLVASÁSA

DOI 10.35402/kek.2026.3.8

Absztrakt

Az esszé Roland Barthes *A kép retorikája* című írásának újraértelmezésére vállalkozik, a vizuális kódok kortárs értelmezési lehetőségeit vizsgálva. A szemiotikai megközelítést kiterjeszti a designkultúra, a reklám és a művészet határterületeire, bemutatva, miként változik a képi jelentés a multimedialitás és az intermediális kommunikáció korszakában. A Panzani-reklám elemzését a modern vizuális kultúra példáival – a *Ben's Original* kampány és Andy Warhol *Campbell Soup Cans* sorozata – veti össze a szerző, feltárva a tömegtermelés, az identitás és az autenticitás közti feszültséget. Az esszé rávilágít arra, hogy a Barthes-i kódmodell napjainkban is érvényes keretet ad a képi jelentés konstrukcióinak vizsgálatához, ugyanakkor a kortárs designkultúra szimbolikus gazdaságában új, etikai és kulturális olvasatokkal egészül ki.

Kulcsszavak: Barthes, szemiotika, vizuális kultúra, design, reklám, hipertextualitás, jelentésképzés

The image hidden within: rereading visual codes

Abstract

The essay revisits Roland Barthes's *Rhetoric of the Image* by exploring new interpretative possibilities of visual codes in the context of contemporary design culture. It expands the semiotic approach towards the interrelations of art, advertising, and visual communication, addressing how meaning shifts within today's multimediated and intertextual image environments. Through a comparative analysis of the Panzani advertisement, the *Ben's Original* campaign, and Andy Warhol's *Campbell Soup Cans* series, the study reveals the tensions between mass production, identity, and authenticity. It argues that while Barthes's code model still provides a valid framework for decoding visual meaning, contemporary design practices enrich it with new ethical, cultural, and media-theoretical dimensions.

Keywords: Barthes, semiotics, visual culture, design, advertising, hypertextuality, meaning-making

Bevezetés

Több mint egy évtizede foglalkozom Roland Barthes *A kép retorikája* című, klasszikussá vált szemiotikai tanulmányával. Oktatói és kutatói munkám során gyakran használok ezt az írást referenciapontként a képi kommunikáció, a vizuális narratívák és a designkultúra elemzésében. Az utóbbi években azonban egyre világosabbá vált számomra, hogy Barthes modellje – noha az alkalmazott szemiotika egyik alapműve – ma új megvilágításba helyezhető, ha a kortárs képi kultúra, a reklám és a művészet intermediális összefüggései felől közelítünk hozzá.

A *Rhetoric of the Image* 1964-es megjelenése óta a képek vizsgálatát alapvetően befolyásolta a Barthes által bevezetett három kód: a nyelvi, az ikonikus és a szimbolikus üzenet rendszere. Ezek a kódok mára nemcsak a képelemzés eszközei, hanem olyan elméleti kapcsok is, amelyek segítségével megérthetjük, miként szerveződik a jelentés a kortárs vizuális térben – a tömegkommunikáció, a design és a kulturális reprezentáció határterületein.

Az esszé célja, hogy ezt a klasszikus elméleti keretet újraolvasa és kiterjessze a kortárs designkultúra irányába. A vizsgálat középpontjában a Barthes által elemzett Panzani-reklám áll, amelyet a mai vizuális nyelvvel párhuzamba állítva többek között a *Ben's Original* kampány és Andy Warhol *Campbell Soup Cans* sorozata egészít ki. Ezek a példák lehetőséget kínálnak annak a jelenségnek feltárására, hogy miként alakult át az elmúlt hatvan évben a képi jelentésképzés logikája – a kulturális kódoktól a globális vizuális narratívákig. Eme bevezető gondolatmenet után az írás először a Barthes- és Derrida-féle jelentésemelvények összefüggéseit tekintti át, majd részletes elemzésben vizsgálja a képi kódok működését a reklám, a design és a művészet összefonódó terében.

A képi jelentés instabilitása – Barthes és Derrida nyomán

Barthes *A képek retorikája* című tanulmányában egyedülálló részletességgel tárgyalja a Panzani reklámfotó modellről a jelrendszereit és jelentéstani vonatkozásait. Saját kategóriái szerint¹ elemzi a képet, nagy hangsúlyt fektetve a kulturális kódokra, a vizuális elemekre és a kép mélyebb jelentésszintjére. A kép – mint összetett jelrendszer – elemzése során feltárulnak a kulturális sajátosságok, a földrajzi és antropológiai jellemzők, mindemellett a designnal és a fogyasztói társadalommal kapcsolatos attribútumok. Barthes értelmezésében a kép retorikája ezen rétegek egymásra épüléséből jön létre: a vizuális forma és a kulturális kód kölcsönhatásából. A Panzani-reklám példája azt mutatja, miként képes a hétköznapi tárgy – adott esetben egy ételcsomag – mitológiává válni, a „természetesség” látszatát keltve. A kép így nem a valóság másolata, hanem a kultúra által szervezett diskurzus.

Gondolatkísérletemben arra vállalkozom, hogy feltárjam a Barthes által korábban elemzett – és máig

¹ Nyelvi üzenet; irodalmi üzenet; szimbolikus üzenet (Barthes; 1971).

fontos szemiotikai példájának tekinthető – reklámfotó további hipertextuális és intermediális értelmezési lehetőségeit. Arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy egy jól megszerkesztett kép a számlálhatatlan értelmezési lehetőség mellett mégiscsak képes egy jól kivethető kulturális mintát, érzést és hangulatot kelteni. Szemlélése során megannyi másik kép és mediális verzió együttese sejlik fel a képben rejlő jelek és jelentéstartalmak egyfajta interszemiotikai kapcsolódásában. A feltáró munka során arra törekszem, hogy a Barthes-i jelentés-modelláló kódok² hangsúlyosan megjelenjenek, de nem kívánok didaktikusan és csupán ezek mentén elemezni.

A konstruktivista jelentésalkotás szorosan összefügg az intuitív kutatással. Elsőre úgy tűnhet, hogy ez magába foglalja az „esetlegesség” lehetőségét, azonban a szemiotikai terminológia és keretrendszer segít abban, hogy szabadon, de jól érthető logika mentén tegyek kísérletet Barthes-i alapokon nyugvó értelmezésem megkonstruálására – jelen esetben a Panzani reklámkép elemzésének tovább mélyítésével. Az intuitív (értelmezésben: szabad) szemlélet utat nyit a kreatív gondolatoknak, a társ gondolkodó szerepében, a szemiotika pedig mindezt egyfajta struktúrává rendezi.

SZEMPONT	FENOMENOLÓGIA	HERMENEUTIKA	SZEMOTIKA
KÖZÉPPONTBAN	szubjektív tapasztalat	megértés és értelmezés	jelek és jelentések
HOZZÁÁLLÁS A JELENTÉSEHEZ	a tudatban megjelenő dolgok jelentése	a szövegek és hagyományok értelmezése	a jelek strukturális és funkcionális jelentése
KAPCSOLAT A NYELVHEZ	a nyelv másodlagos, eszköz a tapasztalat leírására	a nyelv a megértés közvetítője	a nyelv egy jelrendszer, elemzési tárgy
ALANY-VILÁG VISZONY	közvetlen tapasztalat	történeti, kulturális közvetítettség	strukturális viszony a jelek között
ELEMZÉS CÉLJA	tudati struktúrák feltárása	történeti, kontextuális megértés	a jelstruktúrák működésének modelljei

Összehasonlító elemzés (saját ábra)

Barthes és Jacques Derrida elméletei között számos kapcsolódási pont fedezhető fel a jelentésképzés, a szöveg és a dekonstrukció fogalmain keresztül. Barthes Panzani reklámalemzése saját fentebb említett kódrendszere segítségével értelmezi a vizuális és nyelvi elemek összjátékát, míg Derrida konstruktivista és dekonstruktív megközelítése a jelentések instabilitására és folyamatos újraértelmeződésére mutat rá.

² Az öt kód, vagyis az a jelentéstér, melyben az elbeszélés kibontakozik: a hermeneutikus, a szimbolikus, a proairetikus (azaz cselekvő), a szemantikai és a referenciális. E kódok egyben hangok is. A hermeneutikai kód az igazság, a szimbolikus a jelképek, a proairetikus az empirikus tapasztalat, a szemantikai a személy, végül a referenciális a tudomány hangjának megfeleltethető mező. (Barthes; 1997) Lásd tömören: <https://ekultura.hu/2011/12/11/roland-barthes-s-z>

Derrida megkérdőjelezi a stabil jelentésképzést.³ A *différance* fogalmával azt hangsúlyozza, hogy a jelentés soha nem adott, hanem folyamatosan eltolódik és újraértelmeződik a szöveg és a befogadó közötti dinamikus viszonyban. Barthes kulturális kódjai például egy adott hagyományt tükröznek, de Derrida szerint ez a hagyomány sem egyértelmű vagy változatlan, hanem történeti és diskurzív konstrukció eredménye. Vagyis a reklám nem pusztán egy rögzített üzenetet közvetít, hanem a néző értelmezésétől és kulturális előfeltevéseitől függően más és más jelentéseket nyerhet. Barthes az olvasó, Derrida pedig a nyelv felől mutatja meg, hogy a jelentésalkotás egy végtelen értelmezési folyamat része.

Ebből a perspektívából szemlélve Barthes és Derrida elméletei egyfajta dialógusba lépnek egymással. Míg Barthes az értelmezési struktúrákat igyekszik megragadni, addig Derrida azokat az instabilitásokat és belső feszültségeket vizsgálja, amelyek megakadályozzák a végleges jelentés kialakulását. Így a Panzani-reklám olvasata nem egyeden meghatározott üzenetként rögzíthető, hanem egy folyamatosan mozgásban lévő jelentéshálózatként értelmezhető, amelynek dekódolása mindig az adott kontextustól és befogatótól függ.

A Barthes és Derrida közötti dialógus a képi jelentés instabil természetét hangsúlyozza: miközben Barthes rendszerez, Derrida dekonstruál. E kettős perspektíva kijelöli azt az értelmezési teret, amelyben a következő fejezetek a Panzani-reklám vizuális struktúráját vizsgálják. Felvetődött bennem a kép tanulmányozása során az is, hogy ez a hirdetés, amely ennyire markáns érzelmeket, nemzeti és kulturális értékeket képvisel, vajon ma, a huszonegyedik században is aktuális tudna lenni? A képen látható konstrukció még mindig elég-séges az eredeti üzenet átadásához, vagy elavult és újragondolásra szorul? Ha pedig újra kell konstruálni, akkor hogyan és miért?

Panzani reklámfotó (1960)

³ Jacques Derrida a stabil jelentésképzésről a *Grammatológia* című művében fejti ki gondolatait. Derrida a nyelvészet és a szemiotika hagyományos – és korábban említett – feltételezéseit bírálja, különösen azt az elképzelést, hogy a jelentés rögzíthető és stabil lehet. Bevezeti a dekonstrukció fogalmát, amely rámutat arra, hogy a jelentés mindig instabil, és a szövegben lévő jelek közötti különbségek és eltérések révén jön létre (Derrida; 2014).

A vizuális mítosz olvasása: a Panzani-reklámtól a Ben's Original kampányig

Tervezőgrafikai szempontok

A tipográfiai elemzésben arra kívánok rámutatni, hogy egy ügyesen – szemiotikai szemlélettel – megszerkesztett tipográfiai rendszer mennyire erős hatásos üzenetet képes létrehozni. (Wunderlich 2019) Szintaktikai szerveződését illetően a Panzani képen a háló és a termékek egyfajta festményszerű struktúrát hoznak létre, amely így a reklámfotót képzőművészeti kontextusba helyezi. A termékek egy hálóban vannak elhelyezve, ami a piacok frissességét és a természetesség asszociációját hozza létre. A kép diagonális szerveződése által a termékek és a háló dinamikus hatást keltenek. A színhasználatot illetően a domináns a tompa vörös háttér, amely az olasz konyha melegségét és szenvetélyét mutatja, a kép többi részén pedig a zöld és fehér elemek együttesen az olasz zászló színeire reflektálnak. Továbbá tipográfiai szempontból a Panzani logó zöld és fehér színnel is kiemelkedik az ételek közül, amely erős márkaidentitást teremt. Az egyszerű, jól olvasható betűtípus pedig prémium érzetet kelt.

A kép denotációját tekintve a háló szállításra alkalmas eszköz, a piaci vásárlásra utal. A képen téstatermékek, fokhagyma, paradicsom, paprika, gomba, sajt és szósz látható. A társított jelentés azonban már sokkal gazdagabb világot rejt. A hálóban elhelyezett alapanyagok olyan érzést keltenek, mintha éppen megérkeztünk volna vele a boltból vagy a piacról, mindemellett pedig az összetevők együttes jelenléte a kontextust megalapozva az olasz gasztronómiára utal.

A képen látható termékek gondosan válogatottnak tűnnek, ami a minőség hangsúlyozását szolgálja. A zöltségek konstrukciója ügyesen van szerkesztve olyan szempontból is, hogy az általánosabb, azaz a nemzetközi konyhában általánosabban értelmezhető alapanyagok csak részleteikben láthatóak, de a paradicsom az előtérben a hangsúlyos pozíciót kapta. A csodálatos, hibátlan paradicsom hivatott a szatyorban látható műanyagba csomagolt, konzerv, feldolgozott, előfőzött termékek ipari jellegét ellenpontosítani. Ekkor érünk el igazán arra a szintre, amikor érdemes Barthes-ot olvasni. Sugárzik az ízek és pillanatok érzés a képből, amely a hagyományos, háziasszony főzés eszméjét közvetíti. A termékek csomagolása és a háló együttese egy romantizált kézművességre utaló történetet (mítoszt) mesél el, amelyben feltűnnek a helyi termelők, a klasszikus piaci hangulat, mindezek együtt pedig azt hivatottak jelezni, hogy a csomagolt tészta, a vesezt sajt és a konzerv ennek szerves részeit képezik.

A kép mellett, hogy hamis illúziót táplál, mégis igényesen reflektál a korszellemre, arra az időre, amikor már a tradíciók megengedhetik, hogy egy gyors ebédhez, ilyen alapanyagokat is használhatunk. Így a mítosz továbbra is a stílusos mindennapok kontextusában ragad, hiszen az étel mégiscsak az olasz gasztronómia része marad. Ezt erősíti meg olyan rítusok használatát a főzésben, mint amikor nem szabad a spagettit eltörni, vagy akár az extra szűz olívaolaj használata.

Kulturális narratívák

A reklám vizuális világába beépül az olasz gasztronómia mítosza. De milyen művészeti megoldásokhoz nyúltak a

kép designerei? Az elemzett Panzani-reklámfotó és a csendéletek hasonlósága több ponton is megfigyelhető. Mindkét konstrukció a bőség és a természetesség érzetét kelti az elrendezés révén; a gyümölcsök, zöltségek és egyéb elemek látszólag véletlenszerűen, ugyanakkor mégis harmonikusan helyezkednek el. A reklámkép készítői a festmények klasszikus megvilágítását utánozva meleg, lágy fényeket és kontrasztokat alkalmaztak, hogy hangsúlyozzák az ételek frissességét és érzékiségét. Az aranylós tónusok és a rusztikus háttér a festmények világát idézik, ezzel tudat alatt is az időtlenség és a minőség érzetét keltve. A kompozíció nemcsak esztétikus, hanem egyfajta nosztalgiát is teremt.

Caravaggio *Csendélet gyümölcsökkel* című műve a barokk realizmus egyik olyan markáns példája, amely a gyümölcsök élethű ábrázolásával a gazdagságot, a mulandóságot és az érzéki élvezetet szimbolizálja. A festmény emellett a fény-árnyék játékkal hatásosan fejezi ki a valóság érzékletes megjelenítését. A Panzani kép hasonló módon építkezik a vizuális szimbólumokkal, amelyek a frissességet, gazdagságot és a hagyományos olasz életstílust sugallják. A reklámfotón a hétköznapi tárgyak – mint a tészta vagy a szósz – a fogyasztói vágyat és a jólétet jelentik meg, miközben Caravaggio festményében a gyümölcsök mulandóságot és erkölcsi üzenetet is közvetítenek. Az ételek természetessége és autentikus jellege révén mindkét alkotás érzéki élményeket próbál keltetni, miközben szimbolikus jelentéseket hordoz.

Caravaggio: Csendélet gyümölcsökkel (1603)

Archaikus visszaulálás

A kép kompozíciója a leomló hálós szatyorral, a kiboruló gyümölcsökkel, teljesen nyilvánvaló utalás a bőségszarura.⁴ A bőségszaru modern kulturális jelentése több szinten is fontos: gyakran alkalmazzák vizuális eszközként reklámokban, designban, vagy akár politikai szimbólumként. Gazdagságot, bőséget és sikeres termékeny jövőt szimbolizál, miközben társadalmi és kulturális jelentéseket is hordozhat.

⁴ A bőségszaru a jólét, a termékenység és a szerencse jelképe, melyet a kecske szarva szimbolizál. A görög mitológia szerint a Zeust szoptató Amaltheia kecske egyik szarvából vagy Akhelóosz folyamisten Héraklész által letört szarvából ered, melyet a néreiszek töltöttek meg mindenféle gyümölccsel. <https://hu.museum-digital.org/index.php?t=tag&id=62672&suinin=6>

Ismeretlen német festő 18. század

Számtalan klasszikus és kortárs alkotás született erre az analógiára (például Tiziano: Bacchus és Ariadné; Rubens: A bőség allegóriája; Fortuna istennő ábrázolása vagy Salvador Dali: The Basket of Bread alkotása). Tehát ha a fenti képre tekintünk, akkor nyugodtan nevezhetjük az elemzett Panzani-reklám előképének.

A bőségszaru gyakran alkalmazott szimbólum a reklámparban, különösen élelmiszeripari termékek, friss és természetes alapanyagok (például bio-élelmiszerek) népszerűsítésére, a gazdag természeti forrásokat és az optimális életminőséget sugallva. Gyakran látjuk a nagy élelmiszerláncok plakátjain a húsvéti vagy karácsonyi kampányokban a túlradóan megterített asztalokat, roskadozó kosarakat, melyek mind ennek a képnek a metaforái. Ugyanakkor esztétikai és érzéki túltelítettségként is megjelenik a bőség az arany és a csillogás formájában a luxustermékeket hirdető kampányokban (pl. Ferrero, Moët & Chandon). Az üzenete egyszerű: a termék válasz a hiányra, a bőség pedig vágyat kelt.

Emellett közvetett üzenetként értelmezhető úgy is, hogy a nevezett gazdagság nem csak materiálisan jelentkezik, hanem lelkiekben is: kapcsolódhat az egészséges természethez és a mentálhigiéniához. A természeti erőforrások és a fenntarthatóság fogalmai kéz a kézben járnak, vagyis a bőség nem a túlhasználat eredménye, hanem a fenntartható fejlődés és az ökológiai gazdálkodás révén is elérhető. Ezáltal olyan üzenetek is társulhatnak a bőség fogalmához, mint a szintén divatos organikus termelés, helyi alapanyagok, és az etikus fogyasztás. Ezek mind képesek a gazdaságot és a közösséget fenntartható módon „gazdagítani”.

Képolvasási analógiák – Taste of Home

Több szempontból is olvashatjuk a Panzani-reklámképet, de én a modern designkultúra kontextusában kísérlem meg tovább elemezni a jelentést. A neves amerikai ételmárka a – megváltozott társadalmi érzékenységek miatt 2020-ban Uncle Ben's-ről átnevezett – Ben's Original, reklámjai azt kívánják hangsúlyozni, hogy ez az étel az amerikai családok mindennapi ételének az alapja, és a házas ízek központi eleme. A cég jól sikerült kampányának célja az volt, hogy ünnepelje a sokszínűséget és a családi összejöveleket, illetve az otthoni főzést. A kampány feltűnő eleme, hogy a képeken nem látszik maga a termék, csak a kontextus.

Uncle Ben's kampányfotók

A Mars Food tulajdonában lévő márka a The&Partnership ügynökséggel dolgozott együtt az „Everyone's Original” elnevezésű, integrált kampányon (2021). A reklámok hat különböző háttérű – valódi – családokat ábrázolnak, amint különböző ételeket készítenek ugyanaból a zacskó Ben's Original jázmin rizsből. Az Egyesült Államokban indult kampány az elkövetkező hónapokban Ausztráliában, Nagy-Britanniában, Németországban, Kanadában és Franciaországban is megjelent.

A Barthes-i nyelvi jelentésként definiált kategória a kampány során feltűnően kiemelt szerepet kapott. De itt a termék helyett valami fontosabb áll: nem a termék kerül a képek fókuszába, hanem a képi kompozíció és a nyelvi üzenet. A márkázott termék konkrétan nem jelenik meg. Ez felhívja a figyelmet egy fontos dologra: a képek elértéktelenedésére és a szociális médiával kompatibilis nyelvi üzenetek fontosságára. A Ben's Original kampánya ennek a vizuális retorikának a fordítottját valósítja meg. A korábbi Uncle Ben's név – amely a 20. század első felében az afroamerikai sztereotípiák egyik emblémája volt – 2020-ban megváltozott, a márka pedig új, befogadó arculatot alakított ki. A „Taste of Home” szlogen alatt futó vizuális anyagokban nem az egzotikum, hanem az otthon, a közösség és a sokféleség értékei kerülnek előtérbe.

A képek szerkesztése itt is hétköznapi: egy asztal körül emberek ülnek, ételt osztanak, mosolyognak. Mégis, a jelentés-rétegződés módja alapvetően más. Míg a Panzani-kép egy homogén kulturális mítoszt – az olasz identitás természetes voltát – épít fel, a Ben's Original reklám a kulturális pluralizmust mitologizálja. A természetesség helyébe a sokszínűség, mint érték lép: a „természetes” étkezés immár nem nemzeti, hanem közösségi jelenséggént jelenik meg.

A két kép így Barthes fogalmaival élve ellentétes mitológiai műveletet hajt végre: az egyik az egységet, a másik a sokféleséget naturalizálja. Mindkettő a vizuális kód „lát-hatatlan retorikájára” épül, de eltérő kulturális jelentésműködésben működik. A kortárs reklámképek így nem Barthes

modelljét cáfolják, hanem újrafordítják: a mitológiák többé nem a nemzet, hanem a közösség, az identitás és a befogadás fogalma köré szerveződnek. Ez a szemléltetváltás jól mutatja, hogy a Barthes által leírt struktúrák nem veszítették el érvényességüket – csupán átalakult a kulturális tartalmuk. A reklám ma is mitológiát teremt, csak más típusú hősökkel és másfajta „természetességgel”: a közösségi élmény, az etikai érzékenység és a társadalmi reprezentáció új kódjaival.

A tömegtermelés mítosza – Andy Warhol és a képi ismétlés retorikája

Amikor egy hatvanas évekből megidézett reklámképpel foglalkozunk, akkor nem mehetünk el a pop-art mellett. Vagyis érdemes megvizsgálni az erre az időszakra – a tömeggyártás fénykorára – jellemző fogyasztói társadalmat, a korra jellemző márkaidentitásokat és vásárlói elköteleződéseket. Ebben a részben az egyik közismert Warhol kép jelentését fogom egy kontextusba hozni a Panzani-hirdetéssel olyan kérdés mentén, hogy milyen módon reflektál a művészet a fogyasztói társadalomra? A következőkben egy összehasonlításban töreksem bemutatni a kétféle képet, külön a saját kontextusukban. Ez azért érdekes szemiotikai szempontból, mert amúgy mindkét kép megfelel a saját konvencionális keretrendszerének, de mi történik, ha új kontextusban, egymáshoz hasonlítva értelmezzük őket?

Andy Warhol: Campbell Soup Cans (1962)

A Panzani kép organikus elrendezésével a termékek a korábban már említett frissesség és természetesség asszociációt teremtik meg. Ugyanígy említettük a diagonális elrendezést és a háló kaotikusabb hatását. Ezzel szemben a Warhol-képen strukturált, rácsszerű elrendezést láthatunk. A 32 darab konzervdobozt sorokban és oszlopokban jelenítette meg az alkotó. Ezáltal egy elég merev, ismétlődő mintázat jött létre, nincs benne semmi organikus, így szinte kiáltja az ipari tömegtermelést.

A fogyasztásra ösztönző Panzani kép frissességével és autentikusnak tűnő itáliai életörömmel szemben a pop-art műalkotás a terméket nem teszi vonzóvá, hanem ellenkezőleg, ironikus és konceptualis, egyáltalán nem ösztönöz vásárlásra. Warhol ilyen módon a művészet és a tömegtermelés viszonyát is megkérdőjelezi.

Szempont	Panzani-hirdetés	Campbell's konzerv leves
Kompozíció	organikus, dinamikus	strukturált, ismétlődő
Színhasználat	meleg, érzelmi, természetes	minimalista, ipari, visszafogott

Tipográfia	különböző betűtípusok, narratív szöveg	egységes márkacélpítés, ismétlődő
Cél	vásárlás ösztönzése, autentikusság	pop-art, társadalomkritika

Összehasonlító elemzés (saját ábra)

Warhol szériaképei a Benjamin-i értelemben vett 'aurovasztás' vizuális metaforái: a tömegtermelés logikáját alkalmazzák a művészetre, ezáltal a jelentés termelésének folyamatát is ipari modellbe helyezik. Ezzel a Panzani-kép természetességmítosza és a pop-art ironikus üressége közti ellentét nemcsak esztétikai, hanem ideológiai dimenziót is kap. Andy Warhol *Campbell's Soup Cans* című sorozata 1962-ben a képi jelentésképzés új korszakát nyitotta meg. A konzervdobozok ismétlődő motívumai első pillantásra a tömegtermelés banalitását idézik, ám a sorozat valójában egy új vizuális retorikát teremt: a reklám és a művészet közötti átjárás nyelvét. Warhol a kommersz vizualitást nem kritikátlanul másolja, hanem idézőjelbe teszi – a popkultúra önreflexív tükrévé.

Ha Barthes a Panzani-reklámban a „természetesnek tűnő” mitológia leleplezését végezte el, Warhol e műveiben már magát a mitológia-gyártás folyamatát fordítja vissza a művészetre. A konzervdoboz, mint tömegtermék, itt nem pusztán tárgy, hanem jel: a fogyasztói kultúra emblema, amely a művész kézjegye által „ikonikus” státuszt nyer. A kép többszörözése ironikusan feloldja az eredetiség fogalmát – ahogy Walter Benjamin írja, az aura eltűnik, helyét a technikai sokszorosíthatóság rituálja veszi át.

A Warhol-kép így a Barthes-i szemiotika posztmodern újírása: a reklám retorikáját a művészet nyelvére fordítja. A *Campbell's Soup Cans* sorozat egyszerre dekolodja és felnagyítja a tömegkultúra vizuális kódjait. Míg a Panzani-kép a „természetes” mítoszt rejtette el a kulturális konstrukció mögött, Warhol a mesterségeséget maga teszi mítosszá – a mesterséges válik természetessé, a sokszorosított az egyedivé. Ebben a gesztusban a Barthes-i és a Derrida-i logika egyszerre működik: a jelentésrétegek rendszere (Barthes) és a végtelen eltolódás játéka (Derrida) ugyanazon képen belül válik tapasztalattá. A pop-art esztétikája a képi ismétlésen keresztül a jelentés instabilitását teszi láthatóvá – a reklám, a művészet és a hétköznapi tárgy közös nyelvén.

Warhol műve tehát nem Barthes cáfolata, hanem a Barthes-i szemiotika kiterjesztése a kulturális ipar világára. A *Campbell's Soup Cans* nem arról szól, hogy a reklám művészté válik, hanem arról, hogy a művészet is a reklám struktúrájában olvasható. A jelentés itt már nem egy kulturális kód kibontása, hanem annak végtelen idézete – a vizuális retorika önreflexív, ironikus változata.

Intermedialis narratívák: a mozgókép és a reklám párhuzamai

Amikor kitekintünk egy reklámfotón át a művészetek felé és a társadalmunkban jelen lévő analógiákból merítünk, – akárcsak kiterjesztett metaforák által – akkor érdemes említést tennünk a Panzani-képen látható konstrukció más mediális jelentős média-analógiáira is. A mozgókép és a reklám vizuális nyelve között mindig is szoros kapcsolat állt fenn. A film képi retorikája – akárcsak a reklámé – a néző érzelmi azonosulására, a vágy, a hiány és a beteljesülés

dramaturgiájára épül. A képek itt is egyszerre mesélnek és meggyőznek: retorikai szerkezetükben a narratíva és a mítosz egymást kiegészítve működik.

Jean-Luc Godard: *Éli az életét* (1962)

Példának vettem Jean-Luc Godard *Éli az életét* című filmjének egyik ikonikussá vált jelenetét, amely rendkívül gazdag értelmezési lehetőséget kínál számunkra. Ebben az időszakban a reklámplakát-kultúra izgalmas korszakban volt, az erőteljes vizuális nyelvezet alkalmazásának köszönhetően. Jellemzően tetten érhető a pop art hatás, a művészet és a reklám közötti határok elmosódása (például a lengyel plakátművészek munkáiban), és gyakori volt a kontrasztos tipográfia, a minimalista szlogenszerű szövegek. Elgondolkodtató, hogyan kapcsolható össze a két médium. Ebben a filmben is felmerül a modern társadalom, a fogyasztói közeg kritikája. Ugyanakkor közvetlenül érint olyan témákat is, amelyek a szociológiai értelmezésnek is helyt adnak, mert a női test áruvá válása erősen összefügg a fogyasztói társadalom logikájával.

Godard ebben a filmjében olyan posztmodern filmes nyelvezetet használ, amelyben előfordulnak hasonló reklám- vagy újságszerű vizuális kompozíciók, mint a Panzani reklám. Godard előszeretettel alkalmazott metaforikus és intertextuális eszközöket a politikai és társadalmi kérdések felvetésében. A film önreflexíven kapcsolja össze a mozi médiumát és a társadalmi szerepjátszást. Tulajdonképpen a modern társadalom és fogyasztói kultúra kritikáját fogalmazza meg elidegenítő eszközökkel. A női test a társadalmi és gazdasági struktúrák médiumaként jelenik meg. Ebben a szempontrendszerben a bőség illúziója mögött a kiszolgáltatottság és a hiány rejtőzik.

Az említett filmből idézett kép azt a jelenetet meréviti ki számunkra, amikor Anna Karina (Nana), a főszereplő egy élelmiszerbolt előtt álldogál, és a háta mögötti fal különböző reklámplakátjainak ölelésében látjuk. A kompozíció egyfajta *tableau vivant* (életkép). Nana szemből látszik, mozgástalan, csendes nézőként áll a nagy, színes plakátokkal teli fal előtt. A plakátokon különböző szlogenek, szövegek láthatók — mind vizuálisan harsányak és dinamikusak, éles kontrasztban állva Nana kimért jelenlétével. A film önreflexív módon játszik a képi és szöveges elemekkel, hasonlóan ahhoz, amit a Panzani képen látunk, ahogyan a reklámkép a tészta, a szósz, a sajtot egy gondosan elrendezett vizuális kompozícióvá alakítja.

A Godard film ezen jelenete egy tágabb értelemben vett fogyasztói kultúrára és magára a filmiparra is reflektál, ahol a reklámok és a termékek nem csak árucikkek, hanem vizuális és kulturális jelek. Az kiválasztott kép is mintha azt kérdezné: mit jelent nőként, „tárgyként” létezni egy olyan világban, ahol a képek uralkodnak? Ha a film nézője ismeri Barthes elemzését, akkor kapcsolatot vonhat a két vizuális rendszer

közé, hiszen mindkettő reflektál a reklámok által közvetített ideológiákra és fogyasztási mintákra.

A reklám és a kép kapcsolatának megértésekor érdemes megfontolni Roland Barthes javaslatát a mítosz feltárásához, miszerint a Panzani kép egyfajta „előzetes történetet” sugall, mintha egy olasz piacról hazahozott termékek pillanatképét látnánk. Ilyen módon a kép egy filmszerű narratívát idéz, amely könnyen illeszkedhetne egy olyan filmbe, mint a *Bonld Pierrot* (Godard 1965).

Ahogyan Barthes elemzése rámutat, a reklámképek mítoszként működnek, előzetes történeteket sejtetve, amelyek könnyen mozgóképes narratívákba illeszthetők. Ez az olasz piac hangulatát idéző, filmszerű kép például könnyen kapcsolódhat olyan ikonikus olasz életérzést megjelenítő filmekhez, mint a példaként említett alkotások. Ezekhez hasonlóan Sophia Loren alakja is egyfajta „szemiotikai aranybánya”: megtestesíti az olasz nőiesség és életöröm mítoszá, amely a vizuális kultúrában egy egész narratívát hordoz, és amelyhez könnyen kapcsolhatók a filmes és reklámvilág képei. Sophia Loren és a Panzani reklámhirdetés között nincs közvetlen történeti vagy promóciós kapcsolat, viszont ikonográfiái és kulturális szinten számos érdekes párhuzam és asszociáció vethető fel. A 8. képen tőle idézett mondat és Sophia Loren neve, illetve a dátum együttesen hozzák létre azt a koncepciót, amit az olasz életstílusról gondolunk. Miért nem kell hozzá kép?

Az idézett mondat Sophia Loren jelét hordozza, ilyen módon szemiotikai értelmezésben minden ehhez a mondat-hoz kapcsolódik: amit életében tett, amit gondolunk róla, a nőiessége, a sajtóban tett nyilatkozatai, ikonikus képei, filmjei. A dátum pedig arra hivatott rámutatni, hogy 1965-ben a nők természetesek voltak Olaszországban, hogy a latin nők dacosak, büszkéek a testükre és hogy nem hajlandóak azért megtagadni a származásukat, szokásaikat, csak mert a világban éppen ez a divat. Amíg Sophia Loren a saját állításával azonosan vélekedett erről, addig más nőket éppen, hogy nyomasztott a „nullás” elvárás és éppen ezért van jelentősége a mondatnak akkor, amikor a „természetes olasz nő” inkább a mítosz világában volt valóban természetes.

Tehát Loren és a Panzani-reklám egyaránt használják az „la dolce vita” extratextuális eszköztárat, miközben ez a „kitalált” Olaszország nem feltétlenül valóság, hanem olyan kulturális konstrukció, amelynek célja a termékek eladhatóságának növelése. Ez a reklámkonstrukció Barthes szerint nem egyszerű reklám, hanem mitologizált jelentéstartalom. Loren ebben a konstrukcióban jelentéshordozó, így tekintve elemezhető a fogyasztói kultúra reprezentációs stratégián keresztül. A Panzani és Sophia Loren is az eszményített, de fiktív kultúra részeivé válnak a reklámokon keresztül. A Sophia Loren-mítosz és a Panzani reklám közös szemiotikai hálóban működik: mindkettő az ’íz, napfény, élvezet’ idealizált konstrukcióját hozza létre, ahol a nemzeti identitás, a nőiesség és a fogyasztás vizuális kódjai egymást erősítik.

A napfényes életöröm reklámokban és filmekben való megjelenítése tehát nem pusztán esztétikai vagy stilisztikai választás, hanem egy mélyebb kulturális jelentéstartalom hordozója is. A vizuális kultúra, különösen a reklám és a film médiuma, képes újraalkotni és felerősíteni bizonyos sztereotípiákat, amelyek hatással vannak a társadalmi identitásra és az önkép kialakítására. Ahogy a mondás tartja: „Szép, mint a képeslap, de nem biztos, hogy igaz.” Ez a gondolat jól érzékelteti, hogy amit a reklámokban látunk, gyakran távol áll a valóságtól, és inkább a vágyak, ideálok világát jeleníti meg.

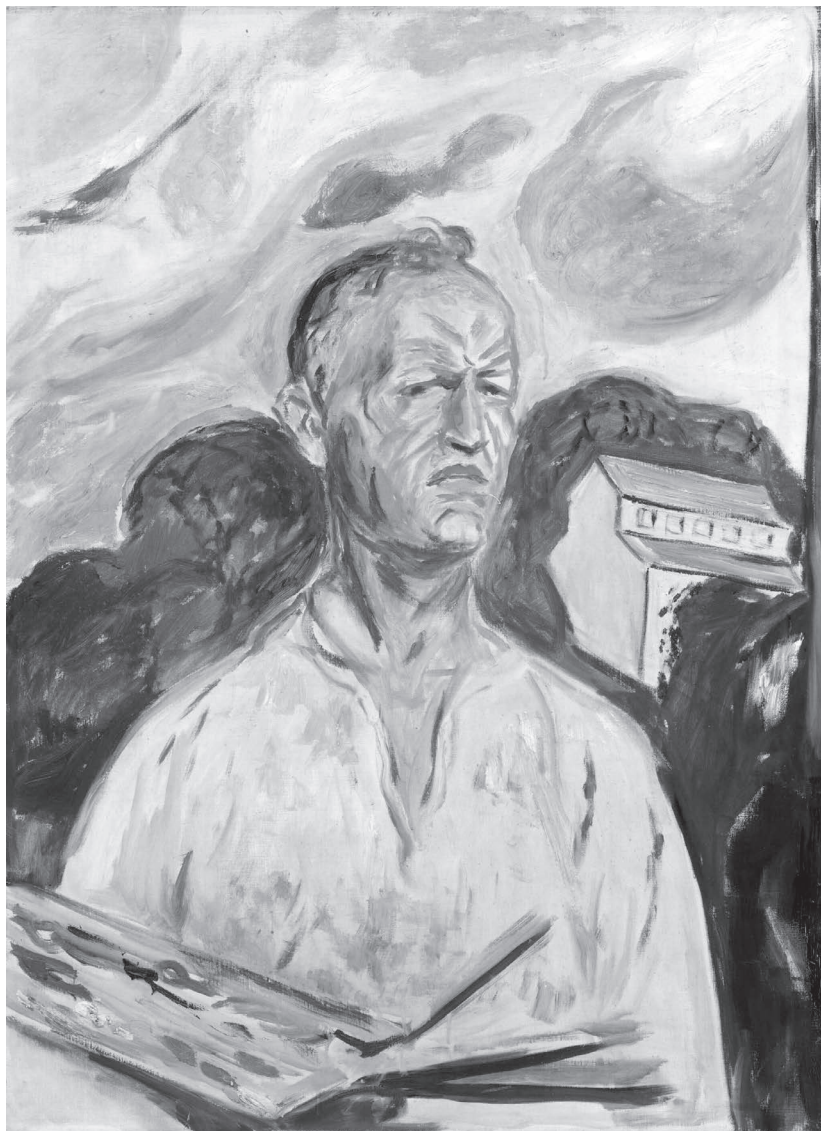
Konklúzió

Roland Barthes A kép retorikája című írása fél évszázad múltán is olyan stabil elméleti keretet kínál, amelyen keresztül a vizuális jelentéssalkotás folyamatai feltérképezhetők. A Barthes által megfogalmazott kódmodell nem csupán történeti dokumentum, hanem ma is értelmezhető térkép: a vizuális kultúra, a design és a reklám közti átjárások megértéséhez. Az elemzett képek – a Panzani-reklám, az *Uncle Ben's / Ben's Original* kampány és Andy Warhol *Campbell Soup Cans* sorozata – azt mutatják, hogy a képi jelentés ma is a kulturális kódok, a fogyasztás és az identitás hálózatában konstruálódik. Míg Barthes elemzése a mediterrán hangulat mitológiáját tárta fel, a kortárs példák már a globalizált vizuális nyelv etikai és társadalmi dimenzióira irányítják a figyelmet: a sokféleség, a befogadás és a felelős reprezentáció kérdéseire. Az esszé a klasszikus szemiotikai elméletet a designkultúra perspektívájából olvassa újra. Ezzel arra mutat

rá, hogy a képek értelmezése többé nem elsősorban dekodolás, hanem közös jelentésepítés: a tervező, a befogadó és a kulturális közeg párbeszéde. Ebben a folyamatban a design nem pusztán közvetítő, hanem aktív értelmező és etikai szereplő is. Összegzőként elmondható, hogy a vizuális kultúra mai alakzatai – a reklám, a film, a design és a digitális média metszéspontjában – a Barthes-i szemiotika újraértelmezett terében mozognak. A „mélyben rejlő kép” így nem csupán metafora, hanem módszertani felhívás is: a látvány mögött meghúzódó jelentésrétegek folyamatos feltárására és újraolvasására.

Irodalomjegyzék

- Barthes, Roland 1971 The Rhetoric of the Image. In: *Barthes Roland. Image – Music– Text*. Sel. and transl. by Stephen Heath. New York, Hill and Wang, 32–51.
- Barthes, Roland 1997 *S/Z*. Ford. Mahler Zoltán. Budapest. Osiris Kiadó.
- Benjamin, Walter 2024 Open Books. Első kiadás (1935): *Zeitschrift für Sozialforschung*, V. 1.
- DERRIDA, JOHN 2014 *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest. Typotex Elektronikus Kiadó
- WUNDERLICH, PÉTER 2019 A könyvdesign szemiotikája. In: Kroó Katalin. *A könyvjelenség a kulturális térben*. Budapest, Tartu: ELTE Doctoral Programme (Russian Literature and Literary Studies. University of Tartu Transmedia Research Group. 100–115.

Edvard Munch: Önarckép palettával (1926)
Forrás: wikipedia.org

Absztrakt

Dolgozatomban Edvard Munch gyermekábrázolásainak vizsgálatára vállalkozom pedagógiai esztétörténeti és gyermekkortörténeti szempontból, a mögöttük munkáló eszmei, gyermekszemléleti mintázatok feltárása céljából. Elemzésem során Panofsky ikonográfiai modelljéből indulok ki, amit más képtudományi megközelítésekkel kombinálok, a Támba Renátó (2017, 2025) munkáiban ismertetett módon. Különös jelentőséget tulajdonítok az alkotó eszmei kapcsolataira irányuló elemzésnek is; Munch-ra leginkább Nietzsche, Kierkegaard, Ibsen és Strindberg gyakorolt hatást, így az általuk képviselt etikai, esetleg pedagógiai nézetek Munch festményein is tetten érhetők. Dolgozatomban igyekszem kimutatni ezen hatásokat, beazonosítva a főbb gyermekkor-narratívákat, melyek az alkotásokon tetten érhetők.

Kulcsszavak: korai expresszionizmus, szorongás, gyermekkortörténet, gyermekszemlélet, Edvard Munch.

Childhood and Anxiety in the Art of Edvard Munch

Abstract

In my thesis, I attempt to examine Edvard Munch's depictions of children through the perspectives of intellectual history, history of pedagogical thought and childhood history; my aim is to explore the ideological and conceptual patterns under the representations of childhood. My analysis is based in Panofsky's iconographic model, which I combine with other approaches from visual studies, following the methodology described in the works of Renátó Támba (2017, 2025). I consider it's important to analyze Munch's ideological, intellectual connections, because his worldview was shaped by thinkers as Nietzsche, Kierkegaard, Ibsen, and Strindberg, paying special attention to their ethical and pedagogical ideas. My aim is to demonstrate these influences by identifying the dominant childhood narratives in Munch's works.

Keywords: early expressionism, anxiety, history of childhood, child approaches, Edvard Munch.

Munch művészete: jelképek, motívumok, eszmék

Edvard Munch (1863-1944) norvég szimbolista festő, egyúttal a korai expresszionizmus meghatározó alakja, aki festményeivel a felszíni valóság mögött megbúvó mélyebb emberi igazság, a lelki élet motívumainak és az emberi döntések mozgatórugóinak a megértésére irányította a figyelmet. A mélylélektant megelőzve mutatott rá a tudatalatti rejtelmek, álmok, érzések, a halálfélelem jelentőségére az ember életében, s az ösztönvilágunkban meghúzódó tartalmak felszínre hozására törekedett, noha

már a romantika korában is felmerült az érdeklődés az álmok, az érzelmek, a tudattalan és az örület jelenségvilága iránt, ha olykor misztikus kontextusban is (Doormant kommentálja Kőváry 2011:76).

Munch a borzalmast és az ösztönöst ábrázolta, amit eltakart a „jó ízlés”. Célja az élethazugságok leplezése volt, a nyárspolgárság megszabadítása hazug konvenciótól. E kritikai attitűd összhangban állt a kor olyan alkotóival, mint Ibsen, Strindberg, Kierkegaard, Nietzsche és Ensor; Kierkegaard-tól egzisztencializmusát, Nietzsche-től nihilizmusát sajátította el, legtöbbjük portréját el is készítette. Munch a Hans Jaeger vezette, a szabad szerelmet hirdető Krisztáni Bohémok egyikeként is a társadalmi és erkölcsi élet felrázására törekedett (Sulyok 1974:1087). Munch hajlott a miszticizmus felé is, mely rokonította őt barátjával, Strindberggel, akit szintén megfestett Berlinben (S. Nagy 2018:52). Kierkegaard szorongásfogalma az ő művészetét is áthatotta, ha sajátos formában is; a szorongás mint a pillanatot és az örökkévalóságot egységbe olvasztó általános létállapot jelen van Munch alkotásain (Bernard 2000:23).

Képei a leglényegesebb elemek ábrázolására szorítkoznak, balladisztikusak, drámaiak, egyszerre szubjektívek és egyetemes érvényűek. Központi motívumai a halál, az érosz, a szerelem, az eksztázis, a féltékenység, a gyűlölet és személyes szenvedéstörténetének egy-egy eleme (Sulyok 1974:1089); magát a festést is betegségnek fogta fel (S. Nagy 2018:57). Képeiből szorongás, kétségbeesés, menekülés árad. Szexualitáshoz való viszonyát jelentős mértékben meghatározta a halállal való találkozás élménye, édesanyja és nővére halála pedig általános szorongásélményhez, halálfélelemhez vezetett nála (édesanyja a festő 5, nővére 14 éves korában hunyt el), valamint az aggodalom attól, hogy gyenge szervezete a tüdővész próbáját nem állná ki. Ugyanakkor szerelemélménye a nő és férfi kibékíthetetlen ellentétének, örök konfliktusának tapasztalatától terhes, mely pesszimizmushoz vezetett a festő szemléletében (Sulyok 1974:1089). Műveit szorongásélménye messzemenően meghatározta, amit veszteségein túl fokoztak apja idegrohamai is (Micheli 1978:34).

Festészetében kezdetben felfedezhető az impreszionizmus hatása, a hideg és meleg tónusok vegyítésének szándéka (Sulyok 1974:1087). Mallarmé szalonjába kerülve azonban új hatások érték: Gauguin nagy, tiszta színfoltjai gyakoroltak rá hatást, illetve a természet átfarmálásának Van Gogh-i törekvése (Sulyok 1974:1088). Korszakalkotó művét, a drámai hatású Sikolyt (1893) is új felfogásban alkotta, nyugtalanul kavargó, kígyózó vonalakkal, élénk színekkel, érzékeltetve a természet sikolyát (Sulyok 1974:1089). Elidegenüléseményét fejezi ki Ónarckép csontváz karján című litográfiája, különösen a mélyfeketék és tört fehérek kontrasztja révén (S. Nagy 2018:53).

Miután képzeletből dolgozott, önnön tudatalattiját, ösztöneit, szorongását szublimálta műveibe, ám művei mégsem pusztán öns élményeiről szólnak, sokkal inkább a kor intenzív megéléséből fakadó érzések fogalmazódnak

meg bennük. Művein az expresszionizmus és a szimbolizmus összefonódik egymással, már csak azért is, mert a felfokozott lelki állapotot, a szorongást és a tébolyt kifejező színek, vonalak és ecsetvonások a szimbólum szintjére lépnek. Munch szinte személyisége részeként értelmezi mindazt, amit ábrázol, belelevetítve abba saját érzékenységét és észlelését egy sajátosan empatikus alkotói attitűd révén (Bernard 2000:24). Képein tehát a kompozíciós elemek jelképi jelentéssel bírnak: a tenger kígyózó, ritmikusan futó vonalai az elvágyódást, az üres, elhagyott tengerpart a magányosságot, az ablakon beömlő fény a reményt, az önarckép mögötti téli táj az öregedést szimbolizálja (Sulyok 1974:1089). Továbbá a kanyargó vonalak nyugtalanságot, szorongást is kifejezhetnek, mely egyformán vonatkozhat a művész vagy az ábrázolt alak élménytartalmára.

Alkotásai hátterében egyrészt gyermekkori traumái, szorongásélményei, felnőttkori bohém élete, alkoholizmusa húzódnak meg (részletesebben lásd: Németh 2015), feszültté, nyugtalanná, egyszerre köznapivá és rejtélyessé téve a képeket. A másik fő hatás a filozófiai és irodalmi áramlatok eszmei hatása, gondolva itt az egzisztencializmus és életfilozófia (Kierkegaard, Nietzsche), az analitikus és modern naturalista dráma (Ibsen, Strindberg) műveinek társadalom- és kultúrákritikai attitűdjére. Messzemenően hatott rá Ibsen társadalomkritikai attitűdje is, hozzá hasonlóan ő is a polgári társadalmat meghatározó élethazugságok leplezésére törekedett, feltárva a póre igazságot, mely a társadalom álarcai (vesd össze: Ensor) mögött rejlik; Ibsenről is készített fametszetet 1902-ben (Micheli 1978:34), mely már önmagában utal az író rá gyakorolt hatására. Strindberg szintén a polgári képmutatásról rántja le a leplet, amikor műveiben (például *Babaotthon*) – roppant lélektani érzékenység mellett – rámutat, hogy a házasságot a pénz határozza meg mindenek felett az érzelmek helyett (Pál szerk. 2005:737).

Ezen és más irodalmi- és eszmeáramlatok nevelésfilozófiai aspektussal is bírnak, így kihatottak a kor pedagógiai gondolkodására is. A gyermekkor kulcskategória a korabeli eszmetörténetben, hiszen egyrészt a felnőtt akarátának, gondoskodásának vagy épp funkcionális hiányának kiszolgáltatott lényként, az aggály és félelem gyermekeként jelent meg, a szorongás tényezőjeként, másrészt az *Übermensch* prototípusaként, mint Nietzsche Zarathustrájában.

Írásomban azt vizsgálom, hogy az említett szerzők felfogása, eszméi, a vázolt gyermekkor-narratívák hogyan, milyen mértékben érvényesülnek Munch művein, a szóban forgó szerzők milyen hatást gyakoroltak a festő művein tetten érhető gyermekszemléleti mintázatok formálódására. Az említettek közül Strindberggel barátságot ápolt, Ibsennel szoros kapcsolatot alakított ki, megfestette őt és Nietzschét is, így a közvetlen kapcsolat meglétéből következtethetünk a szerzőknek az ő műveire gyakorolt direkt hatására is. A Munch festészetére leginkább ható eszmetörténeti, pedagógiai eszmetörténeti szálakok áttekintése után a képek általános elemzésére vállalkozom, egyúttal gyermekkortörténeti szempontból is értelmezve azokat. Elemzési módszerem alapja a gyermekkortörténeti ikonográfiai kutatáshoz alkalmazott, Panofsky ikonográfiai modelljén alapuló módszer általam (Támba 2017, 2025) kidolgozott, más képtudományi modellekkel kombinált változata; dolgozatomban ezt követem.

A művész festői módszerének jelen alfejezetben történő bemutatását követően a tanulmány további részeiben

először is a Munch festészetének témáit, motívumait, emberképét, közvetett módon pedig gyermekszemléletét meghatározó filozófia- és irodalomtörténeti, eszmetörténeti motívumok felvázolására törekszem: először Nietzsche és Kierkegaard, majd Ibsen és Strindberg életművéből emelem ki a releváns motívumokat. Ezután kerítek sort a festmények elemzésére, melyek során visszautelek az érintett filozófiatörténeti toposzokra, valamint a jelen alfejezetben említett élettörténeti aspektusokra: a festő traumáinak, szorongásélményeinek hatására. A következő eszmetörténeti fejezetben az individuum és a polgári morál konfliktusa felől közelítem meg a vázolt etikai problémákat, így az elemzések során is érzékelhető lesz e motívum, törekedvén megvilágítani, hogy az egyén ösztönkésztetései a társadalom minden egységesítő, az egyéniség ellen ható tendenciája ellenében is utat törnek maguknak, ha destruktív módon is.

Eszmék és gyermekkor-narratívák az életfilozófiák ígézetében

A 19. század társadalmi átalakulásai, a premodern társadalomból a modern társadalomba való átmenet indokoltá tették az érték- és célelméleti vizsgálódások előtérbe kerülését a filozófia és a pedagógia területén. A premodern társadalmak relatív erkölcsi homogenitásával, az értékek viszonylagos integritásával szemben a keresztény etika hegemoniájával szemben az iparosodás, a városiasodás, az információáramlás változásai, a demokratikus gondolatok előtérbe kerülése kételyeket vetett fel az identitáskonstrukció és a társadalmi együttélés kérdései kapcsán. Relativizálódott az abszolútumba vetett hitből fakadó világ- és emberkép, kiüresedni, felszínessé válni látszott a hitgyakorlás, különösen a polgári társadalom keretei között. Ezzel együtt új világmagyarázó elvek ingatták meg az ember önmagáról alkotott képét, mint amilyen Darwin elmélete és az evolucionizmus, mely elvetette azt a bibliai tézist, mely szerint az ember a teremtés koronája és ura, így az antropocentrizmus keresztény koncepciójának jogalapja is kérdőjeleessé vált (Németh 2004:22; vesd össze: Mózes 1,26). A filozófiában pedig megindult egy folyamat, mely az emberben munkáló irracionális tartalmak feltárására irányult, az ellenőrizetlen ösztöntartalmak, vagy más nézőpontból Zolával szólva: az emberben munkáló állati való tanulmányozása került középpontba (lásd: Zola 1979:177).

Ezzel fokról fokra megkérdőjeleződött a felvilágosodás racionalista emberképe is, mely az embert a tudat, az ész jeliséje alatt egységesnek kívánta tekinteni. Ugyanis a 19. század nevelői gyakorlatát alapvetően még az a felvilágosodásból öröklődő felfogás határozta meg, mi szerint a gyermek születésekor még nem egészen ember, s csak a nevelés útján válik azzá (Pukánszky 2004:302). A gyermek spontán késztetései mögötti pszichés motívumok ismeretének hiányában a nevelés fő eszköze a gyermek élete fölötti kontrollgyakorlás volt (Robertson 1998:273). A gyermeknevelés elvei a felvilágosodás racionalizmusa felől érkeztek, a gyermek ellenőrizhetőségébe és a fejlődésbe vetett hittel együtt (Somlai 1997:23–24), a racionális, homogén és koherens én illúzióját eredményezve, mely indokoltá tette az egyén életgyakorlata fölötti felügyeletgyakorlás tendenciáját (Támba 2019:66). A kor nevelői törekvése engedelmisségre, alárendeltségre, szorgalomra kívánta hangolni az egyént különféle normákon, szabályokon és társadalmi gyakorlatokon keresztül (Foucault

1990:249; Támba 2019:66), hogy megfeleljenek a társadalmi ideáloknak. A fegyelmezés paradigmája kontroll, ellenőrzés alá vette az egyéni eltéréseket (Foucault 1990:238, 245), hiszen irányelve a test engedelmissé formálása a szabályozás, a megfigyelés, a minősítés eszközei, illetve a tettek korlátozása révén (Foucault 1990:211, 249), s mindez természetesen a nevelés folyamatait is átjelenti (Felber 2007).

Ugyanakkor e kor polgári közgondolkodásában jellemző volt az emberben munkáló állati ösztönkésztetésektől való elhatárolásnak hajlama is, mely leginkább a felvilágosodásból eredeztethető. Mindezt azzal indokolták, hogy az egyént egységesen az értelem, az ész határozza meg, s e felfogás sok esetben az ösztönök elfojtásához és szorongásos élményfolyamokhoz vezetett (Bókay 2017:114–115), melynek ábrázolása egyre gyakoribbá vált a század végének szimbolista, korai expresszionista festészetében is.

Arthur Schopenhauer ezzel szemben már az ember ösztönkésztetéseit, az önfenntartásra irányuló akaratot látta meghatározónak, melyhez képest az értelmet másodlagosnak tekintette. Az élet tehát nem merülhet ki az erkölcsösségből, viszont annak tudatosításával, hogy minden ember egyformán az ösztön rabigájában áll, nyílik az élet terheit, kifejezhető a részvétel képessége mint az embertársainkhoz való általános viszonyulás alapja (Schopenhauer 2007). A részvétel fogalma már a francia felvilágosodás képviselőinél is fellelhető, Schopenhauer etikájában pedig központi jelentőségű lesz. Ezzel összefüggésben tudatosítanunk kell, hogy a boldogság nem lehetséges, az élet szerves része a szenvedés, a nyomor és a halál (Pukánszky – Németh 1996).

Míg Schopenhauer szerint az akarat az élet fenntartására irányul, addig Friedrich Nietzsche szerint az élet emelésére, s ennek szellemében előirányozta az etikai perspektíva radikális megváltoztatásának, az értékek átértékelésének programját (Németh 2013:92). Konceptiója szerint már nem a hagyományos erkölcsi kategóriákból, a jó-rossz dimenziókból kell kiindulni, hanem a magasabb szintű akarat horizonta a meghatározó. Szembehelyezkedik saját korának polgári értékeivel, nehezményezve az egykor a görögöség felett győzelmet aratott kereszténység szolgáló erkölcsét, mely a jóság nevében alázatosságra, szegénységre, szegénységre, gyengeségre szoktatja az embert (Hársing 1989:70). Nietzsche szerint a racionalitáson és moralitáson alapuló értékrend kiüresedett, így (mint azt a Vidám tudományban hangoztatja) át kell értékelni a hagyományos értékeket, túllépve jó és rossz dualitására. Isten „halála” után az embernek önmagát kell felemelnie, s erre kizárólag az emberfeletti vagy felsőbbrendű ember képes, aki független mind erkölcsi, mind értelmi szempontból, aki a képzelet teremtő erejével új világot teremthet (Pukánszky – Németh 1996). Épp ezért tekintette a gyermeket az Übermensch előképének, hiszen képzelőereje, teremtő szelleme még tiszta és határtalan, ezért nevezte őt a Zarathustrában „magából kigördülő keréknek” (Nietzsche 1908), aki mint „homo ludens”, játékkerejével képes formálni a világot. Márpedig a kereszténység Nietzsche szerint gyűlöli az autonóm embert, aki saját értékeit teremti. Az új ember célja viszont épp az önszeretet korlátaitól való mentesítés, a hatalom akarása (Hársing 1989:70); szemben a középszerűséggel, mely eluralja a társadalmat, s elidegeníti önmagától az embert, miután szervesen módon erőltet rá normákat, értékeket (Hársing 1989:72). A konformitásra szoktató oktatással szemben az akaraterő, a szellem önteremtő képességének

fejlesztésére van szükség, melynek egyik eszköze éppen a játék. Épp ezért kell lerombolni szerinte a kereszténységet, mert megfosztott belső tartalmától, képmutatóvá vált, s el kell vetni mindent, ami csordaerkölcsöz vezet, így a demokráciát is (Hársing 2002:267). Nietzsche nyomán a korban felértékelődnek az érzelmek és vágyak, eltávolodva a felvilágosodás és a racionalizmus emberképétől, s közeledve Freud tudattalan-konceptiójához. Az egyén és az érzelmek felé fordulás felfokozott igényéből fakadó irracionális jelei érzékelhetők Edvard Munch alkotásain is, melyek tükrözik az egyén szorongásélményeit egy, az ösztönkésztetéseket elnyomni igyekvő kultúrában.

Az individuum került előtérbe Kierkegaard életfilozófiájában is, hiszen annak középpontjában a választás állt. A választás meghatározza az egyént (Köpeczi 1984:18), mivel abban nyilvánítja önmagát (Hársing 2002:263), viszont a választás hiánya az egyén elsorvadásához vezet (Hársing 1989:54). Épp ezért nehezményezte, hogy az embert – különösebb választási lehetőség nélkül – a társadalom egyszerűen rászoktatja már meglévő normáira, erkölcsére, szokásaira (Gyenge 2013:719). Véleménye szerint a döntésszituációk nyomán előálló autonómia határozza meg az embert, ez vezet az ember autentikus létformájához, melynek lényege, hogy az ember vállalja önmaga szabadságát (Bábosik 2003). Kierkegaard hangsúlyozta az ember egyedi és megismételhetetlen voltát, s hogy a morál létalapja is az individuumban rejlik, épp ezért a befelé fordulás az egyedüli helyes út (Hársing 1989:51). Ehhez szükséges egyfajta szenvedély, melyet hiányolt kortársaiból. Hangsúlyozta az egyedi létezés fontosságát korának eltömegesedésével szemben, miután az iparosodás és demokrácia korának polgári társadalmában leértékelődött az egyediség, s ez az ember önmagától való elidegenüléséhez vezetett (Hársing 2002:263). Az elidegenülés az elidegenítés következménye, melyről akkor beszélhetünk, amikor az egyén másba (például mások által rá erőszakolt normákba, életelvekbe) vetíti, s abban is kívánja megvalósítani önmagát (Bábosik 2003). Ennek pedagógiai relevanciája abban rejlik, hogy e folyamat a nevelés-oktatás jelenségvilágát is átjelenti.

Kierkegaard szerint a polgárság keretei között nem juthatunk el az ember nembeli realizálódásához, ezért meg kell változtatni a világhoz való viszonyulásunkat (Hársing 1989:56). A polgári társadalom normákat, életelveket közvetít, elmosva a választás szabadságát, miközben Kierkegaard szerint épp az önálló választások szabadságában rejlik az egyén lényege, s ennek már gyermekkorban meg kell kezdődnie: a nevelés lényege nem a tudásátadás, hanem az egyén önállóvá válásának elősegítése, szembenézve a büntudattal és az egyedülléttel is. Ugyanakkor a gyermek kezdetben még esztétikai stádiumban van, mentesen a felelősségvállalástól, ezen kell túllendülnie; a gyermekkor az etikai léthez vezető út kezdete, ha megrekedünk benne, a szorongásélmények elhatalmasodnak. Kora, mint állítja, tele van szorongással, ám ennek forrása lehet az esztétikai életelven való túljutás képtelensége is többek között, felnőttkorban is, hiszen a szellemi kapcsolódást nélkülöző, a pillanatnyi öröm hajszolására irányuló érzéki szerelemben a meghódított individuális sokszínűségének helyére az élvezet redundanciája kerül, s az érzékiség efféle „démona a bűnösség vonzerejével szakít ki mindent a társadalmiságból”, s „magányosságba taszít” (Hársing 1989:52–53).

A fentebb vázoltak alapján elmondhatjuk, hogy a szorongás általános, mindent átható kulturális

korjelenség, mely a kor műalkotásainak jellemző élménytartalmává vált. Bár Munch vizsgált alkotásaira a feltételezések szerint (Kristó Nagy 1983) nem gyakorolt hatást Freud munkássága, mégis, mivel már e korban formálódóban voltak a szorongásról alkotott pszichológiai elméletek, jegyezzük meg, hogy Freud elméletében a szorongás valamilyen külső veszélyre adott, az ijedtség elleni védekező reakcióként, énvédő mechanizmusként definiálódik, mely menekülési reflexként, s egyúttal önfenntartási ösztönként értékelhető. Freud szerint a szorongás eredete az anyától való elszakadáshoz köthető, s ezt éli át későbbiekben az egyén későbbi szorongásos élményei során (Podlovics 2022:214). A szorongás menekülési reflexként, a halál megtapasztalására, a létbizonytalanságra, vagy épp az ébredő érzékségre adott ösztönös védekező reakcióként jelenik meg Munch életében, életművében is.

Edvard Munch alkotásain tehát érzékelhetőek a fentebb vázolt problémák, így jellemzővé vált az individuális létezés hangsúlyozása a kiüresedetté váló társadalmi normákkal szemben, az ember ösztönvalójának, akarati realitásának érzékeltetése, az embert ösztöneinek alávetett lénynek bemutatva. Megjelenik az önmagától való elidegenülés (elidegenítés) létélménye is, mégpedig a testiségnek való kiszolgáltatottsággal összefüggésben, különösen a leánygyermek-ábrázolásokon. Munch viszonya a szerelemhez ambivalens volt, ez a léttapasztalat tükröződik leány- és nőábrázolásain is. Bár művei egy része biográfiai vonatkozású, azon képek egyetemes érvénnyel mutatnak rá a gyermek szorongásos élményekkel aláaknázott voltára, felhívva a figyelmet arra, hogy a békésnek tűnő gyermek belső világában komoly feszültségek, félelmek munkálnak.

E feszültségek részben a felnőtt társadalom kép-mutató voltából fakadnak: Ibsen Vadkacsájában a gyermek a felnőtt élethazugságának áldozata, elszenvédője, a Huhogókban pedig a felnőttek titkainak szorongó örököse. Ibsen azt sugallja, hogy az erkölcsi elnyomást és az érzelmek elfojtását szolgáló neveléssel szemben az igazsággal való őszinte szembenézésre van szükség. Strindberg műveiben is a felnőtt, atyai hatalom önkényének kiszolgáltatott tényezőként jelenik meg a gyermekkor, a szülők játszmáinak elszenvédőjeként (Az apa, Haláltánc). A gyermek akarat nélküli, formálható lény, a manipuláció eszköze műveiben, megannyi bizonytalanság hordozója.

Gyermeki szorongás Munch képein

A fentebb vázolthoz hasonló narratíva körvonalazódik Edvard Munch festészetében is, személyes élettragédiák, traumák, veszteségek bemutatásával karöltve, a gyermekkor sokszor sötétnek, félelemmel telinek, félelmetesnek, magányosnak, a gyermeki lelket sérülékenynek és elfojtásokkal telítettnek mutatva be, amit a halál közelsége, az elmúlás szele hat át. Képein a magára hagyott, riadt tekintetű gyermek értetlenül áll az életet övező tragédiával szemben, de érzi azt. A felnőttek érzelmi távolságtartással, rideg neveléssel viszonyulnak hozzá, s nem szentelnek neki figyelmet. Ugyanakkor Munch gyermekfigurája olvasható általános szimbólumként is az emberi lélek sebezhetőségére vonatkoztatva, kifejezve a szeretethiány következményeit. Munch e festményein behatolt a gyermek pszichéjébe (Ádám 1979:23), s nemcsak magatartásformáit, de lelkének legbenső konfliktusait, vívódásait

is ábrázolta. Alkotásain végső soron a gyermekkor nélküli gyermeklét, az elveszett gyermekkor narratívája kerül megszólaltatásra.

1. Edvard Munch: *A beteg gyermek (The Sick Child)* 1886. Olaj, vászon, 118,5 x 120 cm. Oslo, Nasjonalmuseet. Photo © Nasjonalmuseet / Børre Høstland; 2025.

Elektronikus forráshely: <https://www.nasjonalmuseet.no/en/collection/object/NG.M.00839> (2025.07.12.)

Haldokló nővérét, Sophie-t festette meg *A beteg gyermek* című képen (1886; 1.), kilenc évvel halála után, még naturalisztikus látásmóddal, a német elbeszélő pikatúra hagyományát követve, de annál szófukarabb, lényeglátóbb, álló- és állapotkép-szerű ábrázolásmóddal. A mű sápadt, lesóványodott leányt ábrázol ernyedttel kézzel, kába arckifejezéssel, remegő szájjal, kipárnázott karosszékekben, betakarva. Mellette aggódó nagynénje, tehetetlenségében lehajtott feje, drámai gesztusai, sötét ruhája jelzik szomorúságát, előrevetítik a gyászt. A színek és a tárgyi részletek segítenek elbeszélni a történetet, a kép szükségszerűsága ellenére is.

A lány áttetsző bőre ellentétet képez környezetének sötétebb színeivel, a szék és a pohár úgy vezeti el a tekintetet a fejről, hogy közben kiemeli azt. A szoba zöldjei, szürkéi, sárgái szomorú hangulatot árasztanak, a párna fehér színe töri meg a komor színeket, mely szinte glóriaként veszi körbe a lány arcát; vörös haja összecseng a kisszékény vörösbarnáival. Naturalista kolorit jellemzi a képet, akkor is, ha kevésbé részletező és valóságghű, mint a naturalisták képei. A mű közepén összekulcsolt kezek: az elengedés nehézsége fejeződik ki ebben, s egyúttal kifejezi az aggodalom és gondoskodás gondviselői mozzanatát, akárcsak a lányra helyezett takaró motívuma (Kristó Nagy 1983: 39-40).

A családot válságos éveiben, sőt, már az édesanya, Laura Cathrin halála óta a (szintén festő) nagynéni támogatja és irányította, aki az idegileg labilis édesapa helyett igyekezett összetartani a családot, ellátva az emocionális vezetés, a gondozás és gondoskodás funkcióit. Ennek lehetünk szemtanúi e drámai jelenetben, melynek feszült atmoszférája mögött ható okként többek között az apa

szorongásos rohamai húzódnak meg, melyek még inkább elhatalmasodtak nővére 1877-ben bekövetkezett halálakor. (Édesapja, Christian Munch 1890-ben halt meg.)

Fájdalmas emlékként, szorongása egyik forrásaként jelenik meg a testvér haldoklása e méregzöld, hideg szobában, melynek színei az enervált test elhagyatott állapotát, a lemondást és a halál közeledtét egyszerre érzékeltetik. Nagybeteg nővére az ágyhoz kötve, tehetetlenül várja sorsát, kiszolgáltatva a végzetnek. Nagynénje a róla való gondoskodásban egészen kimerült, Munch áldozatos, odaadó, de a sok törődésbe belefásult, megtört asszonyként jellemzi őt, a gyámolító, szerető, meleg, gondoskodó nevelői attitűd érződik lényéből. A beteg gyermeknek ismeretes egy vörös árnyalatokban hagyott vázlata is, melyen még a szorongásélmény kerül előtérbe a gyengeségélmény helyett, de mindkét képen a félelem, az aggodalom gyermeke jelenik meg.

2. Edvard Munch: *Pubertás (Puberty)*, 1894. Olaj, vászon, 151,5 x 110 cm. Oslo, Nasjonalmuseet. Photo © Nasjonalmuseet / Børre Høstland; 2025.
Elektronikus forrásbely: <https://www.nasjonalmuseet.no/en/collection/object/NG.M.00807> (2025.07.12.)

Pubertás (1894; 2.) című képe (első, elégett változata: 1886) saját korában botrányt keltett, hiszen a póre igazság leleplezése ellenkezett a „jó ízlés” polgári elvével. A mű tabukat ledöntve mutat rá a serdülő lányok életkori sajátosságból fakadó kiszolgáltatottságára, szégyen- és szorongásélményre, melyek ezeket az időkét egészen áthatották az ő életükben. A színek szimbolikus erővel közvetítik a lány védtelenség-érzését és félelmét; a lepedő fehér színe az ártatlanságot, az ágy és padló vöröse a szenvedélyt jelképezi, míg a fekete fenyegető érzést sugall. A színek beszédessége, a tárgyi környezet szűkszavúsága, a naturalizmus és expresszionizmus szintetizálása jellemzi a kompozíciót.

Munch Freudnak a szexualitás és nemiség jelentőségéről, a vágyak ambivalenciájáról szóló írásai előtt mutat rá a fiatal nő nemi ébredésének döbbenetére. Félelemmel tölti el a váratlanul jött érés, s azzal együtt a nő sors elkerülhetetlenségének tudata, mely fenyegető, mint a fallosz-szerű árny felette; mindez kiszolgáltatottság-élményét érzékelteti. Az önmagán kívüliségében remegő leány az ágy szélén ül, kezét védekezőn combjaihoz fonja, kifejezve szorongását a nemiségtől és a sorsszerűségtől (Kristó Nagy 1983:41–43). Két vékony, gyöngye karját szinte pajzsként szorítja szeméremtestéhez, így ül az ágy közepén ez a sovány leány.

Kierkegaard szorongásfogalma, Nietzsche filiszterizmust bíráló kultúrakritikája, Strindberg és Ibsen társadalomkritikája egyaránt felfedezhető a mű mögött. Hiszen Ibsen rámutat a nyárspolgárságot élető élethazugságokra, mikor rezonőrrel, Relling doktorral kimondatja a Vadkacsában, hogy az öncsalásból való kizökkentés boldogtalanná teszi az embert. Munch Ibsentől a polgári előítéletekre alapozott társadalom moráljának gyűlöletét tanulta meg, az egyéni szabadság képviselésében, hiszen miképp Ibsen megfosztotta hőseit polgári képmutatásaiktól, úgy Munch is igyekezett letépni a hazugságokat „a polgárság ruhájáról” (Micheli 1978:34; vesd össze: Pál szerk. 2005:736). Munch rávilágított az ösztönök és a szorongás valóságára, rá akart mutatni egy erkölcs nélküli társadalom morális hazugságaira (Micheli 1978:37), felfedve a csüggesztő igazságot. A kiábrándító valóságot tárja fel *Madonna* című képével (1895) is, melyen az oltalmazó istenanya helyébe (virágokat helyettesítő) kigyózó ondósejtekkkel körülvett „bukott nő” került (Micheli 1978:37), rámutatva a hagyományos szentségek kiüresedésére, s egyúttal a modern nő bizonytalan társadalmi státuszára.

Munch *Pubertás*án a hirtelen megnyúlt, biológiaiilag éretté vált leány megszépítése jut kifejezésre, a megmagyarázatlan, váratlan jelenségre adott döbbenet a reakciója a lánynak, aki e változással csak most ébred tudatára nőiségével együtt járó sorsára, majdani asszonyi és anyai kötelezettségeire. Ám most még tétova leánygyermek, ezt jelzik testiségét, vulváját eltakarva védekező sovány kezei, illetve riadt tekintete is. Összezárt lábával is a „világ eredetének” nyílását takarja (courbet-i utalással élve), pórésege viszont nyilvánvalóvá teszik az igazságot: testi valója predesztinálja őt asszonysorsára, teste a társadalom önfenntartó ösztönének természeti eszköze, a férfiuralom dominálta közösség tulajdona már most. A leánygyermek mint önnön teste és végzete fölött nem rendelkező, testiségénél fogva definiált, az átmenettől megijedt teremtként kerül elének e festményen. A festmény a serdülő lélek mélyén izzó nyugtalanító érzéseket jeleníti meg.

Összehasonlítható Munch *Pubertás*ával Czöbel Béla *Kislány ágy előtt* című festménye (1905)¹, mely ugyancsak az emberi élet első érzékeny, átmeneti szakaszát jeleníti meg. E festményen egy piros kötényes kislányt látunk az ágy előtt, annak a szélén, hangsúlyos, vörösbarna kontúrokkal körberajzolva; arckifejezése melankolikus, tekintete szomorú, így réved maga elé, mégis méltóságteljes érződik lényéből. Testtartása

¹ Czöbel Béla: *Kislány ágy előtt*. 1905. Olaj, vászon, 150 x 80 cm. Magántulajdon. A kép forrása: Kieselsbach Galéria és Aukciósház. http://www.kieselsbach.hu/alkotas/kislany-agy-elott_-1905_3710 (2025.07.10.)

és tekintete szemérmességről árulkodik, összekulcsolt kezei szorongásélményének mélységét fejezi ki. E festmény tehát a kor kultúrakritikai érzékenységét hordozza magában, s Munch képéhez hasonlóan rámutat a serdülés érzékény mivoltára (részletesebben lásd: Tábma 2020:68-71).

A Munch képen látható nyúlánk, bizonytalan leánytestről eszünkbe juthat a kortárs ausztrál szobrász, Ron Mueck (1958-) gigantikus, 213 cm magas, háttal a fehér falnak támaszkodó, fekete úszóruhát viselő serdülőlánnyról készült szobra is. A mű hasonló létélményt érzékeltet, mint Munch festménye; nyomasztó, szorongásos érzésekkel vegyes érzékenységet vált ki a szemlélőből. A vegyes technikával készült alkotás címe: Szellem (1998),² ezzel is utalva a leány létbizonytalanságára, mely biológiai változásából fakad. A kamaszkor testi sutaságát, aránytalanságait jól érzékelteti a mű, ahogyan az abból eredő lélektani élményeket is: a feszengést, a bizonytalanságot, a félénkséget, mely áthatja a leány viselkedését, aki mintha még a befogadó tekintetét is kerülni szeretné, karjait pedig – nem tudván hová helyezni – inkább háta mögé rejt. Sebezhetőnek, védtelennek tűnik itt a serdülőkorú lány, akárcsak Munch Pubertásán.

3. Edvard Munch: *A halál és a gyermek* (*The Death and the Child*), 1899. Olaj, vászon, 104,5 x 179 cm. Oslo, Munchmuseet, MM.M 00420. Photo © Munchmuseet – Ove Kavik, 2017.05.10. (CC BY-NC-SA 4.0 Munchmuseet); 2025.

Munch anyja korai elvesztésének emlékei vegyülnek A halál és a gyermek (1899; 3.) című képébe, mely a gyászznak a kislányra nehezedő súlyát érzékelteti. A gyász színeibe öltözött, tétova rokonok vesznek körül őt és a halott anyát egy rideg, zöldesszürke szobában; a falak színe kontrasztot képez a padló sárgás-vöröses tónusaival. Az alakok komor színeivel szemben az ágy fehér színe a megigazulás állapotát jelzi, mivel az asszony immár megszabadult földi terheitől. A kislány ruhájának vöröse szorongását, tébolyát fejezi ki, fejéhez tapasztott kezei a veszteség elviselhetetlenségére utalnak. Alakja kiválik a hidegebb vagy tompább színekkel jellemzett környezetből, a sárgák által jelzett realitásból. A gyermek mintha egyedül maradt volna kétségbeesésében, a felnőttek egyedül hagyják szorongásával. S bár az ajtó révén megjelenik a kiút lehetősége, mégsem tűnik reálisnak: csukva marad. A képhez egy olyan tanulmány is készült, mely csak a halott anyát mutatja előtte gyermekével, visszafogottabb színekkel.

² Ron Mueck: Szellem, 1998. A kép forrása: Tate Gallery. <https://www.tate.org.uk/art/artworks/mueck-ghost-t07445> (2025.07.12.)

A gyermek a Sikoly alakjához hasonlóan tapasztja fejére-fülére kezét, jelezve: értelme nem bírja el a rá háruló érzelmi megterhelést. Tágra nyílt szemei is a rettenetet érzékeltetik, kifejezve a rajta úrrá lett pánikot, mint más hasonló alkotásain. A Sikoly tébolya hatja át a festményt, ha színei nem is oly kavargóak, felülete letisztultabb: a hideg polgári keretek közé szorított, csendes, észrevétlen téboly szemtanúi lehetünk itt. A gyermek benső érzelmi vihara iránt környezete közömbös, a fekete ruhás alakok egyike a háttérben egy másik hasonlót vigasztal, talán az apát, de vele senki nem foglalkozik. Fiktív alaknak tűnik a kislány, de gondolhatjuk Munch nővérének, aki édesanyja halálát éli át. Az elhanyagolt, elhagyatott, érzelmileg nem gondozott, a figyelem perifériájára került, traumatizált gyermek szólama kerül itt előtérbe, a felnőtt társadalmi közeghez való viszony felől szemlélve. Azonban a tény, hogy a művészetben előtérbe kerülhetett az érzékenység a téma iránt, a művészvilág felfokozott lélektani érdeklődésére, a beleérző, empatikus alkotói attitűdre utal.

4. Edvard Munch: *Életkorok* (*Four Stages of Life*), 1902. Olaj, vászon, 130,4 x 100,4 cm. Munchmuseet – Bergen, Kunstmuseum, P.E.M 00127. Photo © Munchmuseet. (CC BY-NC-SA 4.0 Munchmuseet); 2025.

Kultúrakritikai tendencia és nihilizmus hatja át Életkorok (1902; 4.) című festményét is, mely négy különböző életkorról készült. A felület vibráló jellege az életút örvényét érzékelteti, az út vöröses tónusai pedig kihangsúlyozzák a sors elkerülhetetlenségéről szóló narratívát, melynek értelmében már kislánykorban bontakozóban vannak a rá váró későbbi szerepek, tragédiák, nehézségek a szereppredesztináció értelmében; nincs valódi választása (vesd össze Kierkegaard gondolataival). A kép vöröses-barnás sávja szorongásélményt közvetít, szemben a békés társadalmi környezetet (az idilli

felszínt) mutató háttéri házak falusi látképével, melyek egyúttal a társadalom rendjét is sejtetik geometrikus rajzolataik révén.

Az előtéről a háttérig haladva egyre idősebb életkorban látjuk a nőt, érzékeltetve az idő kérlelhetsen mulását, s a felfogást, mi szerint már születésünk pillanatában is az enyészet felé haladunk, jól tükrözi a gyász fekete színe is minden alakon. Egyedül a kislányon látnunk piros sapkát, arcán mosolyt, ami még a jelen adta örömhöz köti. A mögötte álló nő lapos, szalagos kalapja a társadalmi normáknak való megfelelés polgári normáira utal; ő a kislány anyja, a mögötte állás mozzanata fejezi ki a védés-oltalmazás anyai motívumát.

A háttérben botorkáló, fejfedős öregasszony, ki magára fogja kabátját: fázik, reszket, remeg, görnyedve jár; beállítása már nem frontális, nem kifelé tekint, hanem magába fordul. Vele egy síkban ellentétes irányba tart a kiegyenesedett agg nő, kinek halálszerű arcáról sejtjük: a pusztulás felé tart. Alapvető egzisztenciális szorongás, halálfélelem járja át a művet, amit a vörösen örvénylő utak csak fokoznak, benső élményük nyugtalan vibrálását, kavargását fejezik ki e vonalak. Az alakokat övező házfalak geometrikus, letisztult felülete társadalmi stabilitást, biztonságot közvetítenek, ám a társadalom keretei között az egyén félelmei tagadhatatlanok. A gyermek itt az enyészet felé tartó élet még gyanútlan, örömmélnyre képes, naiv szereplője, aki védett közegben nő fel, de társadalmilag biztosított útja számára is az enyészet felé vezet.

5. Edvard Munch: *Négy lány Arsgårstrandban* (*Four Girls in Arsgårstrand*), 1903. Olaj, vászon, 106 x 144,5 cm. Oslo, Munchmuseet, MM.M.00422. Photo © Munchmuseet – Halvor Bjørngård, 2025.05.27. (CC BY-NC-SA 4.0 Munchmuseet); 2025.

A *Négy lány Arsgårstrandban* (1903; 5.) színes kalapos, szürke vagy kék kabátos kislányalakjai egy ház (talán otthonuk) sárga falai előtt jelennek meg. Egyikük fejénél talán fekete esernyő látható glória helyett, jelezve az élet enyészet felé tartó voltát. Arc kifejezésük szomorú vagy közömbös, érződik: mély gondok húzódnak meg a háttérben. A sárga felszabadítóan hat, a fehér az életet jelképezi, a természet zöldje a reményt. A lányok ruhájának szürkéi az egyhangú élet realitásához közi őket. Szorongásélményét e művész ezen alakokba is beleszublimálta, ha visszafogottabb, köznapibb formában is. Az enyhén kavargó vonalak is némi nyugtalanságot fejeznek ki.

6. Edvard Munch: *Max Linde gyermekei* (*The sons of Dr. Max Linde*), 1903. Olaj, vászon, 199,5 x 144 cm. Museum Behnhaus Drägerhaus. Photo © Lübecker Museum, Museum Behnhaus Drägerhaus, 2025.

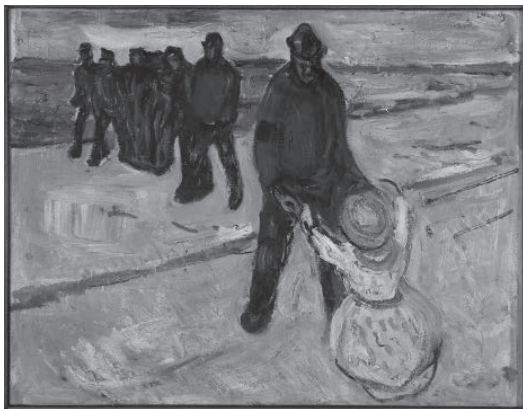
Csendesebb, világosabb, naturalistább alkotás az eddigieknél a *Max Linde gyermekei* (1903; 6.). A művész a szerelmével, Tulla Larsennel való szakítás bonyodalmai elől barátjánál, Dr. Max Lindénél lett menedékre, aki megkérte őt fiai megfestésére, így keletkezett ez az életnagyságú fríz, melynek témája és megrendelője is indokolja higgadtabb, visszafogottabb jellegét (Kristó Nagy 1983:125). Egy derűs életszemléletű, barátságos, művelt ember gyermekeit ábrázolja a mű, a háttérben békés családi mikroklíma, szerető, megértő, harmonikus, közép-polgári nevelői közeg feltételezhető, híján a tragikumnak és élethazugságnak. Lelki egyensúlyt, ráció és szeretet egységén alapuló nevelésfelfogást tükröz a világos, áttekinthető kompozíció, a halk, derűs kolorit is.

A különféle gesztusok és mozdulatok ellenére is egységes testvércsoport szemtanúi lehetünk ezen a négy barátságos, bájos, értelmes fiúgyermekeket élettelen ábrázoló festményen. Pszichológiai érzékenység, a gyermeki lélek rejtelmeinek megértésére irányuló festői törekvés vegyül itt humorral, kedélyes festésmóddal. Kristó Nagy István szerint a gyermekekkel való bánni tudás és szeretet volt az előfeltétele annak, hogy az életkorukat tekintve is roppant különböző, élénk fiúkat összefogja egy nagyszabású kompozíció megfestésének erejéig (Kristó Nagy 1983:125-126).

A háttérben a sárga kalap talán a *Négy lány Arsgårstadban* című kép baloldali lányalakjáé, e motívum összekapcsolja a két festményt. Az alakok széttartása, eltérő gesztusaik, hanyag mozdulataik a fiúgyermeki viselkedésre utalnak: szabadabb, kötetlenebb életmódra. Egyikük az ajtófélfának dől, egy másik karba tett kézzel áll elhatárolódását kifejezve, a jobboldali fiúalak háta mögé rejtí kezét, bizonytalanságát elfedve. Mégis egységbe kovácsolja őket a testvérkapcsolat, összetartozásuk érződik e képen. Biztonságos miliő, szerető családi közeg övezi őket, ezt fejezik ki a nyugodt színek, a kiegyensúlyozott kompozíció, az egymással harmóniában lévő színek, a letisztultabb ecsetkezelés. A védett gyermekkor, a gyermekkor konzerválásának szölama kerül kifejezésre e képen.

Ám a leírtak ellenére mégis felmerül a kérdés, hogy Munch tapasztalata a harmonikus nevelési közeggel kapcsolatban valóságához közeli volt-e, vagy a szerelmi káros

elől menekülve, barátjánál megnyugvást lelve lelki szükségletként merült fel számára a nyugodt otthon képzetének vizionálása egy festmény erejéig. Nem vehetjük biztosra tehát, hogy a kiegyensúlyozott családi légkör és létmódok nélküli Munch festői léttapasztalata nem egy kivetített vágykép volt, még ha az alkotás valóban a tragikumtól mentes, kényelmes, harmonikus polgári otthon neveléskultúráját, atmoszféráját is sugallja az utókor számára.

7. Edvard Munch: *Munkás és gyermeke* (*Worker and his child*), 1907. Olaj, vászon, 70 x 91 cm. Oslo, Munchmuseet, MM.M 00563. Photo © Munchmuseet – Halvor Bjørngård, 2020. 12. 12. (CC BY-NC-SA 4.0 Munchmuseet); 2025

Ugyancsak világos, nyugodt kompozíció a *Munkás és gyermeke* (1907; 7.), melyen az elválás nehézsége is megfigyelhető: mielőtt az édesapa katonatársaival tartana, még elbúcsúzik sárga kalapos kislányától, sőt, mint-ha játékosan táncra perdítené. A kopár, pasztelles tájban megjelenő földbarna ruhás katonákkal ellentétben a kislány fehér ruhája, mely ártatlanságot és könnyedséget sugall: a felnőtt- és katonalét földneheze áll szemben a gyermekkor légies könnyedségével, másfelől a szülői szeretet megjelenítését nyújtja a mű.

Összegzés

Tanulmányomban a norvég festő, Edvard Munch gyermek-tárgyú ábrázolásainak elemzésére vállalkoztam a rajtuk tetten érhető esztétörténeti, pedagógiai esztétörténeti szövegek, gyermekszemléleti mintázatok, gyermekkor-narratívák körvonalazása céljából, elsősorban a művész perspektívája felől közelítve az alkotások felé. Ezért fontos kiindulópontnak tekintettem a művész eszmei kapcsolatait felől kiinduló eljárást: miután kapcsolatba került vagy közeli kapcsolatot ápolt több neves íróval és gondolkodóval (Ibsen, Strindberg, Nietzsche), s művein kimutatható Kierkegaard bölcselétének hatása, írásomban említést tettem az említett szerzők etikai, esetlegesen pedagógiai nézeteiről. A korabeli polgári moráltól eltávolodó, az igazság leleplezésére irányuló művészi törekvés van jelen a képeken, a gyermekkorral kapcsolatban pedig feltárul az azt övező szorongásélmény is, melynek csak részben forrása a festő személyes élettörténete (anyja és nővére halála, apja idegrohamai). Munch ezen alkotásokon a gyermek védtelenségét, környezetének való kiszolgáltatottságát, a traumának való kitettségét

hangsúlyozta, valamint a személyes élmények rá gyakorolt hatását, különös lélektani érzékenységgel, ha részben biográfiai alapon is. Így alkotásain már megjelenik a veszélyeztetett gyermek narratívája, a „félelem gyermeke” retorikai szövege is, mely a gyermekhez fordulás sajátos mintázataként értékelhető.

Irodalom

- Ádám András 1979 *Gyermekek a képzőművészetben. Műzsák*, 7. 1:23.
- Bábosik Zoltán 2003 *Az egzisztencializmus hatása a pedagógiára. Új Pedagógiai Szemle*, 53. 2. Letöltés dátuma: 2025.07.10. Új Pedagógiai Szemle <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00068/2003-02-ta-Babosik-Egzisztencializmus.html>
- Bernard, Edina 2000 *Modern művészet 1905-1945*. Helikon, Budapest.
- Bókay Antal 2017 *Egy létélmény nyomában*. In Sármany-Parsons Ilona – Szegő György ed. *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint művészeti színtér I. Az aranykor társadalma és a művészetek*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 103–125.
- Felber Tamás (2007): Michel Foucault pedagógiakritikája, avagy az oktatás mint a normalizáló hatalomgyakorlás hálózata. *Új Pedagógiai Szemle*, 57. 11. Letöltés dátuma: 2025.07.21. Új Pedagógiai Szemle. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00118/2007-11-lk-Felber-Michel.html>
- Foucault, Michel 1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Gyenge Zoltán 2013 Kierkegaard-t olvasva. *Magyar Tudomány*, 174. 6:719-726.
- Hársing Lajos 1989 *Korok és eszmények II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hársing Lajos 2002 *A filozófiai gondolkodás fejlődése Thalészstől Gadamerig*. Bíbor, Miskolc.
- Köpeczi Béla 1984 *Az egzisztencializmus*. In Köpeczi Béla ed. *Az egzisztencializmus*. Gondolat, Budapest. 12-62.
- Kőváry Zoltán 2011 *A művész és az író lelkéből. A romantikus rend és a freudi kreativitás-elmélet előzményei. Imágó Budapest*, 22. 1:73-93.
- Kristó Nagy István 1983 *Edvard Munch – szemtől szemben*. Gondolat, Budapest.
- Micheli, Mario de 1978 *Az avantgardizmus. Képzőművészeti Alap*, Budapest.
- Németh András 2004 *Az ember – és „világának” változásai*. In Németh András – Pukánszky Béla *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Budapest. 11–98.
- Németh Áttila 2005 *Művészek és pszichopatológia*. Medicina, Budapest.
- Németh Regina 2013 *Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe. Jog, Állam, Politika*, 5. 3:81-109.
- Nietzsche, Frigyes 1908 *Im-igyen szóla Zarathustra*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. (2025.07.10-i letöltés), online: <https://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.htm>
- Pál József szerk. 2005 *Világírodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Podlovics Éva Livia 2022 *A szorongás néhány filozófiai és pszichológiai aspektusa*. In Loboczky János – Torma Anita – Vermes Katalin ed. *Tudomány és megértés*. EKKE Líceum Kiadó, Eger.

- Pukánszky Béla – Németh András 1996 *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (2025.07.12-i letöltés), online: <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/index.htm>
- Pukánszky Béla 2004 Fejezetek a gyermekkor és a családi nevelés történetéből. In Németh András – Pukánszky Béla *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest. 239-330.
- Robertson, Priscilla 1998 Az otthon mint fészek: A középiskolai gyermekkor a 19. századi Európában. In Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla ed. *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*. Eötvös József Kiadó, Budapest. 267-286.
- S. Nagy Katalin 2018 Edvard Munch küzdelmei. *Liget Műhely*, 31. 8:47-63.
- Somlai Péter 1997 *Szocializáció. A kulturális átöröklés és beilleszkedés folyamata*. Corvina, Budapest.
- Schopenhauer, Arthur 2007 *A világ mint akarat és képzet*. Osiris, Budapest.
- Sulyok Vince 1974 Munch expresszionizmusa. *Korunk*, 31. 8:1087-1091.
- Támba Renátó 2017 *Gyermekkor a vásznan. A dualizmus kori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében*. Storming Brain, Budapest.
- Támba Renátó 2019 A pszichoanalízis hatása Berény Róbert gyermekábrázolásain. *Valóság*, 62. 9:65-89.
- Támba Renátó 2020 A gyermekkor felszabadítása Czobél Béla festészetében I. Leánygyermek-ábrázolások. *Neveléstudomány*, 8. 2:61-84.
- Támba Renátó 2024 Képtudományi megközelítések a gyermekkortörténeti ikonográfiai kutatásokhoz. *Mediárium*, 18. 2:5-22.
- Zola, Émile 1979 A kísérleti regény. In Czine Mihály ed. *A naturalizmus*. Gondolat, Budapest. 174-185.

*Rhea Seehorn és Carlos Manuel Vesga a „Pluribus” című sorozatban
Forrás: apple.com*

IT'S THE END OF THE WORLD AS WE KNOW IT (AND I FEEL FINE)

Személyközi interkonnektivitás a *Plur1bus* busban

DOI 10.35402/kek.2026.3.10

Absztrakt

A tanulmány a *Plur1bus* című sorozat által ábrázolt globális személyközi interkonnektivitást vizsgálja. A hálózatba szervezett kollektivitás a tudásbeli homogenizálódás révén felszámolja a különbségeket és az egyéni autonómia feltételeit. A *plur1bus* mint komplex személyközi entitás önvédelmi logikája miatt nem képes reflektálni működésének járulékos veszteségeire, miközben normatív nyomást gyakorol a kívül maradókra. A kollektivitás totalitása ellehetetleníti az intimitást, az egyéni döntéshozatalt és a cselekvőképességet. A tanulmány a sorozat kulturális és filozófiai előképeit komparatív módon tárja fel. A vizsgálat a személyközi hálózat működésére és önvédelmi kivetüléseire összpontosít. A vizsgálat a digitális pszichológia szempontjainak bevonására is törekszik.

Kulcsszavak: *Plur1bus*, hálózat, interkonnektivitás

Abstract

The study examines the global interpersonal interconnectivity depicted in the series *Plur1bus*. Network-organized collectivity, through the homogenization of knowledge, eliminates differences and the conditions of individual autonomy. As a complex interpersonal entity, *plur1bus*, due to its logic of self-preservation, is unable to reflect on the collateral losses of its own operation, while simultaneously exerting normative pressure on those who remain outside it. The totality of collectivity renders intimacy, individual decision-making, and agency impossible. The study explores the cultural and philosophical antecedents of the series through a comparative approach. The analysis focuses on the functioning of the interpersonal network and its self-protective projections, and also seeks to incorporate perspectives from digital psychology.

Keywords: *Plur1bus*, network, interconnectivity

„Fel kell ismernünk, hogy a haladás soha nem lineáris közelítés valamilyen már létező célhoz, hiszen minden olyan előrelépés, amely megérdemli a »haladás« nevet, magának a haladás fogalmának radikális újrafogalmazását jelenti – a haladást folyamatosan újra kell definiálni, és ez az újrafogalmazás a haladás kritikus része.” (Žižek 2025: 30)

Bevezető gondolatok

Az Apple TV 2025 novemberében indította útjára posztapokaliptikus tudományos-fantasztikus drámasorozatát, a *Plur1bus*-t. Az alkotás a boldogság, hatékonyság és megelégedettség ígéretével kecsegtető, folyamatos személyközi interkonnektivitás elsőpró erejű narratív kritikája. Alkotója a nagy sikerű *Breaking Bad* (*Totál szívás*) című AMC-sorozatot, valamint a *Better Call Saul*

spin-offot is jegyző Vince Gilligan. Az ő nevéhez fűződik továbbá az 1993 és 2002 között futó *X-akták* (*The X-Files*) több epizódja.

A *Plur1bus*ban a Föld teljes lakossága – tizenhárom egymástól független személyt leszámítva – egy folyamatosan működő technológiai-biológiai hálózat részévé válik. Funkcionális szempontból szerves egységet alkotnak. Ez tudásukban, ismereteikben, képességeikben és kompetenciáikban egyaránt megnyilvánul; folyamatosan felhalmoznak, miközben nem felejtjenek (vesd össze Assmann 2011). Az interkonnektivitás kommunikációjukban is kifejezésre jut: a nyelvi fordulatokat, grammatikai formákat következetesen többes számban használják. Összekapcsolódásuk/összekapcsoltságuk bio-technikai eredetű és elementáris hatású. Megváltoztatja a társadalom és az egyének működését, önszemléletét és dinamizmusát. A bio-technológiai rendszer a humánspecifikumok fölébe kerekedik, átírja, megváltoztatja azokat.

E logika mentén értelmezhető a 8. rész explicit Mátrix-utalása is, amely a cyberpunk műfaj és a virtuális valóságról alkotott kulturális képzelet egyik meghatározó referenciakerete (lásd Harari 2018: 216–217; Novák – Beke – Samu 2018; H. Nagy 2008). Már az 1999-es film érzékletesen jelenítette meg a hálózati számítógépes szimuláció percepciók mezőként való működésmódját, valamint annak képlékeny replikációs esztétikáját. A Mátrix és a *Plur1bus* világát meghatározó hálózat között számos funkcionális párhuzam azonosítható. Továbbá a két alkotás által felvillantott menekülési és korrekciós módok is hasonlóságot mutatnak.

A konceptuális előképek és a sorozat által mozgósított, később tárgyalt kulturális referenciák szervesülnek a *Plur1bus* világában és narratívájában. Ezen elemek felfejtése alapvető fontosságú a sorozat jelentésképződése szempontjából.

A sorozat által vizionált globális szintű és folyamatos személyközi interkonnektivitás kiemelkedő jelentőségű a kommunikációs konvergencia korunkban tapasztalható megatrendjeiben. Vizsgálata különösen aktuális a permanens online jelenlét és elérhetőség, valamint annak pszichoszociális kontextusában. Jelen tanulmány komparatív, az önmegértést elősegítő interpretációra vállalkozik. Ennek érdekében felvázolja a sorozat által ábrázolt személyközi hálózatot, annak működését, járulékos veszteségeit és önvédelmi kivetüléseit.

A jelenségegyüttes értelmezése különösen releváns a közösségi oldalak működése, illetve az emberi kapcsolódásokat mindinkább meghatározó online környezet kontextusában. Az internet mint a hálózat kezdeti ígérete – mára részben naivnak ható vízióként – abban állt, hogy a kapcsolatteremtés gyorsabbá és hatékonyabbá válik, lehetővé téve az információk, tudásformák és tapasztalatok cseréjét, a segítségnyújtás kölcsönösségét, valamint a már meglévő szociális kapcsolatok intenzifikálását. Az idegek, a »többiek« – akik a világháló előtti korszakban csak

korlátozottan voltak elérhetők – kezdetben az újdonság és a felfedezés ígéretével telített sokaságként jelentek meg. Idővel azonban ez a percepció átalakult, és egyre világosabban látszik, hogy az ezzel kapcsolatos várakozások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A pozitív hozzáadott értékek – az előzőekben felsorolt feltételezett nyereségek – mellett ezzel párhuzamosan egy meghatározó hatásrendszer is kialakult: az állandó elérhetőség pszichés terhelése, a figyelemgazdaság alapvető emberi működésmódokra gyakorolt hatása, valamint az online térben töltött idő mennyiségi expanziója. John Suler már 2004-ben rámutatott arra, hogy az online gátlásvesztéshatás (online disinhibition effect) mindenkit érint: meghatározza, hogyan érzékeljük egymást a képernyőkön keresztül, és közvetlenül befolyásolja viselkedésünket, valamint egymáshoz való viszonyulásunkat. (Suler 2004)

Bár az online térben könnyű névtelenségbe burkolózni (Aczél 2012: 115), még a valós profillal rendelkező felhasználók esetében sem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy valóban azt az identitást képviselik, aminek mondják magukat. Az online térben gyakran alakul ki a sebezhetetlenség érzése: a tettek, legyenek azok félrevezető vagy durva hozzászólások, provokatív megjegyzés, illetve bántó, megalázó hangnem, sok esetben következmények nélkül maradnak. Ezen megnyilvánulások gyakran együtt járnak a felelősségérzet csökkenésével, az önkontroll és az érzelmi fékek gyengülésével, miközben a nárcisztikus jellegű érzelmek és viselkedések az elmúlt években fokozottabbá és jobban érzékelhetővé váltak (Kepe 2022), ami a dehumanizáció megjelenésének is jelentős részben magyarázatát szolgál. Az online környezet intenzív hatást gyakorol a felhasználók viselkedésére, ami tudatos jelenlétet igényel a negatív következmények elkerülése érdekében. Nem lenne-e kedvezőbb egy olyan közeg, ahol a kölcsönös tisztelet, a kedvesség, a segítőkészség és az odafigyelés érvényesül? A *Pluribus* világosan és tömören válaszol, még akkor is, ha az első évadban soha nem látható, hogy a közösségi oldalakat böngésző az összeolvadt sokaság bármely része; a válaszból ugyanakkor az is következik, hogy nincs és nem is lehet szükségük ilyen médiumokra vagy platformokra, hiszen a közös tudás, képességek és létforma minden ilyen eszközt irrelevanttá tesz.

Hálózat és interkonnektivitás

A *pluribus*beli hálózat kiépülése mindent felforgató, teátrálisan ábrázolt, traumatikus erejű globális szingularitáseseményként következik be. Ez maga az apokalipszis. Jelen értelmezés nem foglalkozik a sorozat által narrált változások Földön túli vonatkozásaival, eredetével, ugyanis magára a személyközi hiperkonnektivitásra és annak kontextusaira összpontosít. Az alkotásbeli világon hatékony és gördülékeny működésmód, „nyomasztó funkcionalitás” (Békés 2016: 18) válik uralkodóvá. (Susskind 2022) Nem kölcsönös vagy hierarchikus szintű megfigyelés zajlik (vesd össze Eggers 2016; *A kör* 2017; Csányi – Beke 2020; Zuboff 2019), hanem az egyének közötti mindentudás bontakozik ki. Hagyományosan a kulturális emlékezet változó anyagiságú, ám külső médiumai (Assmann 2009) tették lehetővé az ismeretek rögzítését és felhalmozását. A *Pluribus* világában ezt a szerepet maguk a hálózatba rendeződő humán ágensek töltik be (vesd össze Žižek 2020; Gibson 1995; Hungler 2003), megvalósítva ezáltal az enciklopédizmus több évszázados

vágyát. Így a hálózathoz csatlakozott személyek esetében a hazugság lehetősége strukturálisan kizárt.

A hazugságra való képtelenség koncepciója nem előzmény nélküli a science fiction műfajában. Ezt például Cixin Liu *Háromtest-trilógiája* (Liu 2016, 2018, 2019), továbbá Bao Shu *Az idő oltárán* című, eredetileg fanfictionként íródott, majd Liu által affirmált regénye (Shu 2023) is tematizálja. A hivatkozott szövegekben a trisolaris civilizáció tagjainál a jelenség kognitív folyamataik biológiai adottságaival magyarázható: az elme mindenkor átláthatósága jellemzi őket (Beke – Simonyi 2023). Ez a sajátosság narratív következményeivel együtt a Liu művén alapuló, 2023-ban indult kínai adaptációban, valamint a 2024 óta futó Netflix-sorozatban is érvényesül. Stanisław Lem *Képzelt nagyság* című művében a GÖLEM XIV névre hallgató szuperintelligens számítógép működésmódjából fakadóan szintén képtelen hazudni; a megtévesztés mint emberi viselkedésforma számára értelmezhetetlen. Esetében a hazugság gyakorlata strukturálisan kizárt (Lem 1998: 113; lásd továbbá Majewski 2018: 167–169). Az említett pretextusok és előképek, valamint a *Pluribus* között nem (feltétlenül) közvetlen hatástörténeti összefüggés húzódik meg; sokkal inkább az ábrázolt világok működésmódjából fakadó konzekvenciákról van szó.

Az offline tér mellett az online környezet is a hazugság, a félrevezetés, a manipuláció és a megtévesztés strukturális lehetőségeit hordozza. Az elmúlt években önálló gazdasági szegmensként jelent meg az adathalászat (phishing), valamint az online csalások különböző formái – így például a romantikus átverések és a kéretlen elektronikus üzenetek tömeges előállítása –, amelyekhez kapcsolódóan Délkelet-Ázsiában szervezett, kényszermunkára épülő infrastruktúrák is működnek. (Ware – Bergman – Garrow 2025) Az online térben – különösen a mesterséges intelligencia térnyerése óta – a felhasználók identitása sokrétűen alakítható. A valós alapokra épülő külső megjelenés, vélemények és személyiségjegyek módosítására egyre kifinomultabb alkalmazások, szűrők és algoritmusok állnak rendelkezésre. Amennyiben az inautentikus reprezentáció számos formában megvalósítható, és létrehozásuk könnyű, felmerül a kérdés, hogy nem lenne-e előnyösebb egy olyan környezet, ahol az efféle viselkedés nem fordul elő, illetve lehetőségét sem biztosítja a rendszer? Ezzel együtt felvetül a kérdés, hogy nem veszne-e el egy olyan, részben önvédelmi funkciót betöltő mechanizmus is, amely bizonyos előnyökhöz juttatja a felhasználót, miközben a mindennapi életben kellemetlen, feszélyező vagy kínos helyzeteket képes mérsékelni – még ha nem is mindig tökéletes módon?

A *Pluribus* a megosztott tudás horizontja, a közösségiség paradicsoma. Mindenki csatlakozni szeretne hozzá, hogy a részévé váljon. A globális hálózat kiépülése után az egyéni csatlakozás beavatási szertartás ruháját ölti (Turner 1969), antropológiai dimenzióval ruházva fel a bio-technológiai rendszerben való léte. A csatlakozás az individuumot eltávolítja korábbi, a kollektívumtól izolált identitásától, és interkonnektált állapotba helyezi. A sorozat ennek megfelelően a tudományos-fantasztikum műfaján belül rituális modernitáskritika. A sorozatban működés közben ábrázolt személyközi interkonnektivitás koherens, homogenizált tömeget alkot.

A *Pluribus* világa elrejtja az értelmező tekintet elől azokat az újszerű bio-technikai elemeket, eszközöket és megoldásokat, amelyek megteremtik, fenntartják és

működtetik a személyközi hálózatot. Az összekapcsoltság olyannyira magától értetődő, „természetes”, hogy a sorozat nem ábrázolja annak műszaki vonatkozásait, és a szereplők közötti dialógusok sem reflektálnak rá. Nem látszik semmi abból, aminek egyébként sem lenne szabad feltűnnie: se kábelek, se kijelzők, se kezelőfelületek; így valósul meg a tökéletes funkcionalitás (vesd össze Mersch 2004: 176–177). Az állványzat (Heidegger 2004: 118–121) belsővé, interperszonálisá, valamint hálózattá válik. Ami az interkonnektivitás mélystruktúráját alkotja, nem jelenik meg a nyilvános (diskurzus) térben. Ez az evidens jelleg felerősíti a kollektív identitás automatizmusát.

A homogenitás és az egyediség, az individuum állapotának szembefordítása a *Pluribus* és egyúttal a jelenlegi közösségi média világában elkerülhetetlen, ugyanakkor egyfajta szükséges egyensúlyozásra készítet. A normák és a szocializáció egységes keretrendszerből erednek, amely a fennmaradó térben szabadságot biztosít a megjelenés, a szokások, a viselkedés és az életmód keretek közötti, egyéni öazonosság szerinti alakítására. Azonban tiszta rendszereket feltételezni az emberi viselkedés és személyiség tekintetében szinte lehetetlen. A megfelelési kényszerek, az alkalmazkodás, a túlélés és a kortárs nyomás mind azt mutatják, hogy a külső és belső hatások az egyént különféle irányokba formálhatják – még ha csak átmenetileg is. Az online világ által létrehozott újfajta kötődések és kapcsolódások jelentőségét tükrözi, hogy a Cambridge Dictionary 2025-ben a „paraszociális” kifejezést választotta az év szavának. (Cambridge Dictionary 2025) A fogalom olyan egyedülálló kapcsolatot jelöl, amelyben a kötődés tárgya egy híresség, fiktív szereplő vagy akár egy mesterséges intelligencia által megalkotott entitás; ebben az esetben nem feltétlenül áll a kapcsolat másik végén érző, élő személy. Az érzelmeket viszont nehéz felülrírni vagy revidálni, mivel gyakran sajátos logikájuk szerint működnek, és nem helytálló ezeket csupán pótléknak vagy az emberi kapcsolatok helyettesítőjének tekinteni. Egy olyan kontextusban, ahol az egyének egyenlősége és igényeik érvényessége alapvető, a presztízs és a rang fogalma értelmezhetetlenné válik, és ugyanez történik a kvantifikált online értékekkel is.

Amennyiben a közösségimédia-posztok minden felhasználónál azonos számú reakciót, kommentet és megtekintést eredményeznének, ez az eloszlási mintázat a mesterségesen generált tartalmak szempontjából értelmezhető lenne, ám az egyégesített tudat számára természetes és folyamatos működésként jelenne meg. (Voggenreiter – Brandt – Putterer – Frings – Pfeffer 2024; vesd össze Sándor 2025; Haidt 2025). Mit veszítenénk, ha nem lennének offline vagy online csúcstartók, és nem lenne versengés? És mit jelentene az, ha minden egyes kollektíva, illetve a sokaság (*pluribus*) minden tagja birtokában lenne az összes rendelkezésre álló tudásnak, és ez lehetővé tenné számára, hogy a bolygó minden humán pozícióját betöltse? A megismételhetetlen egyediség elvesztése Carol Struka számára a régi világrend túlélőjeként a halált jelenti, miközben egy kollektivistá társadalomból származó vagy a családjá körében maradó túlélő számára mindez radikálisan más jelentéstartalommal bír. Koumba Diabaté személye példaként szolgál arra, hogy egy olyan rendszerben, amely képes minden kívánság teljesítésére, elmosódnak az infantilizálódás, az önámítás és az önfejlődés közötti határok. Ráébred-e a szereplő arra, hogy minden vágya egy olyan világban teljesül, amely látszólagos jóakarattal, valójában azonban

asszimilációs szándékból gondoskodik róla, de ahol a vonzalom, a kritika és a fejlődési lehetőség már nem érvényesülhet? Minden Diabaté felé irányuló gesztus, kedvesség vagy előny formálisan kötelességként jelenik meg; nincs bennük személyes motiváció vagy önálló akarát.

A dolgok internetét (Internet of Things) az emberek internete váltja fel (vesd össze Békés 2016: 25–30). Ez alapjaiban változtatja meg az egyén önképét, valamint antropológiai státuszát. Az „én” információáramlási csomóponttá válik (Flusser 2011). A tudás kiegyensúlyozott, szimmetrikus személyközi eloszlása megfosztja az individuumot egyedi jellegétől, magától az individuum voltától (vesd össze Kepe 2022: 11–25). Ennek megfelelően értelmezhető az összekapcsolt szereplők részéről a saját magukra vonatkozó többes szám következetes és ösztönös használata. Amikor magukról beszélnek, lényegében mindannyiukról és mindannyiuk nevében beszélnek. Ők mindig és mindenhol megbonthatatlan egységet alkotnak. A feltűnő telefonok, televíziók, displayek és egyéb berendezések pedig csupán a hálózaton kívül rekedt személyekkel történő kapcsolattartást segítik elő. A technológia csak ott látható, ahol a hálózat nem teljes, így a látható médium a kirekesztettség jele lesz.

A kulturális evolúció (Dawkins 2021) hálózatba rendezi és kiegyenlíti a tudattartalmakat. Nem változtatja meg az anatómiát, ám az újszerű architektúra alapjaiban formálja át a(z) interszubjektív pszichés működésmódot. A tudásbeli homogenizálódás nyomán a különbségeket nem ismerő sokaság lép színre. A *pluribus* látszólag és deklarált módon tiszteletben tartja az intakt, a hálózathoz csatlakozni nem szándékozó maroknyi személy autonómiáját és egyéni jogait. Sőt, biztosítja létfenntartásukat, és kényelmüket szolgálja. Jóakarató patrónus szerepét ölti magára. A formátlan tömeg mérhetetlen számszerű fölénye viszont kiegyenlíti a erőviszonyokat hoz létre. A társadalmi hatékonyság és a zavartalan boldogság (látszata) pedig őszinte ideológiai elkötelezettséget, bizonyosságot eredményez a sokaságon belül. A haladás egyértelműségét és szükségszerűségét vetíti előre.

Járulékos veszteségek és ellenállás

A közösségiség irányába mutató változások szükségszerűségeként jelennek meg a sokaság számára, elrejtve, illetve irrelevánssá téve az átalakulások során fellépő járulékos veszteségeket. Pedig ezek igencsak változatosak, számbavételük szintén fontos. E következmények az egyéni szinttől a közösségeken belüli viszonyrendszereken át egészen az (inter)kulturális identitásokig terjednek.

A magas szintű kollektivitás nemcsak korlátozza, hanem egyenesen ellehetetleníti a személyközi intimitást, az érzelmi közelséget. Az ugyanis igényt tart a határokról, a diszkrét távolságokra, az elválasztottságra, a nem mindig és nem mindenhol magától értetődő együttlétre (Barthes 1997; Illouz 2007). Ahol minden tudás, ismeret és érzés automatikus megosztatik, ott már lényegében nincs mit megosztani, ott minden közös. Az érzelmi inkontinencia, illetve a holdingra való képtelenség (Tari 2023: 96) a közösségi működésmód automatizmusából fakad. A kollektivitás totalitásával nem csupán az intimitás, hanem az egyéni döntéshozatal, cselekvőképesség, autonómia is felfüggesztődik. Mindenki a hálózat részeként, apró építőköveként működik; nincs mód a normalitástól történő eltérésre, diszfunkcionalitásra.

Az online kapcsolatok bensőségességének kérdése, valamint az offline és online relációk közötti különbségek a kötődés, a bizalom és az elköteleződés dimenzióiban máig elméleti viták tárgyát képezik. Az ember társas természete nem implicálja azt, hogy mindenki azonos lehetőségekkel és kompetenciákkal bír szociális hálózatának kialakításához. A családi, baráti, informális, munkahelyi vagy érdeklődés mentén szerveződő közösségekhez való kapcsolódás offline környezetben sem evidens, mivel az ilyen közösségek működését komplex, többtényezős viszonyrendszerek határozzák meg, beleértve a csoportdinamikát, a konfliktuskezelést és a részvétel fenntartásához szükséges egyéni erőfeszítéseket. Az online kapcsolódások sajátossága, hogy a bővülő kapcsolati potenciál ellenére a relációk fenntartása nem kötelező érvényű, megszüntetésük pedig minimális következménnyel jár. A ghosting jelensége rávilágít arra, hogy az online közegben a komplex interperszonális helyzetek kezelése sok esetben a reláció megszakításának technikailag egyszerű, ám érzelmileg egyenlőtlen módjában valósul meg. Az online illúziók és digitális avatárak világában az internetes relációk az emberi interakciók és a technológiai környezet szempontjából egyaránt bizonytalanságokat hordozhatnak. (Kruger – Epley – Parker – Ng 2005)

Az okoseszközök folyamatos és azonnali elérhetőséget biztosítanak; ez az online ismerkedés és kommunikáció sajátosságaival párosul: a résztvevők gyakran minimális információ alapján igyekeznek teljes képet alkotni egymásról, miközben a félreértések és egyéb hibák valószínűsége jelentősen megnő. A folyamatos és magas szintű személyközi interkonnektivitás állapota lehetővé tenné a diszfunkcionalitások kiiktatását, az automatizáció pedig chatbotok és egyéb generatív mesterségesintelligencia-alkalmazások formájában valósulhatna meg. Ennek alapjául szolgálhat a személyre szabottság és a mindenkorai rendelkezésre állás. (Vesd össze Wu 2024) A *Pluribus* a látható technikai eszközök nélkül megvalósuló hiperkonnektivitás stádiumát szemlélteti. Ebben az értelemben a sorozat által ábrázolt sokaság (*pluribus*) az online közösségimédia-dinamikák és a generatív MI-alkalmazások chatbotok formájában működő automatizációjának extrapolált változatát nyújtja.

A *Pluribus* világában a hatékonyság a kiszámíthatatlanság és a kezelhetetlenség (Rosa 2024) kiiktatását jelenti. A mindentudás és az effektivitás pedig a romantikát (Doorman 2007) is felszámolja. Ezek mind externáliák, járulékos veszteségek. (Žižek 2025: 18–28)

Ez nem a Kelet kollektívizmusának és a Nyugat individualizmusának hagyományos szembeállítása; a közösségiség univerzális jellegű. Általánosságát a *The Doors* amerikai zenekar *People Are Strange* című dalának a sorozat 6. részének végén hallható feldolgozása is érzékelteti. Az 1967-es szerzeményt a brit és török gyökerű Kit Sebastian formáció adaptálta a *Pluribus* számára. A duó kételemű neve nyelvi szinten fejezi ki az általuk képviselt kulturális hibriditást. A cover többnyelvű szövege a sorozat domináns emberképének kontextusában sajátos akusztikával és jelentéssel telítődik. A kollektívált ember identitásának feloldása következtében már nem ismeri a „stranger” pozícióját. A kulturális viszonyrendszert e homogenizációs folyamat hatja át (vesd össze Han 2021: 68–69; Žižek 1997). A hangzásvilág, valamint a stílusok szintjén is kifejezésre jutó

konzolidált sokszínűség a sorozat zenei aláfestésének, soundtrackjének jelentős részét meghatározza. Mindez a különbségek meglétét és figyelembevételét előfeltételező „politika felszámolása” (Czopf 2024a: 13; lásd továbbá Czopf 2024b, 2024c; Žižek 2025: 29).

A *Pluribus* mint cím a maga invenciózus tipográfiai kialakításával az egyén(iség) amorf tömeg általi bekebelezését és megszüntetését illusztrálja (vesd össze Ortega y Gasset 2024; Le Bon 2022). A szembeötlő 1-es szám az individuumot a maga megismételhetetlen egyszerűségében jeleníti meg, de már beleolvadva a sokaságba. Feloldódik, elveszíti önálló identitását, felismerhető körvonalait, vonásait, jegyeit; a többi elemtől megkülönböztethetetlené válik. Ez különösen szembeötlő a Dave Porter komponálta főcímdal minden epizódban megjelenő, Kodachrome-szerű képi megjelenítésében. A szisztematikusan ábrázolt szimultán fordítói gyakorlat révén hasonló egyneműsítő logika hatja át a sorozat által megszólaltatott nyelveket (vesd össze Derrida 2005: 18–19, 113–114). A címben feltűnő 1-es szám és a pixeleszerűség a digitális kódra utalva általános érvényűvé váló homogenizációs folyamat számítástechnikai kontextusban való értelmezésének lehetőségét is felvillantja. E tanulmány ugyanakkor nem vállalkozik az utóbb említett interpretációs irány követésére.

A *pluribus* mint komplex személyközi entitás az externáliákat és azok hosszabb távú következményeit nem veheti érdemben figyelembe, hiszen a korrekciós lépések saját létét veszélyeztetnék. Ez a belső rendszerbeli tehetetlenség zavartalan és optimális működés látszatát keltő ideológia megjelenését eredményezi, és azokra a személyekre, akik nem részei a hálózatnak, a csatlakozás irányába gyakorol nyomást.

A sorozat 7. részében a Rhea Seehorn által alakított főszereplő, Carol Sturka az R.E.M. 1987-es, mára kultusszá vált szerzeményének refrénjét énekli. Erre kiemelt pozícióban, a főcímdal előtt kerül sor. „It’s the End of the World as We Know It” – ismétli háromszor a közismert sort Carol, miként az az eredeti szám részét képezi. A szöveget („and I Feel Fine”) azonban egy erőteljes fekete vágás szakítja félbe: amit Michael Stipe kiénekel, azt a filmbeli karakter magában tartja. A streamingszolgáltató oldalán elérhető nyitókép a nő kétségbeesését és eltökéltségét egyaránt kifejezi, a zuhanást sugalló kompozíció pedig megerősíti ezt az érzelmi ambivalenciát.

Carol úgy válik kirekesztetté, hogy nem is akar a hálózat része, alkotóeleme lenni. Emberi mivoltát a formátlan tömegtől izolált egyedi individuumként képzei el és gyakorolja – a maga gyöngeségeivel és hiányosságaival egyetemben. Esetében ez választás, aktív önpozicionálás és nem szükségszerűség kérdése. A társadalmi mozgások és indoktrináció ellenére következetesen ellenáll. Nem hajlandó elfogadni a járulékos antropológiai veszteségeket, externáliákat. Számára a körülötte zajló átalakulások nem a progresszió jelei. Ez nem neofóbia, hanem morális, józan számvetésen alapuló realizmus a narratíva által implikált értékhorizont keretében. Ez nem a fejlődéssel való szembehelyezkedés (vesd össze Žižek 2025: 30–31), hanem nyílt és egyértelmű értékvalasztás.

Carol Sturka hadat üzen az interkonnektivitásnak: videókat készít és továbbít a csatlakozás előtti „igazi”, autentikus embereknek, toboroz. Célja a hálózat kiépülése előtti állapot restaurációja. Meg szeretné szüntetni, felrobbantani az összekapcsolódást lehetővé tevő, működető és fenntartó biológiai-technológiai rendszert.

Film- és sorozatjegyzék

- A 3-test-probléma (3 Body Problem)*, 2024-, alkotó David Benioff, D. B. Weiss, Alexander Woo.
A kör (The Circle), 2017, rendező: James Ponsoldt.
Better Call Saul, AMC, 2015–2022 (6 évad, 63 rész), alkotó Vince Gilligan, Peter Gould.
Breaking Bad (Totál szívás), AMC, 2008–2013 (5 évad, 62 rész), alkotó Vince Gilligan.
Mátrix (The Matrix), 1999, rendező: Andy Wachowski, Larry Wachowski.
Mátrix – Forradalmak (The Matrix Revolutions), 2003, rendező: Andy Wachowski, Larry Wachowski.
Mátrix – Újratöltve (The Matrix Reloaded), 2003, rendező: Andy Wachowski, Larry Wachowski.
Mátrix – Feltámadások (The Matrix Resurrections), 2021, rendező: Lana Wachowski.
Pluribus, Apple TV, 2025 (1. évad, 1–9. rész), alkotó Vince Gilligan.
Three-Body (San ti), 2023-, forgatókönyvíró: Tian Liangliang, rendező: rendező Yang Lei, Vincent Yang.
X-akták (The X-Files), 1993–2002 (11 évad, 218 rész), alkotó Chris Carter.

Felhasznált irodalom

- Aczél Petra 2012 *Médiaretorika*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Assmann, Aleida 2009 Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai, fordította Göröf Balázs. In Kisantal Tamás szerk. *Narratívák 8.: Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat Kiadó, Budapest, 146–159
- Assmann, Aleida 2011 *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Barthes, Roland 1997 *Beszédtöredékek a szerelemlről*, fordította Albert Sándor. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Beke Ottó – Simonyi Gabriella 2023 Kígyó és hazugság. A hazugság(képtelenség) jelensége és kontextusai Cixin Liu Háromtest-trilógiájában. *Kultúra és Közösség*, 3: 117–124.
- Békés Márton 2016 Antikibernetika. *Kommentár*, 1: 18–37.
- Cambridge Dictionary, Cambridge University Press & Assessment 2025 <https://dictionary.cambridge.org/editorial/word-of-the-year> (Megtekintés dátuma: 2026. január 26.)
- Czopf Áron 2024a *Térforradalom*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Czopf Áron 2024b Állítsuk meg őket! *Kommentár*, 3: 150–158.
- Czopf Áron 2024c *Metapolitika*. Kommentár Alapítvány, Budapest.
- Csányi Erzsébet – Beke Ottó 2020 A közösségi média disztópiája. (Dave Eggers: *A kör*). *Godišnjak* (az újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve), 2: 269–283.
- Dawkins, Richard 2021 *Az önző gén*, fordította Síklaki István. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Derrida, Jacques 2005 *A másik egymelvése: avagy az eredetprotézis*, fordította Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs.
- Doorman, Maarten 2006 *A romantikus rend*, fordította Balogh Tamás, Fenyves Miklós. Typotex Kiadó, Budapest.
- Eggers, Dave 2016 *A kör*, fordította Nemes Anna. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Flusser, Vilém 2011 A technikai képek univerzuma felé. 11. Játzani, Maleczki József fordítását átdolgozta Dalma Török. *Artpool Művészetkutató Központ*, <https://www.artpool.hu/Flusser/Univerzum/11.html> (hozzáférés dátuma: 2026. január 6.)
- Gibson, William 1995 Johnny, a kaccattár, fordította Gáspár András. In: Gibson, William – Sterling, Bruce – Shiner, Lewis – Shirley, John – Swanwick, Michael 1995 *Izzó króm*, fordította Hoppán Eszter, Gáspár András, Szántai Zsolt, Bóday Tamás, Szántai Andrea. Valhalla Páholy, Budapest, 11–36.
- Haid, Jonathan 2025 *A szorongó nemzedék. Hogyan vezetett a gyerekkor nagy árhuzalozása a mentális megbetegedések számának megugrásához?*, fordította Papolczy Péter. Corvina Kiadó, Budapest.
- Han, Byung-Chul 2021 *A szép megmentése*, fordította Csordás Gábor. Typotex, Budapest.
- Harari, Yuval Noah 2018 *21 lecke a 21. századra*, fordította Torma Péter. Animus, Budapest.
- Heidegger, Martin 2004 Kérdés a technika nyomán, fordította Geréby György. In: Tillmann J. A. szerk. *A későújkor józansága II.* Göncöl Kiadó, Budapest, 111–134.
- H. Nagy Péter 2008 *Idegen (látvány)világok. Tanulmányok a science fiction és a cyberpunk filmekről*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Hungler, Tímea 2003 Cyber-memória. Vírus az emlékezetben. *Filmvilág*, 2003/3: 26–27.
- Illouz, Eva 2007 *Why Love Hurts: A Sociological Explanation*. Polity Press, Cambridge.
- Kepe Nóra 2022 *A közösségi média önimádó embere. Technológiai emberkép a 21. században*. L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub Egyesület, Budapest.
- Kruger, Justin – Epley, Nicholas – Parker, Jason – Ng, Zhi-Wen 2005 Egocentrism over e-mail: Can we communicate as well as we think? *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6): 925–936.
- Le Bon, Gustave 2022 *A tömegek lélektana*, fordította Balla Antal. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Lem, Stanisław 1998 *Képzelt nagyság*, fordította Hermann Péter. Poligráf, Budapest.
- Liu, Cixin 2016 *A Háromtest-probléma. 3/1*, fordította Pék Zoltán. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Liu, Cixin 2018 *A sötét erdő. A Háromtest-trilógia. 3/2*, fordította Dranka Anita. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Liu, Cixin 2019 *A halál vége. A Háromtest-trilógia. 3/3*, fordította Dranka Anita. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Majewski, Paweł 2018 *Between an Animal and a Machine: Stanisław Lem's Technological Utopia*, translation from Polish by Olga Kaczmarek. Peter Lang, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien.
- Mersch, Dieter 2004 Medialitás és ábrázolhatatlanság: Bevezetés egy „negatív” médiaelméletbe (részlet), fordította Sándorfi Edina. *Filológiai Közöny*, 3–4: 171–186.
- Novák Anikó – Beke Ottó – Samu János 2018 A cyberpunk térhódítása (Poétikák és diskurzusok). *Godišnjak* (az újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve), 2: 63–76.
- Ortega y Gasset, José 2024 *A tömegek lázadása*, fordította Scholz László. Helikon Kiadó, Budapest.

- Rosa, Hartmut 2024 *A kezelhetetlen*, fordította Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest.
- Sándor Alexandra Valéria 2025 *A lájkok rabjai. A közösségi média fogságában*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Suler, John 2004 The online disinhibition effect. *Cyberpsychology & Behavior*, 7(3): 321–326.
- Susskind, Jamie 2022 *Politika a jövőben. Életünk a technológia uralta világban*, fordította Torma Péter. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Tari Annamária 2023 *Hol a boldogság mostanában? AI/deepfake/TikTok/valóság*. Central Könyvek, Budapest.
- Turner, Victor 1969 *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine Transaction, Brunswick and London.
- Voggenreiter, Angelina – Brandt, Sophie – Putterer, Fabian – Frings, Andreas – Pfeffer, Juergen 2024 *The role of likes: How online feedback impacts users' mental health*. *WEBSCI '24: Proceedings of the 16th ACM Web Science Conference*: 302–310.
- Ware, Gemma – Bergman, Justin – Garrow, Matt 2025 Scam factories: The inside story of Southeast Asia's brutal fraud compounds. *The Conversation*, <https://theconversation.com/scam-factories-the-inside-story-of-southeast-asias-brutal-fraud-compounds-250448> (Hozzáférés dátuma: 2026. január 29.)
- Wu, Tingying 2024 AI love: An analysis of virtual intimacy in human-computer interaction. *Communications in Humanities Research*, 50(1): 143–148.
- Zuboff, Shoshana 2019 *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Public Affairs, New York.
- Žižek, Slavoj 1997 Multiculturalism, Or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism. *New Left Review*, 225: 28–51.
- Žižek, Slavoj 2020 *Hegel in A Wired Brain*. Bloomsbury Academic, London.
- Žižek, Slavoj 2025 *A haladás ellen*, fordította Bialkó László. Európa Könyvkiadó, Budapest.

KISGYERMEKES SZÜLŐK MENTÁLIS TÁMOGATÁSA – RÉSZVÉTELI AKCIÓKUTATÁS EGY ÓVODAI KÖZÖSSÉGBEN

DOI 10.35402/kek.2026.3.11

Absztrakt

A tanulmány egy református óvodai közösségen belül a szülők mentális jólétét befolyásoló társadalmi aspektusokat vizsgálja, különös tekintettel a Covid-19-világjárvány hatásaira. Részvételi akciókutatás segítségével feltárja a megnövekedett szülői terheket, az intenzív anyaság jelenségét, valamint a társadalmi-gazdasági státusz, a párkapcsolati dinamika és a szociális hálók mentális egészségre gyakorolt hatásait. Külön figyelmet fordít a távmunka kettős szerepére, amely egyidejűleg támogatja a családi jelenlétet, de új kihívásokat is teremt az elmosódott személyes határok és a kapcsolati feszültségek miatt. A tanulmány beavatkozási javaslatokat kínál, mint például stresszkezelési programok és kommunikációs workshopok, a közösségi ellenállóképesség növelése és a szülő-óvoda együttműködés megújítása érdekében.

Kulcsszavak: oktatás, részvételi akciókutatás, közösségi részvétel, szülőség

Mental support for parents with young children – participatory action research in a kindergarten community

Abstract

This study examines the social aspects influencing the mental well-being of parents within a Reformed Church kindergarten community, with particular attention to the impacts of the Covid-19 pandemic. Using participatory action research, it explores the increased parental burdens, the phenomenon of intensive motherhood, and the effects of socioeconomic status, relationship dynamics, and social networks on mental health. Special focus is given to the dual role of remote work, which simultaneously supports family presence but also creates new challenges due to blurred personal boundaries and relational tensions. The study offers intervention proposals, such as stress management programs and communication workshops, aimed at enhancing community resilience and renewing parent-kindergarten cooperation.

Keywords: education, participatory action research, community participation, parenting

Bevezetés

A szülők mentális terhei ma egyre nőnek, miközben a családok mindennapjait a társadalmi elvárások és a kihívások is egyre erőteljesebben alakítják. A gyermekek fejlődése sokrétű folyamat, amelyben a testi, értelmi, érzelmi és szociális képességek egyaránt fontosak. Az óvodai iskolaérettségi szűrések ezért szigorú, standardizált kritériumok alapján mérik a fejlődést, különös tekintettel a koordinációra és az érzelmi érettségre. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint az elmúlt 12 évben

Magyarországon 1,2%-ról 2%-ra emelkedett az atipikus fejlődésű gyermekek aránya (KSH 2024). E növekedés összefüggésbe hozható a szülők, különösen az anyák mentális egészségi állapotával (Miklósi 2020:114; Máté – Máté 2022). Kutatásunk egy vidéki református óvodában a szülők mentális jóllétének támogatására fókuszált, különös tekintettel a Covid-19-járvány, a társadalmi változások és a nemi szerepek átalakulásának hatásaira. Részvételi akciókutatási (RAK) módszerrel a közösség aktív részvételére építettünk, hogy a támogatási stratégiák valós igényeken alapuljanak. A részvételi akciókutatás lényege, hogy a kutatás nem egyszerű megfigyelés, hanem aktív cselekvési folyamat. A kutatók és az érintett közösség együtt alakítják a változást és közösen hoznak létre gyakorlati tudást, amely azonnali társadalmi változásokhoz vezethet. Az óvodai közösséggel közösen határoztuk meg a folyamat végén az akciókat. E folyamat során fontos tapasztalat volt, hogy az intervenciók egyszerre hozhatnak változást és feszültséget, ezért a folyamatos visszacsatolás elengedhetetlen a sikeres együttműködéshez (Málovics 2024). Kutatásunk célja feltárni a szülők mentális egészségét befolyásoló tényezőket, ezek hatását az atipikus fejlődésű gyermekek számának növekedésére (az adott közösségben). Hatékony támogatási lehetőségeket keresni a szülők mentális jóllétének javítása érdekében, illetve és az óvoda-szülő kapcsolat erősítésére a RAK módszertanával.

A modern társadalom hatása a szülőkre és mentális egészségükre

Mentális egészség

A mentális jóllétünk hatással van fizikai jóllétünkre (Czétényi 2015). Szakmai vita övezi, hogy mi befolyásolja jobban mentális egészségünket és viselkedésünket: a biológiai, öröklött meghatározottságunk vagy a környezeti hatások, amelyek érnek minket. A téma szakértői egyetértenek abban, hogy mindkettő hatással van a mentális állapotunkra. Befolyásolja az élethelyzetünk is, amelyben vagyunk, illetve számos tényező, mint például a nemünk, az iskolázottságunk, anyagi helyzetünk (Kósa – Bíró 2018:107).

A pozitív mentális egészség kialakulását és fenntartását a szocioökológiai modell értelmezési tartománya is gazdagítja. Ez a megközelítés arra helyezi a hangsúlyt, hogy a mentális jólét az egyén és környezete egymásba ágyazott szintjei (például a család, a tágabb közösség és a társadalmi-gazdasági körülmények) együttesen, dinamikus kölcsönhatásban formálják. „Az egészséget meghatározó egyéni tényezőket – leszámítva az öröklött tulajdonságokat – jórészt a környezeti tényezők befolyásolják, és ezek között is a társadalmi-gazdasági-politikai körülmények azok, amelyek, mint az 'okok okai' valamennyi tényezőre hatással vannak” (Csizmadia 2017:29). A modell hangsúlyozza, hogy a fenntartható pozitív mentális egészség eléréséhez nemcsak egyéni szinten, hanem a közösségi és társadalmi szintű változtatások révén is szükséges beavatkozni, különös tekintettel a társadalmi-gazdasági

igazságságra és az egészséget támogató környezet kialakítására (Csizmadia 2017).

A Covid-19-járvány változásokat és egyben új élethelyzeteket is generált. A jelenleg óvodába járó gyermekek a Covid-19-járvány időszakában születtek, így a társadalomnak és az akkor éppen szülőkké válóknak kihívásokkal kellett szembenézniük, amely hatással lehetett a mentális egészségükre. A szülők mentális jólléte hatással van a gyermekek mentális egészségére (Palladino et al 2019, idézi Miklósi et al. 2020:114; Máté – Máté 2022).

A Covid-19-járvány hatása a családokra

Lichtmesz Magdolna (2022) tanulmánya alapján a járvány jelentős negatív hatást gyakorolt a mentális egészségre, főleg azon személyek esetében, akik társadalmilag izoláltnak érezték magukat. Esetükben a depresszió és a szorongás, a személyes veszélyhelyzet érzésének kialakulására nagyobb volt az esély. Az észlelt fenyegetettséget is nagyobbak érezték, ha a fertőzöttek száma emelkedett a környezetükben, a térségben, ahol laktak. A közeli hozzátartozókkal történő kommunikáció csökkentette a szociális elszigeteltség érzését az emberekben. (Lichtmesz 2022:90). Az iskolás korú gyermekeket nevelő szülők napi teendői is bővültek, a gyerekek otthoni nevelését, tanítását is meg kellett oldaniuk. Nagy terhet rótt a szülőkre, hogy gyermekeiket ök motiválják, tanuljanak velük együtt munkájuk ellátása mellett (Czibere 2020:113). Megnőtt a lemorzsolódás az önálló tanulási készségek és tanulási módszerek hiány miatt. A szülők sok esetben nem tudtak érdemben segíteni a gyermekeknek, illetve volt, aki ki is maradt az iskolából, hogy besegítsen a család szükséges jövedelemének megkeresésében (Messing 2020:155). A falusi szegénység és munkanélküliség is nehezítette a családok helyzetét (Czibere 2020:113).

A nemi szerepek és attitűdök változásai

Spéder Zsolt (2023) három fő megközelítést azonosít a nemi szerepek és a családi berendezkedés attitűdváltozásának magyarázatára. Az első, a strukturális megközelítés az egyén munkaerőpiaci helyzetét és társadalmi státuszát vizsgálja, hangsúlyozva, hogy a nők növekvő aránya a munkaerőpiacon és a felsőoktatásban nyitottabb attitűdökhöz vezet (Spéder 2023). A második, az „általános értékátlás” elmélete szerint a nemi szerepek liberalizálódása összefügg az individualizációval, az egyenlőség és a szabadság eszméjével, melyet az emberi jogok elterjedése is elősegít (Spéder 2023). A harmadik modell, a „kohorsz helyettesítés” arra fókuszál, hogy a fiatalabb, nyitottabb generáció fokozatosan váltja fel a konzervatívabb idősebbeket, ami a társadalmi attitűdök változását eredményezi. Spéder rámutat arra, hogy a nemi szerepek változása inkább ingamozgásra hasonlít, nem lineáris folyamat. A rendszerváltozás idején a konzervatív értékek erősebbek voltak, míg az új évezredben megfigyelhető a liberalizáció, ám időnként a hagyományos nézetek is visszatérnek. A nemi szerepek egyenlőségének növekedését a generációváltás támogatja, míg a viselkedésben bekövetkező változások inkább strukturális tényezőkkel magyarázhatók, például a szingliség és az alternatív párkapcsolati formák terjedésével. Az „általános értékátlás” terén kevés jelentős előrelépés tapasztalható, és a munkamegosztás a nemek között hasonló a rendszerváltás előttihez. A hagyományos szerepvállalás visszatérése hátterében a nők „kettős teher” alóli mentesítése és a férfiak munkaerőpiaci versenyének növekedése állhat (Spéder 2023).

Az anyaszerep és a hozzá kapcsolódó társadalmi elvárások változása

A nők karrierválasztását napjainkban három fő modell jellemzi. Az első a „családi karrier”, amelyben a nő elsősorban a családra és a háztartásra fókuszál, gyakran anyagi önállóság nélkül. Ez a modell követi a hagyományos családi szerepeket, amelyek mentesítik a nőket a munka világának versenykihívásai alól. A „munkaerőpiaci karrier” második típusa a megszakítás nélküli, egész életpályán átívelő foglalkoztatást jelenti, amely főként magasabb iskolázottságú nők körében jellemző. Végül a „kettős kötődésű” nők csoportja egyszerre igyekszik megfelelni a karrier és a családalapítás elvárásainak, amelyek összeegyeztetése komoly kihívást jelent számukra (Drjenovszky – Sztárayné Kézdy 2022a). A munka világába való visszatérés a kettős kötődésű nők számára egyszerre jelent felzabadságot és lelki feszültséget. A munkahelyi szerep betöltése önbizalmat adhat, ugyanakkor gondot okozhat a gyermekkel töltött idő csökkenése. Különösen azoknál a nőknél jelentkezik ez a dilemma, akik a gyermek kétéves kora előtt térnek vissza a munkaerőpiacra. Mentálisan megterhelő lehet számukra a társadalmi kritikák elfogadása, amelyek szerint a karriert helyezték előtérbe a gyermekneveléssel szemben (Drjenovszky – Sztárayné Kézdy 2022a). Fontos megjegyezni, hogy a nők munkába való visszatérése nem feltétlenül eredményez egyenlőbb háztartási munkamegosztást. A gyermekes családokban továbbra is a nők végzik a házimunka döntő részét, például a mosást, főzést és takarítást, ami további terhet ró rájuk (Makay – Spéder 2018:76-77).

Az apaszerep és a hozzá kapcsolódó társadalmi elvárások változása

Az apa szerepe a társadalmi elvárások változásával párhuzamosan átalakul. Hagyományosan az apát a család fő kenyérkeresőjeként és elsődleges döntéshozójaként tartották számon, aki anyagi biztonságot nyújt. A modern, családcentrikus apák azonban aktívan részt vesznek a család mindennapi teendőiben és érzelmi támogatást nyújtanak partnerüknek. A családi megélhetést ma már gyakran közösen biztosítják, eltávolodva a hagyományos szerepmodelltől (Makay – Spéder 2018:74; Orosz 2024:176). E szerepfelfogás alakulásában jelentős szerepet játszik az apák saját édesapjukról alkotott képe (Orosz 2024:177). Makay és Spéder (2018) szerint a 20–44 év közötti férfiak kettős elvárásnak próbálnak megfelelni: egyszerre kell családjuk fő anyagi támogatóinak és aktív otthoni szereplőinek lenniük, miközben az anyák érzelmi biztonságot is elvárnak tőlük (Orosz 2024:176).

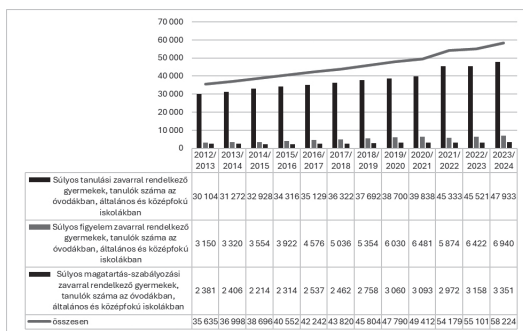
Az apák otthonmaradásának motivációi között az anya munkaerőpiaci helyzete és a gyermekkel való szorosabb kapcsolat igénye is szerepel. Családi döntésekhez kötött ezen szerepvállalás, amelyben az anya támogatása kulcsfontosságú (Drjenovszky – Sztárayné Kézdy 2022b:61).

Egy 2024-es kutatás a magyar családtámogatási rendszer apákra vonatkozó aspektusait vizsgálta, különös tekintettel a gyermekgondozási díj (GYED) igénybevétele. Bár az apák jogosultak GYED-re, annak igénybevétele nem feltétlenül jelenti a feladatokat egyenlőbb megosztását. Gyakori, hogy a támogatások maximalizálása miatt veszik igénybe, amely az anya munkaerőpiaci helyzetének romlásához vezethet (Makay – Kapitány – Ökrös 2024:77).

Az ADHD és az DD fogalmi meghatározása, jelenléte Magyarországon

Az ADHD egy neurológiai eredetű fejlődési zavar, amelynek fő tünete a figyelemzavar, emellett hiperaktivitás és impulzuskontroll-hiány is jellemzi, míg az ADD az ADHD altípusa, hiperaktivitás nélkül (Kieling – Rohde 2012). Genetikai hajlamot is mutat (kb. 76% örökíthetőség), de környezeti tényezők, mint az anyai dohányzás vagy stressz a terhesség idején, jelentősen befolyásolják kialakulását (Feldman – Reiff 2014:839; Palladino et al. 2019, idézi Miklósi et al. 2020:114; Máté – Máté 2022). Szociálisan hátrányos családokban gyakoribb a diagnózis (Lingineni et al. 2012). Bohács Krisztina (2022) kiemeli, hogy az ADHD nem csupán kinőhető vagy gyógyszerrel kezelhető, hanem részben visszafordítható az agy plaszticitásának köszönhetően. A KSH adatai szerint Magyarországon az ADHD-s gyermekek száma 2012/13-ban 35 638, míg 2023/24-ben 58 224 fő volt, az érintettek aránya 1,2%-ról 2%-ra nőtt (1. ábra). A Covid-19-járvány utáni években tovább emelkedett a fejlődési rendellenességgel élő gyermekek száma, ami a társadalmi krízisek generációs hatásaira utal. Ezek a gyermekek már óvodás korban érzékelik eltérésüket, ami hátráltatja fejlődésüket és beilleszkedésüket, miközben a modern társadalom nem biztosít elegendő időt az egyéni fejlődési ütemhez (Bohács 2022).

1. ábra. Súlyos tanulási zavarral, súlyos figyelemzavarral és súlyos magatartási – szabályozási zavarral rendelkező gyermekek száma 2012–2024 között, KSH adatbázis alapján
(saját készítésű diagramm)

Kutatás

A kutatás helyszíne egy vidéki református óvoda. A református óvoda vidéki településen azért jelentős, mert erős közösségi és lelki támogatást nyújt a családoknak, ahol a keresztyén értékek mentén szerveződő bizalmas, támogató légkör segítheti a szülők mentális egészségét. A szorosabb közösségi háttér egyedülálló kutatási környezetet biztosít a szülők mentális jóllétének vizsgálatához.

A Magyarországon működő óvodarendszer részleteiből bemutatása a cikk témájához képest túl széles és komplex, és elterelné a fókusz. Ezért csupán a református óvoda sajátosságainak kiemelésére fordítottuk a figyelmünket kutatásunk szempontjából. Az akciókutatásunk célja ezen közösség erősítése volt, különös tekintettel a szülők mentális egészségének támogatására.

Célok

A kutatásunk során az alábbi kérdések vizsgálatát tűntük ki célul:

- Milyen tényezők hatnak az óvodáskorú gyermekek szüleinek mentális egészségére?
- Milyen környezeti és társadalmi folyamatok járultak hozzá az atipikus fejlődésű gyermekek számának növekedéséhez (az adott közösségben), és hogyan befolyásolják ezek tényezők a szülők mentális állapotát?
- Milyen támogatási lehetőségek alakíthatók ki a szülők mentális jóllétének elősegítésére a részvételi akciókutatás módszertanával?
- Mely intervenciók eszközök hatékonyak a szülők mentális egészségének támogatásában, és hogyan fejleszti a RAK az együttműködést a szülők és az óvoda között?

A részvételi akciókutatás módszere

Kutatásunk részvételi akciókutatás (RAK) módszerrel zajlott, amelynek lényege a közösség aktív bevonása a kutatási folyamat minden szakaszába (Szentistványi et al. 2012; Gosztönyi 2018). Ez a megközelítés nemcsak kutatási eszközként, hanem beavatkozásként is működik, a közösséggel közösen meghatározott akciók által, ami egyensúlyt teremtve a tudományos alaposág és a közösségi részvétel között. A társadalmilag érintett csoportok tagjai együtt alakították a kutatási kérdéseket, gyűjtötték és elemezték az adatokat, és közösen értékelték az eredményeket (Bodorkós 2010:19; Lajos 2018). Így a hagyományos, hierarchikus kutatási modell helyett partneri viszony alakult ki a kutatók és a résztvevők között (Gosztönyi 2018:33). Az akciókutatásunk célja a közösség erősítése volt, a szülők mentális egészségének támogatása által, ráirányítva a figyelmet arra, hogy bátrabban éljenek a közeg kínálta támogatási lehetőségekkel. A részvételi akciókutatásunk ezt úgy valósította meg, hogy aktívan képessé tette a résztvevőket arra, hogy saját helyzetük jobbá tétele érdekében lépjenek és döntéseket hozzanak (Gosztönyi 2018:32). A közösség tudását egyesítve, demokratikusan kezelve a változtatásra irányuló cselekvési dimenzió révén közösen, gyakorlati eredményeket hozó tevékenységekben vettek részt. Ily módon a kutatásunk nem csupán adatgyűjtésként szolgált, hanem társadalmi változást ösztönző folyamat is egyben (Bodorkós 2010).

A kutatás során különböző módszertani eszközöket használtunk: interjú, fókuszcsoport, online kérdőív, jegyzeteket és résztvevő megfigyelést.

A helyi közösséggel – különösen a szülőkkel, óvodapedagógusokkal és intézményvezetőkkel, – rendszeres kapcsolattartás történt. Havonta 1-2 alkalommal tartottunk személyes egyeztetéseket a szülői kutatócsoporttal, és az óvoda vezetőjével. Az eredményeket pedig rendszeresen megosztottuk online a közösséggel. A folyamatos online kapcsolattartás és a rendszeres találkozik a szülői kutatócsoporttal és az igazgatónővel hozzásegített bennünket ahhoz, hogy alá-fölé rendelt hatalmi viszonyok ne alakuljanak ki. Ily módon a közösségi folyamatokra az azonos informáltság pozitívan hatott. Gördülékenyen és reflektíven tudtuk haladni, tekintettel a közösen lefektetett és elfogadott jóváhagyási folyamatokra, amelyek erősítették a közösség döntéshozatalát.

A kutatás időbeosztását az oktatási-nevelési tanévhez igazítottuk. A felkészülés és az engedélyek beszerzése 2024 áprilisában zajlott, a tanév pedig 2024. szeptember

2-án kezdődött az óvodában. A teljes kutatási időszak 14 hónapig tartott, és a vizsgált populációt az óvodába járó gyermekek szülei alkották.

A kapcsolatfelvételtől az eredményekig

2024. április 19-én tartottuk az első egyeztetést az óvoda igazgatónőjével, bemutattuk kutatási tervünket, és megvitattuk a gyermekek és családjaik körében tapasztalt problémákat. Az igazgatónő megerősítette a szakirodalom és statisztikák által jelzett tendenciát: egyre többen küzdenek figyelem-, viselkedés- és magatartászavarokkal, és sok szülő fordul hozzájuk vagy az óvoda pszichológusához segítségért. Különösen felhívta figyelmünket az anyaszerep változására, amely új kihívásként jelenik meg a családokban. Az óvodavezető rámutatott, hogy a csoportdinamika révén a gyermekek tükrözik a társadalmi mintákat és a családi környezet állapotát, amelyet a szülők gyakran elrejtene. Ez megerősítette bennünk a kutatás szükségességét, és az igazgatónő támogatásával a tanév során elindítandó szülő-támogató program előkészítését is megkezdjük.

Az óvoda 2024 tavaszi félévében szervezett programjain résztvevő megfigyelőként tapasztaltuk a szülők aktivitását, a csoportosulások alakulását, valamint a családi részvétel eltéréseit.

2024. szeptember 14-én az igazgatónővel egyeztetünk a szülői értekezletek időpontjairól, ahol bemutattuk a kutatást és felhívtuk a szülők figyelmét a részvételi lehetőségeire.

Az óvodai tanév elején (2024. szeptember–október) részt vettünk a szülői értekezleteken. A nagycsoportban feszült, a középső csoportban pedig nyitott, támogató volt a hangulat, míg a kiscsoport családias légkörben fogadott minket. Összesen tizenkét szülő jelentkezett kutatótársnak, ők alkották a szülői kutatócsoportot. (A szülők között egy apa volt és tizenegy anya, 27–47 év közöttiek, végzettségük a 8 általánostól az egyetemig terjedt.) Mindannyian azért jelentkeztek, mert a számukra fontos, hogy ők milyen szülők. Az óvodai szociális segítő is jelezte, hogy számíthatunk a segítségére.

Az első találkozót a szülői kutatócsoporttal 2024. szeptember 30-án és október 1-jén tartottuk. Az alkalomok során a kutatás témakörét, menetét tekintettük át, és közösen formáltuk át a kutatási kérdőívet a szülők megfigyelés alapján.

A kutatási kérdőívek az óvoda igazgatónője jóváhagyása után az óvodai zárt Facebook-csoportokon keresztül kerültek kiküldésre 2024. október 7-én. A kérdőív kitöltésére online nyílt lehetőség (Google Forms). A kutatási kérdőívet a szülői kutatócsoport előzetesen tesztelte.

A kutatási kérdőív elemzését közösen végeztük a szülői kutatócsoporttal. Megvitattuk a szükséges beszélgetések és akciók témáit, meghatároztuk a következő lépéseket.

A kérdőíves kutatás alapján a szülőket leginkább szerepek és konfliktuskezelési nehézségeik érdekelték. „Szerepeink és konfliktuskezelési stratégiánk” címmel 2024. november 20-án és 28-án fókuszcsoportos beszélgetéseket tartottunk az óvodában. November 20-án a beszélgetésen az óvoda szociális segítője is részt vett.

2025 elején, január 29-én és február 7-én egyeztetünk a szülői kutatócsoporttal, ahol a kérdőíves és fókuszcsoportos kutatási eredmények alapján közösen meghatároztuk az akciókat és felosztottuk a feladatokat.

A következőkben a kutatás egyik kulcsfontosságú elemeként bemutatjuk a szakértői interjút, amely mélyebb

betekintést nyújt az óvodai környezetben megjelenő nevelési kihívásokba és a gyermekek fejlődését befolyásoló tényezőkbe. Egy református, vidéki óvodát kiemelkedően alkalmas kutatási helyszínnek tartottunk, mert szorosabb, bizalmasabb közösségi kapcsolatok és intenzívebb egyházi, illetve családi támogatás jellemzi, amelyek pozitívan hatnak a szülők mentális egészségére és támogatási lehetőségeire. Hangsúlyosabb a közösségi együttműködés, a gyülekezeti háttér révén pedig alternatív, szervezett segítő hálózat is elérhető a családok számára, ami kutatás szempontból egyedi.

Az interjúalany az intézmény vezetője. Személyes tapasztalatain keresztül világít rá a feltárt problémák hátterére és az intézményi válaszokra, ezzel kiegészítve és árnyalva a kvantitatív kérdőíves és kvalitatív fókuszcsoportos kutatások eredményeit.

Kihívások és tapasztalatok a kisgyermekkori nevelésben

A református óvoda igazgatónőjével folytatott szakértői interjúból kitűnik, hogy a kisgyermekkori nevelés mára számos új kihívás elé néz. Ezek a társadalmi változásokból, a digitalizációból és a szülők túlterheltségéből erednek. Az egyházi intézmények értékalapú működése mellett egyre nagyobb hangsúly kerül a pedagógusok személyes példamutatására – a nevelőknek „személyes példával is képviselni kell az intézmény értékrendjét”. Eközben a mindennapokat megnehezíti az oktatásiirányítás folyamatos átalakulása és a speciális nevelési igényű gyermekek számának növekedése. Különösen a beszédfejlődési zavarok nyugtalanítóak. A szakellátás kapacitáshiánya miatt viszont gyakran nem jut elég figyelem minden érintett gyermekre.

Különösen aggasztó a szorongó, visszahúzódozó gyermekek számának emelkedése: „*Most nagyon sok szorongó gyerekünk van. Ez is egy nagyon karakteres magatartási probléma, csak a csendesség miatt nem gondoljuk sokszor annak.*” Az érzelmi problémák hátterében sokszor a szülőkkel való együttműködés nehézsége, a rohanó, digitális hétköznapi és a felületes kommunikáció áll. Az igazgatónő kiemeli annak fontosságát, hogy a gyermekeket megóvják a túlzott diagnosztizálástól és a hivatalos címkézések súlyától, hiszen ezzel a személyiségfejlődésük és önértékelésük is sérülhet. A valódi előrelépést abban látja, ha a pedagógusok személyre szabott támogatással, odafigyeléssel tudják segíteni a gyerekeket, miközben az óvoda közössége mint érzelmi biztonságot adó tér működik, amely, teret, időt és figyelmet ad azoknak a gyerekeknek, akik a társadalmi közegben sodródva keresik saját helyüket.

Összességében elmondható, hogy a szociális háttér, a szülők túlterheltsége és az érzelmi elhanyagoltság növekvő veszélye mellett az óvoda szerepe ma felértékelődik: közösségi és erkölcsi megtartó ereje a gyermekek és a szülők számára is nélkülözhetetlen támogatást jelent a mindennapokban.

A kutatás első fázisának főbb megállapításai

A kutatási kérdőív jelentette a vizsgálat első lépését, amely segítségével feltérképeztük a szülők gyermekneveléssel kapcsolatos kihívásait, különös tekintettel a Covid–19 időszaka által érintett szülővé válás nehézségeire. A 2024–2025-ös tanévben óvodába járó gyermekek ezen időszak alatt születtek. Az óvodába 64 gyermek jár, összesen 120 szülővel. A kutatás populációját a református óvodába

járó gyermekek szülei alkotják. Bár az óvoda közössége létszámát tekintve kis méretű, a kutatás fő célja éppen ezen kiválasztott terep alapos megismerése és feltérképezése volt.

A kérdőívet 49 szülő töltötte ki, ami 40,8%-os részvételi arányt tükröz. A minta részben reprezentatív, mivel a válaszadók demográfiai jellemzői nagyjából megfelelnek az óvodai szülőközösség összetételének. A válaszadók között az anyák voltak többen, 33 anya és 16 apa válaszolt a kérdésekre. 63%-uk életkora 29–39 év közötti, 49%-uk felsőfokú végzettséggel rendelkezik, és 85,7%-uk házasságban él. A gyermekét egyedül nevelő szülők aránya 10,2%. A családok többségében 1 vagy 2 gyermeket nevelnek. A szülők több mint 60%-a alkalmazottként dolgozik, míg 6% jelenleg munkanélküli vagy GYED-en, GYES-en van.

Az adatokat SPSS-szel elemeztük, kereszttáblás és faktorelemzési módszerekkel. A gyermektervezéssel kapcsolatos kérdésekből kiderült, hogy a szülők többsége tudatosan tervezte gyermekei érkezését, és nem érzett sem nagyszülői, sem társadalmi nyomást (pl. CSOK, lakásvásárlás, életkor miatt). A Covid-19-járvány alatt nőtt a gyermekvárás alatti veszteségek száma, ami főként az édesanyák mentális egészségére volt hatással. Az apák szinte kivétel nélkül pozitívan értékelték a szülésélményt, miközben az anyák 36%-a negatív tapasztalatokról számolt be. A korlátozások – például az apák kórházi jelenlétének hiánya és a személyes kapcsolattartás korlátozottsága – tovább nehezítette ezeket az élményeket.

A Covid-19-járvány alatt mind az anyák, mind az apák körében jelentős bizonytalanság és szorongás volt tapasztalható, ami megerősíti a szakirodalmi eredményeket (Lichtmesz 2022). A megkérdezett nők 35%-a és a férfiak 31%-a számolt be kihívásokról. A személyes kapcsolatok hiánya különösen megterhelő volt: a nők 65%-a és a férfiak 43%-a hiányolta a rokonaival és barátaival való találkozást.

Elemzésünk alapján a járvány időszakának legnagyobb kihívását a veszteségek, különösen a halálesetek feldolgozása jelentette. A válaszadók több mint fele vesztett el közeli hozzátartozót, ami jelentős lelki megterhelést okozott. Különösen súlyos helyzetet teremtett, amikor egy édesanya elvesztette párját, így a gyermekek édesapját is, ami kettős terhet rótt a családra. A járvány miatt kialakult szakemberhiány tovább nehezítette a támogatás biztosítását.

A szülők, különösen az édesanyák, kevés időt tudnak szentelni a feltöltődésre: a nők 27%-a jelezte, hogy ott-hon egyáltalán nem jut ideje kikapcsolódni. A folyamatos készenlét miatti kimerültség és stressz mentális egészségüket is érinti, ami gyermekeik fejlődésére is hatással lehet (Geambaus et al. 2022; Palladino et al. 2019; Miklósi et al. 2020; Máté – Máté 2022). A házimunkát főként az anyák végzik napi több órában, míg az apák általában ennél kevesebbet, kevesebb mint egy órát töltenek ezzel naponta vagy hetente. Ez a tradicionális családi munkamegosztást tükrözi (Makay – Spéder 2018). Fontos, hogy a dolgozó édesanyák is jelentős házimunkaterhet viselnek, nem csak a GYED-en, GYES-en lévő (Drjenyovszky – Sztárayné Kézy 2022a). Kutatásunkból kiderül, hogy a kérdőívet kitöltő nők 70%-a „kettős kötődésű”.

A kérdőív szerint a gyermekgondozás fő terhet hagyományosan az anyák viselik, mivel ők vannak otthon GYED-en vagy GYES-en. Az apák leginkább közös családi tevékenységekben, például játékban vagy sétában

vesznek részt (Makay – Spéder 2018). Emellett nő az apák aktív szerepe is, különösen a gyermek fürdetésében, ami az apai érzelmi támogatás fontos megnyilvánulása (Orosz 2024). Az esti fürdetés lehetőséget ad a távol dolgozó apáknak a gyermekhez való kapcsolódásra. A munka és gyermekgondozás párhuzamos ellátása sok szülőnek kihívást jelent: a válaszadók 67%-a (32 fő) jelezte ezt problémaként, a nők között 66% (21 fő), a férfiaknál pedig 69% (11 fő).

Összességében az óvodás gyermekek szüleinek gyermekneveléssel kapcsolatos élményei több összefüggő dimenzióban értelmezhetők. Jelentős a szülői aggodalom és a stressz, amely a gyermek biztonsága és jövője iránti félelemből, valamint a nevelési felelősség és a társadalmi elvárások terhéből fakad, sokszor a szülők saját gyermekkoruk visszatükröződéséből eredően. Feszültséget okoz a határok meghúzásának bizonytalansága, ahol a szeretet és az elkényeztetés, illetve a túlzott kontroll kettőssége is jelen van. Ezzel szemben a szülői magabiztosság és a gyermekhez kötődés erősíti a nevelésbe vetett bizalmat és a nyitott, biztató hozzáállást. A szülői szerep összetettsége, a többféle feladat és társadalmi elvárás kezelése, valamint a baráti és közösségi támogatás további fontos tényezők. A családi háttérben öröklött értékek és szokások tovább formálják a szülők önbizalmát és nevelési gyakorlatait, így a gyermeknevelés szociális kontextusa is meghatározó. Ez a komplex kép segít megérteni a szülők mindennapi szerepvállalását és érzéseit.

A kutatás második szakaszának eredményei

A fókuszcsoportos beszélgetések (2024.11.20. és 2024.11.28.) alkalmával a szülők megosztották a szülői szerepkörrel kapcsolatos tapasztalataikat, örömeiket és nehézségeiket. A beszélgetésekről hangfelvétel készült a résztvevők hozzájárulásával, és a GDPR előírásainak megfelelően anonimitásukat számozással biztosítottuk.

A beszélgetések elsősorban a szülői szerepek változatosságára fókuszáltak. A beszélgetésen résztvevők hangsúlyozták, hogy a szerepek között rugalmasan mozognak a mindennapjaik során, akár egy napon belül is (például jó beosztott a munkahelyen, jó szomszéd a lakóközösségben). Bár az anyaszerep és apaszerep állandó, más szerepek időszakosan előtérbe kerülnek. Egy anyuka így fogalmazott: „*anya, feleség, tanár/ápoló*”. Számára az anyaság az elsődleges, a feleségszerepben a kölcsönös tisztelet és a példamutatás a legfontosabb, míg az ápolói szerep beteg gyermeke miatt vált meghatározóvá. Tanári szerepében kiemelte, hogy nemcsak viselkedést, hanem reakciókat is tanít a gyermeknek. Többen említették az anya-feleség-gyermek, élettárs és dolgozó nő szerepek összefonódását, kiemelve a munka identitásformáló, ám a családi feladatokkal sokszor nehezen összeegyeztethető voltát. Egy résztvevő már 10 hetes gyermekkel visszatért a kreatív munkához, hogy megőrizze lelki egyensúlyát. A szülői elégedettség kapcsán pedig a hibák elfogadását és a példamutatás jelentőségét emelték ki.

A szülőség tele van kihívásokkal és konfliktusokkal. Gyakran próbára teszik a gyermekek a szülei türelmét, amikor úgy érzik „*semmi sem jó nekik*” (7), vagy nehéz megnyugtatni őket. Bár törekednek a türelemre és többszöri, kedves kérésekre, előfordul, hogy elfogy a türelmük és felemelik a hangjukat.

Több résztvevő említette, hogy számtalan teendő között kell egyensúlyozniuk: munka, család, házimunka, főzés. Bár szívesen hagynának el bizonyos tevékenységeket,

hogy több időt tölthessenek gyermekeikkel. Egy résztvevő megfogalmazta, hogy *„ha több pénzünk lenne, minőségi időt tudnánk szakítani a gyerekekre, férjemre, és magamra”* (4), de jelenleg az önmagára fordított idő az utolsó a sorban. Egy másik résztvevő, aki korábban rendszeresen járt edzőterembe, lelkiismeret-furdalást érzett, amiért időt szakított magára.

A testvérek érkezése új kihívásokat hoz a családba: a nagyobb gyermek több figyelmet igényel, ami megnehezíti a minőségi idő biztosítását. Konfliktusok is kialakulhatnak a szülők között a prioritások eltérő értékelése miatt. A gyerekek néha kihasználják a nézeteltéréseket, máskor pedig közvetítő szerepet töltenek be. Emellett a folyamatos rohanás, a két- vagy többgyermekes anyaság tanulása és egészségügyi problémák is terhet jelentenek. Egy résztvevő például betegsége és kórházi tartózkodása miatt *„rossz anyának”* (5) érezte magát, mert kimaradt gyermekei életéből pár hétre.

A résztvevők az „elég jó anya” fogalmát boncolgatták, amely segít összehangolni a szülői elvárásokat és a realitást. Egyetértettek abban, hogy *„nem kell tökéletesnek lenni”* (1), és a gyerek nem a tökéletes szülőt keresi, hanem azt, aki őszintén megmutatja a világot. Az elég jó anya bízika magában, szereti gyermekét, és a lehető legjobbat nyújtja számára. Fontos felismerés volt, hogy a kiabálás nem a *„rossz anyaság”* jele (3), hanem a türelem kimerültsége. *„A gyerek ösztönösen érzi, hogy a szülő is ember”* (6), és az érzelmek kimutatása hasznos tanítás: *„nem kell elrejtetni az érzéseket, ki lehet mondani, ha valami nem jó”* (8). Az érzelmek elfojtása viszont káros lehet, hiszen *„a gyerekek meg kell tanulni kezelni az érzéseket, még azt is, ha valakit nem szeret”* (6). A tudatos odafigyelést és a nyílt kommunikációt mindannyian kiemelték.

Az első beszélgetésen a párkapcsolat ápolását hangsúlyozták, kiemelve, hogy *„ha a szülők jól vannak, az a gyerekekre is pozitívan hat”* (2). Többen igyekeztek randevúkkal, beszélgetésekkel időt szánni egymásra, bár elismerték, hogy a gyermek születése gyakran megváltoztatja a kapcsolat dinamikáját. A második beszélgetésen a párkapcsolati feszültségek, például a házimunka és a gyermek jóllétének eltérő prioritásai kerültek szóba. Egy résztvevő a szüleivel való kapcsolat fontosságára is rámutatott, és hangsúlyozta, hogy a tőlük kapott értékeket szeretné továbbadni gyermekeinek.

A résztvevők megosztották tapasztalataikat a munkahelyre való visszatérés nehézségeiről. A rugalmas munkaidő fontos számukra, hogy ők vihessék és hozzassák a gyermekeket bölcsődébe, óvodába, mivel a gyermekkel töltött idő *„pótolhatatlan”* (1).

Összességében a fókuszcsoportos beszélgetések rámutattak arra, hogy az anyaság és apaság komplex, többdimenziós szerepként értelmezhető. A résztvevői reflexiók egyszerre világítottak rá a szülői lét kihívásaira és örömeire, illetve arra, hogy nem csupán anyaként vannak aggodalmak a szülői léttel kapcsolatban, hanem apaként is. Az apák ugyanúgy küzdenek azzal, hogy hogyan legyenek jó szülők, jó apák.

Akciók bemutatása, elemzése

A RAK módszertanának része, hogy a kutatás során felmerült problémákra akciókat dolgoztunk ki és valósítottunk meg, szorosan kapcsolódva a képessé tevés logikájához. A kérdőíves és a fókuszcsoportos kutatások szülői kutatócsoporttal történő elemzése alapján rajzolódott ki, mely témák kapcsán szükséges akciókat szervezni. Ezek

között előadások szerepeltek, amelyek a szülőket érintő kérdésekre válaszoltak, valamint programok, amelyek a szülők feltöltődését segítették. Három akciót tudtunk lebonyolítani február és április között.

Az eredmények megosztásának formáját a szülői kutatócsoporttal közösen alakítottuk ki, akik egyhangúan támogatták a zárt óvodai Facebook-csoportban való rövid bejegyzések közzétételét. A kutatás aktuális lépéseinek és eredményeinek megosztása növelte a közösség motivációját, biztosítva az információáramlást a közösség és a kutatócsoport között.

A szülők belső feszültségeinek oldására mesekört és mozgásmeditációs jógaórát szerveztünk, amely testi-lelki feltöltődést kínált. Mind a kérdőíves, mind a fókuszcsoportos beszélgetések kapcsán felmerült az igény a feltöltődést jelentő foglalkozásokra. Az óvoda igazgatónője jógaoktató. Segített a program megvalósításában, és egy meseterápiával foglalkozó szakemberrel együtt tartották az alkalmat 2025. február 15-én délután. A beszélgetés kapcsán a résztvevők párhuzamot vontak saját nehézségeik és a mese szereplőinek küzdelmei között, ezáltal egy lépést téve a problémáik megértése felé. A mesekört egy jógaóra és meditáció zárta. Testi-lelki megújulást nyújtott számukra.

A gyermekek érkezése óta a szülők körében felmerült párkapcsolati nehézségek megértésére 2025. március 7-én pszichológusok vezetésével szerveztünk beszélgetést az óvodában. Az igény a párkapcsolati nehézségek feldolgozására a fókuszcsoportos alkalmakon merült fel. A beszélgetés során szó esett a párkapcsolati krízisek értelmezéséről, kiemelve, hogy a gyermek érkezése egy normatív élethelyzeti válság, amelyhez alkalmazkodni szükséges. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a kommunikáció – különösen az asszertív „én közlés” – kulcsfontosságú a párkapcsolatokban, ám a gyermekek mellett erre egyre kevesebb idő jut. A Covid utáni otthoni munkavégzés új kihívásokat hozott, mert a párok hosszabb ideig voltak együtt anélkül, hogy a megszokott közelség-távolság váltakozása megtörtént volna. A résztvevők számára megnyugtató volt felismerni, hogy számos, a társadalom által „szokatlan” tartott párkapcsolati forma is lehet működőképes, és nem szabad bezárkózni merev hiedelmekbe. A beszélgetés segített tisztázni a párkapcsolati dinamikákat, erősítette a megértést és a hatékony kommunikáció jelentőségét.

2025. március 24-én az óvoda szociális segítőjével tartottunk beszélgetést a szeretetnyelvekről és az érzelmi intelligencia fejlesztéséről, reagálva a szülők körében tapasztalt nehézségekre a gyermekek konfliktuskezelésében. A téma tágabb kibontása iránti igény a fókuszcsoportos beszélgetések alkalmával merült fel. Anyukák, apukák és egy óvodapedagógus osztotta meg tapasztalatait. Kiemeltük az érzelmek felismerésének és kezelésének fontosságát, valamint a kommunikáció és az önszabályozás szerepét. Megbeszéltük a gyerekek stresszkezelési lehetőségeit, mint a rajzolás vagy meseolvasás, és hangsúlyoztuk a gyermekek az óvodai akklimatizációs idejének jelentőségét. Feltártuk a Covid alatt született gyermekek beszédfejlődési és szorongási nehézségeit, amelyek a képernyőidő növekedésével is összefügghetnek. A szülők visszajelzései alapján a gyakorlati tanácsok és játékok megoldások nagy segítséget nyújtottak, új ötleteket adtak számukra. Az óvodapedagógus számára pedig értékes betekintést jelentettek a szülők személyes megéletei.

A kutatás hatására, amely felismerést eredményezett,

hogy a szülők mentális egészségére fontos nagyobb hangsúlyt fektetni a helyi református közösségben szülői klub indult 2025 januárjától, ahol a szülők megvitathatják nehézségeiket és segítséget kaphatnak, támogatásra találhatnak. A térségben működő Családokért Alapítvány 2025 márciusától Szülő Café klubot hirdetett, ami korábban nem volt elérhető a településen. A református óvoda példaként szolgál más intézmények számára, bemutatva, hogy a közösség ereje hogyan segítheti az intézmény működését és a gyermekek feszültségmentes nevelkedését.

Összességében elmondható, hogy az akciók eredményeként a közösség nyitottabbá vált, és enyhültek az óvoda és szülők közötti kommunikációs nehézségek. A tanév végére a szülők jobban megismerték egymást, és hasonló problémák révén kevésbé érezték magukat elszigeteltnek. Az óvodában bővült a segítségkérés és élménymegosztás tere a kutatás hatására.

A szocioökológiai modellt igazolva az egyén szintjéről kiindulva a közösségi szintig haladva sikerült pozitívan alakítani az egészséget befolyásoló környezeti tényezőket. A kutatásunkhoz választott módszertant is visszaigazolja a szocioökológiai modell. A részvételi akciókutatást tekintetben az érintettek válnak aktív szereplőkké, tudást és készségeket sajátítanak el, ezáltal képessé válnak (empowerment) saját helyzetük jobbítására és döntések meghozatalára. Az így közösen létrehozott változások támogatják az érintettek lelki kiegyensúlyozottságát, azaz támogatják a mentális egészségüket.

Összegzés

A kutatás eredményei egyértelműen megmutatták, hogy a szülők mentális egészségére egyszerre számos társadalmi és környezeti tényező hat. Az elmúlt évek kihívásai, elsősorban a Covid-19 járvány miatti elszigeteltség és a bizonytalan mindennapok, a társadalmi elvárások szorítása, valamint a munka és a család összeegyeztetése kényszere mind-mind fokozott terhet róttak a családokra. Figyelmet érdemel a távmunka kettős hatása: miközben közelebb hozhatja egymáshoz a családtagokat, újfajta, eddig ismeretlen párkapcsolati feszültségeket is szülhet, ahogy az együttlét természetes dinamikája felborul.

A kapcsolati dinamika megváltozása ugyanazt a negatív hatást gyakorolja a szülő-gyermek kapcsolatra is. A járvány miatti elzártság, ami mások társaságától és családi kapcsolatoktól (például rokonoktól, nagyszülőktől, unokatestvérektől) való elszigeteltséggel járt, hátrányosan befolyásolhatta a gyermekek fejlődését is. Mindezek a tényezők szorosan összefonódnak az atipikus fejlődésű gyermekek számának növekedésével is, amelyhez nem pusztán a korszerűbb diagnosztikai eljárások, hanem a folyamatosan változó életkörülmények, a növekvő szülői terhek és a társadalmi stigmatizáció is hozzájárulnak. A kutatás különösen érzékenyen mutatott rá arra, hogyan jelenik meg a szülők szorongása és a gyermekeket érintő kötődési nehézségek – különösen a járvány idején született generációnál.

A részvételi akciókutatás módszertana azért bizonyult előremutatónak, mert lehetővé tette, hogy a kutatási folyamat folyamatosan, közösségen belüli párbeszéd révén, a közösség igényeihez rugalmasan igazodva formálódjon. A szülők aktív bevonása és a közösen átélt tapasztalatok nemcsak a problémák pontosabb felismerését támogatták, hanem motivációt is adtak ahhoz, hogy elinduljon egy valódi együttműködés és kölcsönös tanulás. Különösen

értékes volt, hogy a tapasztalatcserék, a beszélgetések és az elméleti modellek – mint a gyermeki kötődés, a szeretetnyelvek és az „eléj jó anya” koncepciója – mind hozzájárultak a szülői kompetenciák, a megküzdési stratégiák és a gyermekek érzelmi biztonságának erősödéséhez.

Az intervenció módszereket – legyen szó beszélgetésről, relaxációról vagy kommunikációfejlesztésről – nemcsak problémakezelésre használtuk, hanem közös térként, ahol a résztvevők meg tapasztalhatták a közösségi támogatást és tapasztalattmegosztást. Ez csökkentette a szülők elszigeteltségét, erősítette az óvoda és család kapcsolatát, és új közösségi modellt nyitott a mentális egészség és gyermeknevelési kihívások közös kezelésére.

A kutatás során megfigyelhető volt, hogy az óvodapedagógusok és a szülők közötti kapcsolat az elmúlt években jelentős átalakuláson ment keresztül. A kutatásunk helyszínénél szolgáló óvodában dolgozó pedagógusok egyre gyakrabban vállalnak szerepet a szülők mentális és érzelmi támogatásában is, ami túlmutat a hagyományos nevelési feladatokon. Ez a folyamat extra terheket ró a pedagógusokra mind időben, mind érzelmileg, ugyanakkor elengedhetetlennek bizonyul a gyermekek fejlődési problémáinak feltárásában és megértésében. A határok megtalálása a szakmai kompetenciák és a szülői támogatás között komoly kihívást jelent, ugyanakkor a nyitott és együttműködő szülők esetében a pedagógusok aktív segítése kulcsfontosságú. Az eredmények megerősítik, hogy a kölcsönös bizalomra és törődésre épülő kapcsolat nemcsak a pedagógusok munkáját könnyíti meg, hanem elősegítheti a gyermekek sikeresebb nevelését is.

A kutatási tapasztalataink felhasználhatóak más intézményekben is: a szülők és gyermekek társadalmi és mentális támogatása nemcsak egyéni, hanem közösségi felelősség – amelyhez a részvételi akciókutatásban megvalósuló együttműködés kiváló alapot biztosít.

Felhasznált irodalom

- Bodorkós Barbara 2010 *Társadalmi részvétel a fenn tartható vidékfejlesztésben: A részvételi akciókutatás lehetőségei*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola, Gödöllő.
- Bohács Krisztina 2013 *A „Módosíthatóság-modell” klinikai alkalmazásai: A Feuerstein-féle közvetített tanulási tapasztalat és az FLE-BASIC program*. Doktori értekezés tézisei. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/2336/> [letöltve: 2024.08.06.]
- Csizmadia Péter 2017 Az egészség ökoszociális elmélete. *Egészségfejlesztés*, 58(3), 26–30. <https://real.mtak.hu/199859/1/10607-Cikksovege-47018-1-10-20230330.pdf> letöltve: [2025.10.10.]
- Czibere Ibolya 2020 A szegényellátások „meginzásáról” a vidéki terekben. *socio.hu*, 10. 2:95–211. <http://www.socio.hu/index.php/so/article/view/808> [letöltve: 2024.11.06.]
- Drjenovszky Zsófia – Sztárayné Kézdy Éva 2022a Kisgyermekes édesanyák visszatérése a munkába. In Karlovitz János Tibor szerk. *Az ember és gazdagsága egészséges és biztonságos környezetben*. International Research Institute, Komarno. 101–107.

- Drjenovszky Zsófia – Sztárayné Kézdy Éva 2022b Kisgyermekes szülők a munkaerőpiacon: otthonlévő apák – dolgozó anyák (2. rész). *Kisgyermekük mellől visszatérő anyák tapasztalatai. Új Munkaügyi Szemle*, 3. 1:57–66.
- Drjenovszky Zsófia – Sztárayné Kézdy Éva 2024 Gyermekükkel otthon maradó apák: a családi dinamika és a szülő-gyermek kapcsolat alakulása. *Educatio*, 33. 4:451–463. <https://doi.org/10.1556/2063.33.2024.4.4>
- Gosztonyi Márton 2018 Egy részvételi akciókutatás folyamata, megvalósítása és eredményei egy hátrányos helyzetű faluban. *Kövász*, 22. 1–4:31–52. https://epa.oszk.hu/00700/00721/00029/pdf/EPA00721_kovasz_2018_01-04_031-052.pdf [letöltve: 2024.08.12.]
- Herczeg Viktória 2024 Óvodai és iskolai szociális segítő tevékenység gyakorlati tapasztalatai csoportos és közösségi szinten. *Esély*, 35. 1:49–63. <https://doi.org/10.48007/esely.2024.1.3> [letöltve: 2024.04.13.]
- Kieling, Renata – Rohde, Luis A. 2012 ADHD in children and adults: Diagnosis and prognosis. *Behavioral neuroscience of attention deficit hyperactivity disorder and its treatment*, 2012. 9:1–16. <https://www.researchgate.net/publication/51057686> [letöltve: 2024.09.09.]
- Kósa Karolina – Bíró Éva 2018 A mentális állapot populációs szintű vizsgálatának koncepciói és eszközei. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 19. 2:103–139. <https://akjournals.com/view/journals/0406/19/2/article-p103.xml> [letöltve: 2025. 01.17.]
- Lajos Veronika 2018 Mi az a részvételi akciókutatás (RAK)? Kik azok a részvételi akciókutatók? Ötféle élmény és értelmezés (szerkesztett interjú). *Kövász*, 22. 1–4:53–83. <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2018/rak.pdf> [letöltve: 2025. 02.20.]
- Lichtmesz Magdolna 2022 Cikkismertetés: A fenyegetettség és a lezárások pszichológiai hatása a Covid–19-világjárvány idején. *Egészségfejlesztés*, 63. 1:89–91.
- Lingineni Ravi K. – Biswas, Swati – Ahmad, Naveed – Jackson, Bradford E – Bae, Sejong – Singh, Karan 2012 Factors associated with attention deficit/hyperactivity disorder among US children: Results from a national survey. *BMC Pediatrics*, 12. 1:50. <https://doi.org/10.1186/1471-2431-12-50> [letöltve: 2024. 09.11.]
- Makay Zsuzsanna – Kapitány Balázs – Ökrös Ferenc 2024 Családtámogatás, női munkavállalás. In Monostori Judit – Öri Péter szerk. *Demográfiai portré 2024*, KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest. 77–95.
- Makay Zsuzsanna – Spéder Zsolt 2018 Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt szerk. *Demográfiai portré 2018*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest. 65–82.
- Málovics György – Juhász Judit – Mihók Barbara – Szentistványi István – Nagy Mihály 2016 Részvételi akciókutatás (RAK) – egy alternatív társadalomkutatási megközelítés a működőképes tudásért és társadalmi változásokért. In Sütő Erika szerk. *Sodrásban: képzések, kutatások (1975–2015)*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 185–197. http://acta.bibl.u-szeged.hu/62475/1/sodrasban_185-197.pdf [letöltve: 2024.04.19.]
- Málovics György 2024 Az egyetemi közösségi szerepvállalási jelleggel bíró kezdeményezések hatásai hazai kontextusban: Egy, az egyetemi közösségi szerepvállalásban akadémiai szemlélettel részt vevő szereplők körében végzett empirikus kutatás tapasztalatai. *socio.hu*, 14. 4:47–74. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.47> [letöltve: 2024.04.19.]
- Miklósi Mónika PhD – Máté Orsolya – Balázs Tünde 2000. A figyelemhiányos /hiperaktivitászavar (ADHD) fejlődépszichopatológiai szemmel. *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 22. 3:112–120. <https://mppt.hu/magazin/pdf/vol22issue3/v22i3p112.pdf> [Letöltés:2024.03.10]
- Messing Vera 2020 A COVID-19 járvány és az oktatás. In Kovács Éva – Takács Judit szerk. *Látjuk-e, mi jön? A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra*. *socio.hu*, 10. 2:155–156. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/808> [letöltve: 2025.03.14.]
- Orosz Adrienn 2024 Kisgyermekes szülők apasággal kapcsolatos attitűdjei egy interjú kutatás eredményei alapján. In Drjenovszky Zsófia – Sztárayné Kézdy Éva – Török Emőke szerk. *Kutatás, képzés, közösség*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 165–179.
- Spéder Zsolt 2023 A quarter century of change in family and gender-role attitudes in Hungary. *Comparative Population Studies*, 48. 741–770. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2023-29> [Letöltés:2024.05.12]
- Szczuka Borbála – Nagy Beáta – Tóbiás Ilona – Gulya Fruzsina 2018 A szülők munkavállalásának hatása gyermekeik jóllétére. *socio.hu*, 8. 4:70–96. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.70> [letöltve: 2024.11.04.]
- Szentistványi István – Málovics György – Mihók Barbara 2012 Velük-értük: részvételi akciókutatás egy roma tanoda kialakításáért. *Módszertani Közlemények*, 52. 3:40–50. [letöltve: 2025.04.04.]

Egyéb:

- Dr. Bohács Krisztina 2022 A rettegett ADHD – Interjú Dr. Bohács Krisztina intelligenciakutatóval. *Kölöknét*. 2022.10.17. <https://www.koloknet.hu/szulo-es-gyerekneveles/a-rettegett-adhd-interju-dr-bohacs-krisztina-intelligenciakutavol> [letöltve: 2024.08.06.]
- Czétényi Rita 2015 *Európai cél a mentális egészségkárosodások csökkentése*. Semmelweis Hírek. <https://semmelweis.hu/hirek/2015/09/28/europai-cel-a-mentalis-egeszsegkarosodasok-csokkentese/> [letöltve: 2025.02.04.]
- Dr. Máté Gábor – Máté Dániel 2022 *Normális vagy*. Open Books.
- Központi Statisztikai Hivatal [KSH] é.n. 23.1.1.6. Sajátos nevelési igényű gyermekek, tanulók száma fogyatékoság-típus szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0006.html [letöltve: 2025.03.16.]

„HASONLÓ HASONLÓT VONZ...” – A BARÁTSÁGOKRÓL VALLOTT ÉRTÉKEK HOMOGENITÁSA FIATALOK ISKOLAI OSZTÁLYKÖZÖSSÉGEIBEN

DOI 10.35402/kek.2026.3.12

Absztrakt

Tanulmányom megírásának célja bővíteni azon hazai és nemzetközi kutatások számát, amelyek iskolai osztályközösségek hálózatként való működésére fókuszálnak. E témakörön belül külön értéket képvisel ezen kisebb formális közösségek informális kapcsolódásaiban mutatkozó homogén kapcsolódási tendenciák kimutatása, ami általában a kapcsolathálózatok alapvető működési mechanizmusa is. Jelenleg kevés kutatás olvasható a fiatalok szoros barátságaiban fellelhető értékhomogenitásról, különösen a barátkozásról vallott értékek mentén. Ennek fényében célom egy vidéki középiskola négy végzős osztályában elvégzett kapcsolatháló-elemzés bemutatása kisebb tanulói csoportok barátkozásáról, baráti kapcsolatok ápolásáról, barátkozáshoz fűződő értékekkel kapcsolatos vélemény-hasonlósági tendenciáiról. Munkám első részében a kapcsolathálózatok általános működéséről írok, értelmezem a homogenitás fogalmát, majd rátérek az iskolai osztályok szociálpszichológiai jelenségeire. Kitérek arra, hogy mennyiben határozza meg maga az iskola azt, hogy kikkel barátkozunk, továbbá, hogy a sok együtt töltött idő önmagától is hasonlóságot hoz. Utolsó elméleti fejezetben az osztályközösségen belül fellelhető szorosabb tanulói barátságok hasonlósági tendenciáiról írok, végül rátérek saját kutatási eredményeim bemutatására.

Kulcsszavak: kapcsolathálózatok, iskolai osztályközösségek, serdülők barátságai, értékhomogenitás

“Like attracts like...” – The homogeneity of values about friendship in young people’s school classrooms

Abstract

The aim of writing my study is to expand the number of domestic and international research that focuses on the functioning of school class communities as networks. Within this topic, the demonstration of homogeneous connection tendencies in the informal connections of these smaller formal communities represents a special value, which is also the basic operating mechanism of connection networks in general. There is currently little research on the homogeneity of values found in close friendships among young people, especially along the lines of values held about making friends. In light of this, my aim is to present the similarity tendencies of opinions on making friends, cultivating friendly relationships, and values in making friends among small groups of students drawn from a network analysis conducted in four graduating classes of a rural high school. In the first part of my work, I write about the general functioning of social networks, interpret the concept of homogeneity, and then turn to the social psychological phenomena of school classes. I will discuss the extent to which school itself determines who we make friends with, and how spending a

lot of time together naturally brings about similarities. In my final theoretical chapter, I write about the similarity tendency of closer student friendships within the class community, and finally I turn to presenting my own research results.

Keywords: social networks, school class communities, adolescent friendships, value homogeneity

A kapcsolathálózatok működése

A kapcsolathálózatok vizsgálata az emberi élet minden területén egyre fontosabbá válik, mivel megítélés szerint a kapcsolati hálók szerepe életünkben több nyereséggel, mint veszteséggel jár. A kapcsolati hálóink tudatos döntések révén keletkeznek, tehát befolyásolni tudjuk annak nagyságát, a kapcsolataink szorosságát, de azt is, mennyire szeretnénk a kapcsolatháló középpontjában lenni. A kapcsolati hálónk szabad akaratunkra, döntéseinkre is hatással lehetnek. Fontos, hogy mi magunk is közvetlenül hatunk a velünk kapcsolatban lévő egyénekre, akár a tőlünk három lépés távolságra lévőkre. Kapcsolataink gyakran fontosabbak, mint származási, nemi, osztálybeli hovatartozásunk, esetleg iskolai végzettségünk (Christakis–Fowler 2010). A kapcsolati hálók a boldogságtól az elhízásig, normákat és magatartásformákat is képesek közvetíteni, ezzel minket is befolyásolnak (Christakis – Fowler 2010). Ezt jobban kifejtve tehát valós csoporthelyzetekben fennáll az úgynevezett kontextuális hatás. Konkrétan az egyént körülvevő környezet rányomja bélyegét az egyén viselkedésére, illetve minél jellemzőbb egy adott csoportra a viselkedésformák egyformasága, annál inkább várható, hogy a csoport valamennyi tagja és az újonnan érkezettek is az adott mintához kezdenek hasonlítani (Angelusz–Tardos 2012).

Christakis és Fowler (2007) 1971–2003 között végzett nagy volumenű kutatásuk szerint egy személy elhízásának esélye 57 százalékkal nőtt, ha az egyén egy barátja egy adott intervallumban elhízott volt. A kölcsönös barátság már 171 százalékkal növelte az adott személy elhízási esélyét, de az azonos nemű barátok és testvérek is például szignifikánsan hatottak e tekintetben egymásra. A dohányzás abbahagyásában is relevánsak a hálózati jelenségek. Christakis és Fowler (2008) 1971–2003 között átlagosan 5124 alanyt figyeltek meg 10,4 kötéssel. Például barátok között 36 százalékkal csökkent a dohányzás, ha az egyik abbahagyta, ha a barátság kölcsönös volt, ez 43 százalékos esélyre növekedett. Normák és magatartásformák hálózati terjedésére kiváló példa még Hirschi gondolatmenete, aki társadalmi kötelék elméletében feltételezi, hogy az emberek természetükből adódóan hajlamosak a bűnözésre mint magatartásformára. Szerinte az erős társadalmi kontroll, és a sűrű network segíti, hogy a társadalmi normáknak megfelelően viselkedjenek az emberek és elhatárolódjanak a deviáns magatartásoktól (Hirschi 1969).

Mark S. Granovetter: A gyenge kötések ereje című munkája (1973) erős és gyenge kötésekkel különböztet meg az emberi kapcsolatokat. Erős kötéseknek

tekinthetjük szerinte a családi kapcsolatokat, azokat az embereket, akik mindig mellettünk állnak és segítenek, ha bajban vagyunk, ugyanakkor napjainkban a boldogulásunkhoz egyre inkább elengedhetetlenek a gyenge kötések, vagyis a barátok, távolabbi ismerősök. Más szerzők a kapcsolatok szorosságát értik erős kötésekben, ami nem csak családtagok között jelenhet meg. Az erős kötések gyakran „like-me” elv mentén jönnek létre, vagyis hasonló emberekkel kerülünk szorosabb kapcsolatba (Laumann 2006). Ha a „like-me” elv igaz, akkor nagy eséllyel fog két közeli ismerősünk is egymásra hasonlítani, közöttük újabb erős kötések fognak kialakulni, ami a szoros kapcsolatháló bezáródását és homogenizálódását hozza magával (Gerő-Hajdu 2015). A hazai elemzések a hasonló hasonlót vonz elven alapulnak, de Skvoretz (2013) szerint viszont homogén csoportok más csoportoktól való távolságtartás mentén is létrejöhetnek. A hasonló jellemzőkkel bíró egyének között rendszerint erős kötések alakulnak ki. Társadalmi rétegeket képez a foglalkozás, a vallás, az etnikai hovatartozás, a rétegek pedig homofilikus tendenciákat mutatnak, így a kevés csoportközi interakció hosszú távon az integrációt is gátolja (Marsden 1988).

Tovább szöve a gondolatmenetet, tehát a hálózatok alapvető működési mechanizmusa a homofília, amely nem csak a felnőttek, de a gyerekek barátságait, kapcsolatait, kötéseit tudat alatt koordinálja. Lazarsfeld és Merton (1954) státusz-homofiliát és érték homofiliát különböztetnek meg. A státusz-homofília a szociodemográfiai jellemzőkön és a szerzett jellemzőkön (foglalkozás, vallás, iskolai végzettség), az érték homofília attitűdökön, hiedelmeken, értékeken alapszik. A későbbi fejezetekben én is érték homofília működésére vonatkozóan mutatom be saját kutatási eredményeimet. Festinger (1950) társas összehasonlítási elmélete szerint az emberek referenciacsoportként használják azokat, akik különböző módokon, de hasonlítanak hozzájuk, beleértve a strukturális helyzetet is. A hasonlóság elve házasságot, barátságot, támogatást, cserét, tagságot és munkát épít. A homofília átfogó ténye az, hogy a hálózatokon keresztül áramló kulturális, viselkedési, genetikai és anyagi információk lokalizálódnak. Így a társadalmi jellemzők menti távolság hálózati távolságot szül és a homofil kapcsolatok halmozódnak is tudnak (McPherson–Smith-Lovin–Cook 2001). Nem lehet valakivel barátkozni, ha soha nem kerülünk vele kapcsolatba. Ilyen perspektívát dolgozott ki Feld (1981), aki bevezette a fókuszált választás fogalmát. Szerinte vannak a gócek, amelyeket „társadalmi, pszichológiai, jogi vagy fizikai objektumokként” definiálhatunk, „amelyek körül közös tevékenységek szerveződnek” (Feld 1981: 1016) és ezek olyan társadalmi struktúráknak tekinthetők, amelyek szisztematikusan korlátozzák a társas kapcsolatok kialakulását és fenntartását. Feld (1982: 798) nézete szerint a homofília valószínűleg egy eredménynek tekinthető, amennyiben „az emberek a gócekból merítik a barátaikat, és a gócek homogén embercsoportokat hoznak össze”. Ezen gondolatok mentén látható, hogy akár egy egész iskola, de egy iskolán belül egy osztályközösség földrajzilag, életkor szerint, néha nemek szerint, családi háttér, etnikai hovatartozás szerint is homofilikus tendenciákat mutathat, amelyek gyorsan hoznak egyforma értékeket, attitűdöket és a homofilikus kapcsolatok még tudat alatt is képesek halmozódnak.

Az iskolai osztályok csoportlélektana

Az egyén társadalmi és demográfiai jellemzői mentén egyszerre több emberi csoportnak is tagja lehet, amelyek a benne lévő emberi viszonyok révén hálózatokat alkotnak.

Tanulmányom szempontjából szociálpszichológiai értelemben magát az iskolát is csoportnak tekinthetjük, hiszen több személy együttműködése, tevékenységük koordinációja mentén, meghatározott keretek között, valamilyen közös szándék és célok érdekében szerveződik és működik (Serfőző 2004). Az iskolában másodlagos, formális csoportnak tekintjük az iskolai osztályokat, ahol a tagokat nem kötik össze rokonsági szálak és mély érzelmek. Méreteit tekintve az iskolai osztályokat a kicsi csoport kategóriájába soroljuk, hiszen a tagok személyesen ismerik egymást, folyamatos interakcióban vannak. A kicsi csoportok alakulásának egyértelműen fontos tényezője a szomszédság, társadalmi közelség, rétegek közelség és értékazonosság (Mérei 1996). A csoporttagság gyorsan magával hozza a csoporthoz tartozás érzését, kialakítva a csoporttudatot az egyénben, amely pozitív érzésként lehetővé teszi, hogy egyéni szükséglethierarchiánkban a Maslow-piramis harmadik szintje, a valahova való tartozás érzése kielégüljön az egyén számára.

Egy osztályközösség rejtett struktúrája már a csoport informálisá válásáról tud tanúskodni, feltárva a közösség tagjai közötti viszonyokat, kapcsolatokat. Minden informális csoport négy alakulási fázison megy keresztül, melyet Tuckman fektetett le: alakulás, viharzás, normaalkulás és működés (Tuckman 1965). Ezen folyamat során a formális csoportba került egyének megismerik egymás személyiségét, képességeit, készségeit, felfedezve a másságot, eltéréseket az egyéni jellemek között. Majd egy versengési folyamat során stabilizálódnak a csoportszerepek, kialakulnak a csoportnormák és megkezdődik a csoport zavartalan működése a kapcsolatok személyessé válásával. A csoportnormák, szabályok, melyeket a csoport kialakít, szoros ráhatással bírnak a csoportkohézióra. A csoportkohézió azt mutatja meg, hogy mennyire elkötelezettek a tagok a csoport normái, céljai iránt, mennyire pozitívak az érzelmeik a saját csoport felé. Egyéni szinten ez megmutatkozik abban, hogy minél elkötelezettebb valaki a csoport normái felé, annál valószínűbb, hogy egyéni viselkedését a csoportfolyamatok képesek megváltoztatni (Hewstone – Stroebe 2007). Az iskolákban alkalmazott csoportbontások pedig segítik a csoporton belül lévő összetartását, a „mi” tudat kialakulását, de a másoktól való elkülönülést is, tehát az „ők” szemlélet létrejöttét a csoporton kívüliekkel (Szabó 2004).

Egy kialakult informális osztályközösségben kisebb egységeket figyelhetünk meg, ezek lesznek a diákok baráti körrei, amelyeket már olyan személyes érzelmek kapcsolnak össze, mint egy elsődleges csoportot az ember életében, vagyis a család. Mivel az ember társas lény, igényli, hogy másokkal szoros kapcsolatban legyen, így elkerülhetetlenül kisebb szimpátia menti csoportok alakulnak ki a diákközösségekben (Nguyen Luu 2006). Minden csoport működésében jelen vannak a csoportviszonyokból adódó pozíciók és a pozíciókhoz társuló szerepviselkedések. Ezáltal lesznek a diákközösségek rejtett csoportstruktúrájában közkedvelek és peremhelyzetűek, szerepeikben hangadó vagy épp „bohóc”, „szépségkirálynő”, „okoska” becenevekkel felruházott egyének (Szabó 2004). Tehát az individuumok kisebb informális klikkeknek, triádoknak, pároknak tagjai egy nagyobb formális csoportban, a kisebb egységek összefonódásai pedig hálózatot alkotnak.

A gyerekek társas kapcsolatait befolyásolja a szülőkhöz való kötődési mintázata. A család egy olyan életkeret, amelyben pszichés fejlődésünk alapvető jegyei és individuális arculata bontakozik ki. A családi szocializáció zavarai pedig a társas kapcsolatokban is megmutatkoznak, így a már említett neurotikus személyiségvonások nemcsak a karrieresélyeket

rontják, de az interszónális kapcsolatokban is hibákat hoznak magukkal, a fiatalok kapcsolathálózatát is koordinálják (Balla–Nagy 2012). A tanulók személyisége a családi és intézményes szocializáció során egyaránt formálódik. Az elsődleges szocializációs színtér után az iskola az első olyan társadalmi intézmény, ahol a gyerekek tőlük eltérő kortársaikkal érintkezhetnek és bármilyen mássággal először találkozhatnak, kapcsolatokat építhetnek.

Shrum, Cheek és Hunter (1988) alsó tagozatos gyerekeket vizsgálva korán kimutatták, hogy a tanulók baráti kapcsolatainak 88 százaléka szintén a saját osztályból kerül ki. Külföldön a fiatalok különböző oktatási formák mentén kialakuló barátságait vizsgálva már 1994-ben a 7–12. évfolyamos amerikai serdülők körében kimutatták, hogy mivel törvényileg kötelezik az iskolákat az integrációra, ezzel nő a faji sokszínűség az iskolában, és erősödik az etnikai homogenizáció a diákbártságokban. Általános iskolai szinten az etnikai homogenizáció erősebb a gyerekek között a barátságokban, mint felsőbb oktatási szinteken. A kutatási jelentést megíró úgy véli, a baráti szegregáció problémája többszintű, mert az egyének választanak barátot, de a lehetőségek és feltételek mentén az iskolai környezet feszültséget tesz ebbe (Moody 2001). Más vizsgálatok igyekeznek bizonyítani a homofília jótekonyságát. Tuma és Hallinan (1979), valamint Hallinan és Williams (1989) úgy találták, hogy az iskolai évek alatt szerzett kapcsolatok közül a nemi vagy etnikai hovatartozás szerint eltérő kapcsolatok hamarabb felbomlanak, mint a demográfiai jellemzők mentén hasonló kapcsolatok. 2013/2014-ben egy 1145 fős, 9–17 éves fiatalokat tartalmazó nemzetközi vizsgálat eredményei is megerősítették, hogy a legtöbb barátság osztálytermen belül alakul ki. Az évfolyamok közötti barátságok etnikailag sokkal homogénebbek voltak, mint az osztálytermen belüliek, és az összes barátság 17 százaléka alakult ki évfolyamok között. Az azonos lakóhely a barátságokat nem növelte, de akik még azonos iskolába is jártak, nagyobb eséllyel barátkoztak azonos lakóhelyről (Leszczynsky–Pink 2015). A szociológiai kutatások szerint az emberek általában mind barátaikat, mind párjukat preferenciák és lehetőségek mentén választják ki. A preferencia a vonzalmat befolyásolja, a lehetőség pedig azt a közösséget, amelyből preferenciáink szerint választani tudunk (Kalmijn 1998; Bukodi 2002). Ez azért fontos, mert a szociálpszichológiai kutatások mindehhez hozzáteszik, hogy akivel többet találkozunk, azzal nagyobb az interakció esélye, ezzel a reális baráti és szerelmi vonzalom kialakulásának létrejötte is. Már az 1950-es évektől ki tudott volt, hogy a baráti viszonyok kialakulását egy egyetemi kollégiumban befolyásolta, hogy milyen messze vannak egymástól a diákok szobái (Festinger–Schachter–Back 1950). Ezen elméletek mentén az iskola és az ott megalkotott osztályközösségek hatással vannak a fiatalok közötti kapcsolatok alakulására, hiszen a család után itt töltik legtöbb idejüket a nebulók.

Hasonlósági tendenciák a fiatalok szoros baráti kapcsolataiban

Ahogy már tanulmányom első két fejezetében rögzítettem, beszélhetünk iskolai, azon belül osztályközösségek és kisebb taulói klikkek homogenitásáról is, hiszen ezek is hálózatként képesek funkcionálni. Mielőtt bemutatnánk néhány kutatási eredményt a kis létszámú szoros baráti kapcsolatok hasonlósági tendenciáira, érdemes azzal folytatni hogyan definiálják a barátságot a fiatalok. 2017/2018-ban egy amerikai fókuszcsoportos kutatás hatodik osztályos diákokat vizsgált

négy különböző amerikai város középiskolájából. A válaszadók a barátságot elsősorban többdimenziós szerepvízyonként értelmezték és kölcsönös viselkedési normák alapján definiálták. A definíciók magukban foglalták a kölcsönös szimpátiát, a kölcsönös interakciót, a homofiliát és a tranzitívítást is. Ugyanakkor ezen felsorolt elemek eltérő hangsúllyal jelentek meg fiúk és lányok definícióiban (Kitts–Leal 2021). Egy osztályközösségen belül a tanulói barátságok nem csak szocio-demográfiai jellemzők mentén lehetnek homogének, hanem a tanulók személyiségjegyei mentén is. Egy 221 fős finn mintán három évig követték 18 éves egyetemisták szorosabb baráti csoportjait. Egy csoport átlagosan 14 fős volt. Az eredmények azt mutatták, hogy az egyének neuroticizmusában és lelkiismeretességében mutatózó hasonlóság előre jelezte a baráti csoportképződést. Továbbá a személyiségbeli hasonlóság a csoport sikerrel is összefüggésben állt, még az egyén saját személyiségének való kontroll alatt tartása után is. Különösen a lelkiismeretességben mutatózó nagyobb csoportszintű hasonlóság függött össze a csoportteljesítménnyel, főleg férfiak barátságaiban (Laakasuo et al 2020). A több dimenziós homogenitási működését igyekezett bemutatni az a kutatás, ami négy különböző ország tizenegy iskolájának longitudinális barátság adatait vizsgálja. Ebben megállapították, hogy a serdülők, nem mindig a hasonló embereket részesítik előnyben barátként. Van egy határa annak, mennyi hasonlóság eredményez barátságot. Kimutatták, hogy a hasonlóság bizonyos kapcsolatokat valószínűbbé tesz, de nem az összeset (Block–Grund 2014). Egy 153 serdülő barátságait vizsgáló amerikai kutatás (2002–2009) már arra kereste a választ, hogy a homofília folyamatai eltérnek-e a kötelek erőssége szerint. A nem tekintetében vegyes, elsősorban fehér hálózatokban a gyenge kapcsolatok nagyobb valószínűséggel kötnek össze az azonos kisebbségi identitású társakat, ugyanakkor az etnikai homofília nem jár együtt az erősebb barátságok kialakulásával. Érdekes módon az etnikai sokszínűség növekedésével viszont inkább erős kapcsolatok kötnek össze az azonos etnikumú fiatalokat. A nemi homofília pedig minden barátsági kötelek mintázatát meghatározza, de ezek a tendenciák a gyengébb kapcsolatok esetében voltak hangsúlyosabbak (McMillan 2022).

A serdülőkorú fejlődés fontos jellemzője az fiatalok identitásának kialakulása, ami magában foglalja egy stabil és érett értékrendszer elérését is (Erikson 1968). A serdülőkorú fejlődést befolyásoló összes tényező közül a baráti hálózatok gyakran említik a legfontosabbak között (Bukowski–Newcomb–Hartup 1996; Youniss – Haynie 1992). Mégis, kevés kutatás foglalkozik a barátok serdülők értékrendjére gyakorolt potenciális hatásával, ugyanakkor sok kutatás van a szülők gyerekekre gyakorolt hatásáról értékrend tekintetében (Knafo–Schwartz 2004; Phalet – Schonpflug 2001; Bogt et al 2001). Emellett kevés kutatás található a serdülők szoros barátságaiban fellelhető értékhomogenitással kapcsolatban is. Solomon és Knafo 2007-es munkája 35 11. osztályos izraeli középiskolás értékazonosságát elsőként kísérte meg megvizsgálni. Ez egy középiskolai osztályt jelentett. A vizsgálatukhoz a Schwartz-féle PVQ kérdőív 2005-ös változatát használták. Eredményeik szerint általában a serdülők, értékeik tekintetében igazoltan hasonlítottak egymásra barátsági státuszról függetlenül. Mivel csak egy osztályt vizsgáltak, így az értékazonosság nem függött össze a fiatalok szocio-demográfiai jellemzőivel. Akik nem voltak egymásnak barátai, ott minden tekintetben alacsonyabb volt az értékazonosság, mint a viszonzott barátságokban. A kölcsönös, viszonzott barátságok nagyobb értékazonossági tendenciát

mutattak, de ez nem volt szignifikáns összefüggés. A kölcsönös barátságokban nagyobb érzelmi közelség és több együtt végzett közös tevékenység volt megfigyelhető, mint az egyoldalú barátságokban. Így a kölcsönös barátságok mélyebbek, a nem kölcsönösök pedig felszínes kapcsolatoknak mutatkoztak. A kutatás nem csak diádokban, hanem a tanulói közösség kisebb klasztereiben is kimutatót értékazonlóságot. Négy baráti csoportot azonosítottak három érték mentén: önirányítás, konformitás és a hatalom (Solomon–Knafo 2007). A kutatás összességében bizonyította, hogy értékazonlóság mentén barátságok alakulhatnak ki, ahogy a sok együtt töltött idő, a lehatárolt iskolai közeg is hasonlóvá teszi a nebulókat.

A kutatási terep és a kutatás módszertanának prezentálása

Tanulmányom itt bemutatott kutatási eredményei a doktori disszertációm részét képezik. Kutatásomnak egy dél-alföldi nagyváros szakgimnáziuma és szakközépiskolája adott otthont 2020 tavaszán.¹ Módszertanilag különleges volt az értekezésem, mert kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerekkel vegyesen (interjú, saját szavaz fogalmazások, kapcsolatháló-elemzés, véleménykérdőívek) közelítette meg ugyanannak a problémakörnek elmélyült vizsgálatát.

A kutatási terepnek helyet adó vidéki középiskola a 2019/2020-as tanév végén 62 osztállyal, 1285 tanulóval működött.² Leszűkítve a későbbiekben bemutatandó (vizsgált) osztályok képzési formáira: három évfolyamos szakképzési formában 376 tanuló tanult. Sajnos közülük 152 tanuló volt érintett valamilyen az iskolai karrieresélyeket nehezítő tényezőben, mint az SNI, BTMN, hátrányos helyzet, halmozottan hátrányos helyzet. A két éves, érettségire épülő OKJ-s képzéseket folytató és a kontroll osztályaimat is innen választottam, az iskola nyilvántartása szerint 339 tanuló közül. A két éves OKJ-s képzéseken 2019/2020-as tanévben 4 SNI-s tanulót, 1 BTMN-s tanulót tartottak számon, hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetűről nem tudtak.

A kutatás során a tanulók körében előforduló kirekesztéseket, csoportműködési zavarokat egy 16 kérdéses, saját fejlesztésű kapcsolatháló-kérdőívvel mértem fel, amelyet a tanulók saját szavaival megírt fogalmazások és az osztályfőnökökkel készült félig strukturált interjúk egészítettek ki.³ Majd a tanulók egy másik kérdőívet is kitöltöttek, ami egy véleményeket, attitűdöket felmérő, 45 zárt kérdést tartalmazó kérdőív volt a kapcsolatok, barátságok fontosságáról, kapcsolattartási szokásokról, lehetőségekről, iskolához való viszonyukról. A kérdőívben szereplő kérdések nagyrészt

nominális és ordinális mérési skálára tehető itemeket tartalmaztak. A kérdőívek kiértékelése SPSS-el történt.

A már bemutatott középiskolából négy végzős osztály vett részt a kutatásomban, két osztály érettségi nélküli szakmát szerzett, két osztály érettségire épülő két éves szakmai képzésben tanult (OKJ). A négy osztály csak a hátrányos helyzetű vagy roma fiatalok arányában és a tanult szakmákban tért el (1. táblázat). Életkorban (16-25 éves) és létszámában nagyjából jól összehasonlítható, de mégis kis létszámú 55 fős, mintával dolgoztam. Az osztályok kiválasztása szakértői mintavétellel történt.

1. táblázat A vizsgálatba került tanulókösszegek bemutatása (saját szerkesztés)

Vizsgált osztályok	Tanult szakma	Hátrányos helyzetű tanulók	Roma tanulók	Osztálylétszám
11/1	hegesztő	2 fő	1 fő	12 fő
11/3	villanyszerelő, ipari gépész	1 fő	3 fő	19 fő
Kontroll osztályok				
2/14/D	épületgépész technikus, erős áramú elektrotechnikus	0 fő	1 fő	14 fő
2/14/C	közforgatási ügyintéző, központi fűtés- és gázellátó rendszerszerelő	0 fő	0 fő	10 fő

Jelen dolgozatomban célok megvizsgálni, hogy az osztályközösségekben a kapcsolatháló-elemzés során kimutatható tanulói klikkekben mennyire jelenik meg a tanulók közötti véleményegyezés a barátkozásról vallott értékek terén. A kisebb csoportokban az értékhomogenitásról a tanulók által a baráti kapcsolatokkal összefüggő attitűdöket felmérő véleménykérdőív kiértékelésével lehet meggyőződni. Ehhez a leíró statisztikai módszerek közül a válaszok gyakoriságának kimutatását hívtam segítségül. Az itt bemutatott eredmények célja a kapcsolathálózati vélemény és értékhomogenitás működéséről eddig elérhető kutatási eredményeket bővíteni a fiatalok kapcsolathálózatában a barátságokról vallott értékek hálózati homogenitásának működésének bemutatásával.

A tanulói klikkek szakmák szerint és bizalmas kapcsolatok szerint is a teljes osztályközösségben vizsgálatra kerültek, minden osztály esetén külön-külön. A tanulói klikkeket a kapcsolatháló elemzési technikákon túl hierarchikus klaszterelemzéssel is feltérképeztem minden osztályban. Vagyis kirajoltattam a 4-es, 7-es, 30-as, 31-es, 32-es kérdésekre⁴ adott válaszok mentén őket. Ezzel próbáltam ellenőrizni, hogy a kapcsolatháló-elemzés során kirajzolódó tanulói csoportokat jól állítottam-e össze, mert egyfajta fordított gondolkodással is ugyanazt kapom. Mindkét technikával ugyanazok a kisebb tanulói csoportok voltak felfedezhetőek

¹ A doktori disszertációm címe, amiből a részeredmények kiemelésre kerültek: *Öröklődik-e a kapcsolatszegénység? A társadalmi tőke szerepe a hátrányos helyzetű és roma fiatalok társadalmi integrációjában.*

² Az iskola elkötelezett mind nevelési-oktatási elveiben mind módszertanában az integrált oktatás mellett. Az iskolában minden közismereti tantárgyat osztályokon belül, szakmák szerinti csoportbontásban tanulnak a diákok, csak az osztályfőnöki és testnevelés órákon léteznek egy közös osztályként. Ez az összetartás és elkötelezettség is okot ad szociálpszichológiai szempontból (Szabó 2004).

³ A kapcsolatháló-kérdőívek kiértékelése UCINET programmal, a fogalmazások és az interjúk értékelése Atlas ti. szoftverrel történt. Itt most csak az osztályonkénti tanulói klikkeket jól prezentáló kapcsolathálózati gráfok kerülnek beemelésre.

⁴ 4. kérdés: Fejezd be a mondatot! „A barátaim jó, hogy vannak, mert...”

7. kérdés hat állítás értékelése négy fokozatú skálán: Valójában miért tartod a kapcsolatot bármilyen formában is a legjobb barátaiddal?

30. kérdés öt fokozatú skálán értékek fontosságának mérése: Mennyire fontosak az alábbi értékek számodra egy barátságban?

31. kérdés állításokkal való egyetértés négy fokozatú skálán: Hogyan vélekedsz napjainkban a kapcsolatok fenntartásának fontosságáról?

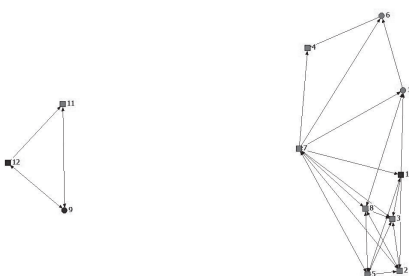
32. kérdés állításokkal való egyetértés öt fokozatú skálán: Úgy vélem egyre fontosabb, hogy különbséget tegyünk és külön kezeljük a barátokat az ismerősöktől. Most Te is eszerint mondj véleményt az alábbi állításokról 1-5-ig!

az osztályközösségekben, így a tanulói klikkek felépítése pontosnak mondható. Minden mintába került osztály tanulói klikkjeiben a továbbiakban elemeztem a tanulói véleménykérdőív 4-es, 7-es, 30-as, 31-es, és 32-es kérdését⁵, aminek részletes eredményeit a most következő utolsó fejezetben ismertetem.

Barátságokról vallott értékek homogenitása az osztályközösségek informális klikkjeiben

A 11/1 osztályban mindenki hegesztőnek tanul, mégis két nagyobb klikket lehet felfedezni, amit a kapcsolatháló kérdőív egymásra való számítás kérdésének kiértékeléséből létrehozott gráf (1. számú ábra) ábrázol – minden további osztály esetén is ezt használjuk a klikkek szemléltetésére.

1. ábra Kiről mondhatod el az osztályban, hogy: Biztosan számíthatsz rá, ha gondod van, vagy bajban vagy? 11/1

Jelmagyarázat: kör: hátrányos helyzetű/roma

Az elsőbe az 1-2-3-5-7-8-as tanulók tartoznak. A hat fős csoport homogenitását jól tükrözi, ha a kiválasztott kérdések legnépszerűbb válaszait vizsgáljuk meg. A hat főből négyen azért tartják barátaikkal a kapcsolatot, mert velük több tevékenységet tudnak együtt végezni, mint a szüleikkel. Szintén ebben a klikkben a kérdőív (hetes) kérdését vizsgálva, hatból négyen inkább igaznak vélik azt, hogy adódhatnak az életben olyan problémák, amit egyedül vagy a szülőkkel nem tudnak megoldani, ezért fontos a baráti kapcsolattartás. Amit mindenképp érdemes kiemelni, hogy ebben a klikkben három tanuló bevallotta, hogy teljes mértékben érdekből van a barátaival. Barátság-béli értékek fontosságára tér ki a kérdőív (harmincas) kérdése, amely szintén jól tükrözheti az értékek átadódását, közös meglátásokat, mint barátságokat összetartó erő. Hatból öt fiúnak a bizalom és megbízhatóság teljes mértékben fontos érték, továbbá négy fiatal egyetért, hogy az őszinteség és segítőkészség is teljes mértékben fontos a baráti kapcsolatokban. A csoportból öt fő nagy mértékben egyetért⁶ azzal, hogyha a szoros barátaira mindenben számíthat, akkor nem kell, hogy sok ismerőse legyen. Szintén a hatból öt fő nagy mértékben egyetért azzal, hogy inkább legyen kevesebb, de őszinte „igaz” barátja, mint sok ismerőse. Összességében pedig négy tanuló ezen klikken belül

⁵ lásd a korábbi 4. lábjegyzetet

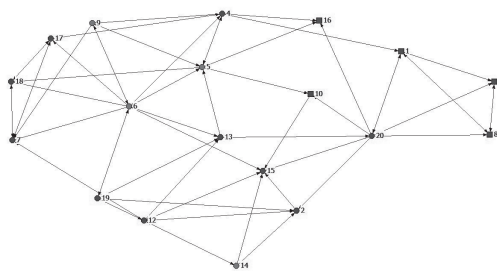
⁶ A válaszadó vagy az inkább igaz/inkább egyetérték, vagy a teljes mértékben igaz/teljes mértékben egyetérték válaszokat jelölte meg. Minden további esetben így értelmezendő.

egyértelműen egyetért azzal, hogy napjainkban kapcsolatok nélkül lehetetlen boldogulni.

A 11/1 osztályban fellelhető egy másik kisebb csoportosulás is az alábbi tanulói sorszámmal: 1-2-3-4-5-6-7-8-10. Az ő véleményük egyezése is jól megfigyelhető néhány kérdés mentén. A kilenc főből hat azért örül, hogy vannak barátai, mert velük több tevékenységet tud együtt végezni, mint szüleivel. Nyolc tanuló nagy mértékben azonosul azzal a gondolattal, hogy azért fontosak számára a barátok, mert nélkülkük magányos lenne, üresnek éreznék az életét. Hét tanuló ezen klikken belül szintén nagy mértékben egyetért azzal, hogy az életben való sikeres boldoguláshoz, boldog életérzéshez kevés a szülő, család megléte. Ebben a klikkben hat tanuló nagymértékben úgy érzi, nem érdekből barátkozik másokkal. A barátság-béli értékek fontosságának mérése során kiderültek itt is a hasonlóságok. Kilencből nyolcnak teljes mértékben fontos a bizalom és megbízhatóság egy baráti kapcsolatban. Kilencből hét tanulónak teljes mértékben fontos a segítőkészség és őszinteség is egy barátságban. Az ismerősi és baráti kapcsolatok fenntartásának fontosságáról is érdekes meglátások rajzolódtak ki. Markánsan kilencből nyolcan úgy vélik, ha a legszorosabb 1-3 barátjukra számíthatnak, akkor nem kell, hogy sok ismerősük legyen. Ugyanígy kilencből hatan egyáltalán nem értenek azzal egyet, hogy napjainkban a barátok leértékelődnek és az ismerősök lesznek a fontosak. Fontos kiemelni, hogy kilencből nyolc tanuló véli úgy, hogy sikeres tud lenni az életben, ha a legszorosabb (1-3) barátaira és a családjára számíthat.

A 11/3 osztályt ugyanezen kérdések mentén a tanulói klikkeken felül már szakmák szerinti bontásban is görcső alá vettem. A 2. számú ábra szépen mutatja be a klikkeket ebben az osztályban.

2. ábra Kiről mondhatod el az osztályban, hogy: Biztosan számíthatsz rá, ha gondod van, vagy bajban vagy? 11/3

Jelmagyarázat: kör: villanyszerelő, négyzet: ipari gépész

Elsőként a villanyszerelők 14 fős csoportjának hasonlóságát szemléltetném. Közülük 13-an nagy mértékben igaznak vélik, hogy a barátaik nélkül üres lenne az életük, magányosnak éreznék magukat. Kilencen közülük nagy mértékben egyetértenek azzal is, hogy az életben való sikeres boldoguláshoz és boldog életérzéshez kevés a szülő megléte. Kilencen nagy mértékben egyetértenek azzal is, hogy a barátaik hasonló korosztályból származnak, ezért jobban megértik magukat velük, mint a felnőttekkel. Tizenkét tanuló viszont egyöntetűen nem érdekből barátkozik meglátásai

szerint. Ebben a szakma szerinti csoportban 14 főből 12-nek teljes mértékben fontos a bizalom értéke a baráti kapcsolatokban, 10 főnek a segítőkészség, 11 főnek teljes mértékben fontos az őszinteség értéke, 9 tanuló a megbízhatóság is teljes mértékben fontos. Válaszaik barátságbeli értékrendben is nagyfokú azonosságot mutat, amint látjuk. A baráti és ismerősi kapcsolatok fontosságában ebben a csoportban 9 tanuló úgy véli, ha a szoros barátaira mindenben számíthat, nem kell, hogy sok ismerőse legyen. 14 főből 11-en nagymértékben nem értenek azzal egyet, hogy napjainkban a barátok leértékelődnek és az ismerősök lesznek a fontosak. Erős egyezés mutatkozik abban is, hogy e csoporton belül 12-en nagy mértékben úgy vélik, hogy sikeresek tudnak lenni, ha a szoros barátaikra és a családjukra számíthatnak. A 14 főből viszont 9 tanuló nagy mértékben igaznak véli, hogy napjainkban kapcsolatok nélkül lehetetlen boldogulni.

A villanyszerelőknél még további két klikket lehet meghatározni. Az egyiknek a tagjai: 6-7-17-18-as tanulók. A válaszok homogenitása itt is megmutatkozik, melyek közül csak néhány példát hoznék. A négy tagból mindenki nagy mértékben igaznak véli, hogy barátai nélkül üres lenne az élete, magányosság fogná el. A tagok közül hárman nagy mértékben úgy vélik, hogy előrelátóak, mert a szüleik idővel meghalnak és szükségük van emberi kapcsolatokra, ezért fontosak a barátságok. Három tanuló teljes mértékben fontos a bizalom a barátságokban, a segítőkészség és őszinteség. Kissé negatív szemléletű a csoport, ugyanis hárman egyöntetűen úgy vélik, hogy olyan kevés ma az őszinte érdeklődés, hogy az ember csak a családjára számíthat. Hárman úgy vélik inkább legyen kevesebb, de őszinte „igaz” barátjuk, mint sok ismerősük. A villanyszerelőknél egy másik tanulói klikk nagy fokú egyformaságot tükrözött. Ennek tagjai: 2-12-14-15-as tanulók. Itt három fő jellemzően vagy egyöntetűen egyetértett valamiben, vagy egyöntetűen nem. Náluk szóródtak legkevésbé a válaszok.

Ugyanezen kérdéseket érdemes megnézni az ipari gépész szakma menti klikkjében is, amibe öt tanuló tartozik. A hasonló vélemények itt is jól kivehetők. A tanulócsoporthoz több mint fele úgy véli, barátok nélkül magányos lenne, szintén három tanuló egyöntetűen nem érdeklődik a barátai mellett. Az ötből négy tanuló nagy mértékben nem ért azzal egyet, hogy az életben adódhatnak olyan problémák, amit egyedül vagy a szüleivel nem tud megoldani, ezért fontosak a barátok. Barátságbeli értékek mentén a bizalom és megbízhatóság teljes mértékben fontos a csoporttagok több, mint felének, a kölcsönös támogatás, segítőkészség és őszinteség és a hasonló érdeklődési kör értéke is nagyfokú egyöntetűséget mutatnak. Az ötből négy fő nagy mértékben egyetért azzal, hogyha a szoros barátaira mindenben számíthat, nem kell, hogy sok ismerőse legyen. Négyen vélik úgy, hogy zártabb kapcsolathálózattal, tehát a szoros barátok és család segítségével sikeresek tudnak lenni. Szintén négyen teljesen úgy vélik, inkább legyen kevesebb, de őszinte „igaz” barátjuk, mint sok ismerősük. Az ipari gépészekben belül is számon tudunk tartani egy kisebb tanulókört: 1-8-11-20-as számú fiúk jelenlétében. Ők abban voltak számomra a legérdekesebbek, hogy a barátságbeli értékekben gondolkodtak nagyon homogen, azonos formában. A

30-as kérdés⁷ 11 értékéből hét esetben nagyfokú azonos vélemény mutatkozik ebben a gyerekcsoportban, megerősítve azt, hogy hatunk egymásra, ha csoportban vagyunk, illetve a hasonló beállítottságú emberek hasonlókat vonzanak. A bizalom, a megbízhatóság a kölcsönös támogatás, segítőkészség, őszinteség, kölcsönösség, önzetlenség egyaránt nagy mértékben fontos ennek az ipari gépész közösségnek. Amint láttuk, már 2007-ben is a kölcsönös barátság, tehát a kölcsönösség értéke 171 százalékkal növelte egy adott személy elhízási esélyét, amely kiválóan mutatja, hogy csoportban hatunk egymásra. Ha a barátok azonos neműek, akkor az említett hatás ráadásul szignifikáns volt (Christakis–Fowler 2007).

A következőkben szeretnék áttérni a kontroll osztályok tanulói klikkjeinek vizsgálatára a 4-es, 7-es, 30-as, 31-es, 32-es kérdésekre adott válaszok⁸ hasonlósága mentén a tanulói véleménykérdőívekből. A 2/14/D osztályban is érdemes először szakmák szerint megnézni a véleményegyezéseket. A tanulói klikkeket az alábbi 3. számú ábra mutatja be.

3. ábra Kiről mondhatod el az osztályban, hogy: Biztosan számíthatsz rá, ha gondod van, vagy bajban vagy? 2/14/D

Jelmagyarázat: háromszög: erős áramú elektrotechnikus, négyzet: gépésztechnikus

Az 1-2-9-es tanulók erőáramú elektrotechnikusnak készülnek, velük kezdeném a sort. Ketten úgy vélik azért jó, hogy vannak barátaik, mert rájuk mindenben számíthatnak. Szintén ketten közülük nagymértékben egyetértenek azzal, hogy a barátaikkal azért jó tartani a kapcsolatot, mert adódhatnak az életben olyan problémák, amelyeket egyedül vagy a szüleikkel nem tudnak

⁷ 30. kérdés öt fokozatú skálán értékek fontosságának mérése: Mennyire fontosak az alábbi értékek számodra egy barátságban?

⁸ 4. kérdés: Fejezd be a mondatot! „A barátaim jó, hogy vannak, mert...”

7. kérdés hat állítás értékelése négy fokozatú skálán: Valójában miért tartod a kapcsolatot bármilyen formában is a legjobb barátaiddal?

30. kérdés öt fokozatú skálán értékek fontosságának mérése: Mennyire fontosak az alábbi értékek számodra egy barátságban?

31. kérdés állításokkal való egyetértés négy fokozatú skálán: Hogyan vélekedsz napjainkban a kapcsolatok fenn-tartásának fontosságáról?

32. kérdés állításokkal való egyetértés öt fokozatú skálán: Úgy vélem egyre fontosabb, hogy különbséget tegyünk és külön kezeljük a barátokat az ismerősöktől. Most Te is eszerint mondd véleményed az alábbi állításokról 1-5-ig!

megoldani. Egyöntetűen mindhárman meglátásuk szerint nem érdekből barátkoznak. Személyiségbeli hasonlóságuk a barátságbeli értékek fontossága mentén rajzolódott ki szemléletesen. Egyöntetűen teljes mértékben fontos számukra a bizalom, megbízhatóság, kölcsönös támogatás, az őszinteség, kölcsönösség. Továbbá nagymértékben fontos nekik a segítőkészség, önzetlenség, és a hasonló értékrend is. Mindhárman nagy mértékben úgy vélik, ha a szoros barátaikra (1-3 fő) mindenben számíthatnak, nem kell, hogy sok ismerősük legyen. Viszont az egyet nem értésük szintén nagyfokú homogenitást mutatott a 31-es kérdése változói esetén⁹.

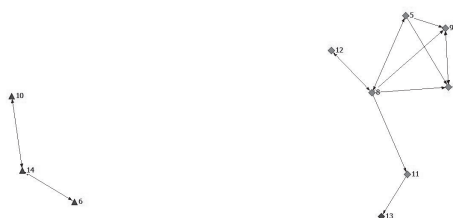
Rajtuk kívül van az épületgépész technikusok csoportja, amelybe tíz tanuló tartozik: 3-7-8-10-11-12-13-14-15-16-os diákok. Itt is több kérdésben erős véleményegyezés mutatkozott. 10-ből heten vélik úgy, hogy barátaik azért jó, hogy vannak, mert rájuk mindenben számíthat. Mind a tízen nagy mértékben egyetértettek abban, hogy barátok nélkül magányosak lennének, ürességet éreznének. Tízből heten úgy vélik azért jó baráti kapcsolatokat fenntartani, mert adódhatnak az életben olyan problémák, amit egyedül vagy a szülőkkel nem tudnak megoldani. Emellett nyolc tanuló volt hasonló véleményen a tekintetben is, hogy a barátaikkal a hasonló életkor végett jobban megértik egymást, mint szüleikkel. A bizalom és megbízhatóság teljes mértékben fontos mind a tíz fiúnak ebben a csoportban. Kilencnek teljes mértékben fontos az őszinteség és nagy mértékben fontos a segítőkészség és a kölcsönösség. A 31-es kérdésre adott válaszként, amely a kapcsolatok fenntartásának fontosságát vizsgálja négy fokozatú skálán állításokkal való egyetértés mentén, is erős hasonlóság fedezhető fel. Vagy nagymértékben egyetértettek az állításokkal, vagy nem. A tíz fős csoportból nyolcan úgy vélik, ma a kapcsolatok többet érnek a pénznél.

Az épületgépész csoporton belül még további két tanuló klikk figyelhető meg. Az egyiknek tagjai: 7-8-11-14-es tanulók. Az ő válaszaik a hetes kérdés esetén mutattak nagyfokú azonosságot, amely a legjobb baráti kapcsolatok fenntartásának fontosságát vizsgálja állításokkal való egyetértés mentén. Vagy egyetértettek az baráti kapcsolatok fenntartására vonatkozó állításokkal, vagy nem. A bizalom és megbízhatóság és őszinteség mind a négyüknek elengedhetetlen érték a kölcsönös támogatás és segítőkészség is három tanulónak teljes mértékben fontos. A kölcsönösség és önzetlenség pedig nagymértékben fontosnak mutatkozott szintén három tanulónak. Négy főből hárman úgy vélik, akkor lesznek a legsikeresebbek, ha a szoros barátaik mellett sok ismerősük is van. Hárman pedig egyet is értenek és nem is azzal az állítással, hogy: „Napjainkban *kapcsolatok nélkül lehetetlen boldogulni*”. A másik épületgépész csoportban egy tanuló cserélődik, mégpedig a 7-es a 15-ös számúra. Így az új klikk tagjai: 8-11-14-15-ös tanulók. Eredményeik nagymértékben egyeznek a már bemutatott másik épületgépész csoport véleményével, így ennek részletes ismertetésétől eltekintek.

A 2/14/C osztályban, amint a korábbi 1. számú táblázatban láthattuk, lányok és fiúk tanulnak együtt,

szintén két szakma mentén töltönek több időt együtt a gyerekek. A tanulók szorosabb baráti köreit az alábbi 4. számú ábra ismerteti.

4. ábra Kiről mondhatod el az osztályban, hogy: Biztosan számíthatasz rá, ha gondod van, vagy bajban vagy? 2/14/C

Jelmagyarázat: csillag: közszolgálati ügyintéző, háromszög: központi fűtés szerelő

A 6-10-14-es tanulók központi fűtés és gázhálózat szerelőnek készülnek, így a véleményük egyezésének bemutatását velük kezdem. Kiemelném, hogy mindhárman egyeznek nagy mértékben abban, hogy a barátaikkal azért tartják a kapcsolatot, mert a hasonló életkoruk miatt jobban megértik egymást, mint a felnőttekkel. A bizalom a megbízhatóság, a kölcsönös támogatás mindhárom fiatalnak teljes mértékben fontosnak mutatkozik. A segítőkészség, kölcsönösség, őszinteség, önzetlenség is nagyobb mértékben fontos mindhármuknak, amely szintén értékrendszerbeli hasonlóságot mutat a három fiú között. Ezek mellett nagymértékben úgy vélik mindannyian, hogy napjainkban a kapcsolatok többet érnek a pénznél.

A közszolgálati ügyintézők csoportja az alábbiak szerint alakul. Beletartoznak a 4-5-8-9-12-13-as számú tanulók. A hat főből öten úgy vélik, azért jó, hogy vannak barátaik, mert rájuk mindenben számítani tudnak. Öten nagy mértékben egyetértettek azzal, hogy adódhatnak az életben olyan problémák, amit egyedül vagy a szülőkkel nem tudnak megoldani, ezért fontosak a baráti kapcsolatok. Öten a korosztálymenti hasonlóságot is előnynek vélik a felnőttek világával szemben, ha barátságok ápolásáról beszélünk. A bizalom és megbízhatóság mind a hat fiatalnak ebben a klikkben teljes mértékben fontos érték a baráti viszonyokat tekintve. A kölcsönös támogatás, segítőkészség is nagy mértékű pozitív elbírálást kapott, ahogy az őszinteség is. Ezeknél jellemzően öt fő hasonlóan nyilatkozott. A 31-es és 32-es kérdésre¹⁰ is hasonló válaszokat adtak a klikk tagjai és a válaszok arányai sem mutattak nagyfokú különbséget. Vagy támogatták, vagy nem támogatták a felvetett állításokat. A közszolgálati ügyintéző szakma csoporton belül egy külön kisebb erősen zárt lány csoportot figyelhetünk meg. Ennek tagjai a 4-5-8-9-es tanulók az osztályból. A lányok nagy fokú véleményegyezést tanúsítottak a hetes kérdés változóinak¹¹

¹⁰ 31. kérdés állításokkal való egyetértés négy fokozatú skálán: Hogyan vélekedsz napjainkban a kapcsolatok fenntartásának fontosságáról?

32. kérdés állításokkal való egyetértés öt fokozatú skálán: Úgy vélem egyre fontosabb, hogy különbséget tegyünk és külön kezeljük a barátokat az ismerősöktől. Most Te is eszerint mondj véleményt az alábbi állításokról 1-5-ig!

¹¹ 7. kérdés hat állítás értékelése négy fokozatú skálán: Valójában miért tartod a kapcsolatot bármilyen formában is a legjobb barátaiddal?

⁹ 31. kérdés állításokkal való egyetértés négy fokozatú skálán: Hogyan vélekedsz napjainkban a kapcsolatok fenntartásának fontosságáról?

értékelése mentén. Vagy támogatták pozitívan az állításokat, vagy nem. Kiugróan érdekes adat viszont nem mutatkozik, így részleteiben nem térek ki rájuk. Barátságbeli értékeknél is az összes osztály tanulói klikkjeivel összevetve eredményeiket ők a leginkább homogén közösség. Vagy teljes mértékben, vagy nagy mértékben fontos volt számukra egy érték, vagy nem volt fontos. Az összetartásuk nekik a legnagyobb fokú a 31 és 32-es kérdések esetén is¹², amely egy nagyon szép példája annak, hogy a hasonlóság kialakítja a mi tudatot és a csoportidentitást a csoporton kívüliekkel szemben. Ez az erősen zárt klikk megerősíti azt is, hogy ebben az osztályközösségben figyeltem meg a legnagyobb mértékű széthúzást a gyerekek között, amelyet az osztályfőnök is megerősített, itt mutatkozott leggyengébbnek a csoportkohézió. Ők a legkevesbé jól működő osztályközösség.

Összességében elmondható, hogy az iskola szakmák szerinti csoportbontása egy osztályközösségen belül amellet, hogy kialakítja a „mi” „ők” tudatot a gyerekekben (Szabó 2004), kisebb csoportokon belül vélemény- és értékhomogenitást is létrehoz. Az én kutatásom is alátámasztja, hogy ugyanezt visszafele értelmezve, az érték-hasonlóság is barátságot szül (Solomon–Knafo 2007). A korábban emlegetett „like-me” elv is működik, vagyis, hogy jellemzően a hozzánk hasonló emberekkel kerülünk szoros kapcsolatba, így barátságot is velük kötünk (Laumann 2006). A négy osztályközösség bemutatott kisebb klikkjei mentén felfedezhetőek voltak véleménykülönbségek ugyanazon kérdések mentén vizsgált és kontroll osztályok szűkebb tanulói csoportjai között, amelyben az életkori különbségekkel járó kognitív változások is közre játszhatnak. Ugyanakkor a tanulói klikkek minden osztályban nagyfokú homogenitással rendelkeztek a barátságbeli értékeket, attitűdöket felmérő véleménykérdőívem néhány fontos kérdése tekintetében, ami külön izgalmassá teszi ezt a témát. Látható az is, hogy valóban a több együtt töltött idő, a szakmák szerinti csoportbontásban való tanulás növeli a szimpátiát egymás felé, a csoportkohéziót, de a vélemények, értékrendek hasonlóvá alakulását is segíti, vagyis valóban megjelenik a kapcsolathálózatokra általánosan jellemző homogenizáció egy iskolai osztályközösségben is.

Összegzés

Dolgozatom záró gondolatai között elmondható, hogy az emberi kapcsolatok, kötések ugyanúgy meghatározó elemek az egyén pszichológiai jóllétében, mint szociodemográfiai jellemzői. A kapcsolathálózatok vizsgálata érdekes, gyorsan változó tudományterület. Speciális térnek mutatkozik iskolák, tanulói közösségek ilyen típusú vizsgálata, azonban a megfigyelések mindenképpen hasznosnak mondhatók, hiszen a család után itt töltik a fiatalok a legtöbb idejüket, így az iskola másodlagos szocializációs színtérként működik. Társas lényként igényeljük a másokkal való szoros kapcsolatot, így egy osztályközösségben is a szimpátia menti kisebb csoportok kialakulása elkerülhetetlen (Nguyen Luu 2006). Ami a serdülők értékrendjét illeti, az elsődleges és másodlagos szocializáció során is fejlődik, így tanulmányom szempontjából megemlítenéd, hogy a barátkozásra, barátságbeli értékekre is hozunk otthonról is példát (Janó 2025). Ugyanakkor semmiképp nem elvetendő, hogy az iskola nevelési értékei, elvei, a pedagógusok is hatnak a diákok

véleményének formálódására minden fontos témakörben. A kapcsolatok, kimondottan barátságokról vallott értékrend stabilizálódásában az osztályfőnököknek is jelentős szerep juthat. Tanulmányom hálózatként tekintett egy vidéki középiskola négy végzős osztályára, ahol többek között értékek menti homogenizációs tendenciákat vett górcső alá tanulói klikkekben. Az eredmények annyiból nem meglepők, hogy láthatóan már a serdülők barátság definícióiban is megjelenik a homogenitás fontossága (Kitts–Leal 2021). Hiánypótlónak mutatkozik viszont abból a szempontból, hogy értékek menti hasonlóságról, kimondottan barátságbeli értékek, attitűdök egyezéseiről az itt taglalt megközelítésben és módszertannal egyelőre kevés kutatás fellelhető.

Felhasznált irodalom

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2012 *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest.
- Balla Gábor Tamás – Nagy Márta 2012 *Nevelés és társadalom*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
- Block, Per–Grund, Thomas 2014 Multidimensional homophily in friendship networks. *Network Science*, 2. (2): 189–212. DOI: <https://doi.org/10.1017/nws.2014.17>
- Bogt, Tom F. M. ter– Meeus, Wim H. J.– Raaijmakers, Quiten A. W.– Vollebergh, Wilma A. M. 2001 Youth centrism and the formation of political orientations in adolescence and young adulthood. *Journal Of Cross-Cultural Psychology*, 32. (2): 229–240. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022101032002009>
- Bukodi Erzsébet 2002 Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történelmi időben. *Szociológiai Szemle*, 12. 2: 28–58.
- Bukowski, William M.– Newcomb, Andrew F.– Hartup, Williard W. 1996 *The Company They Keep: Friendship In Childhood And Adolescence*. Cambridge, New York.
- Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. 2007 The spread of obesity in a large social network over 32 years. *The New England Journal of Medicine*, 354. 4: 370–379. DOI: <https://doi.org/10.1056/NEJMsa066082>
- Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. 2008 The collective dynamics of smoking in a large social network. *The New England Journal of Medicine*, 358. 21: 2249–2258. DOI: <https://doi.org/10.1056/NEJMsa0706154>
- Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. 2010 *Kapcsolatok hálójában*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Erikson, Erik H. 1968 *Identity: Youth And Crisis*. Norton, New York.
- Feld, Scott L. 1981 The focused organization of social ties. *American Journal of Sociology*, 86. (5): 1015–1035. DOI: <https://doi.org/10.1086/227352>
- Feld, Scott L. 1982 Social structural determinants of similarity among associates. *American Sociological Review*, 47. (6): 797–801. DOI: <https://doi.org/10.2307/2095216>
- Festinger, Leon 1950: Informal social communication. *Psychological Review*, 57. (5): 271–282. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0056932>

¹² lásd korábban 10. lábjegyzet

- Festinger, Leon – Schachter, Stanley – Back, Kurt 1950: *Social Pressures in Informal Groups*. Harper & Bros, New York.
- Gerő Márton – Hajdu Gábor 2015 Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *SOCIO. hu*, 5. (4): 12–33. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Granovetter, Mark Sanford 1973 The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 78. (6): 1360–1380. DOI: <https://doi.org/10.1086/225469>
- Hallinan, Maureen T. – Williams, Richard A. 1989 Interracial friendship choice in secondary schools. *American Sociological Review*, 54. (1): 67–78. DOI: <https://doi.org/10.2307/2095662>
- Hewstone, Miles – Stroebe, Wolfgang 2007, szerk. *Szociálpszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hirschi, Travis 1969 *Causes of delinquency*. University of California Press, Berkeley- Los Angeles.
- Janó Evelin 2025 A barátságokról vallott nevelési elvek és értékek generációk közötti továbbadásának jelentősége. *Gondoskodás: Szakértelem és Emberség*, 4. (1): 62–75.
- Kalmijn, Matthijs 1998 Inter marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24. (1): 395–421. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>
- Kitts, James A. – Leal, Diego F. 2021 What is(n't) a friend? Dimensions of the friendship concept among adolescents. *Social Networks*, 66. July: 161–170. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2021.01.004>
- Knafo, Ariel – Schwartz, Shalom H. 2004 Identity formation and parent–child value congruence in adolescence. *British Journal Of Developmental Psychology*, 22.(3): 439–458. DOI: <https://doi.org/10.1348/0261510041552765>
- Laakasuo, Michael – Rotkirch, Anna – Duijn, Max van et al. 2020 Homophily in personality enhances group success among real-life friends. *Frontiers in Psychology*, 11. (710). DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00710>
- Laumann, Edward O. 2006 A 45-year retrospective on doing networks. *Connections*, 27. (1): 65–90.
- Lazarsfeld, Paul F. – Merton, Robert K. 1954 Friendship as a social process: a substantive and methodological analysis. In Berger, Morroe – Abel, Theodore – Page, Charles H. eds. *Freedom and control in modern society*. D. Van Nostrand, New York. 18–66.
- Leszczensky, Lars – Pink, Sebastian 2015 Ethnic segregation of friendship networks in school: Testing a rational-choice argument of differences in ethnic homophily between classroom- and grade-level networks. *Social Networks*, 42. July: 18–26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.02.002>
- Marsden, Peter V. 1988 Homogeneity in confiding relations. *Social Networks*, 10. (1): 57–76. DOI: [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(88\)90010-X](https://doi.org/10.1016/0378-8733(88)90010-X)
- McMillan, Cassie 2022 Strong and weak tie homophily in adolescent friendship networks: An analysis of same-race and same-gender ties. *Network Science*, 10. (3): 283–300. DOI: <https://doi.org/10.1017/nws.2022.24>
- McPherson, Miller – Smith-Lovin, Lynn – Cook, James M. 2001 Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27. (1): 415–444. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>
- Mérei Ferenc 1996 *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris, Budapest.
- Moody, James 2001 Race, school integration and friendship segregation in America. *American Journal of Sociology*, 107. (3): 679–716. DOI: <https://doi.org/10.1086/338954>
- Nguyen, Luu Lan Anh 2006 A szociálpszichológia alapkérdései. In Oláh Artila – Bugán Antal szerk. *Fejezetek a pszichológia alapterületeiből*. Eötvös Kiadó, Budapest. 431–492.
- Phalet, Karen – Schönpflug, Ute 2001 Intergenerational transmission of collectivism and achievement values in two acculturation contexts: The case of Turkish families in Germany and Turkish and Moroccan families in the Netherlands. *Journal Of Cross-Cultural Psychology* 32. (2): 186–201. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022101032002006>
- Serfőző Mónika 2004 A szervezeti kultúra fogalmának, modelljeinek értelmezése az óvodában, iskolában. In Mészáros Aranka szerk. *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. Eötvös Kiadó, Budapest. 489–519.
- Shrum, Wesley – Cheek, Neil H., Jr. – Hunter Sandra MacD 1988 Friendship in school: gender and racial homophily. *Sociology of Education*, 61. (4): 227–239. DOI: <https://doi.org/10.2307/2112441>
- Skvoretz, John 2013 Diversity, Integration, and Social Ties: Attraction versus Repulsion as drivers of intra- and intergroup relations. *American Journal of Sociology*, 119. (2): 486–517. DOI: <https://doi.org/10.1086/674050>
- Solomon, Shimi – Knafo, Ariel 2007 Value similarity in adolescent friendships. In Rhodes, Terry C. ed. *Focus on adolescent behavior research*. Nova Science Publishers, New York. 133–155.
- Szabó Éva 2004 A csoport fejlődésének és működésének alapmechanizmusai. In Mészáros Aranka szerk. *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. Eötvös Kiadó, Budapest. 162–179.
- Szabó Laura 2004 Normák az osztályban. In Mészáros Aranka szerk. *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. Eötvös Kiadó, Budapest. 196–204.
- Tuckman, Bruce W. 1965 Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63. (6): 384–399. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0022100>
- Tuma, Nancy Brandon – Hallinan, Maureen T. 1979 The effects of sex, race and achievement on schoolchildren's friendships. *Social Forces*, 57. (4): 1265–1285. DOI: <https://doi.org/10.2307/2577270>
- Youniss, James – Haynie, Denise L. 1992 Friendship in adolescence. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 13. (1): 59–66. DOI: <https://doi.org/10.1097/00004703-199202000-00013>

*Kárpátaljai roma menekültek a győri konténerszálláson
Fotó: Kaufmann Balázs / 444*

AZ INTERPROFESSZIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS ELEMEINEK VIZSGÁLATA EGY KÁRPÁTALJAI ROMA MENEKÜLTEKET BEFOGADÓ SZERVEZET GYAKORLATÁBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.13

Absztrakt

Tanulmányunkban az orosz-ukrán háború következtében Magyarországra érkező kárpátaljai, roma menekültek körében vizsgáljuk, hogy egy kelet-magyarországi megyeszékhelyen működő, egyházi szervezet által fenntartott befogadó állomás milyen módon segített a menekült személyeknek, valamint a szociális szakemberek bevonása mellett milyen interprofesszionális együttműködések alakultak ki. Kutatásunk alapján bár különböző területről érkező szakemberek együttműködésére volt szükség, ez az együttműködés szituatív módon tudott csak megvalósulni, ennek ellenére egyes kliensek életében tapasztalhatóak voltak pozitív változások.

Kulcsszavak: roma menekültek, orosz-ukrán háború, szociális háló

Examining the elements of interprofessional cooperation in the practice of an organization hosting Roma refugees in Transcarpathia

Abstract

In our study, we examine how a reception center operated by a church organization in a county seat in eastern Hungary helped the refugees among Transcarpathian Roma refugees who arrived in Hungary as a result of the Russian-Ukrainian war. We also discuss the interprofessional cooperation that developed with the involvement of social professionals. According to our research, although cooperation between professionals from different fields was necessary, this cooperation could only be implemented in a situational manner, despite this, positive changes were experienced in the lives of some clients.

Keywords: Roma refugees, Russian-Ukrainian war, social network

Bevezetés

Európa és Magyarország legújabb kori történetében a 2010-es évek közepén megjelenő migrációs hullám látványosá tette azokat a térbeli mozgásokat, amelyekkel addig kevésbé látványos formában találkozhattunk. A hazai migrációs tapasztalat ugyancsak évszázados múltra tekint vissza, ide sorolhatjuk a világháborúk és az azt követő háttérrendezések okait, de sok esetben a gazdasági vagy szociális okokat is, amelyek sok esetben szélsőséges helyzeteket is teremthettek, mint amilyen például az „amerikás” magyar kivándorlás volt (L. Rédei 2006; Mikó 2017). Az utóbbi évek eddig nem tapasztalt jelensége volt az orosz-ukrán háború következtében tömegesen megjelenő csoportok elhelyezésének és ellátásának kérdése. A krízisben lévő menekültekről való gondoskodás megszervezése kevésbé volt ismert a szakmai szereplők körében. A megszokott környezetből való kiszakadás, egy új környezetbe való beilleszkedés és új egzisztencia megteremtése

különösen erős rezilienciát követel meg azoktól, akik a háborús okok miatt kényszerülnek vándorlásra. Az orosz-ukrán háború esetében a kényszerszert a háborús helyzet okozta, amely az Európai Unióban több, mint hétmillió, míg Magyarországon hatvanezerrel több (UNHCR 2025) ukrain menekült megjelenését eredményezte, akik számára jellemzően csupán tranzitországgként jelentünk meg. Az ide érkező menekültek között volt azonban egy szociálisan kiszolgáltatottabb csoport, amely esetében országunk inkább célállomásként funkcionált. Tanulmányunkban az ukrainai, ezen belül is a kárpátaljai menekültek esetében vizsgáltuk, hogy egy kelet-magyarországi megyeszékhelyen működő befogadó állomás milyen módon nyújtott segítséget, és a szociális szakemberek bevonása mellett kik voltak azok a szereplők, akik ezt a befogadási (integrációs) folyamatot segítették, erősítették, vagyis az interprofesszionális együttműködések milyen módon jelentek meg az általunk vizsgált (főként roma) csoport esetében.

Elméleti háttér

A migrációs folyamatok alakulása

A migrációkutatások a huszadik században egyre inkább előtérbe kerültek, ez köszönhető a világháborúk okozta európai sokknak, majd az ezt követő határmódosításoknak. A II. világháború utáni időszakban Európa egyes területein eltérő gyakorlatok alakultak ki. Míg az ún. keleti blokk államaiban a háborút követő években inkább tapasztalható volt a migráció – esetenként államilag irányított formában is (pl. kitelepítések, lakosságcsere) –, az 1950-es évektől kevésbé volt jellemző, majd az 1980-as évek végén, és a rendszerváltást követően lesz ismét tapasztalható. A nyugat-európai területeken – tekintve több állam esetében az egykori gyarmatterületek meglétét – jellemzőbb, kevésbé feltűnő jelenségeként lehet megfigyelni az ilyen irányú térbeli mozgásokat. Az alapvető migrációkutatások – amelyek megállapításai jelen tanulmány értelmezéséhez elegendőek – jellemzően a migrációt kiváltó okokra keresték a választ. Ennek értelmében az alapvető tipizálás a külső és belső migráció jelenségét fogalmazta meg, amelyben a fő szempont, hogy országhatáron kívüli vagy azon belüli mozgásokról beszélhetünk-e (L. Rédei 2006; Mikó 2017). A migráció motivációi között számos okot sorolhatunk fel, ilyen lehet egy adott ország kisebbségpolitikája, gazdasági helyzete, a családgyegetítés igénye stb. (Póczik – Dunavölgyi 2008; Schild 2016), valamint elemzési szempont lehet az is, hogy a migráció egyéni vagy csoportos formában történik. Az egyéni motivációk nagyobb létszámú csoportnál lehetnek azonosak, így létrehozva a csoportos migrációt, de lehetnek olyan kiváltó okok is, amelyek egy-egy csoport rövid időn belüli vándorlását okozhatják. Utóbbi közé sorolhatjuk a természeti katasztrófákat, a gazdasági krízishelyzeteket, vagy a tanulmányunkban tárgyalt háborús helyzetet is (Hautzinger – Hegedűs – Klenner

2014), amely egyértelműen úgynevezett „push” tényezőként hatnak az adott csoportra (Schild 2016; Golovics 2019). Az ukrainai menekültek esetében sajátos helyzet volt megfigyelhető: a határon túlról érkező csoportok sok esetben magyar kötődéssel, magyar nemzetiséggel, és esetenként kettős állampolgársággal is rendelkeztek. Helyzetük azonban abból a szempontból egyező volt, hogy a befogadó állomásokon – a 2010-ben elfogadott Zaragozai Nyilatkozattal összhangban – egyaránt foglalkozni kellett a lakhatási, a foglalkoztatási, az oktatási, a szociális helyzet javításával és az aktív állampolgárság lehetőségeinek megteremtésével (Gödri 2017). A menekültek problémája összetett megoldást kívánt meg, amelyhez hozzájárult még az is, hogy az általunk vizsgált csoport etnikai/nemzetiségi hovatartozása kettős volt: a határon túli magyar kisebbséghez és a roma csoporthoz egyaránt tartozott. Utóbbi a kibocsátó országban számos diszkriminatív jelenséggel szembesült (például térbeli és oktatási szegregációval), amellyel a hazai körülmények között is meg kellett birkózni. Az élethelyzetekben észlelhető problémák komplexitása szükségessé tette, hogy a szociális segítés ugyancsak komplex módon történjen meg, ez az ágazaton belül az interprofesszionális együttműködés szakmai sztenderdjével írható le.

Együttműködés a szociális ágazatban – az interprofesszionális együttműködés lehetősége

A modern szociális segítő munkában az együttműködések szakmai sztenderdként vannak jelen a hátrányos helyzetű egyének és csoportok segítése során. A kliensi körben megjelenő krízis nem egyetlen kiváló okra vezethető vissza, hanem azok összetettségéről, halmozódásáról beszélhetünk. Bizonyos élethelyzetek (krízisek) azonnali kezelése mellett a szociális munka célja – az empowerment szemléletét is alkalmazva – hogy a kliensek élethelyzetét megismerve, gyakori kontaktusok mellett a képessé tétel megvalósuljon, beazonosítva és aktivizálva a kliensben meglévő és a számára elérhető kompetenciákat és erőforrásokat. Ebben a folyamatban a komplex segítséget nem csupán a szociális ágazat, hanem a partnerszervezetek (oktatás, egészségügy, foglalkoztatás stb.) szakemberei együttesen végzik, ez a komplex szakmaközi együttműködési szemlélet jelenik meg az interprofesszionális együttműködésben (Budai – Puli 2015a; Budai – Puli 2015b; Budai – Puli 2021). A kollaboráció így az érintett kliens (esetünkben a menekültek) és a különböző ágazatok szakemberei között valósul meg, amelyhez civil szervezetek, egyházak is tudnak kapcsolódni meglévő erőforrásaikkal. Ezek a szereplők a szociális ágazat úgynevezett „inter-modell” tartalmi elemeibe illeszthetők. A modell négy területen nevesíti az együttműködések lehetőségét. Ezek közé tartoznak: 1) személyek közötti együttműködések (pl. klienssel, szociális szakemberek között, civil segítőkkal stb.); 2) egyes szakmák munkatársai közötti együttműködések (ez maga az interprofesszionális együttműködés, pl. ágazatok közötti folyamatok kommunikáció és információ átadás); 3) szakmai csoportok interdiszciplináris együttműködése, interdiszciplináris együttműködések a szakmai kompetenciahatárok betartása mellett); 4) egyes szolgáltatások közötti együttműködések (ide sorolva a karitatív egyházi és civil szervezeteket is) (Budai 2015). Ebben a kapcsolattípusban kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk az információk pontos átadásának és a folyamatos kommunikációnak, amely a kliensek (esetünkben menekültek) és a szakemberek között egyaránt fontos, különösen azért, mert egy olyan új helyzetet szükséges megoldani, amellyel

kapcsolatban kevésbé kialakult rutinok, eljárásrendek, szakmai sztenderdek tapasztalhatók. Fontos szereplőként említhetjük a civil segítőket jelenlétét is, ahogyan ez esettanulmányunkban is megfigyelhető (Allen-Meaes et al. 2013; Franklin et al. 2009; Budai 2015; Budai – Szöllősi 2020). A menekültek esetében a különböző ágazati szereplők együttműködése mellett (például szociális szakember és pedagógus; szociális szakember és egészségügyi szakember; szociális szakember és potenciális foglalkoztató stb.) fontos lesz a kollaboráció formája, a rendszeres, kliensről és klienssel folytatott beszélgetések gyakorisága és azok összehangoltsága is. Mindezt a korábban említett komplex problémák és a társadalmi integrációra való törekvés indokolja.

Módszertan

Kutatásunk célja a Kárpátaljáról menekült romák szociális helyzetének vizsgálata egy kelet-magyarországi megyeszékhelyen működő befogadóállomáson. Korábbi kutatásunkban (Galán – Kocsis 2025) elemeztük a menekült gyermekek oktatási integrációjának megvalósulását, jelen tanulmányunkban a menekült családokkal végzett segítő munkát, az interprofesszionális együttműködést vizsgáljuk. A 2010-ben elfogadott Zaragozai Nyilatkozatban a legfőbb integrációs területeket, köztük a foglalkoztatást, az oktatást, a szociális helyzetet és az aktív állampolgárságot sorolták (Gödri 2017), így a tanulmányunk is – az aktív állampolgárság vizsgálatának mellőzésével – ezen területek mentén elemzi az integráció megvalósulását. A kutatás során az alábbi kérdésekre kerestük a válaszokat:

1. Milyen szocioökonómiai jellemzőket azonosítottak be a szakemberek, ezek milyen kihívásokat jelentettek számukra?
2. A szociális munka során milyen munkaformák jelentek meg, ezek hogyan reagáltak a menekültek igényeire, illetve a megjelenő szükségletek milyen eszközökkel voltak kezelhetők?
3. Hol húzódtak a szociális munka korlátai – tekintve a menekült csoport sajátosságait – és ezekre milyen választ adott a szakma?
4. Milyen integrációs stratégiák alakultak ki a szakemberek és a menekültek körében, ezeket hogyan befolyásolták a külső (jogszabályi, ellátási protokollok) és a belső (menekültek motivációja, letelepedési szándéka) tényezők?

A kutatás helyszíne egy, a városhoz közeli menekült befogadóközpont, ami egy egyházi szervezet fenntartásában működött 2022-től 2024-ig. A befogadóközpontot egy korábbi kemping területén hozták létre a hátrányos helyzetű kárpátaljai – jellemzően roma – menekültek megsegítése céljából. A kemping területére a korábbi faházak mellé mobilházakat vásároltak, így az kb. 300 személy befogadására lett alkalmas. A vizsgálat kvalitatív módszertanra épült, amely során félig strukturált- és fókuszcsoportos interjúkat készítettünk a menekültekkel foglalkozó szociális szakemberekkel és pedagógusokkal (n=13) 2024 májusa és novembere között. Két interjú és négy fókuszcsoport készült. A kutatásba bevontuk a befogadó állomás területén működő, a menekült gyermekeket fogadó (felzárkóztató) iskola igazgatóját és az ott oktató pedagógusokat (5 fő), az ott dolgozó szociális szakembereket (2 fő), a városban található, integráló iskolában oktató pedagógusokat (5 fő), valamint az integráló iskola óvodai-, iskolai szociális segítőjét. Az interjúkat és fókuszcsoportos beszélgetéseket diktafonnal rögzítettük, amelyhez az alanyok szóban hozzájárultak. Az

interjúk és fókuszcsoportos interjúk kb. 60 percet vettek igénybe és az alábbi tematikus blokkokat tartalmazták: családok szociokulturális és szociodemográfiai helyzete, menekült gyermekek fogadtatása, oktatás, kulturális különbségek, segítségnyújtás, szakmai együttműködés.

Az adatok feldolgozásához a Braun és Clarke (2006) által definiált tematikus elemzés (TA) módszerét használtuk. Az elemzés során induktív módon azonosítottuk a szakemberek narratíváiban megjelenő legfőbb mintázatokat és összefüggéseket. A folyamat a nyers adatok szisztematikus kódolásától a komplex, értelmező témák meghatározásáig terjedt. A következő táblázatban az alanyok szociodemográfiai hátterét mutatjuk be.

1. táblázat: A kutatásba bevont alanyok szociodemográfiai jellemzői (saját szerkesztés, forrás: saját kutatás)

sor-szám	nem	életkor (év)	végzettség	munkahely
1.	férfi	36	tanár	felzárkóztató iskola
2.	nő	41	tanár (magyar nyelv- és irodalom)	felzárkóztató iskola
3.	nő	31	tanár (angol, hittan)	felzárkóztató iskola
4.	nő	25	pszichológus	felzárkóztató iskola
5.	férfi	36	tanár	felzárkóztató iskola
6.	nő	49	szociálpedagógus, óvodapedagógus, szociális gazdasági menedzser, mediátor, tréner	befogadó állomás
7.	nő	38	szociális- és gyermekvédelmi szakasszisztens	befogadó állomás
8.	nő	53	tanár	integráló iskola
9.	nő	33	tanár	integráló iskola
10.	nő	59	tanár	integráló iskola
11.	nő	64	tanár	integráló iskola
12.	nő	58	tanár, gyermekvédelmi felelős	integráló iskola
13.	nő	30	szociális munkás, szociálpolitikus	családsegítő- és gyermekjóléti központ (óvodai- iskolai szociális segítő)

A kutatásba 11 nőt és két férfit vontunk be, az alanyok egy kivétellel diplomás szakemberek. A legfiatalabb alany 25, a legidősebb 64 éves volt.

A menekült családok szocioökonómiai jellemzői

Az orosz-ukrán háború kitörése után számos civil szervezet, magánszemély kapcsolódott be a menekült személyek segítségébe, azonban ez a fajta segítség eszközökben és időben korlátozott volt. Az országra érkező csoportról a szakembereknek kevés tudása volt, korábbi életkörülményeiket nem ismerték. Az interjúkból kirajzolódott, hogy a megismerési folyamatban a „mi” és „ők” oppozíciós rendszerben kezdték feldolgozni az információkat, és alapvető szemlélet a különbségek beazonosítása, a hiányok feltárása volt. Ennek egyik jól beazonosítható jellemzője volt, hogy a menekülteket homogén csoportnak látták és feltételezték, ahogyan egyik alanyunk fogalmazta: *„Teljesen homogén [csoport], tehát mindenki nyolc általánost végzett, tehát alacsony iskolázottságú szülők voltak, semmilyen látótérrel, semmivel. Tehát se írni, se olvasni”* (13. alany). A roma közösségekkel általános vélekedésként jelenik meg a nagycsaládos együttélés formája, amely ugyan mutat területi eltéréseket, de a menekülés során vélelmezhető, hogy a már itt lévő és a migráció előtt álló csoportok folyamatos kommunikációja azt eredményezte, hogy a szervezethez olyan csoport érkezett, amelyet rokonsági vagy lazább, szomszédsági kapcsolatok kötöttek egymáshoz (13. alany közlése). A kárpátaljai menekültek esetében a térbeli és társadalmi szegregációból adódó kirekesztettség tapasztalata egyértelműen megmutatkozott. A szegregált élethelyzetre vonatkozó kutatások számtalan esetben rámutattak arra, hogy a roma-nem roma csoportok közötti kapcsolatokat, a különböző szolgáltatásokhoz való hozzáférést erőteljesen korlátozza a térbeli elkülönülés (vö. Ladányi – Szelényi 2004; Virág 2010; Kocsis 2024). Ez sajátos szociokulturális jellemzőkkel párosulhat, amely az interjúalanyok véleménye szerint az új környezetbe való beilleszkedést nehezítette, hiszen korábban eltérő életmódot folytattak, a szabályok, elvárások kevésbé jellemezték az életület. Az interjúk tartalmi elemzése a menekültek több kulturális sajátosságára is rámutatott, amelyek ugyancsak a két csoport (segítők és menekültek) közötti különbségeket támasztották alá és mint hivatkozások pontok jelentek meg a segítő munka folyamatában. Ide sorolhatjuk többek között az iskolával kapcsolatos attitűdöket, a korai párkapcsolat vagy – gyermekvállalás területét. *„Talán a legnagyobb ilyen különlegesség a kiskorú terhesség. És a kiskorúak házassága vagy párkapcsolata. Ami nálunk egy kulturális norma. Ez itt nálunk elég fejtörést okoz, mert ugye nekik normális, hogy 14-15 évesen összeházasodnak, ami igazából a mi normáink szerint összeköltözést jelent.”* (6. alany). Az eltérő kulturális mintázatok a családban betöltött nemi szerepek mentén is megfigyelhetők voltak. Egyik alanyunk a szociális munka során szerzett tapasztalataiban mutatott rá erre, amelyek befolyásolták, hogy milyen fejlesztési tevékenységeket tudnak alkalmazni egy-egy kliens esetében. *„Mi szülőcsoportokat hoztunk ott létre, és betente, kéthetente jártunk, ahol meghallgattuk őket, és hát ott azért kiderült, hogy hát igen, a főzésen kívül, tehát a család összetartó ereje volt a nő, mint a régi társadalmakban, és hogy ennyi volt a szerepük. (...) jövőbeli terveik nem voltak, nem tudtak magukról, mikor én kérdeztem, hogy például önök hogy akarják*

a szabadidejüket eltölteni. Akarnak-e dolgozni? Dolgozni nem lehet, nem kell. (...) Tehát, hogy nincs, nincs ilyen, hogy tanulás” (13. alany). Ugyancsak a kulturális normák területéhez sorolható a lánygyermek érintetlenségének tabuja is, amely a nőgyógyászati vizsgálatok során került felszínre. Ebben az esetben ugyancsak a segítő törekvései és a hagyományok közötti különbség volt észlelhető. „(...) nagyon nehéz volt, amikor mondtuk, hogy őt szükségessé elvinni [nőgyógyászhoz]. Nem akarták a 14 éves kislánynak az első ilyen nőgyógyászati vizsgálatát, mert hogy akkor azt gondolják [mások], hogy esetleg már él szexuális életet, pedig amúgy alhasi fájdalmai voltak. Tehát, hogy indokolt lett volna, hogy kivizsgálják” (13. alany). A fiúk esetében is megfigyelhetők voltak olyan jelenségek, amelyek a tervezett ellátással és a jogszabályi környezettel ütköztek. Az ellátás egyik alapelve a hazai jogszabályi környezetnek való megfelelés mellett az ide érkező csoport tagjainak életkornak megfelelő segítése volt. Esetükben a tanköteles gyerekek oktatási rendszerbe történő integrálása kötelezettség volt, amely olykor – a hozott szokásrendszerrel ütközve – konfliktust okozott. „(...) aki 12 éves volt, inkább az apjával kellett volna menni az építőtáborba, mire szoltunk, hogy 16 éves koráig iskolaköteles, tehát ezt így nem lehet. Akkor ugye ez se tetszett nekik” (13. alany). A menekült csoport szocioökonómiai jellemzőinek interjúkban megjelenő sajátosságai több területet is érintettek. Az interjúkból kirajzolódik az is, hogy a kulturális különbségek mellett (roma-nem roma oppozíció), a társadalmi státusz szerinti értékrend között is volt különbség. Az alacsony státuszú (alacsonyan iskolázott és szegénységben élő) családok értékrendje került érték-konfliktusba a középosztálybeli segítőkével. Ez a jelenség a segítő munka formáit és sikerességét is befolyásolhatja, amely a segítség céljaiban, módjaiban és eszközeiben is nyomon követhető lesz.

A szociális munka az alapvető szükségletek kielégítésére

A menekültekkel végzett szociális munka az első időszakban a magyarországi tartózkodás adminisztratív feltételeinek megteremtésére fókuszált. Ennek alapját az adta, hogy mind a menekültek, mind a szakemberek rövid távú beavatkozásra számítottak. Remélték, hogy a háború csupán néhány hónapig tart, és belátható időn belül visszatérhetnek otthonaikba. Anyaink – vélhetően ennek a várakozásnak köszönhetően – nem az egyéni vagy családban végzett szociális munkára helyezték a hangsúlyt, hanem a kríziskezelés állt munkájuk fókuszában (Soós, 2011). A későbbi munkájuk során sem a „klasszikusnak” nevezhető szociális munka mentén haladtak, amely a szükségletek felmérése és a fejlesztési célok megfogalmazása után a közös fejlesztő tevékenységre helyezi a hangsúlyt. Ezt a folyamatot az említett időbeliség mellett a folyamatos külső hatások is hátráltatták, elsősorban az otthonról érkező aggasztó hírek, visszatérően felszínre hívták a háborús tapasztalatok szorongásait. „... ehhez azért nekünk idomulnunk kell. Mert lehet, hogy itt a szabályokat be kell tartatnom, de éppen ő olyan lelkiállapotban van, hogy otthonról jött egy hír, akkor inkább hagyom a szabályt, ami a közösséget mondjuk összetartja, egyformán kezeli, mert akkor ő neki másfajta támogatásra a szüksége” (6. alany).

Ennek következménye lett, hogy a csoportos együttélés szabályainak betartatása vagy a gyerekek

kötelezettségeinek teljesítése (iskolalátogatás) sok esetben egyedi elbírálás alá került, és így az eredeti tervek csupán részben kerülhettek megvalósításra.

Az ágazaton belüli kommunikációs problémák nehezítették az ellátások megszervezését. A befogadó állomásra érkezett családokat alapellátásba vették, ezért az egyházi szervezetnek fel kellett volna vinni őket a nyilvántartó rendszerekbe (GyVR, CSAGYESZ), azonban ez nem történt meg a TAJ-kártya kiváltás nehézsége miatt, amely így követheztetlenné tette a kliensek sorsát és nagyban nehezítette a segítés folyamatát. „amúgy ez nagyon nagy gond, mert ez lenne a lényege, hogy követhezők legyenek, bárhova mennek, akkor ott megnyitja egy ottani családsegítő, és szépen látja, hogy időrendben, hogy mi történt, ez nem volt. (...) A kormányhivatalban semmilyen információt nem tudtak adni, a gyámhivatal meg azt mondta, hogy egyszerűen nem is tud velük foglalkozni. Erre körülbelül egy évet vártunk, mire Budapestről leküldték, hogyha esetleg bármilyen eset van, akkor a budapesti gyámhatóságot kell keresni” (13. alany).

Tovább bonyolította a helyzetet – és kisebb csoporton belüli konfliktust okozott – a menekültek státuszbeli különbsége. A menekült státusszal rendelkezők gyorsabban és kevesebb adminisztrációs teherrel jutottak hozzá az ellátásokhoz, mint a kettős állampolgárságú, de ugyanilyen nehéz helyzetben lévő társaik. A magyar jogrendben 2011. január 1-től megjelenő kettős állampolgárság lehetősége a menekült csoport ellátása kapcsán is okozott kihívást. Az ukrán állampolgársággal rendelkezők anyai jogon részesülhettek a menekülteknek járó ellátásokból, míg a kettős (ukrán-magyar) állampolgársággal rendelkezők nem, ugyanis a pénzbeli támogatások és természetbeni ellátások tekintetében nem egységes szabályozás vonatkozott a menekültekre (6. alany). Ezt a helyzetet a kettős állampolgárok gyakran éltek meg úgy, hogy hátrányosabb helyzetben vannak, mint a csak ukrán állampolgárságú személyek, családok. „Igen, és azért nagyon sok esetben a kettős állampolgárok jártak a legrosszabbul. Mert ugye a menedékes státuszban lévőket tényleg mindenhol ellátják, feljogosítja őket rá.” (7. alany). A kulturális különbségek mellett olyan jogi/adminisztratív problémák is megjelentek, amelyek kezelése nehézkes volt a segítők részéről. Ezt nehezítette, hogy 2024-től változott a jogszabályi környezet és a kettős állampolgárok nem részesülhettek a létfenntartási támogatás szerény összegében (felnőtteknek 22.800 Ft, gyermekeknek 13.700 Ft), így számukra a magyar rendszer ellátásait (gyes, családi pótlék stb.) kellett igénybe venniük.

Szociális munka a köznevelési rendszerben

Korábbi tanulmányunkban (bővebben lásd: Galán – Kocsis 2025) részletesen bemutattuk a Kárpátaljáról menekült roma gyermekek oktatási integrációját, így jelen tanulmányban az oktatási rendszerben felmerülő szociális problémákat, illetve az ott kapott segítséget elemezzük. Az interprofesszionális együttműködés ezen a területen kiemelt jelentőségű volt, hiszen a pedagógusok, szociális szakemberek, a pedagógiai szakszolgálat szakemberei, valamint iskolapszichológusok dolgoztak együtt a menekült gyermekek integrációja érdekében.

A Kárpátaljáról menekült roma gyermekek oktatási integrációja olyan komplex folyamatként jelent meg, amelyben az oktatási, szociális és pszichológiai tényezők és szakemberek egyaránt meghatározó szerepet

játszottak. Alanyaink úgy vélték, hogy a gyermekek túlnyomó többsége sikeresen beilleszkedett az iskolai közösségbe, amit az intézmény korábbi tapasztalata segített a különböző szociális háttérű tanulók együttnevelésében. Az osztályok alapvetően befogadón viszonyultak az érkező gyerekekhez, az esetlegesen megjelenő előítéletek nem a menekültstátuszhoz, hanem sokkal inkább az egyéni viselkedéshez kapcsolódtak. A szociális munka módszerei közül az iskolában az egyéni beszélgetés, a csoportfoglalkozások, valamint a közösségi munka is megjelent. Ebben legnagyobb szerepet a 13. alany vállalt, aki az integráló iskola iskolai szociális segítője is volt. „Az iskolában rengeteg egyéni segítő beszélgetés volt, úgye csoportfoglalkozások voltak, szülőkonzultációk voltak, meg amúgy végül is a közösségi tevékenységekbe is együtt részt vettek, hisz a család napon amúgy rávettük a szülőket is, hogy jöjjenek.” (13. alany). A szociális támogatás sok esetben pszichológiai támogatást is igényelt. A meneküléshez kapcsolódó traumák feldolgozása már túlmutatott a szociális szakember kompetenciáin. Néhány esetben ez szélsőséges tapasztalatokkal, egy-egy családtag elvesztésével járt, amely feldolgozása külön kihívás volt a szakemberek számára. Az iskolában a kihívások a tanulási motivációban is megfigyelhetők voltak. A felső tagozatos tanulók körében gyakrabban jelent meg motivációhiány, amelyet a szakemberek a roma közösség kulturális normáival, a családi háttér sajátosságaival és az otthoni tanulás feltételeinek hiányával magyaráztak. A gyermekek két világ (iskola és család) ütközésével szembesültek, ami hosszabb távon csökkentette a formális oktatásba vetett bizalmat. Az iskolában végzett szociális munka a szakember felkészültsége miatt eredményesebbnek volt tekinthető. A szakember közvetítő szerepe a civil szervezet, a köznevelési intézmény, a civil szervezet és a szociális ágazat szereplői között napi szintű kommunikációt és együttműködést eredményezett, szükség esetén bevonva a segítő folyamatba egyéb szakembereket is.

A foglalkoztatás támogatása

A foglalkoztatási helyzet kapcsán kiemelendő, hogy a menekült csoportban elsősorban a férfiak dolgoznak, a nők feladata a háztartás vezetése volt (Romaversitas 2023). A férfiak rendszerint alacsony végzettségűek, így fizikai munkát igénylő munkakörökben (gyárakban, építkezésen, mezőgazdaságban) tudtak elhelyezkedni. A rendezetlen jogi státusz, az okmányok hiánya sok esetben féllegális, illegális munkavállalásba sodorták a férfiakat. A munkára való törekvés jelen volt, azonban kiszolgáltatott helyzetüknek és alacsony érdekérvényesítő képességüknek köszönhetően ez többnyire a szürkegazdaságban valósult meg. Az alanyaink arról számoltak be, hogy volt példa a munkavállalói bejelentés elmaradására, vagy a munkaviszony indoklás nélküli megszüntetésére is. Ennek következménye, hogy igazolható munkaviszony nem jött létre (13. alany). A szakemberek a munkavállalással kapcsolatban inkább az anomáliákról számoltak be, ezekben az esetekben a feladatuk jellemzően a jogi helyzet tisztázása és a munkavállalás adminisztratív hátterének biztosítása volt. Kevésbé nyílt arra lehetőség a vizsgált időszakban, hogy egy-egy központi foglalkoztatási programhoz vagy egyéni munkavállalási törekvésekhez nyújtsanak segítséget. Az integrációs törekvések foglalkoztatási dimenziója így csupán részlegesen valósulhatott meg.

Volt, aki... (Eredmények, kliensek jelenlegi helyzete)

A 2024 nyarán történt jogszabályváltoztatás miatt (196/2025 (VII. 8.) Korm. rendelet) a befogadó állomást felszámolták, az ott élő menekült személyeknek el kellett hagyniuk azt. Kutatásunkhoz az interjúk egy részét a jogszabályváltozás előtt, másik részét az után vettük fel. Vajon milyen hatását látták a szakemberek a kb. két éves közös munkának? A menekültek megsegítése során a szakemberek az oktatás, a lakhatás, az egészségügy és a foglalkoztatás területén egyaránt támogatták a csoportot. A „siker” nehezen definiálható, többváltozós kérdés. A siker a belső szakemberek általános megítélése szerint abban fogalmazható meg, hogy az ide érkező családok képesek voltak a helyzethez igazodva egy új élet megalapozására. Ez elsősorban azoknál volt járható út, akik a munkavállaláshoz szükséges feltételekkel és a munkaerőpiacon is igényelt szakismeretekkel rendelkeztek. „Volt, aki el tudott helyezkedni, és volt olyan is, aki elköltözött, és valahol itt egy vidéki faluba vettek házat. Ott inkább csak azért, mert a férfinak volt egy közműves végzettsége, és nagyon-nagyon jó munkái voltak” (13. alany). Az önálló lakóhely már önmagában egy befogadási aktust feltételez, azonban ez még nem elégséges feltétel, hiszen jelen kutatás keretei között az önálló egzisztenciát megteremtő családok környezetének attitűdjeit nem tudtuk vizsgálni. Eredményként jelent meg az is, hogy a már itt lévő csoportok bekapcsolódtak az újonnan érkezők segítségébe, kiegészítve a szociális szakemberek munkáját, hitelesítve azt, és referenciális személyként is megjelenve az érkezők előtt. Segítették az újonnan érkezettek adminisztratív teendőit, az ügyintézés folyamatát és sok esetben „önkéntes” segítőként kísérték a folyamatot (7. alany). Eredményként azonosították azt is, hogy a menekültek képessé váltak a befogadó állomás szabályrendszerének interiorizálására. Utóbbinak részét képezi, hogy csökkent a fizikai elhanyagolás, nagyobb hangsúlyt helyeztek például a tisztálkodásra, a gyermekek igényeire, valamint a kommunikációjuk is változott. Ezek az eredmények az együttműködés során kialakult kommunikációnak és a belső jelzési rendszernek volt köszönhető. Ebbe a körbe sorolták, hogy a (menekült) férfiak és a (segítő) nők között megváltozott a viszony, a férfiak elfogadták, esetenként kérték is a női segítőket, az interakciók folyamatossá váltak (6. alany). Fontos eredményként hangsúlyozták még a tanulási motiváció növekedését is. Ez nyomon követhető volt az iskolalátogatás rendszerességében, és abban, hogy a szülők nevelési tanácsokat kértek a segítőtől (6. alany). Ugyancsak fontos volt, hogy a felnőttek esetében is nőtt a tanulási hajlandóság. Ez nem feltétlen a felnőttoktatás keretei között zajlott, hanem a szervezetenél tartott foglalkozások során elsajátították az alapvető kompetenciák egy részét, így a legfontosabbat: az írás-olvasás készségét. Ezek a tudások az érintettek büszkeségével töltötték el (6. alany). A menekültek ellátásának esetében a belső szakemberek egyértelműen a változás pozitív hatásait emelték ki, ezzel támasztva alá, hogy a szociális munkának milyen látható eredményei voltak. Ők, a professziójukból adódóan a kisebb változásokat is sikerként könyvelhették el, hiszen a kezdeti krízishelyzetet követően a családok meg tudták teremteni – jelentős támogatás mellett – a mindennapi élethez szükséges feltételeket. A külső szakemberek esetében a segítő tevékenység esetleges diszkrepanciái erősödtek fel. Az ő szemszögéből a befogadó állomáson keretelenség volt jellemző,

nem voltak átgondoltak a célok, aminek következtében a családok hospitalizálódtak. „Tálan azt, hogy hogy ezek a családok egyszer csak a semmiben maradtak (...) mondtuk, hogy (...) úgy kellett volna ezt a fajta (...) szolgáltatót [létrehozni], (...) mint például egy családok átmeneti otthonát. Ahol családok vannak, de mégis felügyelve vannak. Tudjuk, hogy merre vannak, miért vannak, mit csinálnak, hova járnak. Nincs olyan családok átmeneti otthona, ahol a gyerek nem menne iskolába. Mert akkor kirakják. Nincs olyan, aki italt fogyaszt, mert akkor kiraknak. Tehát, hogy azok a szabályok, amik ha akkor lettek volna, most talán a legtöbb család már lehet, vagy tovább megy, de jóba, vagy tovább lép. De így, hogy akkor is szóltunk, hogy a keretelenség, ennek ez lesz a vége. És ez lett a vége, hogy mikor szóltak, hogy hova menjenek, strás, rívás, nem tudom, nem tudok hova menni, mit csináljak, és hogy az volt a legszörnyűbb, hogy hiába mondtuk mi, hogy mik a jövőbeli terveik, ha utána szóltak, hogy nem tudják megoldani a továbbiakban. (...) Hospitalizálódtak, ott elváltak. Most meg mennek tovább.” (13. alany). A belső és külső szociális szakemberek segítő szándéka, elkötelezettsége volt jellemző a segítő folyamatban. Különbségek a helyzetek kezelésében mutatkoztak meg: míg a belső szakemberek rugalmasabban kezelték a felmerülő problémákat, a külső szakemberek szerint a szakmai sztereotípiákhoz való alkalmazkodás alapvető követelmény lett volna. Értékelésükben ez a kettősség is megfigyelhető volt.

Összefoglalás

Az orosz-ukrán háború kitörése után Magyarországra menekülők nagy száma megkövetelte az ide érkező csoportok szociális ellátásának biztosítását. Az általunk vizsgált befogadó állomás – hasonlóan több más civil szervezethez – a feladatra csak részben volt felkészülve, amely folyamatos kihívást, alkalmazkodást igényelt. Esetünkben kizárólag kárpátaljai roma csoport ellátását kellett megszervezni a civil szervezet által működtetett befogadó állomáson, valamint biztosítani mindennapi ellátásukat, majd későbbi integrációjukat. Az ellátásban a szervezet szociális szakemberei mellett több külső partner is részt vett. Természetes kapcsolódások alakultak ki a szociális ellátásban érintett szervezetekkel, hatóságokkal, valamint a gyermekek esetében kiemelten a köznevelési intézményekkel. A sokszereplős segítő tevékenység természetes módon igényelte volna az interprofesszionális együttműködés kialakítását.

Az interjúk arról tanúsítottak, hogy a segítő folyamatot nagyban nehezítették a menekültek és a segítők között fennálló szociokulturális különbségek, amelyeket az eltérő érték- és normarendszerben nevesítettek. Ezek alapját a roma kultúra bizonyos elemei mellett a társadalmi státusz szerinti különbségekben nevesítették az alanyok. Ezek a különbségek a segítség formáinak módosítását is magukkal hozták. Ennek oka a segítség rövidnek remélt időintervalluma állt, így a segítő munkában elsősorban a kríziskezelésre fókuszáltak. Ezek elemei között a napi szükségletek, a szükséges élelem, lakóhely előteremtésének a biztosítása volt. Erre épültek a fejlesztési tervek is, amelyek a hosszabb idejű itt tartózkodás miatt folyamatosan módosultak. A háború elhúzódása megkövetelte, hogy a szociális szakemberek hosszabb távú, immár az integrációs célkitűzésekre is reflektáljanak. Alapvető kérdés volt, hogy az ellátáshoz szükséges dokumentumok beszerzése, azokkal az ellátások igénylése biztosított legyen. A kezdeti időszakban a munkájuk jelentős része ezekre fókuszált, amelyek igényelték a külső partnerek

bevonását is. Az együttműködések ebben az esetben inkább szituatív és adminisztratív együttműködéseknek tekinthetők, az alapvető hiányok pótlására vonatkoztak, a kollaboráció addig tartott, amíg a dokumentumok beszerzése megvalósult. Ennek folyamatában a menekült csoporton belüli konfliktusok is kialakultak a menekültek eltérő státusza miatt. A menekült státusszal rendelkezők esetében az alapvető szociális ellátásokhoz való hozzáférés egyszerűbb volt, mint a kettős állampolgársággal rendelkező csoport esetében. Ugyanakkor utóbbi csoport integrációja sikeresebbnek tekinthető, hiszen a megfelelő iratok megszerzése után egyéb támogatási lehetőségekkel is élhettek (pl. falusi CSOK, családi pótlék, gyes), amely támogatta az önálló életvitel kialakítását, a segítő munka lezárását. Ennél a csoportnál azt emelték ki az alanyaink, hogy lényegi elemként a munkavállalás volt beazonosítható, vagyis az önálló jövedelemszerzés, a magyar állampolgárság és az általánosan hozzáférhető szociálpolitikai lehetőségek együttese tette lehetővé az önálló élet megalapozását.

A foglalkoztatás területe ugyancsak nagyban segítette volna a beilleszkedést, a jövedelemszerzés lehetővé tette volna, hogy további családok legyenek képesek az önálló élet megkezdésére. Ezen a területen azonban korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A szociális szakemberek tevékenysége ugyancsak az adminisztratív területen volt beazonosítható. A munkavállaláshoz szükséges iratok beszerzése mellett arról számoltak be, hogy egy-egy kliens esetében sikerült beazonosítani, hogy egyes foglalkoztatási jogviszonyuk legális volt-e vagy sem. Az érintettek alacsony érdekérvényesítési képessége arra mutatott rá, hogy inkább voltak kiszolgáltatott helyzetben (a fekete- és szürkegazdaság foglalkoztatta őket), semmint a legális munkaerőpiacon. Ez a későbbi lehetőségeiket is nagyban befolyásolta. A foglalkoztatás segítése területén nem számoltak be olyan programokról, együttműködő partnerekről, akikkel folyamatos együttműködés alakult volna ki.

Az oktatás területén az első időszakban a befogadó állomáson biztosították a gyerekek tanítását. Az érkezést követő tanétól a közeli város iskolája fogadta a menekült gyerekek egy részét, akiket előzetesen fel tudtak készíteni az oktatási integrációra. Itt a feladatok szétváltak: az intézmény a saját integráló pedagógiai gyakorlatával oktatta a gyermekeket, tanulókat, míg a szervezet inkább a logisztikai támogatást biztosította ehhez a gyerekek szállítása, a szükséges eszközök biztosítása és a tanulók ellátása területén. A pedagógusok ugyan napi szinten konzultáltak a szervezet szakembereivel, de folyamatos teammunka nem alakult ki a két szervezet szakemberei között. Hídszerepet az iskolai szociális segítő töltött be, akinek szakmai tudása lehetővé tette, hogy az iskolai integráció problémáit és a gyerekek, valamint családjaiknak gondjait is átlássa.

Kiemelhetjük, hogy a belső- (a szervezet munkatársai) és külső szakemberek (iskolai szociális segítő, pedagógusok, iskolai pszichológus) között a szakmai sztereotípiák vonatkozásában eltérő szemlélet jelent meg. Ez kiemelten az iskolai segítő részről fogalmazódott meg, aki az ellátás megszervezését a hazai szociális rendszer intézményi keretei szerint (gyermekvédelmi sztereotípiák) tartotta volna kívánatosnak az ellátás megszervezését, míg a belső szakemberek az érintett csoport kulturális jellemzőire hivatkozva sok esetben eltértek ezektől.

Összefoglalva, a segítő munka folyamatában a kezdeti segítő munka a kríziskezelésre fókuszált, amelyet a szervezet több forrásból sikeresen megvalósított, a menekültek

ellátását megfelelő módon megszervezték. A társadalmi integrációhoz szükséges komplex fejlesztések azonban csak részben tudtak megvalósulni, ennek okai nem vezethetők vissza csupán a szervezetre, mivel több külső tényező is nehezítette ezt a folyamatot. Az együttműködések területén inkább a szituatív kollaborációk voltak tapasztalhatók, azok jellemzően egy-egy konkrét probléma megoldására és kevésbé a komplex egyéni vagy családi fejlesztésekre vonatkoztak. Így a tevékenység eredményességének értékelése is megosztó lehet. Az érintettek kompetenciái, együttműködési hajlandósága, kommunikációja egyértelműen javult, a társadalmi integráció sikere azonban az egyéni képességek, törekvések mentén volt sikeres, ehhez a komplex fejlesztések elmaradása nem tudott hozzájárulni.

A befogadó tábor megszűnése utáni állapotot jelen kutatásban nem tudtuk vizsgálni, annyi azonban megállapítható, hogy jellemzően a kettős állampolgársággal rendelkező családok számára vált sikeressé a magyarországi letelepedés.

Felhasznált irodalom

- Allen-Meares, Paula – Montgomery, Kathryn L. – Kim, Jeong-Sook 2013 School-based social work interventions: A cross-national systematic review. *Social Work*, 58(3), 253–262.
- Braun, Virginia – Clarke, Viktoria 2006 Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Budai István 2015 Az együttműködés a szociális munka egyik kulcsa és eszköze. *Párbeszéd: szociális munka folyóirat*, 2(1). Forrás: <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/5788> Letöltés ideje: 2025.06.22.
- Budai István 2019 Az együttműködő iskolai szociális munkás. *Párbeszéd: szociális munka folyóirat*, 6(1). Forrás: <https://doi.org/10.29376/parbeszed/2019/1/3> Letöltés ideje: 2025.05.25.
- Budai István – Puli Edit 2015a Szakmaközi együttműködés a szociális szolgáltatásokban – gyakorlat és kutatás összefüggéseiben. *Párbeszéd: szociális munka folyóirat*, 2(3). Forrás: <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/5809> Letöltés ideje: 2025.03.10.
- Budai István – Puli Edit 2015b Együttműködés a szociális szolgáltatásokban. *Esély*, 26(1), 32–64.
- Budai István – Puli Edit 2021 Az együttműködés kutatása a szociális szolgáltatásokban. In Fábán Gergely – Hegyei Gábor (főszerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata. 7. kötet. Tudományos gondolkodás és kutatás a szociális munkában I.* MTA Szociológiai Tudományos Bizottság Szociális Munka Albizottság, Budapest, 330–344.
- Budai István – Szöllősi Gábor 2020 Tudás a szociális munkában – az elmélet és a gyakorlat viszonyában. *Párbeszéd: szociális munka folyóirat*, 7(2). Forrás: <https://doi.org/10.29376/parbeszed.2020.7/2/1> Letöltés ideje: 2025.06.22.
- Franklin, Cynthia – Kim, Johnny S. – Tripodi, Stephen J. 2009A meta-analysis of published school social work practice studies 1980–2007. *Research on Social Work Practice*, 19(6), 667–677.
- Galán Anita – Kocsis Péter Csaba 2025 Kárpátaljai roma menekültek oktatási integrációja a szakemberek szemszögéből kvalitatív vizsgálat alapján. *Eruditio – Educatio*, 20(3), 84–104.
- Gödrí Irén 2017 Az integráció mutatói és esélykülönbségei a Magyarországon élő bevándorlók körében. *Demográfia*, 60(1), 5–55.
- Golovics József 2019 A nemzetközi migráció mozgatórugói: Elmélet és empiria. Áttekintés. *Demográfia*, 62(1), 95–141. DOI: 10.21543/Dem.62.1.3
- Hautzinger Zoltán – Hegedüs Judit – Klenner Zoltán 2014 *A migráció elmélete*. Nemzeti Közszerkesztési Egyetem Rendészettudományi Kar, Budapest.
- Kocsis Péter Csaba 2024 Az interprofesszionális együttműködések lehetősége és tapasztalata a helyi integrációs programokban. *Szociálpedagógia*, 12(23), 57–76.
- L. Rédei Mária 2006 *Demográfiai ismeretek*. Reg-Info Kiadó, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Mikó Eszter 2017 A magyar migráció alakulása az 1800-as évektől napjainkig, jövőbeli kitekintéssel. *Valóság*, 60(17), 71–94.
- Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter 2008 *Nemzetközi migráció – Nemzetközi kockázatok*. Orac Kiadó, Budapest.
- Romaversitas 2023 *A roma menekültek helyzete Magyarországon. Szakpolitikai összefoglaló és ajánlások*. Romaversitas. Forrás: <https://share.google/yFnHT6WKvNAG4T0B> Letöltés ideje: 2025.08.12.
- Schild Marianna 2016 A migráció pszichológiai vetületei. *Hadtudományi Szemle*, 9(1), 270–283.
- UNHCR 2025 Ukraine situation. Forrás: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> Letöltés ideje: 2025.07.15.
- Virág Tünde 2010 *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

*Magyar Közút Közüti Szakgyűjtemény, mobil KRESZ pálya mobil jelzőlámpával
Forrás: kresz-suli.hu*

INTERAKTÍV TANULÁS ÉS KÖZÖSSÉGI INNOVÁCIÓ A KÖZMŰVELŐDÉSBEN: A SZOMBATHELYI KRESZ PARK TANULÁSI ÖKOSZISZTÉMÁJA

DOI 10.35402/kek.2026.3.14

Absztrakt

A tanulmány a szombathelyi KRESZ park működését a közművelődési innováció és az interaktív tanulás összefüggésében vizsgálja. A kvalitatív dokumentumelemzés az AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont stratégiai és szervezeti irataira épül, és a park jogi, pedagógiai és közösségi beágyazottságának értelmezésére irányul. A dokumentumok alapján a KRESZ park olyan tanulási környezetként írható le, amely a formális, nonformális és informális tanulási formák metszéspontjában helyezkedik el. A tapasztalati és interaktív tanulás, a közösségi részvétel és az élménypedagógiai megközelítések integrációja a források értelmezésében egy olyan modellként jelenik meg, amely a különböző kompetencia-területek (kognitív, affektív és szociális) fejlesztését célozza. Ebben az értelmezési keretben a KRESZ park a tanuló város koncepciójához kapcsolható helyi tanulási térként értelmezhető, ahol a közművelődési intézmény a társadalmi tanulás egyik szervezett színtereként jelenik meg.

Kulcsszavak: tapasztalati tanulás; nonformális tanulás; interaktív tanulás; közművelődési innováció; tanuló város; KRESZ park

Interactive learning and community innovation in public education: The learning ecosystem of the Szombathely KRESZ park

Abstract

This study examines the operation of the KRESZ Park in Szombathely within the framework of public cultural innovation and interactive learning. The qualitative document analysis is based on the strategic and organisational documents of the AGORA Savaria Cultural and Media Centre and aims to interpret the park's legal, pedagogical, and community embeddedness. Based on the documents, the KRESZ Park can be described as a learning environment situated at the intersection of formal, non-formal, and informal modes of learning. The integration of experiential and interactive learning, community participation, and experience-based pedagogical approaches appears in the sources as a model that seeks to support the development of multiple competence domains (cognitive, affective, and social). Within this interpretative framework, the KRESZ Park can be understood as a local learning space connected to the concept of the learning city, where the cultural institution emerges as an organised setting for social learning.

Keywords: experiential learning; non-formal learning; interactive learning; public cultural innovation; learning city; KRESZ Park

Bevezetés

A 21. századi közművelődés egyik fontos kérdése a tanulás fogalmának újraértelmezése. A közösségi és kulturális intézmények ma már nem kizárólag az ismeretátadás

színtereként írhatók le, hanem olyan tanulási ökoszisztémák részeként is, amelyekben a formális, nonformális és informális tanulás határai fokozatosan elmosódnak. A városi közösségi terek (köztük a kulturális központok, múzeumok és tematikus parkok) a szakirodalomban egyre inkább a részvételre, élményre és interakcióra épülő tanulás lehetséges helyszíneiként jelennek meg (Illeris, 2018; Juhász, 2016; Benke, 2019). E tágabb összefüggésben a közlekedésre nevelés és a tapasztalati tanulás összekapcsolása olyan megközelítésként értelmezhető, amely egyszerre kapcsolódik pedagógiai, közösségi és prevenciószempontokhoz.

A közlekedési parkok a nemzetközi szakirodalom szerint olyan interaktív tanulási környezetek, amelyek biztonságos, ugyanakkor valóságghű szimulációs helyzetekben teszik lehetővé a közlekedési kompetencia különböző dimenzióinak – kognitív, motoros és szociális elemeinek – gyakorlását és fejlesztését (OECD, 2004; ERSO, 2023). A közösségi tanulás elméletei (Lave–Wenger, 1991; Sfard, 1998) arra hívják fel a figyelmet, hogy a tanulás nem pusztán egyéni folyamat, hanem társas és kulturális gyakorlat is, amely a részvétel és az interakció révén formálódik. E nézőpontból a KRESZ parkok olyan fizikai és közösségi tanulási tereként értelmezhetők, ahol az élmény, a szabályismeret és a társas együttéléshez kapcsolódó viselkedési minták egymással összefüggésben jelennek meg.

A szombathelyi KRESZ parkot 1966-ban avatták fel, így hosszú működéstörténete révén a városi környezet egyik ismert közösségi helyszínévé vált. Az AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. kezelésében működő létesítmény a dokumentumok alapján olyan tanulási térként írható le, amely az élménypedagógia, a közlekedésre nevelés és a közművelődési működés határterületén helyezkedik el. A 2024-ben elnyert Látópon Cím („Interaktív tanulási terek működtetése”) szintén arra utal, hogy az intézmény saját működését a KRESZ park és a Víztorony összekapcsolásával egy tágabb, tanulásközpontú keretben értelmezi.

A kutatás célja annak feltárása, hogy dokumentumelemzés módszerével miként értelmezhető a nem formális, interaktív tanulás megjelenése a szombathelyi KRESZ park működéséhez kapcsolódó intézményi forrásokban. A vizsgálat középpontjában a közművelődési intézményrendszer és a tanulásszervező funkciók közötti kapcsolódások állnak. Ennek alapján a kutatás az alábbi kérdésekre keres választ:

1. Milyen tanuláselméleti és pedagógiai elvek határozzák meg a KRESZ park programkonceptióját és oktatási funkcióját?
2. Hogyan jelenik meg a nem formális tanulás intézményi beágyazottsága a közművelődési környezetben, és milyen módon kapcsolódik a formális oktatási struktúrákhoz?

A vizsgálat célja tehát nem pusztán egy helyi gyakorlat bemutatása, hanem annak értelmezése, hogy egy 1966 óta működő városi tanulási helyszín miként jelenik meg

az intézményi dokumentumokban a 21. századi tanulás-felfogás egyes alapelvei (az élményszerűség, az interaktivitás és a közösségi részvétel) felől.

A tanulmány kvalitatív dokumentumelemzésen alapul, amely elsősorban az intézményi működés, a szervezeti önértelmezés és a deklarált célrendszerek feltárására alkalmas, és nem teszi lehetővé a tényleges társadalmi hatások közvetlen empirikus vizsgálatát.

A közösségi és élményalapú tanulás elméleti keretei

Az informális tanulás klasszikus értelemben a tapasztalatból kiinduló, mindennapi, nem intézményesült tanulást jelöli (Dewey 1938; Rogers 1969). A későbbi értelmezések ezt a munkavégzéshez és részvételhez kötődő, reflektív folyamatrá pontosítják, amelyben a tudás jelentős része tacit jellegű (Eraut 2000). Marsick és Watkins megközelítésében az informális tanulás a mindennapi tevékenységekbe ágyazott, részben szándékolt, részben esetleges tanulási epizódok együttese, amelyet erőteljesen meghatároz a szervezeti és közösségi kontextus (Marsick – Watkins 2001). Az újabb nemzetközi keretek az élethosszig tartó tanulás ökoszisztéma-szemléletét hangsúlyozzák, amelyben az informális tanulás közösségi és digitális terekben szerveződik, és különösen a feladat-kori tanulásban kap kiemelt szerepet (UNESCO 2021; OECD 2021; UNESCO UIL 2022). E megközelítés a KRESZ park értelmezéséhez is releváns, hiszen a tanulás itt nem elszigetelt oktatási aktusként, hanem tevékenységbe ágyazott, részvételalapú folyamatként jelenik meg.

A nonformális tanulás a formális rendszeren kívüli, ugyanakkor szervezett tanulási formát jelöli, amelyben rugalmas tartalom- és módszerválasztás érvényesül (OECD 2010; Benke 2019). A szakirodalom egybehangozóan kiemeli, hogy a tanulás egyre inkább közösségi és térbeli kontextusban szerveződik: a tanuló közösségek és régiók modelljei szerint a helyi együttműködések, a kulturális részvétel és a közösségi intézmények alkotják a tanulás ökoszisztémáját (Benke 2019; Szűcs 2019). E keretben a „kulturális tanulás” a nonformális és informális folyamatok kulturális intézményi eszközökkel történő megvalósulásaként értelmezhető (Juhász – Szabó 2016; Juhász 2016). A közművelődés így tanulás-szervező infrastruktúráként jelenik meg, amely strukturálja ezeket a folyamatokat (Erdei 2019), amit hazai empirikus kutatások regionális szinten is alátámasztanak (Márkus – Juhász 2018). A VET-ajánlás és a legújabb fogalmi pontosítások tovább erősítik a rugalmas, validációra építő tanulási formák jelentőségét (Council of the EU 2020; Johnson 2024). Ez a megközelítés közvetlenül kapcsolható a KRESZ park működéséhez, amely a közművelődési térben szervezett nonformális tanulás egyik példjaként értelmezhető.

Az interaktív tanulás elméleti alapjait a tapasztalati pedagógia és a részvételalapú tanulás elméletei adják. Dewey nyomán a tanulás a tapasztalat feldolgozásán keresztül valósul meg, amelyet Kolb ciklikus modellje (konkrét tapasztalat, reflektív megfigyelés, absztrakt fogalomalkotás, aktív kísérletezés) rendszerez (Kolb 1984). A részvétellközpontú megközelítések szerint a tanulás nem pusztán tudáselsajátítás, hanem közösségi gyakorlatba való belépés (Sfard 1998; Lave – Wenger 1991). A Kolb-modell újabb értelmezései a tanulási folyamat kontextuális beágyazottságát is hangsúlyozzák (Morris 2020), míg

az OECD keretei az ökoszisztéma-alapú tanulás-szervezést emelik ki (OECD 2021). E modellek együttesen olyan értelmezési keretet adnak, amelyben a KRESZ park interaktív, részvételre épülő tanulási környezetként ragadható meg.

A „learning by doing” típusú tanulási terek (így a gyermek-közlekedési parkok) valóságghű, ugyanakkor kockázatmentes helyzeteket teremtenek, ahol az ismeretek, készségek és attitűdök integráltan fejleszthetők. A múzeumi és közösségi tanulás kutatásai hasonló mechanizmusokat azonosítanak: a szabad választás, az élményszerű interakció és a szociális visszacsatolás együttesen formálják a tanulási folyamatokat (Falk – Dierking 2000). Illeris háromdimenziós modellje (kognitív–érzelmi–társas) különösen releváns a közlekedési kompetenciák értelmezésében (Illeris 2018), míg a hazai kutatások rámutatnak, hogy a kulturális és közösségi helyszínek regionális tanulási csomópontokká válhatnak (Juhász 2016; Márkus – Juhász 2018). Friss empirikus vizsgálatok a múzeumi környezeteket a transzformatív, élményalapú tanulás tereiként írják le, megerősítve a nem formális tanulási színterek pedagógiai jelentőségét (Kelly – Hedrick 2020). Ezek a megközelítések közvetlenül alkalmazhatók a KRESZ park esetében, ahol a tanulás szimulált, de valóságghű helyzetekben, közösségi részvétel révén szerveződik.

A hazai szakirodalom a közösségi és munkahelyi informális tanulás kapcsán a tudásmegosztás, a részvétel és a tanulásbarát környezet szerepét hangsúlyozza (Horváth 2014). A tanuló közösségekről, a kulturális tanulás indikátorairól és a CLA-rendszerrel szülő kutatások egyaránt a tanulást térbe ágyazott, interakció-intenzív és részvételalapú folyamatként írják le (Benke 2019; Szűcs 2019; Erdei 2019). Ez a szemlélet jól illeszkedik a KRESZ park működésének értelmezéséhez, amely a tanulást nem elszigetelt eseményként, hanem közösségi gyakorlatként jeleníti meg.

A fentiek alapján a KRESZ park olyan interaktív tanulási helyszíneként értelmezhető, amely a formális oktatást kiegészítő nonformális keretben működik, miközben az informális tanulási folyamatokat is aktiválja. Az ilyen terek hatékony működése több feltételhez köthető: valóságghű szituációk biztosításához (Kolb 1984; Falk – Dierking 2000), a részvételre és együttműködésre épülő tanulási formákhoz (Sfard 1998; Lave – Wenger 1991), a tanulás többdimenziós megközelítéséhez (Illeris 2018), valamint az intézményi beágyazottsághoz (Benke 2019; Szűcs 2019; Erdei 2019; Juhász 2016; Juhász – Szabó 2016; Márkus – Juhász 2018). E keretben a „learning by doing” elv nem pusztán módszertani elemként, hanem a közösségi tanulás szervező elveként értelmezhető.

A közlekedési parkok tanulási szerepe

A gyermekek közlekedésre nevelése a II. világháborút követő gyors motorizáció időszakában vált nemzetközi szinten kiemelt közpolitikai kérdéssé. Az 1960–70-es évekre Európa-szerte nyilvánvalóvá vált, hogy az elméleti oktatás önmagában nem elegendő a balesetek megelőzéséhez; szükség van olyan tanulási környezetekre, amelyekben a gyerekek biztonságosan gyakorolhatják a helyes közlekedési magatartást (OECD, 2004). E felismerés nyomán jött létre a traffic garden vagy traffic park modell, amely jelzőtáblákkal és útburkolati jelekkel felszerelt, valóságghű szimulációs térként a közlekedési szabályokat

élményszerű, nonformális tanulóssal közvetíti (ERSO, 2023).

A szakirodalom egybehangzóan hangsúlyozza, hogy a közlekedési kompetencia komplex jelenség, amely a kognitív (helyzetfelismerés, döntéshozás), motoros (koordináció, egyensúly) és szociális (együttműködés, szabálykövetés) dimenziók integrációjára épül (BASt, 2014; Schützhofer et al., 2016). A közlekedési parkok ebben az értelmezésben olyan tanulási környezetként jelennek meg, amelyek valóságghű, de kontrollált helyzetekben teszik lehetővé a tapasztalati tanulást, és így a különböző kompetenciaterületek együttes fejlesztését. Az európai szakpolitikai dokumentumok is kiemelik, hogy a helyzethez közeli, aktív tanulási formák, például a forgalomszimuláció, hatékonyabbak lehetnek a kizárólag frontális oktatásnál (ERSO, 2023).

Nemzetközi empirikus kutatások arra utalnak, hogy az élményalapú, gyakorlati közlekedésnevelési programok kedvező hatással vannak a közlekedési helyzetfelismerésre, a döntéshozás biztonságára és a szabályalkalmazásra (Schwebel et al., 2012; 2014; SQW, 2019; Mandic et al., 2018; Schützhofer et al., 2016). E vizsgálatok különböző módszerekkel, de hasonló következtetésekre jutnak: a valósághoz közelítő tanulási helyzetek hozzájárulhatnak a közlekedési kompetenciák fejlesztéséhez.

A pedagógiai megközelítések ennek megfelelően a közlekedési parkokat nem pusztán infrastrukturális fejlesztésként, hanem komplex tanulási térként értelmezik, ahol a „learning by doing” elv érvényesül (OECD, 2004; ERSO, 2023). Az ilyen környezetekben a tanulás a cselekvéshez, az élményhez és a szociális interakciókhoz kapcsolódik, miközben a hibázás is a tanulási folyamat részévé válik.

A hazai kutatások szintén rámutatnak, hogy az iskolai tananyag és a gyakorlati tanulási terek összekapcsolása különösen a fiatalabb korosztály esetében lehet eredményes (Krizsik et al., 2021; KTI, 2024). A nemzetközi és hazai szakirodalom alapján a közlekedési parkok olyan komplex tanulási környezeteként értelmezhetők, ahol a tudás, a készségek és az attitűdök integrált módon jelennek meg.

E megközelítések a szombathelyi KRESZ park értelmezéséhez is keretet adnak, amely a közlekedési parkok nemzetközi modelljéhez illeszkedve, ugyanakkor közművelődési intézményi kontextusban működő, interaktív tanulási térként értelmezhető.

A szombathelyi KRESZ park működtetésének intézményi és pedagógiai modellje – dokumentumelemzésen alapuló esettanulmány

A szombathelyi KRESZ park működtetése az AGORA Savaria Kulturális és Média Központ Nonprofit Kft. intézményi struktúráján belül olyan közművelődési gyakorlatként értelmezhető, amelyben a közösségi tanulás, a tapasztalati pedagógia és a kulturális intézményfejlesztés szempontjai egyaránt megjelennek. Az AGORA dokumentumai alapján a park az interaktív tanulási környezetek olyan típusához kapcsolható, amelyben a közművelődés hagyományos ismeretátadó és közösség-szervező funkciói élményalapú, részvételre építő tanulási elemekkel egészülnek ki. Ebben az értelemben az esettanulmány célja annak feltárása, hogy az AGORA dokumentumaiban (az Alapító okiratban, az SZMSZ-ben, a stratégiai

tervben, a szakmai beszámolókbán, valamint a minőségfejlesztési és elismerési pályázati anyagokban, köztük a Látópont-adatlapon) miként jelenik meg a közlekedésre nevelés, az interaktív tanulás és a közösségi fejlesztés összekapcsolása.

A kutatás kvalitatív dokumentumelemzésre épül, amely a szöveges szervezeti forrásokat tartalomlelemző megközelítésben vizsgálja. A módszer elsősorban arra alkalmas, hogy feltárja az intézményi öntérlemezésben, a stratégiai nyelvhasználatban és a szervezeti kommunikációban miként kapcsolódik egymáshoz a tanulás, a közösség és az innováció fogalma. A dokumentumok összevetése így nem a működés közvetlen hatásainak vizsgálatát teszi lehetővé, hanem annak elemzését, hogy milyen szervezeti pozícióban, milyen célrendszerrel és milyen működési logikával jelenik meg a KRESZ park az intézményi forrásokban. Ennek alapján vizsgálható a park telephelyi státusza és funkcionális integrációja, a hozzá kapcsolt tanulási célok, továbbá a programszervezésre, partnerkapcsolatokra és minőségirányításra vonatkozó intézményi elképzelések.

Az elemzés értelmezési keretét a tanuló város és az élethosszig tartó tanulás paradigmája adja, amely a kulturális intézményeket nem pusztán szolgáltatóként, hanem a tanulási ökoszisztéma szereplőiként írja le (European Commission, 2023; OECD, 2004). E nézőpontból a KRESZ park az AGORA Savaria dokumentumaiban nem önálló attrakcióként, hanem a szervezet tanulósszervező infrastruktúrájának egyik elemeként jelenik meg, ahol a tudáselsajátítás a térhasználat, az élményszerűség és a közösségi részvétel összefüggésében értelmeződik.

Az érvényes Alapító okirat az AGORA Savaria Kulturális és Média Központ Nonprofit Kft. telephelyei között tételesen nevesíti a KRESZ parkot, ami a dokumentum szintjén jelzi a működtetési intézményi kereteit és közfeladat-ellátási beágyazottságát. Az alapító dokumentum a szervezet tevékenységét a kulturális alapellátás, a közösségi tanulás és az ismeretterjesztés hármására építi, amelyben a közlekedésre nevelés nonformális oktatási és prevenciósi tevékenységként értelmezhető. A Szervezeti és Működési Szabályzat (SZMSZ) tovább részletezi a belső struktúrát, és egy többfunkciós, hálózatos működési modellt ír le, amelyben a KRESZ park a gyermek- és ifjúsági célcsoportokat megszólító, élménypedagógiai jellegű szolgáltatások egyik kiemelt helyszíneként jelenik meg.

A 2022–2026-os intézményi stratégia a telephelyi struktúrát nem csupán üzemeltetési, hanem tanulósszervezési szempontból értelmezi. A dokumentum a különböző helyszíneket, így a Művelődési és Sportházat, a Savaria Filmszínházat, a Víztornyot és a KRESZ parkot, az élethosszig tartó tanulás eltérő szintjeiként írja le. A stratégiai anyag a KRESZ parkot és a Víztornyot az „interaktív tanulóterek” kategóriájába sorolja, kiemelve azok funkcionális és pedagógiai kapcsolódásait. A Víztorny az intézményi dokumentumok szerint interaktív, digitális eszközökkel támogatott kiállítóterként jelenik meg, amely a turisztikai és tanulási funkciókat kapcsolja össze.

A két telephely a dokumentumokban egymáshoz kapcsolódó, részben egységes rendszerként jelenik meg: földrajzi közelségük mellett a Látópont pályázati anyagban is közös innovációs program részeként szerepelnek („Interaktív tanulási terek működtetése”). Az intézményi leírások alapján a Víztorny elsősorban természettudományos és digitális tanulási tartalmakhoz kapcsolódik, míg a KRESZ park a közlekedési kultúrához és a szociális

kompetenciákhoz kötődő tanulási helyzeteket jeleníti meg. E megkülönböztetés ugyanakkor a dokumentumok értelmezési keretét tükrözi, amely a két helyszínt egy közös, tanuláslapú intézményi struktúra elemeiként írja le.

Az intézményi dokumentumok e kapcsolatot pedagógiai szempontból is értelmezik: az interaktivitás, az élményszerű ismeretszerzés és a valós helyzetekre építő tapasztalati tanulás mindkét telephely esetében visszatérő elemként jelenik meg. Ebben az értelemben a KRESZ park a Víztoronnyal együtt olyan intézményi konfiguráció részeként értelmezhető, amelyben a közművelődési terek a tanulás különböző dimenzióinak (kognitív, motoros, szociális) szervezett megjelenítési formáiként jelennek meg.

A dokumentumelemzés alapján a KRESZ park működése három, egymással összefüggő dimenzió mentén értelmezhető az intézményi forrásokban.

Elsőként, a tanulási funkció: a dokumentumok leírása szerint a park fizikai kialakítása (jelzőlámpákkal, útburkolati jelekkel és táblákkal ellátott minivárosi úthálózat formájában) olyan környezetet teremt, amely a közlekedési szabályok gyakorlati alkalmazását és a helyzetfelismeréshez, illetve döntéshozáshoz kapcsolódó készségek fejlesztését célozza. A tanulási folyamat a leírások alapján nonformális és élményszerű keretben jelenik meg: a gyermekek kölcsönözhető járműveken (kerékpárok, rollerek, gokartok, elektromos kisautók) próbálhatják ki a közlekedési helyzeteket. Ez a megközelítés összhangba hozható a közlekedésre nevelés nemzetközi pedagógiai irányelveivel (OECD, 2004; ERSO, 2023), amelyek a tapasztalati, helyzethez közeli tanulás jelentőségét hangsúlyozzák.

Másodszor, a közművelődési funkció: az AGORA szakmai beszámoló a KRESZ parkot a gyermek- és családi programok rendszerébe ágyazva jeleníti meg, ahol a szabadidős tevékenységek és a tanulási elemek összekapcsolódnak. A dokumentumok alapján a park a városi rendezvényekhez kapcsolódó programok helyszínéül is szerepel, és ilyen módon közösségi tanulási térként értelmeződik. A 2024-es beszámoló a parkot a közművelődési háló egyik aktív és látogatott helyszínéül írja le, ahol a részvétel és az élményszerűség kiemelt szervezőelvűként jelenik meg.

Harmadszor, az innovációs dimenzió: a Látópont pályázati anyag (2024) az „interaktív tanulási terek működtetése” program keretében mutatja be a KRESZ park működését. A pályázati dokumentum az innovációt az interaktivitás és a tapasztalati tanulás intézményi alkalmazásában ragadja meg, és a parkot olyan tanulási környezetként írja le, ahol a résztvevők aktív szereplői a folyamatnak. A Látópont-adatlap szerint a KRESZ park a Víztoronnyal együtt egy olyan tanulási ökoszisztéma részeként jelenik meg, amelyben különböző kompetencia-területek (például digitális, környezeti és közösségi) fejlesztése kapcsolódik össze. E leírások az interaktív tanulási intézményi értelmezését tükrözik, amelyben a tanulás a közművelődési működés egyik alapvető elemként jelenik meg (Látópont-cím adatlap, 2024).

A KRESZ park működtetésének minőségmenedzsment keretrendszere az intézményi dokumentumok alapján a Közművelődési Minőség Díj és az EFQM „Outstanding Organisation” minősítés kontextusában értelmezhető, amelyek a szervezet működésének minőségorientált megközelítésére utalnak. A minőségirányítási pályázati anyagok a PDCA-ciklusra (Plan–Do–Check–Act) épülő folyamatfejlesztési modell alkalmazását írják

le, amelyben a programok működését indikátor-alapú mérési és visszacsatolási mechanizmusok mentén értelmezik. E megközelítés a közművelődési szolgáltatásokat, így a KRESZ park működtetését is, a folyamatos fejlesztés és a tanuló szervezet koncepciójának keretében jeleníti meg.

A dokumentumok leírása szerint a minőségbiztosítás gyakorlata a látogatói és használói adatok rendszeres elemzéséhez, az iskolai és óvodai csoportok részvételi mutatóihoz, valamint a szolgáltatások igénybevételének nyomon követéséhez kapcsolódik. A 2023-as infrastrukturális fejlesztést követő adatok a dokumentumok szerint növekvő kihasználtságot, bővülő célcsoport-elérést és pozitív felhasználói visszajelzéseket jeleznek, amelyeket az intézmény a minőségfejlesztési gyakorlat eredményeiként értelmez.

A dokumentumok alapján a KRESZ park működtetésének fenntarthatósága többszintű erőforrásrendszerként jelenik meg, amely a pénzügyi, humán-erőforrás- és társadalmi dimenziók összekapcsolására épül. A finanszírozási modell részben a Víztorony TOP-projektjéhez kapcsolódó fenntartási kötelezettségből, részben pedig önfenntartó tevékenységekből (például járműbérlet és kapcsolódó szolgáltatások) tevődik össze, ami a dokumentumok értelmezésében a közművelődési intézmények hibrid működési modelljéhez illeszkedik. A humán-erőforrás-dimenzió a pályázati anyagok szerint képzett szakemberek és technikai munkatársak részvételére épül, amelyet helyi intézményi partnerek együttműködése egészít ki. Emellett a dokumentumok kiemelik az önkéntesek és pedagógusok szerepét a közösségi részvétel biztosításában, amely a fenntarthatóság társadalmi dimenziójaként jelenik meg.

A KRESZ park működése a dokumentumok értelmezésében a közművelődési innováció tágabb keretében is elhelyezhető, ahol az intézmény nem pusztán szolgáltatási egységként, hanem a tanulás térbeli és közösségi szerveződésének egyik formájaként jelenik meg. Ebben az értelmezésben a park olyan környezetként írható le, ahol az ismeretszerzés, a cselekvés és a közösségi interakció egymáshoz kapcsolódva jelenik meg, és a nonformális tanulás elvei térben is értelmezhetővé válnak. A dokumentumok alapján a pedagógiai gyakorlat a tapasztalati tanulás (learning by doing), a szimulációs helyzetek és a szociális tanulás elemeinek összekapcsolásával írható le, amely a különböző kompetencia-területek (kognitív, affektív és motoros) együttes fejlesztését célozza.

Ebben az értelemben a KRESZ park a dokumentumok alapján interdiszciplináris tanulási közegként értelmezhető, ahol a tanulás nem pusztán ismeretátadásként, hanem a közlekedéshez kapcsolódó normák és viselkedési minták elsajátításának folyamataként jelenik meg. A dokumentumok értelmezésében a park olyan környezetként írható le, amely a közlekedési kultúrához és a közösségi együttéléshez kapcsolódó szabályok és értékek közvetítését célozza. Ebből következően a pedagógiai működés társadalmi dimenziója a források alapján egyrészt a közlekedési kultúrához kapcsolódó tudás és attitűdök alakításához, másrészt a szabálykövető és együttműködő magatartás gyakorlati megtapasztalásához köthető. Ebben az értelmezési keretben a KRESZ park nem csupán oktatási infrastruktúráként, hanem a közösségi tanulás egyik intézményi megjelenési formájaként ragadható meg.

A dokumentumok elemzése alapján a szombathelyi KRESZ park működtetése több dimenzió mentén írható

le, amelyek a fenntarthatóság, a minőségmenedzsment és a tanulásközpontú szervezeti megközelítés szempontjait kapcsolják össze. A jogi és szervezeti beágyazottság, a stratégiai illeszkedés és a pedagógiai funkció a dokumentumokban egyaránt úgy jelenik meg, mint amelyek a közlekedésre nevelést a szervezet szélesebb tanulási és közösségfejlesztési tevékenységébe ágyazzák. A működtetéshez kapcsolódó partneri hálózat (oktatási, rendészeti és civil szereplők együttműködése), valamint a finanszírozási és humánerőforrás-elemek a dokumentumok szerint olyan működési keretet jelölnek ki, amelyben az interaktív, tapasztalati tanulási formák intézményi szinten is megjelennek.

Ebben az összefüggésben a KRESZ park az AGORA szervezeti működésében a tanulásközpontú közművelődési megközelítés egyik példájaként értelmezhető. A minőségirányítási gyakorlatok és a pedagógiai fejlesztések a dokumentumokban egymással összefüggő elemekként jelennek meg, amelyek a szervezet működésének tanulság alapú értelmezését erősítik. A Látópont cím elnyerése ebben a kontextusban a dokumentumok szerint ennek a működési modellnek az elismeréseként jelenik meg, amely a helyi szinten szerveződő, interaktív tanulási környezetek jelentőségére hívja fel a figyelmet. E megközelítés a KRESZ parkot olyan intézményi térként írja le, ahol a közművelődés, a tanulás és a közösségi részvétel egymással összekapcsolódva jelenik meg.

A kutatás korlátai

A vizsgálat kvalitatív dokumentumelemzésen alapul, így elsősorban az intézményi célok, működési logikák és szervezeti önértelmezések feltárására alkalmas. A módszer lehetővé teszi annak értelmezését, hogy a szombathelyi KRESZ park miként jelenik meg az AGORA Savaria stratégiai és szakmai dokumentumaiban, illetve hogyan kapcsolódik a közművelődési intézményrendszer tanulásszervező funkcióihoz.

Ugyanakkor a dokumentumelemzés korlátja, hogy nem teszi lehetővé a KRESZ park tényleges társadalmi és közösségi hatásainak empirikus vizsgálatát, illetve a résztvevők tapasztalatainak közvetlen megismerését. A vizsgálat az intézményi narratívákra és deklarált célokra épül, amelyek természetüknél fogva normatív és részben legitimáló jellegűek.

A jövőbeni kutatások számára ezért indokolt lehet kvalitatív és kvantitatív empirikus módszerek (például interjúk, kérdőíves vizsgálatok, megfigyelés) bevonása, amelyek lehetővé teszik a program tényleges hatásainak és használói tapasztalatainak mélyebb feltárását.

Összegzés

A dokumentumelemzés alapján a vizsgálat eredményei három, egymással összefüggő megállapításban foglalhatók össze, amelyek a bevezetésben megfogalmazott kutatási kérdések értelmezéséhez járulnak hozzá.

(1) Tanulásméleti–pedagógiai elvek: a dokumentumok alapján a szombathelyi KRESZ park programkonceptiója a tapasztalati tanulás, a szimulációs alapú tudásszerzés és a szociális tanulás elemeinek összekapcsolására épül. A „helyzethez közeli” gyakorlás olyan pedagógiai megközelítésként jelenik meg, amely a különböző kompetenciaterületek (kognitív, affektív és szociális) fejlesztését célozza.

(2) Intézményi beágyazottság: a nem formális tanulás szervezeti integrációja az AGORA dokumentumaiban következetesen kirajzolódik. A park telephelyi státusza, stratégiai pozicionálása és a Víztoronnyal való kapcsolata egy olyan intézményi keretben jelenik meg, amely több ponton kapcsolódik a formális oktatáshoz.

(3) Társadalmi–közösségi dimenzió: a dokumentumokban a részvételre épülő interaktív működéshez a közlekedési kultúrához kapcsolódó normák és a közösségi együttműködés erősítésének szándéka kapcsolódik.

Az elemzés alapján a park működése három, egymással összefüggő dimenzió mentén írható le: pedagógiai (tapasztalati és közösségi tanulás), intézményi (közművelődési keretbe ágyazott szervezés) és társadalmi (részvétel és partnerségek). Ez a keret a dokumentumok értelmezésén keresztül teszi leírhatóvá a működés főbb jellemzőit.

A vizsgálat alapján a KRESZ park a dokumentumokban olyan tanulási térként jelenik meg, ahol a részvétel és az élményszerűség szervezett formában kapcsolódik a közművelődési működéshez. Ebben az értelemben a park a tanuló város koncepciójához kapcsolható helyi példaként értelmezhető.

A gyakorlati szempontok közül kiemelhető, hogy a nem formális, interaktív tanulási környezetek működtetése több tényező együttes jelenlétéhez köthető: a valósághű szimulációkra épülő tanulási helyzetekhez, az intézményi kapcsolódásokhoz, valamint a helyi szereplők együttműködéséhez. Ezek együttese segíti a tanulási folyamatok intézményi keretek közötti szervezését.

Felhasznált irodalom

- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2022–2026): Stratégia – 1. módosítás. (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2023): Szakmai beszámoló 2023. (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2024): Közművelődési Minőség Díj pályázat. (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2024): Látópont Cím adatlap – Interaktív tanulási terek működtetése (Víztorony, KRESZ park). (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2024): Szakmai beszámoló 2024. (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2024): Alapító okirat. (Belső dokumentum, kéziratban.)
- AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (2025): Szervezeti és Működési Szabályzat (SZMSZ). (Belső dokumentum, kéziratban.)
- BASSt – Günther, R. – Kraft, M. 2014 Stand der Radfahrausbildung an Schulen und motorische Voraussetzungen bei Kindern. Berichte der Bundesanstalt für Straßenwesen, Reihe M: Mensch und Sicherheit, Heft M261. Bergisch Gladbach: BASSt.
- Benke, Magdolna 2019 Gondolatok a tanuló közösségek kutatásához. = Kultúra és Közösség, 10(2), 5–15. DOI: 10.35402/kek.2019.2.1.

- Chisolm, M. S. – Kelly-Hedrick, M. – Stephens, M. B. – Zahra, F. S. 2020 Transformative learning in the art museum: a methods review. = *Family Medicine*, 52(10), 736–740. DOI: 10.22454/FamMed.2020.104466.
- Council of the European Union 2020 Council Recommendation on Vocational Education and Training (VET) for Sustainable Competitiveness, Social Fairness and Resilience (2020/C 417/01). Official Journal of the European Union.
- Dewey, John 1938 *Experience and Education*. New York: Macmillan.
- Eraut, Michael 2000 Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. = *British Journal of Educational Psychology*, 70(1), 113–136.
- Erdei, Gábor 2019 Tanulás mindenhol és mindenkor? Avagy mit is mond a tanulásról a Classification of Learning Activities (CLA) Eurostat kézikönyv. = *Kultúra és Közösség*, 10(1), 83–92. DOI: 10.35402/kek.2019.1.8.
- European Commission 2023 Road Safety Thematic Report – Children. European Road Safety Observatory (ERSO).
- Falk, John H. – Dierking, Lynn D. 2000 *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek (CA): AltaMira Press.
- Horváth, László 2014 Informális tanulás a munkahelyen: a tudásmegosztás kompetenciájának fejlesztése. = *Kultúra és Közösség*, 5(3), 115–123.
- Illeris, Knud (ed.) 2018 *Contemporary Theories of Learning. Learning Theorists in Their Own Words*. 2nd ed. London–New York: Routledge.
- Johnson, M. – Majewska, D. 2024 What is non-formal learning (and how do we know it when we see it)? A pilot study report. = *Discover Education*, 3, 148. DOI: 10.1007/s44217-024-00255-y.
- Juhász, Erika 2016 Cultural Learning. In: Kozma, Tamás (ed.): *Learning Regions in Hungary: From Theory to Reality*. Brno Tribuna EU, 73–94.
- Juhász, Erika – Szabó, József 2016 Kulturális tanulás: a tanulás új dimenziója. = *Educatio*, 25(2), 198–209.
- Kelly-Hedrick, M. – Chisolm, M. S. – Stephens, M. B. – Zahra, F. S. 2020 Transformative learning in the art museum: a methods review. = *Family Medicine*, 52(10), 736–740. DOI: 10.22454/FamMed.2020.104466.
- Kolb, David A. 1984 *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- Krizsik, N. – Albert, G. – Lévai, Zs. – Pásztor, J. 2021 A fiatal korosztály közlekedésbiztonsági helyzetének vizsgálata. = *Közlekedéstudományi Szemle*, 71(4), 67–74.
- Albert, G. – Lévai, Zs. 2024 Az iskolai mobilitás sajátos jelenségeinek kutatása Dunabogdány példáján keresztül. = *Közlekedés és Mobilitás*, 3(1), 5–21. DOI: 10.55348/KM.48.
- Lave, Jean – Wenger, Etienne 1991 *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mandic, S. – Flaherty, C. – Chillón, P. 2018 Effects of cycle skills training on children's cycling-related knowledge, confidence and behaviours. = *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 58, 93–103.
- Márkus, Edina – Juhász, Erika 2018 Learning Regions in Hungary (LeaRn) – The Dimension of Non-formal Learning. = *Hungarian Educational Research Journal*, 8(2), 123–126.
- Marsick, Victoria J. – Watkins, Karen E. 2001 Informal and incidental learning. = *New Directions for Adult and Continuing Education*, 89, 25–34.
- Morris, T. H. 2020 Experiential learning—A systematic review and revision of Kolb's model. = *Interactive Learning Environments*, 28(8), 1064–1077.
- OECD 2004 *Keeping Children Safe in Traffic*. Paris: OECD Publishing.
- OECD 2010 *Recognising Non-Formal and Informal Learning: Outcomes, Policies and Practices*. Paris: OECD Publishing.
- OECD 2021 *Education Policy Outlook 2021: Shaping Responsive and Resilient Education in a Changing World*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/75e40a16-en.
- Rogers, Carl R. 1969 *Freedom to Learn*. Columbus (OH): Charles E. Merrill.
- Schützhofer, B. – Koltai, J. 2016 Sicherer Rad fahren im Straßenverkehr: Verkehrserziehung und Radfahrausbildung in Österreich. = *Zeitschrift für Verkehrssicherheit*, 61(4), 153–162.
- Schwebel, D. C. – McClure, L. A. – Severson, J. 2012 Teaching children to cross streets safely: A randomized controlled trial. = *Health Psychology*, 31(6), 806–813.
- Schwebel, D. C. – McClure, L. A. 2014 Teaching children to cross streets safely: A randomized controlled trial. = *Health Psychology*, 33(7), 628–638. DOI: 10.1037/hea0000032.
- Sfard, Anna 1998 On two metaphors for learning and the dangers of choosing just one. = *Educational Researcher*, 27(2), 4–13.
- SQW – Bryson Purdon Social Research 2019 *Bikeability Impact Study: Final Report*. London: Department for Transport.
- Szűcs, Tímea 2019 A kulturális tanulás és a zeneoktatás. = *Kultúra és Közösség*, 10(2), 17–24. DOI: 10.35402/kek.2019.2.2.
- UNESCO 2021 *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris: UNESCO.
- UNESCO Institute for Lifelong Learning 2022 5th Global Report on Adult Learning and Education (GRALE 5): *Citizenship Education – Empowering Adults for Change*. Hamburg: UIL.

A SPORT MINT A TÁRSADALMI BEFOGADÁS ESZKÖZE – ELMÉLETI CSOMÓPONTOK A GYAKORLATBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.15

Absztrakt

A sport a társadalmi egyenlőtlenségek megjelenésének sajátos és változatos színtere. Jelen tanulmány a sportolás lehetőségét és fontosságát társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeken keresztül vizsgálja, célja pedig a társadalmi befogadáshoz kapcsolódó fogalmak és értelmezési kérdések tisztázása, az elméleti és gyakorlati aspektusok összekapcsolása. A bourdieu-i mező- és tőkeelmélet mentén indulva közelít a társadalmi befogadás és a sport összefüggéseire, amit a Második Esély Sportegyesület munkájának és legfontosabb szervezeti mechanizmusainak bemutatásával egészít ki. A tanulmány négy fogalom jelentéstartalmát választja el egymástól: (1) részvétel a sportban, (2) társadalmi befogadás a sport által, (3) közösség/közösségiség és (4) társadalmi integráció a sport által. A konceptuális keretek megteremtése az első lépés lehet egy olyan egységes paradigma felállítására, amely egyrészt szintetizálja a társadalmi befogadás fogalmának különféle értelmezéseit, másrészt pedig a sport általi befogadás feltételrendszerének főbb csomópontjait és gyakorlatait azonosítja.

Kulcsszavak: társadalmi egyenlőtlenség, társadalmi befogadás, társadalmi integráció, sport, sport for all

Sport as a tool for social inclusion – theoretical considerations in practice

Abstract

Sport is a specific and varied area of social inequalities. This paper examines the accessibility of sport through socio-economic inequalities and aims to clarify concepts and interpretative issues related to social inclusion, linking theoretical and practical aspects. Drawing on Bourdieu's theory of field and capital, it approaches the relationship between social inclusion and sport, complemented by presenting the work of the Second Chance Sports Association and its key organisational mechanisms. The paper separates the meanings of four concepts: (1) participation in sport, (2) social inclusion through sport, (3) community and (4) social integration through sport. Creating a common conceptual framework can be a first step towards building a unified paradigm that, on the one hand, synthesises the different interpretations of social inclusion and, on the other hand, identifies the main nodes and practices of the conditionality of inclusion through sport.

Keywords: social inequality, social inclusion, social integration, sport, sport for all

1. Bevezetés

Szeretünk a sportra egy olyan társadalmi közeget tekinteni, amely egyrészt azonos feltételeket teremt a szereplők számára a tevékenység űzése közben, másrészt

pedig kitörési lehetőséget tud biztosítani hátrányos helyzetű egyéneknek. Az esélyegyenlőség és a társadalmi mobilitás olyan hívószavak korunk társadalmában, melyek nem csak a szociológia és a társadalmpolitikai stratégiák szempontjából fontosak, hanem a szélesebb nyilvánosságban is érzékelt és folyamatosan értékelte problémakörre váltak. Annak ellenére, hogy a sportot jellemzően az egyenlőség egyik legmeghatározóbb terepeként és a társadalmi mobilitás jelentős csatornajaként azonosítjuk, számtalan egyenlőtlenség kapcsolódik hozzá, sőt, akár a társadalmi különbségeket is tovább mélyítheti. Jelen tanulmány a sportolás lehetőségét és fontosságát társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeken keresztül igyekszik megragadni, és a részvétel oldaláról közelítve kezelni az aktív bekapcsolódást, mint hozzáférhetőségi kérdést. Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgálatnak nem a versenysporthoz kapcsolódó egyenlőtlenségi dimenziók, vagy társadalmi mobilitási mintázatok feltérképezése a célja, hanem olyan társadalmi, valamint szervezeti mechanizmusok és gyakorlatok feltárása, amelyek a sporttevékenységet, mint eszközt használják, és nem feltétlenül kimenetként, vagy egyetlen eredményként tekintenek rá.

2. Elméleti keret

A sportolás társadalmi bázisának kiszélesítése egyre fontosabb szakpolitikai célként jelenik meg az európai döntéshozók számára. Ebben kiindulópontot jelentett a 2007-es Fehér Könyv a Sportról kiadása, ami a sport egyik társadalmi szerepeként a hátrányos helyzetű csoportok felzárkóztatásának lehetőségét rögzítette (Gál és mtsai 2014, Spaaij 2011). Azóta több ország is elindította a lemaradó csoportok bevonását célzó sportprogramját (Gál és mtsai 2014), és alulról jövő kezdeményezések is születtek, de az Európai Unió lakosainak sportolási szokásait is felmérő Eurobarometer kutatássorozat rendre nagyon magas inaktivitási adatokat közöl. Jellemzően a skandináv országok szerepelnek a legjobban, de ha az összesítést nézzük, a soha nem sportolók EU-átlaga 45% volt 2022-ben, a magyar mutató pedig ezt meghaladva közel 60% (European Commission 2022). Az adatokat elemezve két fontos, de egymáshoz szorosan kapcsolódó következtetést is levonhatunk. Egyrészt, az országok közötti gazdasági, társadalmi és kulturális különbségek a sportolási szokásokban is manifestálódnak, tehát a sport mint alrendszer megismeréséhez elengedhetetlen a társadalmi kontextus figyelembevétele. Másrészt, a publikált adatok nem csak az országok közötti egyenlőtlenségekre mutatnak rá, hanem az országon belüli egyenlőtlen hozzáférési lehetőségekre is, ám a társadalmi-gazdasági környezet teljeskörű feltérképezése, és ezáltal a sport társadalmi bázisának kiszélesítése is csak további, célzott kutatásokkal érhető el.

A társadalmi előnyök és hátrányok, azaz az egyenlőtlenségek dimenzióinak megragadására a sportszociológiai fókuszú írások döntően a bourdieu-i tőkeelméletet alkalmazzák, de a társadalmi mezők logikájának jellemzése már kevésbé hangsúlyos. Bourdieu elméletében a

modern társadalmak világa olyan eltérő logikák mentén szerveződő mezőkkel írható le, melyek az egyének tudatától és akaratától függetlenül létező hálózatok (Bourdieu 2002). Az egyes társadalmi mezőket egymással szoros kapcsolatban álló színterekként kell kezelnünk, melyek eltérő javak és értékek mentén (Sik 2011), de egymástól elválaszthatatlanul működnek. A mezőkben a tőkével való ellátottság határozza meg a pozíciókat, s így az erőviszonyokat, ám más és más tőkefajták érvényesülnek, illetve használhatóak az eltérő hálózatokban (Bourdieu 2002, Sik 2011). Tehát, ami a sport mezőjében tőkének számít, az nem feltétlenül hasznosítható például az iskolai mezőben, és ez fordítva is érvényes. Ebből következően a társadalmi befogadás vizsgálatának nem csupán a sport mint társadalmi mező értelmezésére kell korlátozódnia, hanem ki kell terjednie a különböző társadalmi mezők közötti átjárhatóságra is. Ha elfogadjuk a bourdieu-i gondolatmenetet, akkor az egyenlőtlenségek mérséklésének egyetlen módja a lemaradó egyének és csoportok számára a tőkével való ellátottság növekedése. Erre egy olyan folyamatként kell tekintenünk, ami a mezők eltérő logikájából, de szoros kapcsolatából fakadóan egyszerre specifikus és általános, és amihez elengedhetetlen ismerünk a kiinduló pozíciókat.

A hátrány(oka)t szenvedő csoportok kapcsán az egyenlőtlen esélyek elméleti megragadására a társadalmi kirekesztettség fogalma szolgálhat kiindulópontként. A társadalmi kirekesztettség egy összetettebb és heterogénebb jelenség, mint a szegénység (Földesi 2010), és az egyik legfontosabb tényezője a társadalmi kapcsolatok hiánya (Suzuki 2017). Tehát, egy olyan többdimenziós folyamatként kell tekintenünk rá, amelyben az érintettek kevésbé tudnak részt venni azokban a társadalmi tevékenységekben, amik a többség számára elérhetőek (Dóczi 2014, Földesi 2010). A részvétel hiányán és a fogalom többdimenziós voltán túl legalább ennyire fontos azt is hangsúlyozni, hogy a kirekesztettség okai és következményei egyéni, közösségi és intézményi szinten egyaránt megjelennek (Földesi 2010). A társadalmi kirekesztettség ellenpontjaként a szakirodalomban és szociálpolitikai intézkedések formájában is a társadalmi befogadás eszméje szokott megjeleni, ám az előbbi fogalom körülhatároltságához képest, ez utóbbi jelentése tisztázatlan (Coalter 2015, Kelly 2011, Suzuki 2017). Ennek gyakorlati és elméleti okai egyaránt vannak. Egyfelől, a társadalmi befogadást előmozdító programoknak a társadalmi struktúra megváltoztatása kevésbé lehet a célja, csak korlátozott számú résztvevőnek tudnak kedvezni (Suzuki 2017), így a befogadás mértéke is változó és a társadalmi kontextus függvénye.

Az elméleti ok a kirekesztettség többszintűségében keresendő. Nem magától értetődő, hogy hol húzódnak a határvonalak a mikro-, a mezo- és a makroszint, azaz az egyéni részvétel, a közösségi bekapcsolódás és a szélesebb társadalmi eredmények között. Másikféleképpen fogalmazva, hogyan definiálható a részvétel, a társadalmi befogadás és a társadalmi integráció, illetve milyen reláció van ezek között. További kérdéseket vehet fel, hogy a befogadás pusztán a kirekesztettség tüneteinek a csökkentését jelenti-e, hogyan mérhető, illetve, hogy milyen tevékenységi körök lehetnek alkalmasak az elérésére. Ez utóbbira leggyakoribb válaszként a sportolás szokott megjeleni (Coakley 2011, Coalter 2015, Kelly 2011, Spaaij 2009).

Ahhoz, hogy a sport potenciálját a társadalmi befogadásban belássuk, először magát a társadalmi mezőt

érdemes körülírunk. A sportot olyan társas viszonyrendszerként kell értelmeznünk, amelyet független egyének alkotnak egymással, és amely a cselekvők közötti kölcsönösségre és egymásrautaltságra épül, de a szabályok betartása kötelező és ellenőrzött (Dunning 1986). Ha a szereplők elsajátítják az adott struktúrára jellemző írott és íratlan szabályokat, internalizálják a normáit, akkor a közös élmények és a kollektív tapasztalatok közösségteremtő erővel bírhatnak (Blachnicka-Ciacek – Trabka 2022, Spaaij 2011). A szocializációt azonban nem pusztán internalizációs, hanem interakciós folyamatként is kell kezelnünk, ahol az egyének identitásai, szerepei és céljai a társas kapcsolatokon keresztül formálódnak (Coakley 1993). Ebből következően a sport funkciója is legalább kettős. Egyrészt, a sportolás számtalan fizikai és pszichoszociális előnnyel járhat (Block – Gibbs 2017), pozitív normák és értékek sajátíthatók el (Coakley 2011), miközben a másokkal együtt végzett sporttevékenység az identitás konstruálásában is kulcsszerepet játszik.

Fontos kiemelni, hogy a sportra jellemző viszonyrendszer nem csak az egyén és a csoport szintjén fejtheti ki hatását, hanem makrotársadalmi perspektívában is szükséges elhelyeznünk. Strukturálista-funkcionalista nézőpontból a sport a társadalmi rendszer integrációjához járulhat hozzá, azáltal, hogy elősegíti bizonyos értékek intézményesülését, illetve a fair play-szellemiség és egyes feszültségkezelési technikák elsajátítását (Hadas 2003). Ebből – a bourdieu-i mezőelmélet kontextusában – az következik, hogy a sport társadalmi mezőjében megtanult magatartások és cselekvési keretek átvihetők és hasznosíthatók más társadalmi struktúrában is. A különböző elemzési szinteket és elméleteket összekapcsolva, a sport sajátos logikájából fakadóan egyszerre tekinthető a társadalmi befogadás eszközének és mozgatórugójának. Értékteremtő erővel bír, élesen elkülönülő társadalmi csoportok között teremthet kapcsolatokat, ami nem csak lokális közösségekre lehet pozitív hatással, hanem a társadalmi kohézió szempontjából is kulcsfontosságú (Smith et al. 2019). Putnam megfogalmazásában a csapatsportok jó lehetőséget nyújtanak a társadalmi tőke létrehozásához, mivel sportolás közben eltérő identitási emberekkel kerülhetünk kapcsolatba (Vörös – Szörényiné Kukorelli 2019). Továbbmenve, a sport és a testmozgás hozzájárulhat a kulturális tőke új formáinak elősegítéséhez is, ami tudás, normák, kompetenciák és attitűdök formájában egyaránt jelentkezhet (Bailey 2005, Smith et al. 2019).

A sport mint társadalmi mező többszintű elemzésének kérdésköre a társadalmi befogadás a sportba (inclusion in sport), a befogadás a sport által (inclusion through sport) és a „sport plus” fogalmakban is megjelenik (Gál és mtsai 2014). A társadalmi befogadás a sportba elsősorban a részvételhez való egyenlő hozzáférésre utal (Földesi 2010, Jakubowska 2018), de jelentéstartalmának kibővítése elengedhetetlen a sport belső működési mechanizmusai szempontjából. A követelmények elfogadása vagy elutasítása, azaz a szocializálódó személy reflexivitása értelmezhető a hozzáférhetőség egyik dimenziójaként, hiszen a megfelelés mozzanatának sikertelensége is együtt járhat a színtérből történő kirekesztéssel. Ezt jól kiegészíti a befogadás a sport által fogalom, ami inkább a makroszintre vonatkozik, és az egyén társadalomban betöltött szerepét, illetve más társadalmi mezőkben (pl.: munka, oktatás) való részvételét hangsúlyozza (Gál és mtsai 2014). A „sport plus” kifejezés egyrészt összeköti a társadalmi befogadást a sportba és a sport általi befogadást,

másrészt viszont új vizsgálati szempontokat is kijelöl. Olyan hozzáadott, – társadalmi, nevelési és egészségügyi – értékek felől közelít (Coalter 2015), amelyek az egyén és környezete számára jól meghatározható előnyökkel járnak, intézményesülésük pedig társadalmi érdek.

3. Anyag és módszer

A sporthoz kapcsolódó társadalmi befogadás komplexitásának megértéséhez egyrészt a társadalmi befogadás fogalmának különféle értelmezéseit szükséges szintetizálni, másfelől pedig a sport általi társadalmi inklúzió feltételrendszerének főbb csomópontjait és gyakorlatait kell azonosítani. Vizsgálatunk terepe egy olyan szervezet és közösség, amely különböző sérülékeny, marginalizált társadalmi csoport (mélyszegénységben élők, hajléktalanok, javítóintézetek lakói, menekültek, bevándorlók) számára biztosít ingyenes sportolási lehetőséget. A Második Esély Sportegyesület a sporthoz való hozzáférhetőség egyenlő esélyeinek megteremtésére törekszik, helyi szintű segítségnyújtásra, közösségfejlesztésre vállalkoznak, és olyan értékek átadását tűzik ki célként, amelyek az élet minden területén hasznosíthatók.

Jelen tanulmány a terepmunka első eredményeit és a Második Esély Sportegyesület elnökével készített félig-strukturált interjút elemzi. Elsődleges célja a fogalmak és az értelmezési kérdések tisztázása az elméleti keret és a kutatási tapasztalatok alapján. A társadalmi befogadás és a sport összefüggéseinek feltárásában az elmélet nem elválasztható a gyakorlattól, azaz a fogalmi térkép meghatározásához a sporthoz kapcsolódó tapasztalatok és körülmények ismerete, valamint a sportfolyamatok működésének és hatásainak jobb megértése is elengedhetetlen. Dinamikus megközelítést alkalmazunk, amelyben a sport általi társadalmi befogadás konkrét helyzeteken, a résztvevők narratíváin, valamint közösségi és szervezeti mechanizmusokon keresztül írható le, ahol az egyéni történetek kollektív tapasztalatokat is jelentenek.

Ez a megfontolás összhangban van a Coalter (2015) által megfogalmazott programelmélet („programme theory”) alapvetéseivel. Az elmélet célja az elégséges feltételek természetének megértése, és azon összetevők, mechanizmusok, kapcsolatok, illetve okok és hatások azonosítása, amik a programot szervezők feltételezése szerint a kívánt eredményekhez vezetnek. A programelméleti megközelítés:

- Segíti a résztvevőkhöz kapcsolódó, elméleti szempontból koherens, reális és pontos hatások megfogalmazását;
- Lehetővé teszi a kritikus sikertényezők azonosítását, ami hozzájárul a programtervezés és -irányítás megalapozottabb megközelítéséhez;
- Feltárja a potenciálisan általános mechanizmusokat, így alapot nyújt a jövőbeli programtervezéshez.

A társadalmi befogadást célzó sportprogramok vizsgálata a hazai és a nemzetközi sportszociológiában sem példa nélküli, de a kutatások döntő többsége olyan kezdeményezésekre fókuszált, amelyek specifikusan egy társadalmi csoport esélyegyenlőségi helyzetének javítására irányultak. A Második Esély Sportegyesület szervezetrendszerének, működésének és integratív funkciójának többszempontú elemzése éppen ezért lehet fontos mérföldkő a tudományos diskurzusban, hiszen új aspektusokkal bővítheti és rendszerezheti is az eddig felhalmozott tudást.

4. Hazai és nemzetközi példák

A legtöbb külföldi kutatás bevándorlók és/vagy menekültek példán keresztül vizsgálta a sport szerepét a társadalmi befogadásban (Ankunda et al. 2023, Blachnicka-Ciacek – Trabka 2022, Block – Gibbs 2017, Corvino et al. 2023, McDonald et al. 2018, Norrito – Mason 2023, Nowy et al. 2020, Spaaij 2011). A kezdeményezések döntő többsége a labdarúgásra épített a befogadás előmozdításának érdekében, a vizsgálatok eredményeiben pedig számos közös vonás fedezhető fel. Egyrészt, a kapcsolatteremtésre, és ezáltal a társadalmi tőke bővítésére megfelelő eszköznek tartják a sportot, ám csak bizonyos feltételek teljesülése esetén és a korlátokat szem előtt tartva. Például a kulturális homogenitás elvének érvényesülése mentén a csapatok kialakításánál (Ankunda et al. 2023, Corvino et al. 2023), vagy a részvétel rendszerességén keresztül (Block – Gibbs 2017, Norrito – Mason 2023), vagy ha a sporttevékenységhez nem kapcsolódik agresszió, erőszak és megkülönböztetés (Spaaij 2011). Másrészt, a sporthoz való hozzáférés biztosítása mellett sporton kívüli tevékenységek szervezése is segítheti a befogadást, hogy a résztvevők még több időt tölthessenek együtt, és közös élményekben, rituálékban osztozhassanak (Corvino et al. 2023). Harmadrészt, kulcsfontosságú a megfelelő sportkörnyezet kialakítása (Blachnicka-Ciacek – Trabka 2022, Block – Gibbs 2017, Nowy et al. 2020), ami elsődlegesen a szervezeti struktúrától függ, és elengedhetetlen a pozitív normák és értékek érvényesülésében.

Mivel nem csak a befogadás lehetőségei és mozgatórugói, hanem a sportkörnyezet is meghatározott a társadalmi kontextus által, a magyarországi kutatások feltérképezése is alapvető fontosságú. Az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatának körében végzett, 2012-ben indult vizsgálat (Bacsák és mtsai 2015) jelentette a kutatómunka egyik kiindulópontját. A VIII. és IX. kerületi hátrányos helyzetű gyerekek rendszeres testmozgását elősegítő kezdeményezés szervezett edzésekkel igyekezett kitörési lehetőséget biztosítani a fiatalok számára. A kutatók legfontosabb eredményei közé tartozott, hogy a program nem tekinthető modellértékűnek, mivel túlzottan egy személytől, az edzőtől függ, és a szervezet, illetve az infrastruktúra hiánya nem teszi lehetővé a fejlődést. Ezenfelül megállapították, hogy a gyakori fluktuáció miatt a közösségteremtés akadályokba ütközött, és a fiataloknak nem sikerült kilépniük deprivált helyzetükből (Bacsák és mtsai 2015). Következtetéseikből egyértelműen látszik, hogy a sportolási lehetőség biztosítása szükséges, de nem elégséges feltétele a társadalmi befogadásnak, a szervezettség, az intézményi háttér és a módszerek egyaránt kulcsfontosságúak.

A Második Esély Sportegyesület munkájának egyik leginkább látható eseményét, a Homeless World Cupot egy 2011-es, illetve egy 2012-től 2013-ig tartó longitudinális kutatás is vizsgálta, ahol a hajléktalan emberek sport általi reintegrációjának hatékonysága volt fókuszban (Keszti – Dóczi 2014). A mélyinterjúkon alapuló adatfelvétel és az ezt kiegészítő dokumentumelemzés bizonyította, hogy a rendszeres testmozgás és a világbajnoki részvétel pozitív hatással van az egyénekre, ám a társadalomba való visszailleszkedéshez a személyek motiváltsága és a szakszerű segítségnyújtás is elengedhetetlen (Keszti – Dóczi 2014).

5. Eredmények

„Próbáljuk az ideális társadalom működését modellezni a futballpályán, ahol egymással versengő felek közösen alkotott szabályok alapján, közösen viselik annak következményeit, és ismerik el saját és egymás hibáit, és adnak engedményeket szükség esetén a másoknak.”

Az idézet a Második Esély Sportegyesület elnökétől származik, és az egyik leginkább központi gondolata volt az elkészített interjúnak. Nem csak a program elsődleges céljára következtethetünk belőle, hanem az ideálisnak tartott és a valós társadalmi környezet közötti feszültség is érzékelhető. A szervezet deklarált célja, hogy a futball erejét használva „szebb hely legyen a világ”, azaz a sporttevékenység egy olyan eszközként jelenik meg, amely értékteremtő és -váltó funkcióval bír. Ezen a ponton egyrészt a beszélő perspektíváját fontos hangsúlyozni, ami a mainstream európai értékekkel való azonosulást és az ezekhez való igazodást jelenti, másrészt pedig, hogy a programban résztvevők nem a hagyományos értelemben vett futballt játsszák, hanem annak egy átalakított verzióját.

A football3 módszerben egy mérkőzés három félidőből áll, és az alapját olyan értékek jelentik, mint a fair play, az egyenlőség, a csapatmunka és a tisztelet. Az első félidőben a két csapat megbeszéli az alkalmazandó szabályokat, a másodikban zajlik maga a meccs, a harmadikban pedig elemzik a tapasztalatokat és fair play pontokat osztanak egymásnak. A közösen kialakított szabályok az egyenlő esélyek megteremtésére törekednek. Például, ha az egyik csapat erősebbnek tűnik a másiknál, akkor dönthetnek úgy a felek, hogy „a gyerek gól kettőt ér, a női gól tőtt ér, vagy mi csak a hatoson kívülről rúghatunk”. Továbbá kiemelendő, hogy a pályán nincsenek bírók, hanem képzett mediátorok felelnek a mérkőzés lebonyolításáért, de a módszer akkor igazán sikeres, ha ők nem szólnak bele a játékba, hanem a játékosok jelzik kézfelemeléssel az esetlegesen előforduló szabálytalanságokat.

A football3 szabályrendszerben a társadalmi mezők logikáinak keveredése tapasztalható. Egy olyan környezet megteremtése a célja, ami a sport köré szerveződik, de közben a hagyományos játékményt és szerepeket is újragondolja. Távolságot tart az élsportra jellemző konfliktusoktól és a „győzni minden áron” elvtől, miközben a jótékony, proszociális hatásokat igyekszik megőrizni. Azonban nem csak a sportban megtanulható eszközkészletre és magatartási mintákra épít, hanem sokkal inkább a kulturális tőke egy olyan formájának kialakulását szeretné előmozdítani, amely más társadalmi mezőkben is könnyen előhívható, és nem kell transzformálni. A befogadás kérdéskörének különböző szintjei felől közelítve, a nulladik lépés egy olyan szocializációs közeg megteremtése, amelyben ennek a kulturális tőkének a normái, attitűdjei és értékei elsajátíthatók. Az egyén szintjén nem pusztán a sporthoz való hozzáférés a fontos, hanem a football3 szabályrendszerének elfogadása is, hiszen enélkül nem működhet a részvétel. Továbbmenve, a közösséghez is csak úgy tud kapcsolódni, ha azonosul a módszerrel, azaz a mezoszinten sem önmagában a sporttevékenység az, ami összeköti az egyéneket, hanem a közösen formált szabályok és élmények. Másképpen fogalmazva, a társadalmi tőke növekedésének előfeltétele a kulturális tőke tartalmának elfogadása és elsajátítása. A makroszintű, ideális kimenete a football3-nak, ha az egyének a megtanult értékek és normák mentén cselekednek más társadalmi színterekben is, ám a társadalmi integrációhoz ez még korántsem lehet elégséges.

A football3 szabályrendszert nem csak házon belül, az edzéseken alkalmazza a Második Esély Sportegyesület, hanem évente nyolc alkalommal a Fair Play Football Roadshow bajnokság keretei között is. A helyszínek jellemzően évről évre változnak, de a szervezet általában leszakadó településeket szokott választani. Ez a bajnokságsorozat egyszerre jelent helyi szintű segítségnyújtást és közösségépítést, miközben nagyon különböző társadalmi csoportoknak ad interakciós lehetőséget.

„A Fair Play Football Roadshow a mi saját szervezésű bajnokságunk. Végül is, azt szoktam mondani, hogy ez a mi termékünk, e köré épül az egyesület szakmai munkája. Tizenkét éve fut, és az a lényege, hogy különböző fair play szabályok mentén játszanak különböző társadalmi háttérű csoportok.”

A helyi önkormányzat és a rendvédelmi szervek dolgozó szintje mindig a meghívottak között vannak, de arra is volt példa, hogy egy gyulai orvos szervezett egy csapatot a kórház munkavállalóiból. A Fair Play Football Roadshow a társadalmi befogadás egy fontos elméleti és gyakorlati aspektusára világít rá. A szervezeti stratégia nem pusztán abban látja a befogadás folyamatát, hogy hátrányos helyzetű egyének egymással játszanak és közösséget alkotnak, hanem egyenlő félként találkoznak olyanokkal is, akik nem tapasztalják mindennapos valóságként a kirekesztettséget. Ezt tovább erősíti, hogy az interjúalany termékként, és így egyfajta szolgáltatásként tekint a bajnokságra, amivel pályázati pénzeket lehet nyerni.

„Tehát, ez egy pénzkereseti forrás is nekünk. És egyébként nem azért hoztuk létre, de menetközben összeállt, hogy Roadshow-val pályáztunk és nyertünk, de ha azt mondjuk, hogy edzésekre pályáztunk és arra, hogy elvigyük a csapatot dél-afrikai, vagy a szőli, vagy bármelyik világbajnokságra, nem nyernek, nem nyerünk.”

Az idézetből és a terepmunka tapasztalataiból egyrészt egy érdekes ellentmondás rajzolódik ki a résztvevők céljai és az egyesületi célok között. Miközben a játékosok számára a legnagyobb eredmény és élmény a Homeless World Cupon való részvétel lehetősége, addig a szervezet számára a Fair Play Football Roadshow tűnik a hangsúlyosabb bajnokságnak. Ahhoz, hogy a résztvevők motivációját a „hazai bajnokságban” is fenn tudják tartani, a Homeless World Cup-ra csak olyanok mehetnek, akik rendszeresen látogatják az edzéseket és a Fair Play Football Roadshow eseményein is ott vannak. Ez a szankcionálási forma hasonlóságokat mutat a mainstream sport logikájával, de fontos különbség, hogy nem a teljesítmény a döntő szempont, hanem a részvételi gyakoriság.

Másfelől, élesen látszódik, hogy a társadalmi-gazdasági kényszerek hogyan alakíthatják egy befogadást célzó sportegyesület szervezeti működését, és magát a folyamatot is. A Második Esély Sportegyesület munkáját támogatja a FIFA és az UEFA, de a legfőbb bevételi forrást az EU-s pályázatok jelentik. Magyarországon az MLSZ-től már nem érkezik támogatás, és az önkormányzati források is csak kiegészíteni tudják a működési költségeket. Jelenleg tízen dolgoznak a szervezetben, és több, mint száz futballistájuk van. A szervezeti struktúrát két főállású és egy önkéntes edző, négy projektmenedzser, a gazdasági igazgató, az alelnök és az elnök adja. A szervezeti mechanizmusokat az átjárhatóság jellemzi, „mindenki belevet egy kicsit mindenbe.” Ez a folytonosság megteremtése szempontjából lehet kulcsfontosságú, ami nélkül maga a program sem lehetne sikeres. Az önkéntesek bevonása fontos célként jelenik meg az egyesület számára, ám a sok

jelentkező közül csak kevesen maradnak két-három alkalomnál tovább. Az önkéntesek toborzása nem konkrét feladatok mentén történik, az újonnan érkezők meglévő kompetenciáik szerint tudnak segíteni a napi ügyekben.

Önkéntesek mellett szociális munkásokat is alkalmaz a szervezet. A szociális munkások jelen vannak az edzéseken is, az edzők munkáját segítve és kiegészítve. Ennek oka, hogy az egyének „könnyebben megnyílnak foci közben”, és így az esetleges problémák meghallgatása és kezelése is hatékonyabbá válik. A modell a hátrányos helyzetű egyének felzárkóztatásának egyik kritikus sikertényezője lehet, és azt erősítheti, hogy ha egy egyesület a sporton túlmutató célokat szeretne elérni, akkor érdemes a sport társadalmi mezőjének logikáját újragondolni. Az edzők és a szociális munkások nézőpontjainak és ismeretanyagainak összekapcsolásával, valamint különböző pedagógiai eszközök alkalmazásával, az egyének is többre jut tapasztalatokat szerezhetnek. A modell sikeressége kapcsán az a gyakorlat is alapvető fontosságú, hogy az összeállítást egy-egy meccsre nem mindig az edző, hanem néha a szociális munkás közi. Tehát, miközben sportról van szó, ahol a tradíciók szerint az edző tekintélye és autoritása megkérdőjelezhetetlen, az egyesület mégis a játékosok tudatában élő hierarchikus különbségek csökkentésére törekszik.

„Most van három olyan edzőnk, akiket képzünk a foci táinktól. Egyik se magyar, de remélem, hogy őket hosszútávon be tudjuk vonni, mert ők, akik kinőttek onnan, ők lehetnek az igazi példaképek. Tehát, hogy ez a social coach, ez egy nagyon ritka fajta.”

Annak ellenére, hogy szociális munkások segítik az edzőket, az edzőknek specifikus, nem csak a sporthoz kapcsolódó kompetenciákkal kell rendelkezniük. A „social coach-ok” képzésére a Második Esély Sportegyesületnek van egy tananyaga, de a képzés külföldi, norvég és holland szervezetekkel együttműködésben, EU-s pályázatokon keresztül történik. A képzés során specifikus játékokat is tanulnak az edzők, de elsődlegesen a kommunikációs képességeiket fejlesztik. Az interjúban a mediátorok és a „social coach” intézménye kapcsán is hangsúlyosan jelent meg az utánpótlás-nevelés, mint szervezeti igény. A folytonosság megteremtése és példaképek állítása, nem csak az egyéni részvételi hajlandóságot növelheti, hanem a közösség jellemvonásait is meghatározza, és a társadalmi befogadástól az integrációnak is jó indikátora lehet. A képzés során az edzők kulturális és a társadalmi tőkéje egyaránt növekedhet, majd aktívan kapcsolódhatnak a munkaerőpiachoz, és akár a továbblépésre is nyílnak lehetőségeik. Noha a „social coach” karrierút a társadalmi befogadás és az integráció szempontjából a legjelentősebb csatornának tűnhet, feltételezhetjük, hogy ebből csak kevesen tudnak közvetlenül profitálni, és a közvetett, közösségre gyakorolt hatások szélesebb kört érintenek.

„És akkor van, aki mondjuk angol szeretne tanulni. Be szoktuk kérni a bizonyítványát, és akkor felajánljuk neki, hogy lehet valamiből korrepetálást kérni.”

A Második Esély Sportegyesület a sporttevékenységen túl is szervez programokat a résztvevőknek. Ezeknek egy része célzottan a kulturális tőke növelésére irányul, és szakszerű segítségnyújtást jelent. Például a játékosok részt vehetnek angol órákon, vagy kérhetnek korrepetálást iskolai tárgyakból. A különórák többségét önkéntesek, vagy az egyik projektmenedzser tartja, az angoltanításra viszont az egyesület sikerrel vonta be a dél-afrikai játékosokat. Ez alapján egy olyan társadalmi hálózat képe

rajzolódhat ki, amely sok tekintetben a rugalmasságon és a kölcsönös segítségnyújtáson alapul. Ráadásul, ez nem csak a szervezetben belül érzéti hatását, hanem a hátrányos helyzetű egyének elérésében is: „Szájról szájra terjed a hírünk, és ha jó, jönnek.”

A sporton túli programok másik csoportjába olyan tevékenységek tartoznak, amelyek a közösség összetartozás-érzetét, identitását erősítik, és ezáltal a társadalmi tőke növelése a céljuk. A programban résztvevőknek közös filmvetítést, bécsi vidámparki kirándulást és kiállítás látogatást is szerveztek. A társadalmilag kirekesztett csoportoknak jellemzően egyik programhoz sem lenne hozzáférésük. A jól körülhatárolható egyéni hozadékokon túl a mezoszinten, azaz a befogadás szempontjából is fontos lépés lehet, ha a hátrányos helyzetű egyének – a sporton kívül is – meg tudnak jelenni olyan társadalmi helyzetekben, amelyek korábban mindig zárva voltak előttük.

6. Következtetések – konceptualizálás

Az elméleti keretre és a programelméleti megközelítésre építve, valamint a terepmunka és az interjú tapasztalatait felhasználva négy fogalom jelentéstartalmát szükséges tisztázni és egymástól elválasztani. Ezen fogalmak szorosan kapcsolódnak egymáshoz, de a társadalmi életben való részvétel eltérő szintjeit jelentik.

Részvétel a sportban: a mikroszintre, az egyének részvételi lehetőségeire vonatkozik. Magába foglalja a programba való bekapcsolódás előtti esélyeket, de a Második Esély Sportegyesület által szervezett edzések, bajnokságok és egyéb programok látogatásának gyakoriságát is.

Társadalmi befogadás a sport által: a mezoszintet jelenti, az egyének kapcsolódási pontjait, erősségét mutatja a szervezethez és a közösséghez. Aktív szerepvállalást feltételez a szervezett programokon, és kiterjedt kapcsolati hálót, szoros kapcsolatokat mutat a közösségen belül.

Közösséglközösségiség: a társadalmi befogadás fogalmához nélkülözhetetlen a közösségiség dimenziójának meghatározása. Egyaránt a közösséghez tartozónak tekintjük a Második Esély Sportegyesület munkatársait, az önkénteseket és a programban résztvevőket. A közösség milyenségének legfontosabb mutatói a különböző társadalmi háttérrel rendelkezők közötti kapcsolatok száma és erőssége, attitűdjei, a lemorzsolódás mértéke, illetve új, potenciális résztvevők elérése és bevonása a szervezet által.

Társadalmi integráció a sport által: a makroszintre, az egyének társadalmi életben való részvételére vonatkozik. Arra, hogy a sportoláshoz kötődő eredményeken túl, milyen további kimenetelei vannak a programban való részvételnek. A bővülő társadalmi kapcsolatok, az elsajátított értékek segítettek-e a munkába állást, előmozdították-e a tanulmányokat, vagy hozzájárultak-e az egészséges, aktív életmód kialakításához és fenntartásához.

A definiált fogalmak a konceptuális keretek megteremtésén túl a gyakorlati hatások és mechanizmusok feltárását is kijelölik, valamint a specifikus folyamatok és gyakorlatok általánosításához, a későbbi programtervezéshez is hozzájárulhatnak.

7. Összegzés

Az utóbbi két-három évtizedben a sport olyan közkeletű társadalompolitikai eszközzé vált, amely a részvétel rendszerességétől és az elsajátított értékektől látszólag megoldhatatlannak tűnő társadalmi problémákra remél

válaszokat (Coalter 2015, Spaaij et al. 2020). A felülről irányított programok és az alulról jövő, civil kezdeményezések számos országban elterjedtté váltak, azonban a tudományos diskurzusban nem egyöntetűen pozitív, vagy legalábbis nem feltételek nélküli a sport hozzájárulásának megítélése a szociális nehézségek enyhítésében. Ez részben a társadalmi befogadás fogalmának tisztázatlanságából, részben pedig a gyakorlati korlátokból és nehézségekből fakad. Éppen ezért egy egységes elméleti és fogalmi keret megteremtése az egyes programok gyakorlati működőképességének szempontjából is kiemelt fontosságú. A Második Esély Sportegyesület példáján keresztül a sport társadalmi befogadásban betöltött szerepe nem csupán konkrét szervezeti gyakorlatokon és közösségi mechanizmusokon keresztül értelmezhető, hanem az elméleti keret rendszerezéséhez is hozzájárul, lehetőséget adva a befogadás különböző szintjeinek empirikus vizsgálatára. Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból meghatározó, hogy a hátrányos helyzetű csoportok számára a sportolás önmagában kevésbé lehet elegendő a társadalmi befogadás eléréséhez, de megfelelő szervezeti háttérrel és kidolgozott módszerekkel hatékony eszközzé válhat.

Felhasznált irodalom

- Ankunda, C. – Menge, R. – Buzaare, L. 2023 Harnessing Social Capital through Sport – Exploring the role of Football in the socio-economic integration of African migrants in Sweden. *European Journal of Social Sciences Studies*, 8(4), 1-25. <https://doi.org/10.46827/ejsss.v8i4.1412>
- Bacsák, D. – Bezsenyi, T. – Schuller, Cs. – Szeitl, B. 2015 „Nem tudnak ezek dolgozni, csak focizni!”. *Kultúra és közösség*, 6(3), 69-83. https://epa.oszk.hu/02900/02936/00022/pdf/EPA02936_kultura_es_kozosseg_2015_03_069-084.pdf
- Bailey, R. 2005 Evaluating the relationship between physical education, sport and social inclusion. *Educational review*, 57(1), 71-90. <https://doi.org/10.1080/0013191042000274196>
- Blachnicka-Ciacek, D. – Trąbka, A. (2022): Football was the key: the role of sports in facilitating migrants' belonging and inclusion in Poland. *Leisure Studies*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/02614367.2022.2088834>
- Block, K. – Gibbs, L. 2017 Promoting social inclusion through sport for refugee-background youth in Australia: Analysing different participation models. *Social inclusion*, 5(2), 91-100. <https://doi.org/10.17645/si.v5i2.903>
- Bourdieu, P. 2002 A mezők logikája. In Felkai, G. – Némédi, D. – Somlai, P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*, Budapest: Új Mandátum Kiadó, 418-430.
- Coakley, J. 1993 Sport and Socialization. *Exercise and Sport Sciences Reviews*, 21(1), 169-200. <https://doi.org/10.1249/00003677-199301000-00006>
- Coakley, J. 2011 Youth sports: What counts as “positive development?”. *Journal of sport and social issues*, 35(3), 306-324. <https://doi.org/10.1177/0193723511417311>
- Coalter, F. 2015 Sport-for-change: Some thoughts from a sceptic. *Social inclusion*, 3(3), 19-23. <https://doi.org/10.17645/si.v3i3.222>
- Corvino, C. – Martinez-Damia, S. – Belluzzi, M. – Marzana, D. – D’Angelo, C. 2023 “Even Though We Have Different Colors, We Are All Equal Here”: Immigrants building a sense of community and wellbeing through sport participation. *Journal of community psychology*, 51(1), 201-218. <https://doi.org/10.1002/jcop.22897>
- Dóczi, T. 2014 Sport és hátrányos helyzet. In Gál, A. – Dóczi, T. – Sáringerné, Sz. Zs. (szerk.): *Társadalmi befogadás a sportban és a sport által (szociális inklúzió)*. TÁMOP 6.1.2/11/2-2012-0002 kódszámú „A fizikai aktivitás és a sport magyarországi dimenzióinak feltárása” c. projekt keretében, 37-92. <https://docplayer.hu/1255175-Osszegzo-tanulmany-tarsadalmi-befogadas-a-sportban-es-a-sport-altal-szocialis-inkluzio.html>
- Dunning, E. 1986 The Dynamics of Modern Sport: Notes on Achievement-Striving and the Social Significance of Sport. In Dunning, E. and Elias, N. (szerk.): *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford: Basil Blackwell, 205-223. <https://archive.norbert-elias.com/docs/pdf/07QuestforExcitement.pdf>
- European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture 2022 Sport and physical activity – Full report. Publications Office of the European Union. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2668>
- Földesi, Sz. Gy. 2010 Social exclusion/inclusion in the context of Hungarian sport. *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, 50(1), 44-59. <https://doi.org/10.2478/v10141-010-0023-z>
- Gál, A. – Dóczi, T. – Sáringerné, Sz. Zs. 2014 Bevezetés. In Gál, A. – Dóczi, T. – Sáringerné, Sz. Zs. (szerk.): *Társadalmi befogadás a sportban és a sport által (szociális inklúzió)*. TÁMOP 6.1.2/11/2-2012-0002 kódszámú „A fizikai aktivitás és a sport magyarországi dimenzióinak feltárása” c. projekt keretében, 4-6. <https://docplayer.hu/1255175-Osszegzo-tanulmany-tarsadalmi-befogadas-a-sportban-es-a-sport-altal-szocialis-inkluzio.html>
- Hadas, M. (2003): *Sport és férfiaság*. In Hadas, M. A modern férfi születése, Budapest: Helikon Kiadó, 15-41.
- Jakubowska, H. 2018 Sport as a means of social inclusion and exclusion. Introduction to the special issue of *Society Register*. *Society register*, 2(1), 9-17. <https://doi.org/10.14746/sr.2018.2.1.01>
- Kelly, L. 2011 Social inclusion through sports-based interventions? *Critical social policy*, 31(1), 126-150. <https://doi.org/10.1177/0261018310385442>
- Keszi, M. – Dóczi, T. 2014 Sport társadalmi célok szolgálatában: a hajléktalan labdarúgó-világbajnokság. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 15(1), 17-23. https://mstt.hu/wp-content/uploads/MSSZ_201401.pdf
- McDonald, B. – Spaaij, R. – Dukic, D. 2018 Moments of social inclusion: asylum seekers, football and solidarity. *Sport in Society*, 22(6), 935-949. <https://doi.org/10.1080/17430437.2018.1504774>
- Norrito, A. – Mason, C. 2023 Lampedusa, football and COVID-19: transitions at the border and the role of sport. *Contemporary Social Science*, 18(1), 26-40. <https://doi.org/10.1080/21582041.2022.2155868>

- Nowy, T. – Feiler, S. – Breuer, C. 2020 Investigating grassroots sports' engagement for refugees: Evidence from voluntary sports clubs in Germany. *Journal of Sport and Social Issues*, 44(1), 22-46. <https://doi.org/10.1177/0193723519875889>
- Sik, D. 2011 Bourdieu, Habermas, Luhmann: egy hálózati elméleti szintézis vázlata. *Replika*, (75), 123-165. https://replika.hu/system/files/archivum/replika_75-08_sik_1.pdf
- Smith, R. – Spaaij, R. – McDonald, B. 2019 Migrant integration and cultural capital in the context of sport and physical activity: A systematic review. *Journal of international migration and integration*, 20, 851-868. <https://doi.org/10.1007/s12134-018-0634-5>
- Spaaij, R. 2009 Sport as a vehicle for social mobility and regulation of disadvantaged urban youth: Lessons from Rotterdam. *International review for the sociology of sport*, 44(2-3), 247-264. <https://doi.org/10.1177/1012690209338415>
- Spaaij, R. 2011 Beyond the playing field: Experiences of sport, social capital, and integration among Somalis in Australia. *Ethnic and racial studies*, 35(9), 1519-1538. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.592205>
- Spaaij, R. – Knoppers, A. – Jeanes, R. 2020 "We want more diversity but...": Resisting diversity in recreational sports clubs. *Sport management review*, 23(3), 363-373. <https://doi.org/10.1016/j.smr.2019.05.007>
- Suzuki, N. 2017 A capability approach to understanding sport for social inclusion: Agency, structure and organisations. *Social Inclusion*, 5(2), 150-158. <https://doi.org/10.17645/si.v5i2.905>
- Vörös, T. – Szörényiné Kukorelli, I. 2019 A sport lehetséges szerepe a társadalmi tőke létrehozásában. *Tér-Gazdaság-Ember*, 7(2-3), 231-255. https://tge.sze.hu/images/dokumentumok/K%C3%B6tetek%20%C3%B6sszes%20cikk/2019.%20VII.%20%C3%A9vfolyam%202-3.sz%C3%A1m_Cikkek/voros_szorenyine_2019_2_3.pdf

Forrás: www.magnific.com

Összefoglaló

A sport fogalmának meghatározása sosem volt egyszerű feladat, az új szabadidős mozgások, sportági újítások folyamatos megjelenése pedig napjainkra még bonyolultabbá tette azt. Vitát generált például a sakk, a póker, a body building, a darts, vagy legutóbb a 2024-es párizsi olimpián debütáló breakdance, de évek óta téma az e-sport ambivalens megítélése is. A változások miatt célszerűnek tűnik a klasszikus sportdefiníciók újragondolása és-értelmezése, mert az ugyanakkor vitathatatlan, hogy az innovatív mozgásformák egy része versenysporttá alakulásával hatással lesz az intézményes sportvilágra, a közönségre, a médiára és a gazdaságra is. A tanulmány célja, hogy támpontokat adjon a konceptualizációhoz és segítse a sportban vagy a sport peremén zajló változások mélyebb megértését. Ehhez első körben a jogi és a szociológiai megfontolásokat sorakoztatja fel, valamint a sport bürokratikus szervezeti hátterének reakcióit elemzi, illetve érint olyan szempontokat, mint a biztonság vagy a dopping. Jelen írás nem foglalkozik gazdasági aspektusokkal, a média és a fogyasztók felőli megközelítésre egy következő tanulmány keretein belül kerül sor.

Kulcsszavak: sportdefiníciók, új sporttevékenységek megjelenése, elfogadási szempontok, sportintézményi reakciók

Abstract

Defining the concept of sport has never been an easy task, and the constant emergence of new leisure activities and innovations in sports has made it even more complicated today. For example, chess, poker, bodybuilding, darts, and most recently breakdancing, which debuted at the 2024 Paris Olympics, have generated debate, but the ambivalent assessment of e-sports has also been a topic of discussion for years. Due to these changes, it seems appropriate to rethink and reinterpret classic definitions of sport, because it is indisputable that some innovative forms of movement will have an impact on the institutional world of sport, the audience, the media, and the economy as they evolve into competitive sports. The aim of this study is to provide a basis for this conceptualization and to facilitate a deeper understanding of the changes taking place in and around sport. To this end, it first lists legal and sociological considerations, analyzes the reactions of the bureaucratic organizational background of sport, and touches on aspects such as safety and doping. This paper does not deal with economic aspects; the authors will address the media and consumer perspectives in the next part of the study.

Keywords: sports definitions, emergence of new sports activities, acceptance criteria, reactions of sports institutions

Bevezetés

A sport fogalma az idők során folyamatosan változott, hasonlóan a sportágak köréhez is – ezekből voltak, amelyek eltűntek (pl. helyből távolugrás vagy a labdarúgás őse, a calcio), közben újabb mozgásformák jelentek meg és lettek népszerűek, illetve váltak versenyszerűvé. E folyamatok hátterében történeti, társadalmi, kulturális és technológiai változások álltak, mely összetett hatásrendszer napjainkban még intenzívebben generálja a sportágak diverzifikációját. Szinte naponta olvashatunk innovatív, szokatlan – néha bizarrnak tűnő –, vagy több hagyományos sport elemeit ötvöző hibrid, esetleg szimulátorok, a VR, vagy a mesterséges intelligencia használatával gyakorolható mozgásformákról. Ezek egy része valóban sportággá válik, teljesítve ennek a folyamatnak a kritériumait (a nemzeti és nemzetközi bürokratikus háttér kiépülése, egységes szabályrendszer, versenyrendszer kidolgozása stb.), más részük viszont megmarad a lokális szinten, amatőrök szabadidős szórakozásaként. Mindezt jól alátámasztják az olyan weboldalak, mint pl. a Topend Sports-é, ahol jelenleg egy több mint 400 új sportot tartalmazó listát is találunk, de lehetőség nyílik további mozgásformák regisztrációjára is.¹ A listázott sportok rövid leírásából látható, hogy a „találmányoknak” már semmi nem szab határt: a hagyományos eszközöket – labdák, ütők, pályák és tartozékaik – lehet innovatív formában és módon használni (pl. 360Ball, mely egy kerek pályán zajló sport), vagy éppen nem használni (pl. Blo-Ball, mely tulajdonképpen asztalitenisz ütők nélkül, a labdát fújni kell), klasszikus sportágakat mixelni (a bossaball a labdarúgás, a röplabda, a torna elemeit ötvözi), illetve a modern technológia vívmányait használni (ezt teszi az e-sport, de a virtual reality (VR) segítségével a hagyományos sportok is játszhatók, a mesterséges intelligencia pedig további utakat nyit). Különösen az utóbbi terület vonz egyre szélesebb tömegeket, népszerűségének köszönhetően a gazdasági jelentőségét is növelve. Az innovatív sportágak hatékony promócióval és marketinggel, ismert sportolókat reklámárcként felhasználva a mai globális világban gyorsan elterjedhetnek, és szervezeti rendszerüket kiépítve versenysporttá válhatnak. Ilyen például a Teqball, mely magyar találmányként lett ismert a világban, és sikertörténete más sportágakat is arra ösztönzött, hogy a teq-asztalon játszott változatát is elkezdje népszerűsíteni (mint a röplabda esetén a Techvoly).

Melyek lehetnek tehát a sport modern definíciójának elemei napjainkban? És milyen kritériumok teljesítése alapján nevezhetünk egy sportot sportágnak?

A sport definíciói – hagyományok és kihívások

A sporthoz hagyományosan a fizikai mozgás, testedzés és a versengés képze, illetve gyakorlata társul. Frenkl

¹ <https://www.topendsports.com/index.htm> (2025. 09.21-i letöltés, Topend Sports)

Róbert (1978:222) klasszikus definíciója minden olyan egyéni vagy csoportos testedzési tevékenységet sportnak tekint, amely az ember biológiai mozgásigényét elégíti ki társadalmi keretek között. Ehhez a megközelítéshez illeszkedik Nádori László (2005) klasszikus sportfogalma is, aki szerint a sport *„meghatározott szabályok szerint, időtöltésként vagy versenyszerűen folytatott testedzés.”* Az Európa Tanács Európai Sport Chartája (2021) is úgy határozza meg a sportot, mint *„minden olyan fizikai tevékenységet, amelynek célja esetenként vagy szervezett formában a fizikai és szellemi erőnlét kifejezése vagy fejlesztése, társadalmi kapcsolatok teremtése vagy versenyeken eredmény elérése.”*² A sport tehát strukturált, gyakran versenyszerűen üzemeltetett fizikai tevékenység, amely komplex készségeket, valamint magas szintű egyéni elkötelezettséget és motivációt igényel. A felsorolt definíciókban a fizikai mozgás központi elem – ezért érthető, hogy az olyan új sportágak elfogadása, amelyekben a hagyományos értelemben vett fizikai erőfeszítés kisebb szerepet játszik, nehézségekbe ütközhet. Nem is hozható erre jobb példa, mint a világszerte egyre nagyobb népszerűségnek örvendő e-sport, melynél hiányzik a jelentős fizikai erőfeszítés: a versenyzők számítógép előtt ülve játszanak, inkább a mentális képességük és reakciókészségük dolgozik intenzíven, semmint az izmaik. Emiatt sokan nem is tekintik sportnak, annak ellenére, hogy elnevezése magában hordozza e kifejezést.

A sport koncepciója szerint ugyanakkor nemcsak fizikai, de kulturális és társadalmi jelenség is: Biróné Nagy Edit (2004:40) szerint *„a sport önálló társadalmi jelenség saját önálló célrendszerrel, tartalommal, ami sajátos színtereken folyik (...) és szoros kapcsolatban áll a kultúra egyéb területeivel”*, tehát a sportnak nevelési, egészségügyi, közösségi szerepe is van. Olyan új tevékenységek megjelenése, mint például a parkour, kihívást jelentenek a sport jellegzetességére nézve, miután nem illeszkednek könnyen a fenti definíciókba. Ez a mozgásforma, melynek célja a városi akadályokat leküzdése akrobatikus módon, kifejezetten intenzív fizikai mozgást igényel, de nem lényegi eleme a versengés. Ennek kapcsán felmerül a kérdés: lehet-e sportnak nevezni egy olyan aktivitást, amely nem rendelkezik hagyományos versenyrendszerrel vagy intézményi háttérrel, és amelynek filozófiája kezdetben távol állt a szervezett versengéstől? A sport fogalmának meghatározása nem egyszerű feladat, mivel a sport tömegjelenséggé válásával és globalizációjával nemzetközi szinten és az egyes országokban eltérő, szűkebb vagy éppen szélesebb spektrumú definíciók léteznek. A 21. századi posztmodern értelmezések már messze túlléptek a sport modernizációs folyamatát markánsan jelző, Allen Guttmann által részletesen tárgyalt hét jellemzőn, vagyis a szekuralizáción, a racionalizáción, az egyenlő hozzáféréseken, a bürokratizáción, a specifikáción, a kvantifikáción, valamint a rekordelvűségen (Guttmann, 2004). Giulianotti már 2005-ben arról értekezett, hogy a sport a posztmodern társadalmakban fragmentált, sokközpontú és hibrid jelenséggé vált, hiszen különböző sport(ág)formák léteznek egymás mellett, globális hálózatokon belül működnek, miközben különböző identitásokat és közösségeket (pl. szurkolói

formákat) hoznak létre. A sportkultúrák tehát több szempontból is pluralizálódtak, társadalmi és kulturális jelentései nem egyetlen, egységes mintázat szerint szerveződnek, hanem sokféle, egymástól eltérő, párhuzamos és gyakran egymást átfedő kulturális formák alakulnak (Giulianotti – Robertson, 2007). Emellett a sport különböző gazdasági, médiaipari és technológiai logikák keverékéből létrejövő összetett jelenség és az új sportágak egy része is hagyományos sportágak egyes elemeinek „keresztvezése”, gondoljunk csak a Teq-sportokra (Teqball, Teqvolley stb.). Az újabb, posztmodern sportértelmezések fókuszában egyértelműen a média szerepének jelentősége áll, (Hutchins – Rowe, 2015; Hutchins, 2021; Boyle – Haynes, 2020), melyek továbbfejlesztik az előzőket a digitális és platformalapú sportvilág irányába, kihangsúlyozva ezek hatását a sportágak népszerűségére, élvezhetőségére és ezáltal gazdasági lehetőségeikre is.

A sport fogalmának multidiszciplináris jellegű elemzését célszerű a jog szemszögéből kezdeni, mert a szabályozás támpontokat adhat a sport, illetve a sporttevékenység értelmezéséhez.

Jogi megfontolások

A magyar szabályozásra jellemző, hogy a jog közhatalmi eszközökkel, jogszabályi előírásokkal definiálja a sportot. Ez a szabályozás keretszerű, generálklauzulákat és kau-csukszabályokat alkalmaz (Fejes – Sárközy – Szekeres – Tóth 2019:19).

A modern magyar sport korai szabályozása az iskolai testnevelésből indult ki, és szorosan kapcsolódott a honvédelemhez. Az 1921. évi LIII. törvénycikk a testnevelésről ifjúságpolitikai célként tűzte ki, hogy *„az egyének testi éptségének és egészségének megóvása, lelki és testi erejének, ellenálló képességének, ügyességének és munkabírásiának kifejlesztése által megjavítsa a közegészség állapotát, gyarapítsa a nemzet munkaerőjét”* (1921. évi LIII. törvénycikk a testnevelésről 1. §).

Amennyiben a magyar jogi szabályozást nézzük, az első modern sporttörvény (1996. évi LXIV. törvény a sportról) célja a szervezeti és finanszírozási szabályozás lefektetése volt. Az 1. § 1. pontja szerint a sporttevékenység *„meghatározott szabályok szerint időtöltésként, vagy versenyszerűen végzett testedzés, szellemi gyakorlat, amely az egyetemes kultúra része, és magában foglalja mind a szabadidősport, mind a versenysport művelését”*. A sportról szóló 2000. évi CXLV. törvény 88. § 23. pontja hasonló meghatározással definiálta a sporttevékenységet, mint *„meghatározott szabályok szerint, a szabadidő eltöltéseként vagy hivatásszerűen végzett testedzést, illetve szellemi gyakorlatot”*, amely a fizikai és szellemi erőnlét fejlesztését és megtartását szolgálja. Azonban a jelenleg hatályos 2004. évi I. törvény a sportról (a továbbiakban: St.) meghatározza a sporttevékenység hatályos fogalmát: *„Sporttevékenységnek minősül a meghatározott szabályok szerint, a szabadidő eltöltéseként kötetlenül vagy szervezett formában, illetve versenyszerűen végzett testedzés vagy szellemi sportágban kifejtett tevékenység, amely a fizikai erőnlét és a szellemi teljesítőképesség megtartását, fejlesztését szolgálja”* (St. 1. § (2) bek.). A sporttörvény ezen fogalmi meghatározása alapján megállapítható, hogy a jogalkotó nem magát a sportot, hanem a sporttevékenység végzését definiálja. Ebből következően a már említett e-sport is azonosítható ezzel a definícióval.

² The European Sports Charter (2025. 03.19-i letöltés, European Council/ Sport <https://www.coe.int/en/web/sport/european-sports-charter>)

Ugyanakkor például Svájcban a Bern-i Sportszövetségi Hivatal (BASPO) 2019-es jelentése leszögezte: „*az e-sport játék-kultúra és nem sportág*”, mivel „*nem tartozik az emberi sport- és mozgástevékenységek közé*”.³ Indoklásuk szerint az e-sport nem nyújt valós, fizikai élményeket a résztvevők között, hiszen az élmények a virtuális térben maradnak, és hiányzik a közvetlen testi kapcsolat más emberekkel vagy a környezettel. Ezenkívül a svájci hatóságok azt is kifogásolták, hogy sok e-sport játék erőszakos tartalmú, ami szerintük nem szolgálja a fiatalok egészséges fejlődését.

A sport fogalmi kérdéskörét szervezeti oldalról is meg kell vizsgálni.

A hatályos magyar sportjogi szabályozás értelmében egyértelmű, hogy azok a sportágak, amelyeket a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) elismert olimpiai sportágakként tart számon, valamint amelyek nemzetközi szövetsége a Nemzetközi Sportszövetségek Szövetségének (GAISF), illetve 2023-tól a GAISF jogutódjának, a SportAccord-nak a tagja, a magyar jog szerint sportnak minősülnek [St. 20. § (4) bekezdés]. Ugyanez a szabály vonatkozik azokra a sportágakra is, amelyek állami nyilvántartásba vett sportszövetséggel rendelkeznek. Az St. 23. § (4) bekezdésében foglaltakon túlmenően csak olyan sportszövetség minősülhet szakszövetségnek, amely együttesen teljesíti a következő feltételeket: legalább tíz, az adott sportágban tevékenykedő sportszervezettel rendelkezik (tagként); legalább három éve folyamatosan működött országos versenyrendszert (bajnokságot); legalább száz fő, sportági versenyengedéllyel rendelkező sportoló rendszeresen részt vesz a versenyrendszerében; és ha nem a NOB által elismert sportágban működik, akkor a GAISF (SportAccord) által elismert sportági nemzetközi szövetség tagja [St. 20. § (5) bekezdés].

Amennyiben egy sportági terület jogi értelemben is sportnak minősül, az állami sportjogi szabályozás vonatkozik rá. A sportéletet a sportjogi szabályozás uralja, amelynek két alapvető forrása van: a belső és a külső szabályrendszer. Egy sportág belső szabályrendszerét és szabályzatait a sportszövetség alkotja meg, amely a sport „játékjogának” szabályozója is. Ezen kívül a vonatkozó jogszabályoknak (külső jogforrásoknak), így a Civil tv.-nek, a Ptk.-nak, a civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról szóló 2011. évi CLXXXI. törvénynek (Cnytv.), valamint a speciális szabályokat tartalmazó St.-nek is meg kell felelnie.

Az e-sport példának okáért jogilag akkor válik államilag elismert sportággá, ha megfelel az St. 1. § (2) bekezdésében meghatározott sporttevékenység-fogalomnak, valamint rendelkezik szervezeti háttérrel. Ocskó és Szekeres (2021) álláspontja szerint ezek a feltételek teljesülnek, mivel az e-sport meghatározott szabályok szerint, a szabadidő eltöltéseként kötetlenül vagy szervezett formában, illetve versenyszerűen végzett szellemi tevékenység, amely a szellemi teljesítőképesség fejlesztését szolgálja. Szervezeti háttérrel illetően Magyarországon több egyesületi formában működő jogi személy is végez olyan tevékenységet, amely támogatja az e-sportot, e-sportolókat tömörít vagy az érdekeiket védi. Emellett létezik szövetsége is: a Magyar E-sport Szövetség (HUNESZ) /15 társadalmi szervezet szövetsége/. A szövetség célja az e-sport és digitális

sport területén tevékenykedő sportolók, szabadidő- és versenysport szervezetek, valamint gamerek összefogása. Továbbá, célja a tagok részvételi lehetőségének biztosítása a nemzeti és nemzetközi e-sport és digitális sportéletben, e-sport és digitális sportversenyek szervezése, valamint az e-sport és digitális sporttevékenység feltételrendszerének megteremtése és koordinálása. A szövetség országos bajnokságokat is szervez. Emellett biztosítja az e-sportolók és digitális sportolók felkészülését és részvételét a Nemzetközi Sportszervezetek által szervezett európai regionális, Európa- és világbajnokságokon, Világjátékokon, valamint egyéb nemzetközi versenyeken. A szövetség céljainak megvalósulása általánosságban elősegíti az e-sportolók és digitális sportolók társadalmi integrációját.⁴

A Sporttörvény a sportágot nem definiálja, azonban a sportági szövetségre tartalmaz definíciót: Az St. 19. § (1) bekezdése alapján a sportszövetségek meghatározott sporttevékenységek körében a sportversenyek szervezésére, a tagok érdekvédelmére és szolgáltatások nyújtására, valamint a nemzetközi kapcsolatok lebonyolítására létrehozott, jogi személyiséggel és önkormányzattal rendelkező egyesületek, amelyek a Civil tv. és a Ptk. alapján - a sporttörvényben foglalt eltérésekkel - különös formában működnek. A 3. bekezdés b) pontja szerint a sportszövetségek egyik típusa a sportági szövetség. A 28. § (1) bekezdése szerint a sportági szövetség a Civil tv. és a Ptk. előírásai alapján - az St.-ben meghatározott eltérésekkel - működő szövetség, amelynek tagjai kizárólag sportszervezetek lehetnek.

Az Országos Sportági Szakszövetségről (szakszövetség) részletes szabályozást nyújt a jogalkotó: A Sporttörvény 20. § (1) bekezdése értelmében az országos sportági szakszövetség egy olyan sportszövetség, amely kizárólagos jogkörrel rendelkezik a sportágában, és az e törvényben, valamint más jogszabályokban meghatározott feladatokat lát el, továbbá különleges jogosítványokat gyakorol. Egy adott sportágban csak egy szakszövetség működhet. Ugyanezen jogszabályhely (4) bekezdése alapján a szakszövetség csak olyan sportágban hozhat létre, amelyet a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) elismer, vagy amely sportágban legalább három földrészről, tizenöt tagországgal sportági nemzetközi szakszövetség működik, és legalább öt éve világ- vagy Európa-bajnoki versenyrendszer van jelen. Ha a sportág nem NOB által elismert, a sportszövetségnek a nemzetközi szakszövetség tagjának kell lennie. Szakszövetségnek minősülhet a sportszövetség, amelynek legalább tíz, az adott sportágban tevékenykedő sportszervezet a tagja, amely legalább három éve folyamatosan országos versenyrendszert működtet, és amelynek versenyrendszerében rendszeresen legalább száz sportoló vesz részt sportági versenyengedéllyel.

A sportággá válás kritériumai

Ha egy új tevékenység szeretne hivatalosan is elismert sportággá válni, bizonyos kritériumoknak és követelményeknek kell eleget tennie. A sport világában léteznek formális eljárások és feltételek arra, hogy egy sportágot elismerjenek – legyen szó akár az adott ország sporthatóságairól, akár a NOB-ról vagy a Nemzetközi

³ Esport Magazin. Svájc kimondta: Az e-sport nem sport. (2025. 03.20-i letöltés, Esport Magazin <https://www.esport-magazin.hu/e-sport/svajc-e-sport-nem-sport>)

⁴ Magyar E-sport szövetség, Civil szervezetek Névjegyzéke, cél szerinti leírás. (2025. 03.19-i letöltés, Civil szervezetek névjegyzéke | Magyarország Bíróságai <https://birosag.hu/ugyfeleknek/civil-szervezetek/civil-szervezetek-nevjegyzeke>)

Sportszövetségek Globális Szövetségéről (GAISF), amely 2023-ban feloszlatta önmagát és amelynek a feladatai nagy részét átvette a SportAccord, amely néven már korábban is működött egy hasonló tevékenységet ellátó szervezet. A következőkben a hivatalos sportági státusz általános előfeltételeit vesszük sorra.

Alapvető kritériumnak tekinthető, hogy a sportágat egy nemzetközi szervezet (szakszövetség) irányítsa. Az Olimpiai Charta ugyanakkor kimondja, hogy a NOB csak olyan nemzetközi szervezeteket ismer el, amelyek egy adott sportot világszinten irányítanak, és nem kormányzati alapon működnek.⁵

Magyarországon a sporttörvény külön is rögzíti, hogy hivatalos sportági szakszövetség csak olyan sportágban hozható létre, amelyet a NOB elismer, vagy amelynek nemzetközi szövetsége tagja a GAISF-nak, illetve az újonnan és újra létrejött SportAccordnak. Ez a szabály lényegében az IOC/GAISF/SportAccord elismerését teszi meg a sport definíciójának alapjává a jog számára. E kitétel miatt például az e-sport 2020-ig nem számított hivatalos sportnak Magyarországon, mivel sem a NOB, sem a GAISF nem vette fel tagjai közé az e-sport szövetséget. Csak a közelmúltban történt előrelépés, amikor 2022-ben a GAISF előbb megfigyelői státuszt adott néhány elektronikus sporttal foglalkozó szervezetnek, majd 2023-ban az IOC megrendezte első *“Olympic Esports Week”* eseményét – de a teljes körű elismeréshez a fenti formális kritériumok szükségesek.

További kritérium, hogy egy új sportágnak rendelkeznie kell egységes szabályokkal és versenyrendszerrel, amely lehetővé teszi a versenyzők összehasonlítását. A sport legyen ismételhető, szervezett verseny formájába önthető tevékenység. A GAISF (SportAccord) megfogalmazott egy sport-definíciót, amely szerint a sportnak tartalmaznia kell versengést és nem támaszkodhat pusztán színtelen alapul elemre.⁶ Például a kártyajátékok közül a bridzs és a póker között a különbözteti meg a sportnak tekinthetőséget, hogy előbbinél a tudás dominál (ezért egyes országok sportnak nyilvánították a bridzset), míg utóbbinál a nagyobb szerepű véletlen és szerencse kizárja a sport-státuszt. Ugyanakkor a Magyarországon is működő Sport1 TV egyik slágerműsora éppen a póker volt évekkel ezelőtt – ez mutatja, hogy még a tematikus sportszórónak sem ragaszkodnak mindig a fenti definícióhoz, viszont a médiajelenlét nem befolyásolja az adott játék státuszát.

Ugyancsak kritérium, hogy a sport ne legyen egy egyedi gyártó által biztosított eszköztől függő, ami érdekes helyzetet jelent például az e-sport esetében hiszen itt a versenyek konkrét videojátékok köré szerveződnek, mely játékok egy-egy üzleti szereplő (játékfejlesztő cég) tulajdonában vannak. Elvben ez ellentmondhat annak az elvnek, hogy a sportág ne egyetlen cég “kegyén” műljön. E probléma áthidalására az e-sport szövetségek igyekeznek több kiadással együttműködve keretrendszereket kialakítani, de a helyzet sajátos, mert a hagyományos sportoknál nincs, vagy csak kevés példa van arra, hogy a szabályok egy magáncég tulajdonát képezzék. Mindez rámutat: az új sport formális elfogadásához standardizálni

kell a versenyeket és függetleníteni, amennyire lehet, a kereskedelmi korlátoktól.

Érdekes a helyzet e tekintetben az autó- és motorsportban, amelyekben ismerünk márkakupákat, ahol a versenyzés egy adott gyártó versenyjárműveivel történik, de a versenyeket szervező sport/vállalatoknak egyeztetniük és engedélyeztetniük kell a szabályrendszerüket az illetékes országos és/vagy nemzetközi szövetségekkel, például a Nemzetközi Automobil Szövetséggel (FIA), vagy a Nemzetközi Motorkerékpáros Szövetséggel (FIM).

A nemzetközi sportszervezetek egy új sportágtól elvárják, hogy az üzése ne járjon indokolatlan egészségügyi kockázattal és a működése megfelelően az alapvető etikai normáknak. A SportAccord kritériumok között szerepel, hogy a sport “nem okozhat indokolatlan egészségügyi kockázatot a résztvevőknek” és “semmilyen élőlénynek nem lehet ártalmas”.⁷ Ez például kizárja a veszélyes, öncélúan brutális “versengéseket” (így a pusztán erőszakra építő tevékenységek nem válnak sporttá). A parkour esetében például felmerült a biztonság kérdése, hiszen utcai környezetben ugrálnak objektumról objektumra – de a sporttá alakulás része a biztonsági protokollok és versenyhelyszínek kialakítása. Az e-sportnál az etikai megfelelés inkább a játéktartalom miatt került szóba: a NOB korábbi elnöke, Thomas Bach kijelentette, hogy *“nem lehetnek az olimpiai program részei olyan e-játékok, amelyek az erőszak vagy megkülönböztetés bármilyen formáját népszerűsítik”,* azaz az ún. “gyilkos játékok” kizártak. Bach elismerte, hogy az e-sportban van fizikai aktivitás (gyors kéz-szem koordináció, reakcióidő), de hangsúlyozta: *“nem elég fizikailag aktívnak lenni, az aktivitásnak össze kell egyeznie az olimpiai mozgalom értékeivel is”.*⁸ Ezért amíg a legnépszerűbb e-sport játékok löfgyveres harcot vagy erőszakot imitálnak, addig az olimpiai elismerés gátja az értékbeli aggály.

A doppingellenes előírások átvétele és a fair play biztosítása szintén a sportági elismerés alapfeltételei, hiszen a sportszervezetek a saját hitelességüket meg kívánják őrizni. Ahhoz pedig, hogy egy sportágat a NOB vagy GAISF/SportAccord elismerjen, az adott sport nemzetközi szövetségének kötelező csatlakoznia a WADA (Nemzetközi Doppingellenes Ügynökség) kódexéhez, és működő doppingellenes programot kell fenntartania. Minden általuk elismert sportágban tiltják és ellenőrzik a teljesítménynyfokozó szerek használatát. Ez még a szellemi sportokra is igaz: például a sakkozónak is alá kellett vetniük magukat doppingellenőrzéseknek a nemzetközi versenyeken, miután a sakkozás hivatalosan elismert sport lett. Hasonlóképpen, az e-sport élő versenyein is bevezették az utóbbi években a doppingteszteket – nem anabolikus szteroidokra, hanem például az agyserkentő gyógyszerekre szűrnék, mivel kiderült, hogy egyes játékosok ilyen szerekkel próbáltak meg előnyhöz jutni. Az e-sport szövetségek ezért együttműködnek nemzetközi doppingellenes szervezetekkel, és a nagy versenyeken (pl. ESL bajnokságok) már zajlanak tesztek – ez is mutatja, hogy az e-sport igyekszik felvenni a hagyományos sportok normáit a hivatalos státusz eléréséhez.

⁵ International Olympic Committee (2025. 04.02-i letöltés, <https://www.olympics.com/ioc/international-federations>)

⁶ Sport Accord (2025. 04.04-i letöltés, Sport Accord, <https://www.sportaccord.sport/>)

⁷ Sport Accord (2025. 04.04-i letöltés, Sport Accord, <https://www.sportaccord.sport/>)

⁸ IOC President Bach says violent esports will not be olympics. (2025. 06.14-i letöltés, Reuters, <https://www.reuters.com/lifestyle/sports/ioc-president-bach-says-violent-esports-will-not-be-olympics-2023-06-21/>)

Abban az esetben, ha egy sportág az olimpiai program részévé szeretne válni, fontos a megfelelő nemzetközi elterjedtség. Az olimpiai programba kerülésnek sajátos feltételei vannak: nyári sport esetén legalább 75 országban (férfiaknál) és 40 országban (nőknél) kell szervezett módon üzni, több kontinensen. Bár ez konkrét számként nincs mindig kőbe vésve, a NOB azt is figyelembe veszi, hogy a sportág mennyire univerzális. A cheerleading (szurkolólány sport) például azért kapott NOB elismerést 2021-ben, mert az International Cheer Union (ICU) bemutatta, hogy akkorra már 117 nemzeti tagszervezete volt és világszerte 70 országban 10 millió sportolót tömörített.⁹ Hasonlóképpen a breaktánc olimpiai bemutatkozását is segítette az, hogy már a 2018-as Ifjúsági Olimpián sikeres versenyt rendeztek belőle, jelezve a nemzetközi érdeklődést. Egy új sportnak tehát bizonyítania kell, hogy nem csak egy szűk regionális vagy kulturális jelenség, hanem széles bázisa lehet. Az e-sport ebben a tekintetben jól áll, hiszen 2017-ben világszerte 385 millió főre becsülték az e-sport közösség létszámát, ami mára tovább nőtt; azonban földrajzi eltérések így is vannak (Ázsiában hatalmas a beágyazottsága, míg például Afrikában kevésbé).¹⁰ A parkournak is meg kellett szerveznie a nemzeti szövetségek hálózatát – ma már sok országban működnek parkour egyesületek, sőt, 2017-ben az Egyesült Királyság sporthatósága a világon elsőként hivatalos sportként ismerte el a parkourt, megalapozva egyben a sportági struktúrát is.¹¹ Valójában az ún. urban, vagyis a városi környezetben születő, űzhető és terjedő sportok, köztük a 2024-es

A felsorolt kritériumok teljesítése hosszú folyamat lehet egy új sportág számára, nem ritka, hogy akár egy évtizedig is eltart. Vannak azonban olyan gyors karriersek is, mint például a bevezetőben már említett Teqball-é, amely rekordidő alatt (hat év) lett a GAISF/SportAccord által elismert sportág. Ez annak köszönhető, hogy magyar fejlesztői a 2014-es első megjelenést követően globális médiakampányt indítottak, melyhez olyan labdarúgó hírességeket győztek meg, mint Ronaldinho, vagy David Beckham. 2017-ben meg is alakult a Fédération Internationale de Teqball (FITEQ), és Budapesten megrendezésre került az első hivatalos világbajnokság. Nyilván a sportág sajátosságai – szabadban is játszható, a Teqball asztal multifunkcionális, más, hasonló mozgásformához is használható – szintén segítették a szabadidős és versenyszerű verziók fejlődését.

Akár a Teqball példája kapcsán érdemes megvizsgálni, miként reagálnak a hivatalos sportintézmények – például a nemzeti és nemzetközi sportszövetségek, olimpiai bizottságok – az új sportágak megjelenésére. Ezeknek a szervezeteknek a hozzáállása meghatározó lehet abban, hogy egy új tevékenység milyen gyorsan (és milyen formában) nyer elismerést.

Ha a nemzeti sporthatóságok szintjét vizsgáljuk, megállapítható, hogy egyes országok előrébb járnak az új sportágak befogadásában. Nagy-Britanniában például a Parkour UK nevű szövetség a sportág hivatalos irányító testülete lett. Ez precedenst teremtett, mert megmutatta, hogy egy korábban informális mozgásforma is integrálható a nemzeti sportstruktúrába. Magyarországon eközben – ahogy korábban említettük – a sporttörvény sokáig nem tette lehetővé az e-sport szakszövetségi elismerését. Ennek ellenére megalakult a Magyar E-sport Szövetség (HUNESZ), amely próbált a sportvilághoz közeledni: 2018-ban csatlakozott a Nemzeti Versenysport Szövetséghez (NVESZ), vagyis a nem olimpiai sportágak ernyőszervezetéhez. A HUNESZ továbbá teljes jogú tagja lett a Nemzetközi E-sport Szövetségnek és alapítója az Európai E-sport Szövetségnek. Ezek a lépések azt mutatják, hogy például az e-sport igyekszik beilleszkedni a sportvilág intézményrendszerébe, még ha a jogi elismerés késlekedett is. 2022-ben a magyar sportközéletben is volt előrelépés: egy NB I-es labdarúgócsapat (DVTK) e-sport szakosztályt hozott létre, a MOB pedig megfigyelőként követte a nemzetközi e-sport fejleményeket – de formális elismerés még nincs. Más országokban vegyes a kép: USA – az NCAA (egyetemi sportszövetség) egyelőre nem ismeri el az e-sportot hivatalos egyetemi sportként, de több száz egyetemen működnek e-sport csapatok és ösztöndíjprogramok. Kínában pedig gyakorlatilag iparágként kezelik az e-sportot, állami támogatással fejleszti, 2022-ben pedig az Ázsiai Olimpiai Tanács hivatalos versenyszámként felvette az e-sportot az Ázsiai Játékok programjába.¹²

Ezek a példák mutatják, hogy a nemzeti szintű hozzáállás nagyon eltérő lehet – de általános trend, hogy ahol a közönségbázis nagy, ott a sporthatóságok is nyitottabbak.

Nemzetközi sportszövetségek és a „befogadás vagy bekebelezés” dilemmája

Amikor egy új sport népszerűvé válik, gyakran két út kínálkozik számára: vagy saját független nemzetközi szövetséget épít fel és küzd az elismerésért, vagy egy meglévő nagy sportág szövetségének „szárnyai alá” kerül, mint új szakág. Ez utóbbit példázza a breaktánc útja. A breaktánc esetében a közösség sokáig önálló versenyeket (pl. *Battle of the Year*, *Red Bull BC One*) rendezett, de az olimpiai álom érdekében a Nemzetközi Táncsport Szövetség (WDSF) vette pártfogásába. 2018-ban a WDSF hivatalosan szabályozott versenyszámmá tette a breaktáncot és ennek köszönhetően tudta a NOB elé terjeszteni a sportágat. Ez viszonylag gyors sikert hozott: 2020-ban a NOB bejelentette, hogy a breaktánc

⁹ Cheerleading in Olympics could end the gendered debate on if it is a sport. (2025. 04.02-i letöltés, The 19th* <https://19thnews.org/2021/08/cheerleading-olympics-could-end-the-gendered-debate-sport/>)

¹⁰ A videójátékozásból is meg lehet élni, mégpedig nem akárhogyan (2025. 04.01-i letöltés, EconomX <https://www.economx.hu/kulfold/e-sport-elektronikus-sport-profi-sport-szamitastechnika-videojatek-jovedelem-fizetes.767704.html>)

¹¹ UK becomes first country to recognise parkour as a sport (2025. 04.02-i letöltés, The Guardian <https://www.theguardian.com/sport/2017/jan/10/uk-first-country-recognise-parkour-sport/>)

¹² Esports officially part of 2022 Asian Games, including League of Legends and Dota 2 (2025. 04.02-i letöltés, InvenGlobal <https://www.invenglobal.com/articles/15043/esports-included-in-official-program-for-2022-asian-games-including-league-of-legends-and-dota-2/>)

bekerül a 2024-es párizsi olimpia programjába. Itt tehát a befogadás stratégiája eredményes volt – igaz, némi feszültséggel. A breaktáncos közösség egy része ugyanis nem örült annak, hogy a freestyle, szabad utcai műfajt uniformizálják és ellenézték a sportág olimpiai programba kerülését.¹³ A sportágat űzők egy része nagyobb tiszteletben tartja a nem hivatalos versenyeket és az időnként élénk vitákat kiváltó olimpiai színvonal ellenére a WDSF azon dolgozik, hogy a következő olimpiákon is ott legyen a sportág.¹⁴

A parkour esete már ellentmondásosabb. Itt a FIG (Nemzetközi Torna Szövetség) 2017-ben úgy döntött, hogy felveszi a parkourt a saját égisze alá, mint a torna egy új diszciplínáját. A FIG rendezett is parkour világtornákat, és szerette volna elérni a sportág olimpiai bemutatkozását. Ez azonban ellenállást váltott ki a parkour közösségből: megalakult egy Parkour Earth nevű szervezet, amely a sportág autonómiáját képviseli, és nyíltan *„ellenséges átvétellel”* vádolta a FIG-et. 2020-ban odáig fajult a konfliktus, hogy a Parkour Earth levélben kérte a NOB-ot, utasítsa el a parkour felvételét a 2024-es olimpiára, amíg a sportági irányítás kérdése nem tisztázott.¹⁵ A NOB végül (részben más okokból is) nem vette fel a parkour-t Párizs programjába – hivatalos indokként azt hozták fel, hogy nem akarnak új sportág miatt plusz versenyzői kvótát adni, és a torna keretein belül a parkour versenyzők nem integrálhatók a meglévő tornászlétszámba.¹⁶ Így a parkour egyelőre kívül rekedt az olimpián, és folytatódik a „húzd meg-ereszd” meg játék a FIG és a független parkour szövetségek között. Ez a példa rámutat: a sportvilág nagy szereplői néha inkább bekebelezik az új sportot, semmint segítik önálló útját – és ez konfliktushoz vezethet.

A SUP (Standing Up Paddle) helyzete ugyancsak érdekes, hisz talán a világ egyik leggyorsabban fejlődő vízisportjának nevezhető és hazánkban is egyre népszerűbb, de a szervezeti betagozódásának dilemmáit már az is sejteti, hogy magyar elnevezése állószörf vagy állvaevezés. A sportágat nemzetközi szinten az International Surfing Association irányítja, itthon viszont a Magyar Kajak-Kenu Szövetség égisze alatt működik.

Itt is érdemes megemlíteni az e-sportot, hiszen annak esetében is megfigyelhető némi rivalizálás a hagyományos sportszervezetek részéről. Maga a NOB eddig óvatosan közelít: bár 2017-ben egy olimpiai csúcstalálkozó már *„sporttevékenységnek”* ismerte el az e-sportot

(a fizikai aktivitás meglétét elismerve) a NOB vezetése többször hangoztatta, hogy jelen formájában nem fogadható el olimpiai sportnak a videojátékozás, főként a játékok tartalma miatt. Ugyanakkor a NOB szeretné kihasználni az e-sport népszerűségét: 2018-ban és 2020-ban is rendezett e-sport fórumokat, 2021-ben pedig Olympic Virtual Series néven bemutató jellegű versenysorozatot tartott (igaz, itt főként sportszimulátor játékokkal, mint evezős vagy autóverseny-szimulátor). 2023-ban pedig megtartották az első Olympic Esports Week-et Szingapúrban, ahol több e-sportban hirdettek bajnokot – bár továbbra is főként erőszakmentes, sportjellegű játékokban (pl. virtuális kerékpár, taekwondo szimuláció). A NOB tehát egyelőre sajátos keretek között hajlandó csak bevonni az e-sportot, mintegy külön kategóriaként, nem egyenrangú sportágként. Ez kompromisszumos hozzáállás: elismeri a trendet, de nem akarja a hagyományos sportok mellé emelni a teljes e-sport mezőnyt, amíg az nem felel meg bizonyos értékkritériumoknak.

Sport vagy nem sport? Érvek és ellenérvek a társadalom szemszögéből

A hétköznapi felfogás sokáig a sportot annak hagyományos felfogása szerint értelmezte, vagyis esszenciális elemének tekintette a mozgást. A modern és posztmodern társadalmak mélyebb átalakulásait fémjelzi az, hogy a sportra már nem csupán fizikai teljesítményként, hanem társadalmi, kulturális, gazdasági és technológiai konstrukcióként tekintünk, amely folyamatosan új jelentéseket vesz fel. A ma már szellemi sportokként definiált sakk vagy póker, később aztán az újabb és újabb mozgásformák, melyek nem feltétlenül dominált a mozgás és a fizikai terhelés, vagy éppen innovatív jellegük miatt nem voltak ismertek, kezdtek kibővíteni a tradicionális koncepció kereteit. Ebben a társadalmi normák változása, például az újszerűség igénye és jelentősége, a gazdasági érdekek, valamint a technológiai újdonságok, melyek a népszerű digitális térben is kihasználják a sport népszerűségét, egyaránt szerepet játszottak.

Emellett azonban ellentmondásossá is vált maga sport jelensége: a testépítés például még ma is viták tárgyát képezi abban a tekintetben, hogy sportnak vagy valamilyen művészetnek tekinthető-e inkább. A parkour-t pedig kezdetben sokan egyszerű utcai csínynek vagy veszélyes hóbortnak tartották, nem pedig sportnak – hiszen nem voltak formális versenyek, szabályok. A breaktánc (breaking) olimpiai programba kerülése kapcsán is sokan meghökkentek, hogy egy utcai tánc bekerülhet a klasszikus sportágak közé. Jogosan tehetnék fel a kérdést: *„akkor jöhetne a rocky vagy a cha-cha-cha is?”* – utalva arra a kezdeti értetlenségre, amelyet egy popkulturális tevékenység sportként való elismerése kiváltott. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) azonban azzal érvelt a breaktánc mellett, hogy a táncsport egy formájaként jelenik meg, mely *„figyelemre méltó atletikussággal ötvözi a városi táncot”*, így megvan benne a versengéshez és teljesítményhez szükséges fizikai elem.¹⁷

Mindhárom mozgásforma jól példázza azt is, hogy miközben a sportok különböző szinteken, így

¹³ Házibulis ökörködésként indult, Párizsban már olimpiai sportág a breaktánc (2025. 04.02-i letöltés, Telex <https://telex.hu/after/2024/08/09/breaktanc-olimpia-tortenete-szabalyok-birok/>)

¹⁴ WDSF statement on LA28 decision not to include Breaking (2025. 04.01-i letöltés, World DanceSport Federation <https://www.worlddancesport.org/News/WDSF-statement-on-LA28-decision-not-to-include-Breaking-3367?>)

¹⁵ Parkour group urges IOC to reject its sport for 2024 Paris Olympics (2025. 04.01-i letöltés, ESPN https://www.espn.com/olympics/story/_/id/30427545/parkour-group-urges-ioc-reject-their-sport)

¹⁶ IOC reject requests for additional Paris 2024 disciplines but weightlifting events and 50km race walk cut (2025. 04.01-i letöltés, Inside the Games https://www.insidethegames.biz/articles/1101717/ioc-paris-2024-programme-rejections?utm_source=chatgpt.com)

¹⁷ Mit keres a breakdance a párizsi olimpián? (2025. 04.01-i letöltés, Index <https://index.hu/tudomany/til/2024/08/09/olimpia-paris-break-tanc-hip-hop-tortenet/>)

profiként, versenyszerűen, vagy amatőrként, szabadidős tevékenységként is művelhetők, fokozott szubkulturális jellegű életstílus- és identitásképző hatással bírnak.

Nem felejtkezhetünk meg arról sem, hogy a modern sportok vonzerőjére az olimpiai mozgalom is erősen számít, hiszen a már említett breakdance, vagy a falmászás, pontosabban az abból kifejlődött sportmászás, illetve a téli olimpiai sportágak bővülése a rendkívül látványos szakágakkal (például snowboardban a félcső, a cross, vagy a big air) által szeretnék az esemény nézettségét növelni és a fiatalok érdeklődését az örökörök játékok felé vonzani.

Konklúziók

A sport koncepciójának modern felfogása számos szempontból újragondolást feltételez, de ezek a szempontok sem egyértelműek és egyforma jelentőségűek. Az egyre színesebb sportági paletta kedvez a társadalomnak, különösen azoknak, akik szabadidős tevékenységekként szívesen válogatnak az új lehetőségek között és próbálnak ki innovatív mozgásformákat. Számukra a tevékenység sok esetben nem is igényel pontos értelmezést, a versenysporttá válás folyamatában azonban jogi és szervezeti kritériumok határozzák meg azt, hogy sportágként lehet-e tekinteni egy-egy sportra. A sportvilág intézményei lassabban mozdulnak, mint a közönség vagy a gazdasági szereplők. Sőt, az új sportágak elfogadását sokszor az establishment, azaz a hagyományos sportintézmények ellenállása is nehezíti. A hagyományos sportszövetségek időnként konkurenciaként tekintenek az új sportokra. A Magyar E-sport Szövetség elnöke, Bíró Balázs (2024) szerint „*a sportkörnyezet nem befogadó az elektronikus sportokkal szemben, mert konkurenciát lát bennük – azt érzékelik, hogy „az emberek hajlamosak a szabadidőt sportolás helyett a számítógép előtt tölteni”*”.¹⁸

A klasszikus sportszervezetek tehát attól tarthatnak, hogy az e-sport a hagyományos sportok rovására növekszik, elvonja a fiatalokat és a médiafigyelmet. Számukra fontos a *sportszerűség tradíciójának megőrzése* és a saját hatalmuk, erőforrásaik védelme. Még a világ legnépszerűbb csapatjátéka, a labdarúgás esetében is megindultak a viták arról, hogy vajon megmarad-e a sportág népszerűsége a posztmodern keretek között? Tud-e alkalmazkodni a változó, új igényekkel jelentkező társadalmi környezethez, vagy helyébe lép-e esetleg egy, a futball elemeit más mozgásformákkal ötvöző új sportforma? Úgy tűnik, a labdarúgás sikeresen alakult át globális, fragmentált, mediatizált, és fogyasztói logikák által vezérelt kulturális rendszer, mellyel jól illeszkedik a posztmodern sportvilág szerkezetéhez. Az új sportágak már ezen szempontok szerint fejlődnek és ha népszerűségük gyorsan nő, integrálásuk a sportági struktúrákba gyakran hatalmi alku kérdése: kinek az irányítása alatt működjön? A nagy szövetségek sokszor igyekeznek lecsapni az új lehetőségekre, hiszen bővíthetik a portfóliójukat, növelhetik taglétszámukat, ezzel

is erősítve pozíciójukat a sportvilágban. Az új sportág képviselőinek azonban arra kell ügyelni, hogy az önálló identitásuk megmaradjon, és ne olvadjanak be teljesen egy idegen struktúrába. Ez néha sikerül (mint a breaktáncnál, ahol a táncos attitűdöt sikerült összeegyeztetni a versenysporttal), néha pedig harcokhoz vezet (mint a parkournál vagy részben az e-sportnál).

Az üzenet az új sportok felé: bizonyítsák be, hogy átgondoltak, szervezettek, terjeszkedésre és népszerűsége törekednek, valamint karakterükben összeegyeztethetők a sportmozgalom értékeivel – s akkor előbb-utóbb megnyílnak az ajtók. Néha évtizedek kellenek az áttöréshez (a cheerleading nemzetközi szövetsége 2004-ben alakult, 2016-ban kapott előzetes elismerést, majd 2021-ben a NOB végül teljes sportági elismerést szavazott meg neki). Jelenleg a 2028-as Los Angeles-i olimpiára pályáznak, de addig is az elismerés révén a sportág rengeteg új forráshoz és lehetőséghez jut), néha gyors ütemben történik mindez, mint a Teqball esetében.

Egy biztos: a sport koncepciója és a fogalom tartalma a jövőben is dinamikusan formálódik majd, ahogy új generációk újfajta mozgásformákat és versengéseket kezdenek el művelni. Az innovációból aztán gyakorlat, a normák és az informális szabályok kialakulása, majd abból egy formalizáció és intézményülés után sportág válik, ami láthatóságát és ezáltal népszerűségét a médiumokon keresztül tudja növelni. Mindezeknek köszönhetően a sport világa egy dinamikusan változó, kreatív társadalmi alrendszerként működhet a jövőben is.

Felhasznált irodalom

- Bíró Edit 2004 *Sportpedagógia - Kézikönyv a testnevelés és a sport pedagógiai kérdéseinek tanulmányozásához*. Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft., Budapest. 40.
- Boyle, Raymond – Haynes, Richard 2020 *Power Play: Sport, Media and Society*. Routledge. London.
- Fejes Péter – Sárközy Tamás – Szekeres Diána – Tóth Nikolett (szerk.: Sárközy Tamás) 2019 *A magyar sport jogi szabályozása*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest. 19.
- Frenkl Róbert 1978 Életmód, egészség, sport. In Nádori László – Krasovec Ferenc (szerk). *Tanulmányok a testnevelés- és sporttudományok köréből*. Magyar Testnevelési Főiskola, Budapest. 219–228.
- Giulianotti, Richard 2005 *Sport: A Critical Sociology*. Polity Press, Cambridge.
- Guttmann, Allen 2004 *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports*. Columbia University Press, New York.
- Giulianotti, Richard – Robertson, Roland 2007 *Globalization and Sport*. Blackwell Publishing Oxford.
- Hutchins, Brett 2021 *Sport Beyond Television: The Internet, Digital Media and the Rise of Networked Sports*. Routledge, London.
- Hutchins, Brett – Rowe, David 2015 *Digital Media and Sport*. Routledge. London.
- Ocskó Eszter – Szekeres Diána 2021 Az e-sporttal kapcsolatos magyar sportjogi szabályozás kihívásainak bemutatása. *Sportjog*, 1. 25–34.

¹⁸ A videójátékozásból is meg lehet élni, mégpedig nem akárhogyan (2025. 04.01-i letöltés, EconomX <https://www.economx.hu/kulfold/e-sport-elektronikus-sport-profi-sport-szamitastechnika-videojatek-jovedelem-fizetes.767704.html>)

*József körút a Blaha Lujza térnél, bevonuló hadkötelesek az I. világháború kitörése után, 1914. augusztus elején.
Háttérben a Rákóczi út sarkán az EMKE ház.*

Forrás: Fortepan / Országos Széchényi Könyvtár / Müllner János

Somogyi László

AZ ÉHES BUDAPEST

DOI 10.35402/kek.2026.3.17

Az első világháború kitörésének 100. évfordulójának alkalmából számos elemző, feltáró, bemutató szakmunka született, amelyek a Nagy Háború történetét, hatásait különféle aspektusokból vizsgálják. Umbrai Laura könyve – bár a centenáriumi időszakon túl – is ebbe a folyamatba illeszkedik, amely hiánypótló módon mutatja be a főváros háború alatti közellátási és közélmezési történetét. A szerző fő kutatási területe Budapest szociális viszonyainak és intézkedéseinek története a dualizmus korától a 20. század első feléig, különös tekintettel a lakhatásra és a közélmezésre. Munkái között szép számmal találhatók az első világháború időszakára vonatkozó írások, ezen belül is elsősorban a lakhatás és a közélmezés került érdeklődésének homlokterébe. Számos szakkikket és több önálló könyvet írt a témakörben.

A 14 fejezetre osztott munka gerincét az alapvető élelmiszerek a háborús Budapesten történő beszerzésének, elosztásának bemutatása jelenti. A kutatás elsődleges forrásai a főváros tanácsának iratai (BFL IV. 1407.b. Tanács ügyosztályok központi irattára 1873-1929.), statisztikai évkönyvek, valamint a korabeli sajtóban megjelent cikkek. A felhasználott levéltári forrás információértékét emeli, hogy abban több korabeli hivatallal és szervvel, illetve egyszerű állampolgárokkal való levelezés, valamint átirat, jelentés stb. található, amelyek további kutatási témával szolgálhatnak (például segítségükkel részben tanulmányozhatjuk a háború alatti besúgásokat).

A kötet első negyedében a szerző áttekinti a háborút megelőző évtizedek közélmezési rendszerét, kiemelve a főváros vezetésének aktív gazdasági szerepvállalását és az autonóm élelmiszer-ellátásra való törekvését, ami egyedülálló volt a korban. Ezt követően kontextusba helyezi az élelmezési politikát, szemlélítve, mi vezetett a Központi Hatalmak (elsősorban Németország és Ausztria) élelmiszerválságához, amelyet a háború gyors és magas inflációval gerjesztett, és amely hatással volt a társadalom életszínvonalára és a táplálkozás minőségére is. A magyar (de minden bizonnyal az osztrák és a német) egyszerű városi polgárnak a háború alatt a folyamatos és általános élelmiszerhiánnyal, sorban állással és a feketepiac megjelenésével kellett szembenéznie. A hiány két fő forrásból táplálkozott: a megtermelt élelmi cikkek jelentős része a hadseregnek jutott, másrészt a háború kitörésével megszűntek a korábbi nagy volumenű importcsatornák. Fontos adat, hogy a budapesti lakosság helyzete – összevetve egy berlini vagy egy bécsi lakossal – az elviselhető határán volt.

A háború alatt a fővárosi közélmezés megszervezésének eredményeként jöttek létre azok a szakbizottságok és hivatalok, amelyek a megfelelő elosztás elvárásának akartak eleget tenni. Az intézkedések között szerepelt az ellátottak és ellátatlanok definiálása, az egyes termékek allokációjára koncentráló központok megszervezése, valamint az Országos Gazdasági Bizottság felállítása. A városi

lakosság mellett a főváros erőfeszítéseket tett a kiemelten fontos ipari munkásság élelmezésére is. Az elszabaduló árakat a hatóságok ármaximálással próbálták kordában tartani, ami viszont a feketepiac és az ezzel összefüggő hatósági ellenőrzést kijátszó technikák megjelenéséhez vezetett. A különféle intézkedések nem szüntették meg a drágaságot előidéző áruhiányt, a készletek tovább csökkentek, és megjelentek a jegyre kapható élelmiszerek.

A könyv gerincét az alapélelmiszerek (liszt/gabona, zsír, hús, tej, illetve zöldség-gyümölcs) elosztására létrehozott hivatalok tevékenységének ismertetése és a beszerzésre-elosztásra kidolgozott módszerek adják.

A lakosság gabonával és liszttel való ellátását a kormányzat és a főváros is a szabadpiac kihagyásával kívánta megoldani. Mivel a lakosság ellátására alkalmas lisztfélék beszerzése nehéz volt, olyan kényszer szülte újítások jelentek meg, mint például a kukoricaliszt használata, amely azonban még a háborús körülmények és a használatát propagáló erőfeszítések ellenére sem talált elfogadásra a lakosság körében. A húshelyzetet a főváros az 1915 nyarán bevezetett hústalan napok mellett saját sertéshizlaldával, a Húskereskedelmi Rt. létrehozásával és saját állattartó-telepek üzemeltetésével igyekezett megoldani. A piacokon megjelentek az olyan húsfeleségek (pl. lóhús, bizonyos belsőségek), amelyek fogyasztása elől a háborút megelőzően bizonyos társadalmi rétegek mereven elzárkóztak. A zsírellátás területén megjelenő alternatív megoldások (olívaolaj, olvasztott marhafaggyú) vegyes reakciókat váltottak ki a fővárosiakból.

Az alapélelmiszerek közül a tejjel való ellátás a háború elején jól működött, azonban a kontinentális blokádnak miatt hamar összeomlott. A tej minőségének biztosítása volt az egyik legnagyobb kihívás, hiszen a tejet a piac egyes aktorai gyakran felvizezték, lefőlőzték, valamint a romló vasúti szállítási körülmények sem kedveztek a tejkereskedelemnek. A kereskedelmi trükközések elkerülésére az ármaximálás és az ún. tej-razziák szolgáltak. Az olyan tejtermékek, mint a vaj, túró és a sajt előteremtése is komoly kihívást okozott, amit különféle minőségi osztályozásokkal próbáltak az illetékesek elérni. A tejtermékekkel foglalkozó rész egyik legérdekesebb adaléka kétségek nélkül a hadimargarinnal foglalkozó egység.

A szerző egy teljes fejezetet szentel a budapesti vendéglátóipar háborús közegben való bemutatásának. Az egyes alapanyagok használatát szigorító/tiltó rendelkezések feszültséget generáltak az iparági szereplők között (pl. a pékek feljelentették a cukrászokat tiltott alapanyag használata miatt), ugyanakkor felvirágozott a büfék és büféautomaták rendszere. Az éttermekben bevezették az ún. „polgári terítéket”, ami a középosztály hangulatát volt hivatott javítani, bár az élelmezésben mutatkozó nehézségek egyre inkább átjárhatóvá tették az osztályok közötti távolságot az étkezés terén (is).

A katonaság és a lakosság zöldség- és gyümölcskészletének biztosítása országos hatáskörű részvénytársaság feladata volt. A fővárosnak csekély beleszólása volt az elosztásban, így inkább az alapprobléma – a termények nagy

1 Umbrai Laura: *Az éhes Budapest. A lakosság élelmezése a fővárosban az első világháború alatt*. Budapest Főváros Levéltára, 2024. Budapest. 434 p. ISBN: 9786155635267

tételben történő felvásárlása és a városból való kiszállítása – megoldására törekedett, mely a társadalmi béke és a közrend fenntartása miatt is kiemelt fontosságú volt. A szerző megjegyzi, hogy a piac volt az a háborús köztér, ahol leginkább láthatóvá váltak a társadalmi feszültségek, különösen a kofák és az egykori polgári középosztály („kalaposok”) között. Az elosztási probléma megoldására abban – az egyébként csak töredékeiben megvalósuló – Ziegler-Pernyési-féle reformtervezetben látták a kiutat a szakemberek, amely részletesen is bemutatásra kerül a könyvben.

A városvezetés logisztikai szervezőképességét dicsérte a Községi Terményraktár és bolthálózatának kialakítása. Szintén a logisztikával és az átláthatóbb elosztásra tett kísérlettel volt összefüggésben az élelmiszer-igazolványok 1917 végén történő bevezetése, illetve az eredményesebb közellátás reményében megjelent újítási kísérlet, a körzetesítés (rayonálás).

A város vezetésének egyik legfontosabb feladata azoknak a piacok felkutatása volt, ahonnan élelmiszert lehetett vásárolni. Erre jó lehetőség mutatkozott a megszállt orosz-lengyel és szerb területekről, ebben azonban a magyar fővárosnak a császárvárossal kellett «versenyezni». A hús pótlására a vadhús, a hal, a tartósított húsok (konzervek) és a lóhús jelentettek lehetőséget, ez utóbbit elsősorban a szegényebb rétegek fogyasztották.

Umbrai Laura könyvének befejezésében kiemeli, hogy az első világháború alatt az élelmiszer stratégiai cikké vált a pénz inflálódásával szemben, ami egyfajta „éhezők viadala” állapotot eredményezett. Az állam feladata az volt, hogy biztosítsa a front ellátását, miközben a hátszágban is fenntartsa a közellátást a társadalmi béke érdekében, ami a véges készletek miatt megszorításokat és készletelosztási beavatkozásokat tett szükségessé. A fokozódó élelmiszerhiány felszínre hozta a békeidőben szunynyadó társadalmi feszültségeket (például Budapest-vidék, középosztály-falusi termelő), amelyek a háború második felében felerősödtek. Ugyanakkor fontos tény, hogy a magyar gazdaság agrárjellegének és a közéleti üzemszerűnek köszönhetően a budapestiek viszonylag jobban éltek, mint például a bécsiek.

A szerző felülvizsgálja a központi hatalmak fővárosaiban dúló éhínség toposzát is: a legújabb kutatások szerint

Berlinben és Bécsben nem volt közvetlenül az éhezéssel összefüggő tömeges halálozás, az élelmészeti problémák sokkal inkább a spanyolnáthával szembeni legyengült immunrendszerben vagy pajzsmirigybetegekben érhetőek tetten.

Annak ellenére, hogy Magyarország szintén komoly nehézségekkel nézett szembe a hátszág élelmészét illetően, a magyar kormány a hadsereg ellátására tett vállalását a háború ideje alatt mindvégig teljesítette. Ettől függetlenül az élelmészeti problémákból fakadó elégedetlenség erősen átpolitizált kérdés volt. A könyv röviden tárgyalja az Ausztriát háttérbe szorító „önző” magyar mentalitás toposzát az élelmiszer-elosztásban, és a kvótarendszer (a Monarchián belüli tehermegosztás) mentén vezeti le, miért sorolta a magyar kormány a harmadik helyre a hadsereg és a hátszág után az Ausztriának szánt szállítmányokat, megállapítva, hogy a válasz sokkal összetettebb, mint ahogy azt a külföldi szakirodalom tárgyalja. A jelenséget a korabeli politikai és gazdasági térbe helyezve a szerző kiemeli, hogy a fővárosi élelmiszer-beszerzést nehezítette a bécsi és a német bevásárlási monopólium is.

A könyv egészét tekintve elmondható, hogy az egyes fejezetekben taglalt, olykor szárazabb gazdasági elemzéseket, leírásokat színesítik a személyesebb hangvételű források, amelyekkel a szerző közelebb hozza az olvasóhoz, mintegy emberibbé teszi az alapvetően gazdasági és közvetve társadalmi szempontból elemzett történeteket.

A fejezeteket korabeli fotókkal illusztrálták, ezen kívül a könyv végén számos fotográfiát és rajzot láthatunk a korabeli Budapest közéletével kapcsolatos intézményeiről, színtereiről (például a Vásárcsarnok vagy a községi kenyérgyárat). A könyvet komoly bibliográfiai rész zárja, amely a magyar mellett főleg angol és néhány német nyelvű szakmunkát is tartalmaz.

Umbrai Laura könyve olyan adatgazdag munka, mely méltán büszkélkedhet az Év Levéltári Kiadványa 2024 díj II. helyével. A könyv jól érzékelteti a felelős hatóságokra nehezedő emberfeletti erőfeszítést, amelyet a főváros vezetői tettek a háborús hiánygazdaság hatásainak mérsékléséért. Érzékletesen mutatja be, hogy a közellátás a világégés alatt viszonylagos biztonsággal történt, és bár a háborús összeomlás sok mindent maga alá temetett, a főváros lakosságának élelmészéért felelős szereplők tevékenysége sikeresnek volt mondható.

Amikor idén év elején Bajomi-Lázár Péter felkeresett, hogy véleményezzem készülő kötetüket, nagy lelkesedéssel vágtam bele a munkába, és olvasás közben arra gondoltam, végre lesz miből tanítani az egyetemen, végre lesz kiváló szakemberektől egy olyan kötet, amely napjainkban – ha lehet minden korábbinál fontosabb – hivatásnak, a korrekt, etikus újságírásnak az alapvetéseit csokorba köti.

Kiindulópontjukat a szerzők, Boldog Dalma és Bajomi-Lázár Péter pontosan megfogalmazták: ma a régió újságírása válságban van. Globális okokból is – a közösségi média, az álhírek, a bizalomvesztés miatt –, de még inkább helyi okokból: a politikai nyomás, a megosztottság és a forráshiány miatt.

Bajomi-Lázár Péter és Boldog Dalma könyve, az Újságírás-etika Kelet-Európában nem pusztán tudományos szakkönyv, hanem módszeresen kidolgozott látélet csodálatos hivatásomról, amelynek hagyományosan legfőbb feladata az igazság keresése, az információátadás, a hatalom ellenőrzése, a közérdek szolgálata.

A kötet sorra veszi, miként alakult a szabad médiatér a rendszerváltás óta, miként tértek vissza régiókban és hazánkban a régi pártállami reflexek, vagy születtek újak, fifikásabbak helyettük, és hogy a politikai nyomásgyakorlás az aktuális kormánypártok színétől függetlenül – talán egy kétezres évekbeli szempillantást kivéve – soha nem szűnt meg hazánkban. A politikai ellenszélben a piaci alapokon nyugvó médiaipar gazdaságilag is jó ideje rogyadozik: kis országok, kis piaci állnak helyt, kevés reklámbevétellel és egyelőre nem átfogó – habár kétségtelenül az elmúlt 5-6 évben jelentősen javuló – közösségi kedvvel a minőségi újságírás finanszírozására.

Több, mint 20 évet dolgoztam újságíróként, szerkesztőként a magyar médiatérben és több, mint 10 éve tartok hazai egyetemeken és külföldön újságírás kurzusokat. Pár éve pedig Szlovákiában dolgozom egy szlovákul, csehül és magyarul is publikáló regionális médiacégnél, emellett rendszeresen veszek részt különféle nemzetközi újságírószakmai fórumokon. Így érdeklődési területeim szempontjából a kötet nagy erénye, hogy nem kiragadja Magyarországot a kontextusból, hanem megmutatja: térségünk médiatereit sok tekintetben közös sors és tulajdonképpen sokféle hasonló kudarc alakította a rendszerváltás óta. Szól a környékünk történelmi folyamatairól, a kései iparosodásról és polgárosodásról, valamint a különféle megszállásokról, amelyek együttesen eredményezték, hogy az újságírói autonómia eszménye errefelé csak később és töredékesen jelent meg a nyugat-európaihoz képest.

Aztán az elmúlt másfél évtizedben a magyar médiarendszer egyfajta tankönyvi példájává vált annak, hogyan

lehet demokratikus keretek között megnyirbálni a szabad sajtót.

En végignézttem, végigéltem a hanyatlást, ahogy Magyarországon egyre nehezebb lett a dolga az újságíróknak. Több, mint két évtizeddel ezelőtt, amikor elkezdtem ezt a szakmát, a politikusok, a kórházigazgatók, az iskolaigazgatók, mindenféle hivatalos személyek egy telefonhívásnyira voltak. Ha megkérdeztem őket valamiről, válaszoltak. Az információkhoz való hozzáférés ezerszer könnyebb volt. Ma nagyon sok olyan hatalmat birtokló személy van, aki egyszerűen nem hajlandó válaszolni, még a közérdeklődésre számot tartó kérdésekre sem. És sok olyan is, aki egyszerűen nem mer. Mert megtiltották neki, vagy mert félti a munkáját. Csak rettegve, titokban beszél, arcát, nevét nem vállalva.

A közpénzből fenntartott közmédia a kormány szócsöveként működik, csak úgy, mint a kormányzathoz lojális, ötszáz különböző KESMA-médium is, ahol tulajdonosi átrendeződések sora biztosította a hatalmi lojalitást. En 18 évig dolgoztam egy lapnál, ahonnan csak nyugdíjas koromban szerettem volna távozni, de a munkahelyem e tulajdonosi átrendeződések gyanús és célratörő folyamatainak esett áldozatul.

A könyv – számomra – legfontosabb üzenete talán nem nagy meglepetésre az, hogy a sajtó nem díszlet a demokráciában. Nem kísérőjelenség, hanem alapfeltétel.

Minden magát valamire tartó demokratikus országnak szüksége van olyan intézményre, amely folyamatosan figyel, kérdez, számonkér. És szüksége van olyan újságírókra, akiket, ha kidobnak az ajtón, akkor visszamásznak az ablakon és újra felteszik az átlagembereket érdeklő, és az életükre ható közös ügyeinkben a megválaszolásra váró kérdéseket. Az újságírás etikai szabályainak betartása és a politikától, hatalmi érdekektől való függetlenség az, ami megkülönbözteti a minőségi újságírást a propagandától, a tájékoztatást a manipulációtól. És nagyon helyesen, ezeket az alaptételeket hangosítja fel a könyv, így aztán kötelező olvasmány mindenkinek, aki ebben a szakmában dolgozik, vagy médiáról, újságírásról tanul, kutat.

A kötet világosan kimondja: az újságíró felelőssége messze túlmutat a hírek pusztá közlésén. Nem elég pontosan és tisztességesen dolgozni – tudatosan vállalnunk kell a közélet minőségéért viselt felelősséget is. A szerzők szerint feladatunk, hogy újraértelmezzük a közönséggel kötött 'láthatatlan szerződést': vissza kell állítanunk a bizalmat azzal, hogy kitartóan ellenőrizzük a tényeket, elkülönítjük a véleményeinketől, átláthatóvá tesszük módszereinket, szerkesztőszéki alapelveinket és nem engedünk a politikai vagy gazdasági nyomásnak még burkolt formában sem. A szerzőknek az újságírók felé megfogalmazott javaslatai között szerepel a szerkesztőszéki önszabályozás megerősítése, etikai kódexek korszerűsítése, a tényellenőrzés intézményesítése és a közönség médiatudatosságának fejlesztése is.

Szívemhez közel álló üzenete a kötetnek az is, hogy a helyzet javításában viszont a felelősség nem pusztán az újságíróké. A politikusoknak tudomásul kell venniük,

¹ A könyvet bemutató szöveg elhangzott: 2025 október 16-án, 17 órakor a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Gimes teremben

² Bajomi-Lázár Péter és Boldog Dalma 2025 Újságírás-etika Kelet-Európában, Budapest. Napvilág Kiadó, ISBN 9789633385715

hogy nincs módjuk a jófajta, minőségi újságírók befolyásolására, ők nem úgy táncolnak, ahogy a politikus fűtyül, hanem az olvasók érdekeit és a hírértéket figyelik - a politikusoknak ezt el kell fogadniuk, akármilyen pártszínezetben nyerne választásokat.

A gazdasági szereplőknek pedig azzal kell tisztában lenniük, hogy a független újságírás nem ellenség, hanem garancia a tiszta versenyre.

A közönségnek pedig fel kell ismernie: a minőségi újságírás alapja a szerkesztőségek anyagi függetlensége. Amikor nem kell kiszolgáltatniuk a hirdetőt vagy gyanús, gazdag tulajdonosok - hívhatjuk őket akár oligarchának is - olykor átláthatatlan érdekeit. Ennek pedig a legjobb módja, ha maguk az olvasók járulnak hozzá rendszeres, kisebb összegekkel előfizetések vagy támogatások formájában a minőségi újságíráshoz. Nemcsak az utcán, az újságárusnál, hanem online is. Ez minden olvasónak egyfajta befektetés a szabadságba. Mert tájékozottabb lesz és megalapozottabb, szabadabb döntéseket hoz, és nyugodalmasan fekhetsz le aludni, hogy vannak olyanok, akik helyette ellenőrzik a hatalmasok ténykedéseit.

A helyzet rossz, de azért nem romlott el véglegesen. Csak néhány példa az elmúlt évekből, amikor valós társadalmi hatásokat értek el a kollégáim: ilyen a

közelmúltból a Novák Katalin köztársasági elnök és Varga Judit igazságügyminiszter lemondásával járó kegyelmi ügy, vagy a még korábbi köztársasági elnök Schmitt Pál lemondása – disszertációja körüli plágium miatt. Vagy jachtozások, helikopterezések, luxuszások bemutatása, a gyermekvédelemben zajló visszaélések, az Eva Rezesova ügye után az igazságügyi orvosszakértői terület reformja, a meg nem valósult Fudan-egyetem sztorija, vagy az Orbán-család meggazdagodásának érthető magyarázata a Dinasztia filmben.

A kötet szerzői, Bajomi-Lázár Péter és Boldog Dalma, ezzel a munkával hatalmas szolgálatot tettek a szakmának. Megmutatták, hogy a kelet európai újságírás nemcsak a válság és az anomáliák terepe, hanem a felelősségvállalás és a megújulás lehetőségeinek színtere is.

És talán épp ezért ez a könyv nemcsak egy médiakutatásról szóló kötet – hanem figyelmeztetés. Figyelmeztetés mindannyiunknak, újságíróknak, politikusoknak, gazdasági szereplőknek, olvasóknak, hogy a tények ismerete, az információ megszerzése nem magától értetődő. A sajtószabadság nem adottság. A korrekt, minőségi, etikus újságírásért újra és újra meg kell küzdeni.

Köszönöm a szerzőknek, hogy megírták – és köszönöm Önöknek, hogy majd elolvassák.

Virág Gabriella

„DÖLT A SZÓ”

Mit jelent emlékezni? És mit jelent hallgatni?

DOI 10.35402/kek.2026.3.19

A két kérdés először távolinak tűnik egymástól. A *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon* azonban arra mutat rá, hogy a hallgatás éppúgy része lehet az emlékezetnek, mint a kimondott történetek.

Ez a könyv nem történelemkönyv, nem azt kérdezi, mi történt, hanem azt, mit tudunk ma minderről? Vannak-e jelei az emlékezésnek a különböző településeken? Hogyan kutatható az emlékezés vagy épp a felejtés? A szerzők már a bevezetésben megfogalmazzák, hogy meggyőződésük szerint „a hallgatás okozta kollektív stresszt csak a beszéd, a közös gondolkodás, az értelmező emlékezés oldhatja fel.” (9.)

A könyv a holokauszt helyi emlékezetét vizsgálja, a múlt eseményein keresztül megmutatja, hogy a családi történetek öröklődésén túl, hogyan válik a hallgatás az emlékezés részévé, és milyen szerepe van a kimondott és a kimondatlan szavaknak a közösségi emlékezet alakulásában.

A könyvet nem szociológusként, hanem kutatómódot kutatóként és adatgazdászként vettem kézbe. Munkám során nap mint nap kutatási eredményekkel, adatokkal és a tudás megőrzésének különböző formáival foglalkozom. A részletes módszertani ismertetést és annak tudományos értékelését más recenzensek már alaposan elemezték. Ezért kívülről nézve ebben az írásban nem a kutatás módszertanára helyezem a hangsúlyt, hanem arra, hogy a könyv milyen kérdéseket vet fel az emlékezésről, a hallgatásról és a személyes történetek tovább éléséről. Arra, hogyan válik egy társadalomtudományi kutatás az emberi történeteken keresztül olyan olvasmánnyá, amely a szakmai közegen túl is képes megszólítani az olvasót. Elolvastam egy könyvet, ami emlékeztetett arra, hogy a hallgatás néha nem a felejtés jele, hanem annak a bizonyítéka, hogy valami még mindig velünk, bennünk él.

A könyv alapját hét helyszínen – hat magyarországi településen és Nagyváradon – végzett kvalitatív kutatás adja, amelynek meghatározó részét fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetései, kisebb részben egyéni interjúk alkotják. A szerzők három generáció megszólaltatásával vizsgálják, hogyan él tovább a holokauszt emlékezete különböző közösségekben. A kutatás nem arra vállalkozik, hogy reprezentatív képet adjon a magyar társadalom egészéről, hanem arra, hogy az egyéni és közösségi emlékezet működését, a helyi sajátosságokat és a generációk közötti különbségeket mutassa meg. Hat központi kérdés mentén vizsgálja, milyen helyet foglal el a holokauszt a megkérdoztetett tudáskészletében, hogyan él tovább a helyi emlékezetben, valamint milyen kockázatai vannak a felejtésnek és az emlékezésnek. (19.)

A kutatás kezdetén azonban nem a történetek, hanem a csend jellemzi. A szerzők részletesen bemutatják, milyen nehéz volt megszólítani a résztvevőket. Sokan nem értették, miért éppen őket kérik fel a beszélgetésre, mások

úgy érezték, nem tudnak eleget a holokausztról ahhoz, hogy érdemben hozzászóljanak. Többen tartottak attól, hogy rosszul fogalmazzák, félreértik őket, vagy a kamera előtt elhangzott szavaik később nyilvánosságra kerülnek. Voltak, akik a téma érzékenysége miatt zárkóztak el a résztvételtől, mások egyszerűen nem szerettek volna beszélni róla. Már ez a kezdeti bizonytalanság is sokat elárul a könyv egyik alapvető kérdéséről. A hallgatás itt nem a múlt hiányát jelenti, hanem azt, hogy vannak történetek, amelyekhez nehéz megtalálni a megfelelő szavakat.

Éppen ezért különösen érdekes, hogyan változik meg a beszélgetések légköre. A szerzők tudatosan törekedtek arra, hogy bizalomra épülő közeget teremtsenek, ahol a résztvevők azt érezhetik: valóban kíváncsiak a gondolataikra, emlékeikre és történeteikre – függetlenül attól, hogy azok milyen irányba vezetnek a beszélgetést. A kezdeti bizonytalanságot és távolságtartást fokozatosan felváltja a nyitottság, és ezzel együtt egyre több személyes történet kerül felszínre.

A szerzők maguk sem számítottak arra, hogy egy beszélgetés órákon át tart majd. Ahogy oldódik a feszültség, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá, hogy nem csupán a feltett kérdésekre adott válaszok hangzanak el, hanem olyan emlékek és családi történetek is, amelyek talán évtizedek óta nem kerültek szóba. A könyv egyik pontján a szerzők azt írják: „dölt a szó”. (83.) Ez a rövid kifejezés számomra az egész kötet egyik kulcsmotívumává vált. Nem egyszerűen azt jelenti, hogy sokat beszéltek az interjúalanyok. Inkább azt a folyamatot írja le, amikor a bizalom hatására a korábban elhallgatott vagy bizonytalanul őrzött emlékek kimondhatók válnak.

A megszólalás azonban nem könnyű, és a könyv nem is idealizálja ezt a folyamatot. Több interjúból is kiderül, hogy a beszédnek ára van. Egy személyes emlék felidézése fájdalmas lehet, családi konfliktusokat idézhet fel, vagy olyan kérdéseket vethet fel, amelyekre nincs megnyugtató válasz. Ugyanakkor a hallgatásnak is ára van. A kimondatlan történetek nem tűnnek el attól, hogy nem beszélünk róluk. Tovább élnek a családokban, a közösségekben és a kollektív emlékezetben. Számomra a könyv egyik legfontosabb felismerése az volt, hogy a hallgatás nem feltétlenül a felejtés jele, sokkal inkább lehet a fájdalom, a félelem, a szegény vagy a védekezés következménye.

A szerzők ezt nem elméleti állításokkal, hanem emberi történeteken keresztül mutatják meg. A fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetései során nemcsak különböző vélemények bontakoznak ki, hanem különböző emlékezési mintázatok is. Vannak családok, ahol a holokauszt történetei természetes részei a családi emlékezetnek, és vannak olyanok, ahol évtizedeken át egyetlen szó sem esik róla. A könyv egyik fontos erénye, hogy nem egyszerűsíti le ezeket a különböző emlékezési mintázatokat. Megmutatja, mennyire sokféleképpen élhet tovább ugyanannak a történelmi eseménynek az emlékezete.

A lokális és transzgenerációs emlékezet megnyilvánulásáról szóló fejezet jól érzékelteti, hogy ugyanaz a történelmi esemény nemzedékről nemzedékre más jelentést

1 Csepeli György – Papp Richárd (2025): *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó

kaphat. Nemcsak az öröklődik tovább, amiről beszélnek a családokban, hanem az is, amiről nem. Az interjúk alapján kirajzolódik, hogy a hallgatás nem egyszerűen információhiányt eredményezhet, hanem kérdéseket is elnémíthat. Ha egy nemzedék nem beszél a múltból, a következőnek nincs kitől kérdeznie, a harmadik pedig már sokszor azt sem tudja, hogy lenne mit megkérdeznie.

Olvasás közben feltűnt, hogy néhány interjúrészlet több fejezetben is visszatér. Ezeknek a visszatéréseknek fontos szerepük van. Ugyanaz a történet más és más összefüggésben új jelentést kap: egyszer a családi emlékezetéről szól, máskor az identitásról, a helyi közösségről vagy éppen a hallgatás természetéről. A visszatérő történetek így nem ismétlik önmagukat, hanem rétegről rétegre mélyítik az olvasó megértését.

A szerzők külön fejezetet szentelnek a hallgatás megtörésének, az emlékezés szükségességének, a beszéd erejének és annak a kérdésnek, hogyan lehetne elérni, hogy a múlt tragédiái ne ismétlődhessenek meg. A fókusz fokozatosan a történelmi eseményekről az emberi működésre helyeződik át. Az emlékezés nem azért fontos, hogy újra és újra felidézzük a múltat, hanem azért, hogy megértsük, milyen hatással van a jelenre. A családi történetek, a hallgatás, az előítéletek, a hiányos ismeretek és a generációkon át öröklődő mintázatok mind azt mutatják, hogy

a múlt nem ér véget a történelmi események lezárultával. Tovább él azokban a mondatokban, amelyeket kimondunk, és azokban is, amelyeket nem.

Az összefoglalás első mondata szinte az egész könyv lényegét sűríti magába: „Az emlékezet az emberi egyéni és közösségi létének alapfeltétele.” (269.) Innen nézve a holokauszt emlékezete már nem csupán egy történelmi esemény felidézését jelenti, hanem azt a kérdést is, hogy egy közösség mit kezd a saját múltjával. Mit őriz meg belőle, mit felejt el, mit torzít el, és miről nem beszél.

Az epilógus külön fejezetet érdemelne. Nem újabb kutatási eredményeket foglal össze, hanem más hangon szólal meg. A Paul Celan és Martin Heidegger találkozását felidéző történet szimbólummá válik: két ember találkozik, akik tudják, miről kellene beszélniük, mégsem tudják kimondani a legfontosabb szavakat.

Kevés olyan könyv van, amelynek utolsó oldalai nem lezárják, hanem továbbgondolásra készítik az olvasót. A *Kidőlt csend* számomra ilyen könyv volt. Miközben következetesen a holokauszt helyi emlékezetét vizsgálja, olyan kérdéseket vet fel az emlékezésről, a hallgatásról és a múlt továbbéléséről, amelyek túlmutatnak a kutatás közvetlen tárgyán. Talán éppen ettől válik nemcsak fontos társadalomtudományi munkává, hanem olyan olvasmánnyá is, amely a szakmai közege kívül is képes megszólítani az olvasót.

SZERZŐINK

Barcsi Tamás PhD, filozófus, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa

Beke Ottó Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia; tanszékvezető egyetemi rendkívüli tanár, ORCID: 0000-0003-3519-4901

Besgül, Bora Special Assistant to the UN Resident Coordinator in Fiji, United Nations. ORCID: 0009-0004-1411-9341. A jelen cikk a szerző 2024-ben megvédett Exploring History Education in Primary Schools and its Impact on Students' Attitudes Toward Other Ethnic Groups in Divided Communities of Bosnia and Herzegovina c. doktori disszertációjának tömörítése (Budapesti Corvinus Egyetem, NKPD).

Dóczi Tamás PhD, Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék, Budapest.

Drjenovszky Zsófia PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem. ORCID: 0009-0006-8010-6631

Fülöp Erika Anna, szociológia MA, a Károli Gáspár Református Egyetem hallgatója

Gaál Tekla PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, ATELIER Interdiszciplináris Történeti Doktori Program

Gál Andrea PhD, habil. egyetemi docens, Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék

Galán Anita PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar

Gyursánszky Ágnes PhD hallgató ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola, ORCID: 0009-0002-6522-2408

Horváth Zoltán tanársegéd, ELTE TáTK, Közgazdaságtudományi Intézet, Üzleti Kommunikáció és Marketing Tanszék Szombathely. ORCID: 0009-0003-3860-7713

Janó Evelin PhD, Gazsó Ferenc Emlékdíjas szociológus-tanár. Jelenleg oktató a PPKE-BTK-n és ugyanitt a Pedagógus Továbbképzési Csoport vezetője. Tagja a Professzorok az Európai Magyarorszáért Egyesületnek, és alelnöke a Gazsó Ferenc Társadalomtudományi Társaságnak. ORCID-azonosító: 0000-0002-0642-3333

Kovács Péter Csaba PhD, adjunktus, Pannon Egyetem Humántudományi Kar

Kővágó Emese PhD, Zenta

Munk Veronika magyar újságíró, egyetemi oktató, Innovációs és Üzletfejlesztési igazgató Dennik

Novák János PhD, Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék, Budapest.

Papp Richárd PhD, kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens (ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék), intézetigazgató (ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete).

Rácz Krisztina PhD, a belgrádi Egyetem Filozófiai és Társadalomelméleti Intézetének munkatársa.

Sántha István Néprajztudományi Kutatóintézet, ELTE Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Somogyi László történész-levéltáros, Budapest Főváros Levéltára főlevéltáros

Szekeres Diána PhD, egyetemi docens, Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem, Sportjogi Tanszék

Szűgyi Szabina történelem alapszakos bölcész (muzeológia specializációval, ELTE), kulturális örökség tanulmányok szakértő (EKE).

Támbó Renátó PhD, a neveléstudományok doktora; középiskolai tanár (Álmos vezér Gimnázium, Pedagógiai Szakgimnázium és Általános Iskola).

Várhegyi Ferenc mesteroktató, Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék

Villányi Gergő digitális pszichológia szakértő, az okoseszközök, az online kommunikáció, a közösségi oldalak és a videójátékok személyiségünk, kapcsolatainkra, szokásainkra gyakorolt hatásait vizsgálja.

Virág Gabriella ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ

Wunderlich Péter szemiotikus kutató, a Magyar Szemiotikai Társaság és az MTA Szemiotikai Munkabizottságának tagja. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem oktatója, ahol kortárs kulturális és filozófiai stúdiumokat, szemiotikát, tárgyszemantikát és speciális kutatási kurzusokat vezet. Emellett az ELTE TTK és a CEU Socrates Program oktatója, valamint a Disegno designkultúra folyóirat szerkesztőségi tagja. Doktori kutatása a designszemiotika oktatási és társadalmi alkalmazhatóságát vizsgálja.

